GORDON
A. CRAIG

VOKIEČIAI

PRAEITIS • DABARTIS • ATEITIS
PERMAINOS IR TĘSTINUMAS

Pradai

ALK

GORDON A. CRAIG

VOKIEČIAI

GORDON A. CRAIG

VOKIEČIAI

PRAEITIS • DABARTIS • ATEITIS
PERMAINOS IR TĘSTINUMAS

Iš anglų kalbos vertė

MĖTA ŽUKAITĖ

Pradai

UDK 943.0
Kr 23

Versta iš:
Gordon A. Craig. *The Germans*. – London: Penguin Books, 1991

Knyga išleista
ATVIROS LIETUVOS FONDO
lėšomis

ISBN 9986–405–54–8

Skiriu Phyllis

All' mein' Gedanken, die ich hab',
die sind bei dir...

[Visos mano turimos mintys,
yra su tavim...]

TURINYS

Trečia dalis
DABARTIS IR ATEITIS

ĮVADAS

Vokietiją pirmąkart išvydau 1935-aisiais – baigęs pirmuosius metus koledže nuvykau ten rinkti medžiagos tolesnio kurso moksliniam darbui, kurį turėjau įteikti kitų metų pavasarį. Tam darbui pasirinkau temą „Veimaro respublikos susikūrimas ir baigtis", nes tas liūdno likimo demokratijos eksperimentas buvo nesėkmingai pasibaigęs prieš dvejus metus ir man atrodė, kad jau metas kažkam jo žlugimą deramai įvertinti. Nė kiek neabejojau, kad per keletą mėnesių Vokietijoje surasiu visą reikiamą medžiagą šiai spragai užpildyti.

Mano naiviems lūkesčiams buvo lemta sužlugti, nes – nors darbą parašiau ir jis buvo įskaitytas – mano egzaminatoriai nė nemanė pripažinti, kad šia tema tai esąs paskutinis žodis. Kita vertus, Vokietijoje praleistas laikas išėjo man į naudą. Gavau progą pamatyti nemažą dalį Vokietijos ir Austrijos: daugiausiai – Miuncheną, kur lankiau paskaitas universitete, vakarines žemes nuo Kelno iki Breisgau Freiburgo, Vieną, dar neatsigavusią nuo vasario kautynių sukrėtimo ir nepavykusio praėjusių metų nacių pučo, Niurnbergą ir mūrais apjuostus Vidurinės Frankonijos miestus, taip pat

Saksonijos ir Prūsijos miestus. Mačiau Albrechto Dürerio „Keturis apaštalus" Miuncheno Senojoje pinakotekoje, praleidęs dieną Imperatoriaus Frydricho muziejuje Berlyne susižavėjau Cranacho vyresniojo tapyba ir gėrėjausi Žaliojo Skliauto lobiais Dresdene. Tame pačiame mieste pirmąsyk klausiau *Figaro vedybas,* Miunchene – visą *Nibelungų žiedą* su Frida Leider ir Wilhelmu Rode, ir *Užburtąją fleitą* bei *Laisvąjį šaulį* Berlyno valstybinėje operoje Unter den Linden gatvėje. Nors ir menkai mokėdamas vokiečių kalbą, įstengiau susivokti *Götzo von Berlichingeno* ir Heinricho von Kleisto *Sudužusio ąsočio* siužetuose; Miuncheno rezidencijos Fontanų kieme stovėjau bežadėje iš susižavėjimo minioje, kai Elly Ney skambino Schubertą, o Zalcburge buvau priblokštas Maxo Reinhardto *Fausto* Pirmos dalies pastatymo.

Šie aukštosios vokiečių kultūros šedevrai paliko man gilų ir neišdildomą įspūdį, tačiau ne mažiau mane paveikė ir daugybė kultūros paniekinimo pavyzdžių, netgi nežmoniškumas ir barbarystė, su tuo man teko susidurti. Miunchenas, kuriame aš praleidau beveik visą vasaros pradžią, buvo žavus miestas su plačiom alėjom ir šokančiais fontanais, bet to žavesio toli gražu nedidino šūkiai ant krautuvių fasadų: „Tas, kas perka iš žydų koncerno, - tautos išdavikas!" ar dailiai išvedžioti užrašai Anglų sode „Žydai čia nepageidaujami". Buvo akivaizdu, kad universitetą, kadaise iškilios vokiečių kūrybinės minties simbolį, ištikęs nuosmukis. Kursas apie Richardą Wagnerį, kurio aš nekantraudamas ir entuziastingai laukiau, pavirto nacionalizmo ir nacių propagandos pratybomis: daug daugiau buvo kalbama apie Hegelį ir Hitlerį negu apie kompozitorių ir siekia-

ma parodyti, jog Hegelis išradęs valstybę, o Wagneris fantazavęs apie jos paskirtį, bet jųdviejų veikla buvusi beprasmė, kol Adolfas Hitleris nesuteikęs toms vizijoms substancialios jėgos.

Ir tatai dar ne blogiausia. Sykį per *Lichtsaal* (kur po septynerių metų Hansas ir Sophie Schollai pažers iš viršutinių aukštų antinacistinius lapelius savo kolegoms studentams ant galvų ir už šią akciją jiedu vėliau bus nuteisti mirti) nuėjom į Aulą, arba Didžiąją salę, pasiklausyti Frankonijos gauleiterio Juliuso Streicherio paskaitos apie nacionalsocialistų rasinę politiką. Tris su puse valandos šis storžievis demagogas, neišsitenkantis savo rudoje uniformoje, tvindė auditoriją tokiais purvais, kokių neįsivaizdavau kada išgirsiąs viešoje kalboje – ką jau sakyti apie universiteto katedrą, – ir „moksliškai" įrodinėjo žydų grobuonišką prigimtį, o vienu tarpu net ėmė įtikinėti, esą jei atidžiai apsidairytume zoologijos sode, tai pastebėtume, jog baltapūkiai vokiečių vaikučiai gražiai sau žaidžia smėlio dėžėse, o tamsbruviai žydukai, sutūpę priešais plėšrūnų narvus, godžiai mėgaujasi jų kruvinu apetitu. Publika Auloje klausėsi įdėmiai, daugelis užsirašinėjo.

Nors Streicherio įžeidžiama kalba buvo agresyvi, ją tarytum švelnino abstraktus temos plėtojimas ir ta aplinkybė, kad nedalyvavo aukos. Tačiau vieną dieną pakeliui iš Jenos į Dresdeną aš sėdėjau traukinio kupė su dviem kitais keleiviais – ramiu, iš pažiūros prislėgtu žmogumi, kurio atlape pastebėjau juostelę, liudijančią, jog jis – Pirmojo pasaulinio karo veteranas, ir kresnu raudonskruosčiu vyriškiu, kuris buvo kupinas pasitikėjimo ir kalbėjo įsakmiu balsu. Matydamas, kad esu

užsienietis, pastarasis ėmėsi mane šviesti apie esamo režimo privalumus ir jo išmintingą politiką, ypač apie antisemitizmą. Jis leidosi įrodinėti, neva žydai gerokai prisidėję prie 1918 metų Vokietijos žlugimo, tikino, esą 1923-ųjų infliacija buvusi žydų spekuliantų sąmokslas, teigė, jog Respublikos laikais žydai susimokę tvirkinti jaunimą ir pakirsti moralę, nes į savo rankas buvo paėmę spaudą, teatrą bei kiną; ir vis klastingai, šnairai žvilgčiojo į antrąjį pakeleivį. Kai traukinys sulėtino greitį ir sustojo Neumarcke, šis susirinko nešulius ir mandagiai atsisveikinęs išlipo. Vos paskui jį spėjo užsiverti durys, pastebėjau savo pašnekovą nesitveriant pergalingu džiaugsmu. „Tai buvo vienas iš jų! – sukikeno jis. – Matėt? Jis žydas! Aš iš pat pradžių supratau!"

Kartkartėmis restorane ar *Kneipe* galėjai įsišnekti su kokiu jautresniu žmogumi, kuris netiesiogiai užsimindavo nepritariąs antižydiškai politikai. Bet netgi tokie žmonės būdavo linkę nukrypti į vienokius ar kitokius pateisinimus – nei iš šio, nei iš to pastebėdavo, esą Hitleriui vis dėlto pavykę išspręsti nedarbo problemą arba jo užsienio politika grąžinusi Vokietijai savigarbą, ar kad jis nieko nežinojęs apie savo pavaldinių išpuolius prieš žydus. Ginčytis būdavo neišmintinga, nes kalba tuoj pat pakryptų į linčiavimus Jungtinėse Valstijose ar tikrosios civilizacijos stoką anapus Atlanto. Ksenofobija visą laiką slypėjo negiliai ir kartais prasiverždavo į paviršių bjauriais pavidalais. Tą man teko patirti kartu su draugu iš Amerikos užeigoje Eschenlohe's kaime, už penkiolikos kilometrų nuo Garmischo, kai raumeningų rudmarškinių iškylautojų grėsmingi žvilgsniai ir vis pasigirstančios piktos replikos apie užsie-

niečius įtikino mudu, jog sveika anksti atsigulti, ir vėliau, Jenos smuklėje, kur mes tyliai šnekučiavomės savo kalba ir buvom nutraukti girto šūksnio nuo gretimo stalo: „Kalbėk vokiškai!"

1935 m. vasarą nebuvo justi jokios žymesnės opozicijos Hitleriui ir jo politikai. Po to, kai kovo mėnesį vadas sėkmingai pasipriešino Versalio sutarties valstybėms – atmetė sutarties straipsnius apie Vokietijos nusiginklavimą ir strimgalviais pradėjo perginklavimo programą – ir kai birželio mėnesį jam pavyko savo sąlygomis sudaryti jūrinį paktą su Didžiąja Britanija, vokiečių tautos daugumą apėmė patriotinė euforija, atsispindėjusi laikraščiuose, teatrų auditorijos nuotaikose stebint dokumentines naujienas ir kasdieniuose pokalbiuose. Tomis dienomis Miunchene, netoli tos vietos, kur Rezidenzstrasse įsilieja į Odeono aikštę, ant Feldherrnhalle's sienos kabėjo memorialinė lenta, įamžinanti atminimą dvylikos nacių „kankinių", kurie krito toje vietoje 1923 metų lapkritį, kai buvo nuslopintas Hitlerio Alaus pučas. Abipus šio memorialo stovėdavo ginkluoti pėstininkai, o praeiviai turėjo pakelti rankas vadinamajam *Hitler Gruss*. Jie visuomet taip ir darydavo, o sykį, pirmąkart eidamas Rezidenzstrasse, apstulbau išvydęs, kad ir autobusais važiuodami ta gatve visi darė tą pat – vairuotojo, konduktoriaus ir keleivių rankos uoliu vieningu mostu švysteldavo aukštyn, net automobilis, regėjosi, bandė atsiplėšti nuo grindinio. Efektas buvo stulbinamas ir pirmąsyk netveriamai juokingas, bet ilgainiui tas jausmas pakito, ir tie autobusai man virto slogiu uolaus klusnumo valdžiai simboliu, komiškai,

bet grėsmingai iliustruojančiu šūkį *„Führer, befiehl! Wir folgen!“* („Fiureri, įsakyk! Mes seksime paskui tave!“).

Panašias mintis išdėsčiau Amerikos konsului Miunchene, maloniam žmogui pavarde Charlesas Hathaway'us, ir pridūriau, jog man keista, kad tauta, kadaise garsėjusi nepalenkiamu religiniu ir filosofiniu individualizmu, klusnumą politinei valdžiai ėmė laikyti tokia didžia vertybe. „O taip, taip, – atsakė Hathaway'us. – Aš gyvenu kaimelyje į pietus nuo Miuncheno, žmonės ten darbštūs ir draugiški ir šiaip jau politika nesidomi, mes mėgstam ir gerbiam vieni kitus. Bet jei ateitų koks uniformuotas ir pasakytų: „Pirmyn!“, jie ir žengtų pirmyn. O jei jis palieptų: „Eikit ir nukirskit Hathaway'ui galvą! Jis blogas žmogus!“, – jie atsilieptų: „Mes nežinojome!“ Bet vis tiek nukirstų man galvą“.

Trečiasis Reichas, 1935-aisiais dar tik pradėjęs mankštinti raumenis, atšventė savo greitas, bet netvirtas pergales ir tuomet subyrėjo dėl savo vado arogancijos ir pasipūtimo, ir iš Hitlerio paliktų griuvėsių lėtai, skausmingai, bet su vis didesniu pasitikėjimu ėmė kilti nauja Vokietija. Turint galvoje tai, kokia visa apimanti buvo destrukcija ir kaip ilgai bei vargingai truko atgimimo procesas, – ar galima įžvelgti kokį aiškų ryšį tarp šiandienos Vokietijos ir tos, kurioje viešėjau 1935 metais, o ir visų kitų praeities Vokietijų – Wilhelmo Antrojo, Bismarcko, Frydricho Antrojo ir Liuterio Vokietijų?

Šiuo klausimu tebesiginčijama nuo 1945 metų, tame ginče dalyvauja ne tik vokiečiai, bet ir jų kaimynai, ir nenuostabu, jog būtent šie atkakliausiai teigia, kad sąsaja su praeitim yra ir tikra, ir tvirta. Ypač prancūzai neperkalbamai įsitikinę, kad „vokiečiai niekad nesikei-

čia", ir nesiliauja įtarinėję, jog ne tik įmanoma, bet ir tikėtina, jog vokiečiai grįš į seną bjaurią praeitį ir paklus, pasak vieno žurnalisto, savo gerai pažįstamiems demonams. Tatai vokiečius erzina; 1977 m. prancūzų spaudoje pabirus pasakojimų apie pasirodžiusius renacifikacijos grėsmės ženklus, grafienė Marion Dönhoff įtakingame Hamburgo savaitraštyje *Die Zeit* gana griežtai išdėstė, jog tokia nuomonė esanti absurdiška, jog pernelyg daug kas Vokietijoje ir visame pasaulyje pasikeitę, kad būtų galimas grįžimas į 4-ojo dešimtmečio nuostatas ir elgseną; tęstinumo gijos esą nutrūkusios, net ir tos, kurios siejo su vertybėmis, praeityje buvusiomis svarbiausia autoriteto atrama Vokietijoje.

Tolesni šios knygos puslapiai parodys, kad aš sutinku su grafienės Dönhoff principine nuostata, ir drauge atskleis mano abejones dėl detalesnio teiginio, t.y. dėl požiūrio į tęstinumą. 2-ame ir 13-ame skyriuose pateikiami argumentai, įrodantys, kad 1945-ieji metai Vokietijos istorijoje padarė cezūrą, kuri buvo staigesnė ir lemtingesnė negu bet kuris kitas naujųjų laikų lūžis, nepalyginamai daugiau nulėmusi nei, pavyzdžiui, vadinamoji 1918 metų revoliucija. Antrojo pasaulinio karo griuvėsiuose ir Šaltojo karo įtampos veikiamos radosi dvi vokiečių valstybės, kurių politinės ir ekonominės sistemos radikaliai skyrėsi nuo praeitin nuėjusių, ir abipus sienos ant šių naujų pamatų augo struktūros, apie kurių šansus grįžti į praeitį beveik neverta nė kalbėti.

Tačiau tai nereiškia, kad jokio perimamumo neliko ir kad šiuolaikinės Vokietijos tyrinėtojai gali nekreipti dėmesio į praeitį. 1-ame skyriuje mėginu parodyti, kad klusnumo įpročiai, kėlę man nerimą 1935 metais, buvo

kilę veikiau ne iš tos nenusakomos kokybės, kurią mes vadiname tautiniu charakteriu, o iš ypatingos – iš tikrųjų unikalios – istorinės patirties; panašiai ir šių dienų vokiečių nuostatas ir mąstyseną labiau ar menkiau tebeveikia istorija ir tradicija. Nėra tokių priemonių – natūralių ar spekuliatyvių, – kuriomis tautą būtų galima visiškai atkirsti nuo jos praeities. Štai tą ir turėjo galvoje Willy's H. Schliekeris – praktiškai iš nieko sukūręs pramonės ir laivybos imperiją ir šios sėkmės paverstas vienu ryškiausių 6-ojo dešimtmečio vunderkindų, – ironiškai tardamas: „Jūs, amerikiečiai, padarėt vieną didelę klaidą stengdamiesi mus, vokiečius, demokratizuoti, – ir būtent dėl tos klaidos jūs nepasiekėt tikslo <...> Iš pat pradžių pamiršote mus dekaizerizuoti".

Istorinės atminties ir kultūros tradicijos įtaką šiuolaikinės Vokietijos gyvenime sunku bent kiek tiksliau išmatuoti; taip pat sunku nusakyti, kokiu mastu vokiečių tauta asimiliavo savo neseną praeitį ir įsisąmonino jos vardu nacių įvykdytas žiaurybes. Tačiau istoriko pareiga atsižvelgti į prieštaringus pokyčių ir tęstinumo vertinimus, stengiantis dėl savo profesinio palinkimo į praeitį nepasiduoti pagundai menkinti permainas arba leistis, kad jo kartos tendencinga orientacija į ateitį užtemdytų jam praeities svarbą.

Tokią pusiausvyrą mėginau pasiekti antroje knygos dalyje. Jos skyriuose norima parodyti, kaip šiuolaikinėms vokiečių nuostatoms atsiliepia seni, bet giliai įsišakniję nusistatymai ir prietarai: religingumas visuomet buvęs prieštaringas dėl savo polinkio sykiu į establišmentarizmą ir maištą; pagarba atkakliam darbui ir juo

pelnomiems pinigams ir tą pagarbą drumsčiantis, nerimą keliantis, dėl skaudžios istorinės patirties atsiradęs supratimas, kad to darbo vaisiai dažniausiai esti nepastovūs; išsimokslinimo ir raštijos garbinimas, kurį atsveria tradicinis nusistatymas neleisti jiems visiškai laisvai reikštis; priešinimasis permainoms ir nesitaikstymo dvasiai bei tiems, kurie tai skleidžia, – ar tai būtų maištingi studentai, ar moterų teisių gynėjai; ir galiausiai su tuo susijęs nenuoseklus santykis su modernybe, beveik visais Naujaisiais laikais reiškęsis entuziastingu technikos ir ekonomikos naujovių sveikinimu ir tuo pat metu nepritarimu jų socialinėms ir moralinėms pasekmėms, – pastarasis jausmas neretai įgyja romantinį, rasistinį ar regresyvų pavidalą.

Čia nesiekiama prognozuoti Vokietijos ateities ar net spręsti apie esamas vokiečių mąstysenos tendencijas. Kai dėl pastarųjų, tai apie jokią tautą nėra taip sunku kalbėti apibendrintai kaip apie vokiečius, gal todėl, kad jie ne visuomet paklusdavo logikos dėsniams kaip kitos tautos. Tiesą sakant, vieninteliai du man pasirodę teisingi bendri teiginiai apie juos beveik gali būti suprasti kaip perspėjimai vengti apibendrinimų. Pirmasis jų buvo garsusis Tacito apibrėžimas, apibūdinęs vokiečius kaip *propriam et sinceram et tantum sui gentem*, „ryškią, gryną padermę, nepanašią į nieką, išskyrus save". Antrasis priklauso Thomui Mannui, kuris kadaise rašė: „Vokiečiai yra išties problemiška tauta. <...> Jei kas mėgintų Vokietiją pakeisti <...> vakarietiška prasme, kėsintųsi į geriausią ir svarbiausią jos ypatybę - problemiškumo dovaną, kuri yra jos tautiškumo esmė".

PIRMA DALIS

PRAEITIS IR DABARTIS

1

ISTORINĖS PERSPEKTYVOS

„Vokiečiai, – kartą pasakė Goethe, – viską apsunkina, tiek sau, tiek visiems kitiems." Turbūt kaip tik todėl visuomet egzistavo vokiečių problema, o svetimšaliai kartkartėmis prisipažindavo nesugebą perprasti vokiečių elgesio, o ką jau kalbėt apie vokiečių filosofiją ir vokiečių kalbą. 1860 m., komentuodamas vokiečių valstybių politiką, Londono laikraštis *The Times* apmaudavo: „Vokiečių politika tokia aikštinga, kad mes nė neapsimetame ją suprantą. Nėra prasmės tikėtis gilumos ten, kur visa rodo esant tik pedantizmą, ar ieškoti apčiuopiamų dalykų įnoringuose posūkiuose, kurie iš tikrųjų daromi tik trokštant įgyvendinti kokią miglotą istorinę idėją. Jei vokiečiai gyventų kaip mes – jei jiems vadovautų praktiški valstybės vyrai, o ne disciplinieriai ir sofistai, – manytume juos turint kokį iš anksto numatytą tikslą. <...> Tačiau, pažinodami juos, jų elgesyje teįžvelgiame tik dar vieną pavyzdį to silpnumo ir užgaidumo, kuris ne sykį užtraukė jiems daugybę nelaimių."

Po šešiasdešimties metų Logan Pearsall Smith rašė savo žavioje, bet nepelnytai pamirštoje knygoje *Trivia*: „Žemėlapį, kurį su malonumu piešiau vaikų klasės kambariui,

vadinau „Žinomu pasauliu". Jis apėmė Prancūziją, Angliją, Italiją, Graikiją ir visas senąsias Viduržemio jūros pakrantes; o likusius plotus aš pažymėjau „Nežinoma", į rytus apmečiau abejotinų Ninevijos ir Semiramidės karalysčių kontūrus, Vokietijai sugrąžinau Hercinų miško pavadinimą ir pripiešiau paveikslėlių, vaizduojančių numanomus šių neištirtų sričių gyventojus..."

Šie pasažai, ypač pirmasis, primena Henry'o Higginso apmaudingą priekaištą moterų adresu: „Na, ir ko gi jos negali būti kaip mes?" Tačiau vokiečiai iš tikrųjų nepanašūs į nieką, išskyrus vokiečius, ir turint galvoje jų istoriją, vargu ar galima tikėtis, jog jie bus kitokie. Anglija ir Prancūzija dar nepasibaigus XV amžiui tapo galingais nacionaliniais vienetais, o išsiskaidžiusias vokiečių žemes tik XIX a. 7-ajame dešimtmetyje suvienijo Bismarcko diplomatija ir ištobulėjusi Prūsijos armija ir įkūrė centralizuotą karalystę, valdomą vienos vyriausybės. Didieji Europos istorijos poslinkiai per ankstesnius du šimtmečius iki šio įvykio sąlygiškai nepalietė didžiumos to, ką dabar vadiname Vokietija, – vėliau paaiškės kodėl. Visai natūralu, kad šalies gyventojai pamažu įgijo tokią mąstyseną ir požiūrį į gyvenimą bei politiką, kokie labiausiai tiko jų padėčiai, tad daugelis savybių, kurias laikome „tipiškai vokiškomis", radosi būtent šiuo laikotarpiu. Jos nenunyko, Vokietijai 1871 m. tapus vieninga tauta; tiesą sakant, dar visą šimtmetį Vokietijos politikos pobūdį ir toliau iš esmės veikė šie mąstymo įpročiai ir jais galima paaiškinti kai kuriuos nesusipratimus tarp Vokietijos ir Vakarų.

I

Paradoksalu, kad vokiečiai beveik visais Naujaisiais laikais, Friedricho Hölderlino žodžiais, nuolat draskyti ir

skaldyti, Viduramžiais ir ypač X – XII a. atrodė politiškai labiau subrendę, labiau už savo kaimynus pasirengę kurti veiksmingas politines institucijas. Būtent germanų gentys paveldėjo ir toliau puoselėjo Romos imperijos tradiciją ir Karolio Didžiojo palikimą, ir kai spaudžiama naujų barbarų įsiveržimų Karolingų imperija žlugo, vokiečiai buvo vienintelis stabilus elementas Šiaurės ir Vidurio Europoje. Tai jie išstūmė skandinavus atgal į jūrą, atrėmė slavų išpuolius rytuose ir, sudarydami stiprią sąjungą su popiežium, Europos centre įtvirtino taiką. 962 metais, Otoną I karūnavus imperatoriumi, vokiečiai, galima sakyti, įsiviešpatavo Europoje, ir kitą šimtmetį pasirodė ženklų, kad germanų žemėse ima kurtis pirma tikrai tautinė Europos valstybė. X a. datuoti įrašai byloja apie *regnum teutonicorum* kaip apie įvykusį faktą, o tatai leidžia manyti, kad jau egzistavo ir tam tikras tautinis identitetas ar tautinė savimonė. Ją, be abejonės, skatino žymus prekybos atgijimas ir miestų civilizacijos užuomazgos, Vokietijos valstybėje radęsi anksčiau nei kur kitur, taip pat atkaklios vokiečių karalių – imperatorių pastangos pralaužti provincijų ribas ir suvienyti savo valdas.

Tačiau šis teikiąs vilčių procesas sustojo. Pati ekonomikos pažanga stiprino vietinius kunigaikščius, jau ir šiaip nerimstančius po imperinės valdžios sparnu, ir jie ėmė reikšti vis didesnes pretenzijas. Dar rimtesnę grėsmę kėlė tai, kad popiežiaus valdžia pradėjo atsigauti po ankstesnio nuosilpio. X a. popiežius ir vokiečių karaliai glaudžiai šliejosi draugėn; XI a. popiežiai suprato, kad norint atsilaikyti prieš vokiečių valdovų ambicijas, jiems pravartu susirasti sąjungininkų iš savo nepatenkintų vasalų. Ši taktika pasirodė veiksminga. Gerai žinomas susirėmimas tarp popiežiaus Grigaliaus VII ir imperatoriaus Henriko IV

pasibaigė Imperijos kapituliacija Kanosoje; tokia baigtis būtų buvusi neįmanoma, jei kunigaikščiai nebūtų stoję Grigaliaus pusėn; ir nors Kanosa nebuvo galutinė popiežių pergalė, ji turėjo svarbių pasekmių Vokietijoje. Ji žymėjo prasidėjusią lemtingą tendenciją Vokietijos istorijoje – centrinės valdžios ir kunigaikščių priešpriešą, galų gale pastaroji įveikė pirmąją ir įtvirtino vokiečių žemėse partikuliarizmą, veikusį visus tautos gyvenimo aspektus Naujaisiais laikais.

Galutinį šio proceso įsigalėjimą pagreitino tai, kad XII a. Hohenstaufenų dinastijos imperatoriai susižavėjo galimybe nukariauti Italiją ir įsivėlė į naujus konfliktus su popiežiais, dabar pradėjusiais nuosekliai laikytis antiimperinės jėgų pusiausvyros politikos. Šioje kovoje ir patys vokiečių imperatoriai buvo priversti derėtis su vasalais ir už paramą žadėti jiems koncesijų. Šios malonės, davusios kunigaikščiams teisę laikyti savo dvarus, statydintis pilis ir burti pašauktinių armijas, rinkti mokesčius bei kaldinti pinigus ir valdyti jų teritorijoje esančius miestus, išmušė Vokietijos monarchijai žemę iš po kojų. XIII amžiuje procesas, vadinamas Vokietijos teritorializacija, buvo jau gerokai pažengęs – vokiečių žemės skaidėsi į stulbinamas sangrūdas nepriklausomų vienetų, kuriuos valdę atskiri valdovai pripažino tik labai menką ryšį su Imperijos valdžia; o XIV amžiuje, kai Aukso Bulė suteikė juridinį teisių ir suvereniteto pripažinimą svarbiausiems kunigaikščiams, Vokietijos karūna praktiškai nebeteko galios, o vokiečių vienybė tebuvo vien fasadas.

Tarytum tyčia, kad paryškėtų šis procesas, Vokietijos padėtis Europoje pakrypo į blogąją pusę. Saksų ir Hohenstaufenų imperatorių laikais Vokietijos imperija buvo stipriausia Europoje, ir niekas iš kaimynų nedrįso kėsintis į

jos sienas. Dabar Vokietiją ėmė spausti iš visų pusių, ir ji tiesiogine prasme tapo *Das Land der Mitte,* vidurio kraštu, kaip vėliau neretai vadinta. XV a. paribio teritorijos, nuo seno laikytos vokiškomis, atsiskyrė arba atiteko stipresniems kaimynams. Teutonų riterių nukariautą Prūsiją užvaldė lenkai; Bohemija pasiskelbė nepriklausoma, Nyderlandai ir Šveicarija pamažu nutolo, o vakaruose kylanti Prancūzijos galybė pradėjo glemžti Pareinės žemes. Darėsi akivaizdu, kad sparčiai kintančioj Europoj susiskaldžiusios valstybės likimas nei ramus, nei pavydėtinas. Vokiečių istorikas Hermannas Onckenas vėliau rašė: „Apskritai Reichas tarytum mažėjo, kaimynai artėjo, ribos buvo nebe lanksčios, o griežtos, ir vis akivaizdesnė darėsi <...> apsuptis."

Jei bent vienam iš tuometinių valdovų būtų rūpėję Vokietijos tautiniai reikalai, tokia nesaugi padėtis galėjo būti panaudota suaktyvinti naujoms telkimosi ir plėtros jėgoms, ir vokiečių valstybės būtų žengusios tuo pačiu keliu, kurį jau pasirinko Anglija ir Prancūzija. Bet taip neįvyko, ir nemenka dalimi dėl to, kad imperatoriaus titulas dabar perėjo Habsburgų dinastijos nuosavybėn. Dažnas valdovų buvo gabus ir energingas vyras, bet šeimos interesai kreipė jų talentus ne Vokietijos labui, o kita linkme. Toliaregiška vedybų politika jie įgijo didžiules valdas nuo žemutinio Reino ir Šeldės iki rytų Alpių ir nuo Ispanijos iki žemių palei Dunojų. Vokietija jiems tebuvo antrinis dalykas, patogus kaip jungiamoji grandis tarp jų išblaškytų valdų ir kaip mūšio laukas arba erdvė aneksijoms ir kompensacijoms, reikalinga jų kylančioje konkurencijoje su Prancūzijos karaliaus galybe. Koks nors Maksimilijanas I ar Karolis V galėjo šnekėti apie tai, kad reiktų nuodugniai pertvarkyti senąją Imperijos struktūrą,

bet taip nieko ir nesiimdavo. Taip buvo todėl, kad jų širdys į tai nelinko, kad vokiečių kunigaikščių konsolidacija jau buvo nuėjusi per toli, ir galiausiai todėl, kad padėtį sukomplikavo XVI a. kilusi protestantiškoji Reformacija.

Vokiečių sąmonei ir netgi vokiečių kalbai ši milžiniška dvasios revoliucija turėjo esminių padarinių, kuriuos toliau šioje knygoje dar aptarsime. Kol kas mums svarbu atkreipti dėmesį tik į lemtingiausią jos išdavą, t.y., kad ji sugriovė ir šiaip miglotą vieningos Vokietijos regimybę ir pradėjo ilgą religinės nesantaikos laikotarpį, kurio kulminacija buvo šiurpus karas, pratrūkęs 1618 m. ir siautėjęs Vidurio Europoje tris dešimtis metų.

Nors Trisdešimties metų karas kilo kaip konfliktas tarp tikybų, bet religinis fanatizmas daugeliu atvejų pasirodė esąs tik priedanga politiniam oportunizmui, ir karas pavirto milžiniška dvikova tarp Austrijos bei Ispanijos vienoje pusėje ir Prancūzijos, Švedijos bei jūrinių valstybių kitoje, o Vokietija tapo arena, kurioje vyko jų grumtynės dėl viršenybės. Šis karas prisimenamas ne dėl didžiųjų vadų žygių, nors karvedžių vardai, be abejonės, mus pasiekė. Tačiau Peteris von Mansfeldas, Albrechtas von Wallensteinas, Gustavas Adolfas, Johannas von Tilly's, Ambrosio di Spinola ir Bernardas von Saxe-Weimaras nepasižymėjo nei strateginiais gabumais, nei vadovavimo meistryste; prisimename juos greičiau kaip karvedžius, menkai tesuvaldžiusius brutalią *Soldateska*, kurią jie atvedė į Vokietiją, – kaip vyrus, tiesą sakant, bejėgiškai stovėjusius pašaly, kai jų pradėtas karas viršijo tikslus, dėl kurių neva buvo kariaujama ir – kaip Karlas von Clausewitzas savo kariniuose veikaluose rašė, jog tokia buvusi šio karo vi-

dinė tendencija – įgavo visuotinį ir visiškai besąlyginį pobūdį.

Tik pagalvokime, kas ištiko klestintį Magdeburgo miestą tryliktaisiais karo metais. Habsburgų imperatoriaus Ferdinando II armijoms sutriuškinus protestantizmą Bohemijoje ir traukiant į šiaurę, protestantų jėgos susilaukė geidžiamos naujos paramos iš jaunojo Švedijos karaliaus Gustavo Adolfo, kuris 1630 m. liepos mėnesį išsilaipino Usedome Pomeranijoje su šešiolika švedų raitelių būrių, stipriu artilerijos daliniu ir devyniasdešimčia kuopų pėstininkų, daugiausia škotų bei vokiečių samdinių, ir leidosi į pietus. Norėdamas sutrukdyti jam užimti Magdeburgą, svarbiausią tvirtovę prie Elbės, ir kartu siekdamas aprūpinti savo būrius, išsekintus kruvinų, tačiau bevaisių puolimų prieš Gustavo komunikacijų linijas, imperatoriaus karvedys Tilly's apgulė miestą ir 1631 m. balandį užėmė jo išorinius įtvirtinimus. Nors dėl savo nepriekaištingai doro asmeninio gyvenimo Tilly's garsėjo kaip karys vienuolis, jis nebuvo religinis fanatikas ir nenorėjo be reikalo aukoti gyvybių. Todėl paragino miesto gyventojus prisiminti jų priklausomybę imperatoriui ir atverti vartus, žadėdamas gerbti jų laisves ir nuosavybę. Miesto vyresnybė, žinodama, kad jų parako atsargos beveik išsibaigusios, o likę įtvirtinimai, skubomis supilti iš birios žemės, puolimo ilgai neatlaikys, buvo linkusi pasiduoti. Bet vos tik jie pamėgindavo tą padaryti, juos nustelbdavo Šv. Ulricho bažnyčios pastoriaus iškalba. Prisiekęs liuteronas, vardu Gilbert'as de Spaignart'as, pareiškė, esą Viešpaties akyse būtų negarbinga pasiduoti popiežiaus šalininkams; be to, miesto gynybos vadas, Hesse's miesto kareivis Dietrichas von Falkenbergas, vis tikino, kad Švedijos karalius žygiuojąs į Magdeburgą ir greitai nutrauksiąs apsuptį.

Toks delsimas buvo savižudiškas. Tilly'o būrių vadai, ypač karštakošis grafas Gottfriedas Heinrichas von Pappenheimas, – būgštaudami įkliūsią tarp miesto sienų ir švedų armijos, primygtinai prašė vadą leisti jiems nusiaubti Magdeburgą ir jų argumentams svarumo teikė tai, kad kariauna, pavargusi nuo stovyklos gyvenimo suvaržymų ir ištroškusi miesto patogumų, darėsi vis labiau nesuvaldoma. Prislėgta širdimi Tilly's davė įsakymą pulti. Gegužės 19-osios rytą, tarp šeštos ir septintos valandos, Pappenheimo vyrai įsiveržė pro šiaurines sienas, sutrikusiai miesto įgulai nespėjus reikiamai atremti jų ugnimi, ir miesto pakraščių gatves užplūdo *Landsknechte*, nusiteikę gerti, plėšti ir prievartauti. Netrukus paaiškėjo, jog karininkai neįstengia sulaikyti kraujo ištroškusios ir griovimo aistros apsėstos kariaunos. Patsai Tilly's jodinėjo po neįsivaizduojamų žudynių scenas nešinas kūdikiu, kurį rado klykiantį nebegyvos motinos rankose; jis liepė vietinio vienuolyno abatui pamėginti paraginti moteris ir vaikus ieškoti prieglobsčio katedroje. Žinoma, šiek tiek gyvybių šitaip pavyko išgelbėti, nors jų skaičius nublanko prieš galybę smurtavimo aukų. Antpuolio metu Pappenheimas padegė vienerius miesto vartus, iš ten stiprus vėjas išnešiojo kibirkštis, ir mediniuose miesto statiniuose įsiliepsnojo gaisrai, kuriuose žuvo tiek gyventojai, tiek užpuolikai, o iš Magdeburgo beliko smilkstančių pelenų marios. Iš 30 000 miesto gyventojų liko gyvi vos 5 tūkstančiai, o ir iš jų daugelį kaip tarnus ir suguloves išsigabeno traukdamasi Tilly'o armija.

Magdeburgas – ne vienintelis karo nuniokotas miestas. Kol konfliktas baigėsi, Berlynas neteko pusės gyventojų, Chemnicas – aštuoniasdešimties procentų. Įžengę į Miuncheną ispanų būriai užnešė marą ir per kelias savaites

išmirė 10 000 žmonių. Poetas Andreasas Gryphiusas šitaip išreiškė karo ištiktų Vokietijos dalių miestelėnų neviltį:

Wir sind doch nunmehr ganz, ja mehr denn ganz verheeret!
Der frechen Völker Schar, die rasende Posaun,
Das vom Blut fette Schwert, die donnernde Karthaun
Hat aller Schweiss and Fleiss and Vorrat aufgezehret.

Die Türme stehn in Glut, die Kirch ist umgekehret,
Das Rathaus liegt im Graus, die Starken sind zerhaun,
Die Jungfraun sind geschänd't, und wo wir hin nur schaun,
Ist Feuer, Pest und Tod, der Herz und Geist durchfähret.

[Juk mes dabar jau visai, net labiau nei visai, nuniokoti!
Įžūlių tautų pulkai, pašėlęs trimitas,
Kraujais aptukęs kalavijas, griaudžianti kartečė
Prarijo visų prakaitą, triūsą ir atsargas.

Bokštai liepsnoja, bažnyčia nugriauta,
Rotušės vien griuvėsiai, tvirtieji sukapoti,
Mergelės išniekintos, ir kur tik pažvelgsi,
Širdį ir protą nusmelkia vien ugnis, maras ir mirtis*.]

Kaimo gyventojai kentėjo taip pat skaudžiai. To meto šelmių romane, Hanso Jakobo Grimmelshauseno *Simplicius Simplicissimus*, antrosios knygos 15-ame skyriuje autorius aprašo herojaus nuotykius plėšikaujančiame kroatų būryje: „jie užgriūdavo kaimus, vogė ir grobė, ką užsigeisdami, tyčiojosi ir siaubė valstiečius, prievartavo jų merginas, žmonas ir dukteris, o jei vargšams valstiečiams tatai nepatikdavo ir jie išdrįsdavo parodyti narsą – už tuos darbelius sudroždavo vienam kitam plėšikautojui per nagus, – juos nužudydavo, jei tik pagaudavo, ar bent paleisdavo dūmais jų trobesius". Kur tik užgriebė karas – nuo Švabijos ir Palatinato pietuose, per Tiūringiją, Magdeburgą ir Brandenburgą iki Meklenburgo ir Pomeranijos šiaurėje, – vals-

* Eilėraščius iš vokiečių kalbos pažodžiui vertė *Antanas Gailius.*

tiečių bendruomenės kentėjo nuo tokių antpuolių, ir ne sykį, o nuolat, kol truko karas, ir kartais beviltiškai stengdamiesi palaikyti gyvybės giją žmonės prieidavo iki kanibalizmo. 1641 m. Viurtembergo gyventojų skaičius nuo 400 000 buvo sumažėjęs iki 48 000, o Palatinatas neteko keturių penktadalių gyventojų. Bohemijoje, kurioje 1618 m. gyveno 3 milijonai žmonių, karo pabaigoje bebuvo tik 780 tūkstančių, o iš 35 000 jos kaimų tebegyvavo tik 5 tūkstančiai. Vien tik švedų kariuomenė per paskutinius aštuoniolika karo metų sunaikino 18 000 kaimų drauge su pusantro tūkstančio miestų ir dviem šimtais pilių.

Nors kai kurias žemes – Aukštutinę ir Žemutinę Saksoniją, Holšteiną, Oldenburgą, Hamburgą ir Prūsiją – karas palyginti menkai tepalietė, visa Vokietija prarado 35 proc. gyventojų, iš 21 milijono žmonių joje liko 13,5 milijono. Ši netektis kartu su turto sunaikinimu netrumpam laikui pavertė Vokietiją nuskurdusia ir suluošinta šalimi. Padėties nepalengvino ir karo pabaiga, nes didžiosios valstybės, kurios 1648 m. sudarė Vestfalijos taikos sutartį, atėmė iš Vokietijos prieigas prie jūros, ir tai dar prisidėjo prie atsigavimo sunkumų. Pagal Vestfalijos sutartį visos didžiosios vokiečių upės pateko užsienio šalių priklausomybėn. Nuo Nemuno iki Vyslos žiočių Baltijos krantus valdė Lenkija; Oderį ir aplinkines pajūrio žemes užėmė švedai, kaip ir Vėzerį bei kairįjį Elbės krantą. Holšteiną ir dešinįjį Elbės krantą valdė danai, o Reino žiotys atiteko olandams. Kadaise Vokietija priklausė Hanzos sąjungai, į kurią susibūrė miestai, ieškoję sėkmės atviroje jūroje; dabar, kaip tik tuo metu, kai kitos Europos tautos plėtė kolonijų imperijas, vokiečiai atsidūrė sausumos apsupty. Nesunku įsivaizduoti, kaip tokia padėtis paveikė Vokietijos miestus, jau ir taip nuniokotus karo. Iš jų beliko tik

šešėliai, liūdnai primenantys geresnius praeities laikus.

1648-ųjų metų taikdariai taip pat primetė Vokietijai politinio sureguliavimo sąlygas, kurios patvirtino ir įteisino Vokietijos susiskaldymą, nes suvereniais vienetais buvo pripažinta daugiau kaip 300 vokiečių valstybių. Dėl šios priežasties prancūzai, Richelieu įpėdiniai, užsibrėžę sutramdyti Habsburgų galią, Vestfalijos taiką laikė „vienu gražiausių brangakmenių Prancūzijos karūnoje" ir įrodinėjo, jog bet koks mėginimas varžyti „vokiečių laisves" – turimos omeny mažyčių valstybėlių teisės – pažeistų tarptautinę teisę. Taigi vokiečių susiskaldymas ir bejėgiškumas tapo natūralios Europos tvarkos priklausiniu, tvarkos, kuriai pakluso visos didžiosios valstybės, taip pat ir didesnės vokiečių valstybės. Vienos kongrese 1815 metais Prūsijos atstovas Wilhelmas von Humboldtas pateisino tokią padėtį – jis laikėsi linijos, esą Vokietijos padalijimai sustiprinę tarptautinę taiką. „Taigi visa jos egzistencija, – pridūrė jis, – remiasi pusiausvyra, išlaikoma vidinės traukos jėgos. Visa tai sutriktų, jei į Europos valstybių gretas, be didesnių vokiečių valstybių, laikomų atskirais vienetais, būtų įtraukta nauja kolektyvinė valstybė. <...> Tuomet niekas nebesutrukdytų Vokietijai, kaip Vokietijai, tapti agresyvia valstybe, o šito joks doras vokietis negali geisti."

Dar 1866 m. Prancūzija tebesinaudojo šiuo argumentu. Pačiose Prūsijos ir Austrijos karo išvakarėse – o šis karas padėjo žengti pirmą didelį žingsnį Vokietijos suvienijimo link, – Prancūzijos deputatų susirinkime valstybės veikėjas ir istorikas Adolphe'as Thiers'as, kaip ir jo pirmtakai Vestfalijoje bei Vienoje, savo kalboje gynė „vokiečių laisves". „Meldžiu vokiečius pamąstyti apie tai, – kalbėjo jis, – kad aukščiausias Europos politikos principas skelbia Vokietiją susidedant iš nepriklausomų valstybių, jungiamų vien plo-

nos federacinės gijos. Šį principą Vestfalijos kongrese iškėlė visa Europa." Ir dar pridūrė, jog Vokietijos sąjunga, tiesiog suardytų Europos jėgų pusiausvyrą.

II

Vokiečių žemių gyventojai dar ilgai jautė socialines ir psichologines Trisdešimties metų karo bei primestų jo baigties sąlygų pasekmes. Karas smarkiai sustiprino privilegijuotą aristokratijos padėtį visuomenėje, nusmukdydamas išsilavinusių ir turtingų biurgerių klasę ir valstietiją. Sumenkus miestams ir dėl to sumažėjus maisto produktų poreikiui taip krito javų kainos, kad norėdami pragyventi smulkūs žemvaldžiai neretai būdavo priversti paaukoti savo nepriklausomą padėtį. Tuo ypač galėjo pasinaudoti Rytų Elbės žemių, Meklenburgo, Pomeranijos ir Prūsijos didikai: jie išplėtė savo žemes ir susaistė vietinius valstiečius naujais įpareigojimais – renta, prievolėmis ir kilnojimosi suvaržymais. Šių žemių kunigaikščiai, reikalavę iš didikų atlikinėti karinę ir administracinę tarnybą, tokius jų veiksmus arba toleravo, arba – kaip antai Prūsijoje valdant Frydrichui Vilhelmui I (1714 – 1740) – netgi skatino, taip sudarydami socialinę sutartį su aristokratija kitų klasių sąskaita.

Apskritai karas ir jo pabaiga kunigaikščių galią sustiprino, ir laikotarpio požymis buvo toks, kad kunigaikščių rezidencijos – Viurcburgas, Karlsrūhė ir Manheimas – svarba ir prašmatnumu nustelbė tokius senuosius prekybos centrus kaip Niurnbergą, Augsburgą ir Liūbeką. Šiuose kunigaikščių dvaruose diduomenė tikra to žodžio prasme buvo monopolizavusi visas ministrų pareigybes, tačiau aukštesniojo rango civilinėj tarnyboj, pavyzdžiui, finansų

tvarkymo srity, buvo galimybių pasireikšti išsilavinusiems buržua, kuriuos dabar labiau viliojo tokia karjera negu prekyba, mieliau rinktasi ankstesniame šimtmetyje. Visose vokiečių valstybėse valdantįjį sluoksnį dabar sudarė aristokratai žemvaldžiai, karinę tarnybą atliekantys didikai ir aukšto rango valdininkai, daugiausia nekilmingi, ir šis elitas iki pat Pirmojo pasaulinio karo neužleido valdžios kėdžių, nors XIX a. ir buvo pereita prie konstitucinių valdymo formų. Šiai sociopolitinei hierarchijai savo ruožtu tarnavo armija žemesnio rango valdininkų – policijos, muitinės pareigūnų, mokesčių rinkėjų, mokytojų ir net dvasininkų, – kurie taip pat rėmėsi kunigaikščio autoritetu.

Neperdėsime sakydami, kad XVII ir XVIII amžiais Vokietija vis labiau biurokratėjo. Pašaliečio akį rėžė tai, kad vykstant šiam procesui sustiprėjo ir Vokietijos valstybių gyventojų pagarbos autoritetui įpročiai. Galbūt tų įpročių šaknys buvo gilios – vienas Viduramžių popiežių yra pavadinęs Vokietiją *terra obedientiae*, – bet neabejotinai juos paskatino gniuždantys karo padariniai. Gyvendami kasdienėje mirties kaimynystėje, nuolatinėje *Angst*, apie kurią savo eilėraščiuose kalba Gryphiusas, išlikusieji noriai atsiduodavo bet kokiam autoritetui, kuris atrodė pakankamai stiprus, kad apgintų nuo tokių baisybių pasikartojimo. Neregėtai išaugusias kunigaikščių pretenzijas jie priėmė nekritiškai ir su atavistine baime, galvodami apie tai, kas gali ištikti suirus esamiems visuomeniniams santykiams; o ilgainiui šis nuolankumas ėmė atrodyti normalus ir įgavo tradicijos svarumą. Tam tikra prasme taip iš tikrųjų ir buvo, nes Vakarų sekuliarizacijos nepaliestoje šalyje šią nuostatą tvirtai rėmė ir vyraujanti religinė etika, skleidžiama, kaip vėliau pamatysime, valstybės kontroliuojamų ir valstybę remiančių bažnyčių; pažiūrai į valdovo ir paval-

dinio santykius nebuvo jokios alternatyvos. 1758 m. negailestingas tėvynainių ydų ir silpnybių kritikas, Viurtembergo leidėjas Karlas Friedrichas Moseris rašė: „Kiekviena tauta turi savo svarbiausią motyvą. Vokietijoje tai klusnumas, Anglijoje – laisvė, Olandijoje – prekyba, Prancūzijoje – karaliaus garbė."

Vokiečiams šis motyvas dar ilgai neprarado galios, net kai išorinės aplinkybės jau nebebuvo svarus argumentas autoritarinio valdymo naudai. Netgi XIX amžiuje, kai ir Trisdešimties metų karo baisumai, ir ne tokios senos duoklės Napoleonui Bonapartui jau saugiai nutolo į praeitį, agitaciją už tai, kad būtų išplėstos plačiųjų sluoksnių teisės dalyvauti valstybės valdyme, atremdavo įrodinėjimai, jog visuomenės tvarka priklausanti nuo nenukrypstamo klusnumo esamos vyresnybės nurodymams. Be šio argumento neapsieidavo joks pradinės mokyklos vadovėlis; bet tokių samprotavimų buvo pilni ne tik oficialūs šaltiniai – jie smelkėsi visur. Pavyzdžiui, šeimos žurnalas *Daheim* iki pat amžiaus pabaigos su nemąžtančiu uolumu propagavo ištikimybę sostui ir altoriui; ir išsilavinusių sluoksnių lektūra, ir populiarūs skaitiniai buvo tiesiog persisunkę tokios uolios autoritarinės propagandos. Viktoro von Falko romanas apie Berlyno nusikaltėlių pasaulį *Berlyno budelis* buvo spausdinamas trumpomis atkarpomis, o parduota jo šimtai tūkstančių egzempliorių, tačiau nepaisant sensacingo tono, netgi jame buvo apstu trumpų pamokslų apie paklusnumą. („Aš atlieku tai, ką nusprendė teisėjai ir kam pritarė mano Imperatorius. Žinoma, nė kiek ne gėdinga vykdyti tokių vyrų įsakymus.")

Nuolankumas kunigaikščio autoritetui reiškėsi ir pasiryžimu paklusti jo atstovų nurodymams, kad ir kokią menką padėtį jie užimtų ar kaip arogantiškai elgtųsi. At-

vykėlius iš Vakarų visuomet stebindavo, kaip vokiečiai noriai kenčia net ir labiausiai įžeidžiamą elgesį, jei turi reikalų su kuo nors uniformuotu ar turinčiu valdžios simbolį. Veimaro laikotarpio satyrikas Kurtas Tucholsky's sykį aiškino, esą tatai kyla iš įsitikinimo, kad biurokratija, nepaisant visų jos trūkumų, yra priėmusi šventimus. „Savo menku proteliu vokietis dalija šalį horizontaliai į du sluoksnius: viršuje – biurai, apačioje – piliečiai. Ir tuo pat metu mano, kad biurai nukrito iš mėnulio drauge su biurokratais ir visa kuo, kas su oficialiais antspaudais, sarkastišku tonu ir nuobodžiaujančia nekompetencija slegia vargšus nekaltus piliečius."

Vidutinio vokiečio gyvenimas XVIII a. ir XIX a. pradžioje buvo perdėm provincialus. Žinoma, būta ir išimčių. Berlyno ir Miuncheno – žemių sostinių su tarptautinėmis pretenzijomis – gyventojų neaplenkė išorės pasaulio vėjai, o didžiojo uostamiesčio Hamburgo senbuvius galėjai apibūdinti kaip kosmopolitinių pažiūrų atstovus. Bet to nebūtum pasakęs apie žmones, gyvenančius Žemutinės Bavarijos kaimuose ar smėlinguose Rytų Elbės vingiuose, ar Baltijos pakrantėse, ir jau niekaip tat netiko gyventojams tų žemių, kurias būtų galima pavadinti Vokietijos širdimi. Šią Vokietijos dalį XIX a. etnografas W.H. Riehlis vadino „vidurio, arba diferencijuotąja Vokietija". Ji driekėsi nuo Vestfalijos iki Dunojaus ir nuo Reino iki Aukštutinės Saksonijos. Tai buvo, rašė Riehlis, „margaspalvė mūsų visuomenės enciklopedija", pilna vidutinio dydžio bendruomenių, įsikūrusių kalvotame krašte, kontrastingai besiskiriančiame nuo atviro gamtovaizdžio ir stambesnių miestų šiaurėje, Prūsijoje, pietuose ir Bavarijoje bei Austrijoje. Iki 1806 m., kai Napoleonas galutinai panaikino Šventąją Romos imperiją, šios bendruomenės sudarė tikrąją jos esmę,

ir tai gynė jų individualumą, taip pat kaip Vestfalijos sutarties sąlygos, Imperiją padariusios Europos jėgų pusiausvyros priklausiniu ir uždraudusios joje teritorinius pakeitimus ar telkimąsi į sąjungas.

Šiems „gimtiesiems miesteliams", kaip jie pavadinti vienoje puikioje šiuolaikinėje studijoje, buvo būdingos neįprastos visuomeninių santykių formos ir glaudi integracija. Kaip tik šičia iki pat XIX a. vidurio išliko vietos papročiai, tradicijos ir gildijų privilegijos, šičia atkakliausiai priešintasi naujovėms – moderniai teisei ir administracijai, moderniam mokslui, pramonės ir kvalifikacijos diegimui, gyventojų migravimui ir jų skaičiaus augimui. Šios bendruomenės buvo mažos – dažniausiai nuo tūkstančio iki dešimties tūkstančių gyventojų, – todėl jos neturėjo nei patricijų vyresnybės, kurią turėjo senesnių ir didesnių miestų piliečiai, nei didesnių grupių nepiliečių ar pusiau sėslių ar migruojančių žmonių. Izoliaciją nuo bendrųjų tendencijų ir platesnės visuomenės interesų šių bendruomenių nariai kompensuodavo stipriu pasididžiavimu vietos tradicija, bendrumo jausmu ir ryškiu *Geselligkeit*, arba draugiškumu, kurį liudijo jų pomėgis linksmai švęsti šeimos ir bendruomenės šventes, pokštauti, kelti jubiliejus bei vardines, be to, jie mielai priklausė nesuskaičiuojamai daugybei organizacijų – bažnytinių draugijų, chorų ir instrumentinių ansamblių, skato ar kėglių klubų ir pan. (Williamas Sheridanas Allenas, savo knygai apie nacionalsocializmo atsiradimą tyrinėdamas nedidelį miestuką, aptiko, kad 1930 m. jame veikė 161 klubas, vidutiniškai vienas šešiasdešimčiai asmenų.)

Negana to – kadangi šalies gilumos miesteliai buvo palyginti izoliuoti, iš jų daugiausia ir kilo ta įstabi vo-

kiečių gyvenimo įvairovė, kurią Goethe aukštino kaip partikuliarizmo teigiamybę. Dar visai neseniai per Vokietiją keliaujantis žmogus galėjo sutikti vis naujų ir naujų šnektų, apsirengimo, maisto ir gėrimo atmainų, vis kitų dainų ir pasakų ir – šitai ne mažiau svarbu – vis kitokį humoro jausmą. Savo *Mažojoje vokiečių sąmojo geografijoje* Herbertas Schoeffleris nurodo, kad ne tik šiaurės miestai turi savo išskirtinius stilius – hamburgiečiai linkę į realistinę melancholiją ir juodąjį humorą, Kelno gyventojai leipsta nuo vietinių dievų Tünneso ir Schälio juokdariškų alogizmų, o berlyniečiai nepralenkiami sąmojingu replikavimu ir *jeu d'esprit*, – toks pat savitas pasaulis yra ir Gmündo, Aaleno, Bopfingeno, Biberacho, Leutkircho, Reuflingeno bei kiti imperiniai miestai bei „gimtieji miesteliai"; o tarp švabų ir saksų humoro* esąs toks pat didžiulis skirtumas, kaip ir tarp Keplerio astronominės sistemos, kurioje jis su tipiškai švabiška tvarkos meile nukreipė visas planetas į kairę eliptinėmis trajektorijomis, kad nesusidurtų, ir Gottfriedo Leibnizo, kuris, kaip saksas, bjaurėdamasis vaidais, postulavo sferų *Gemütlichkeit*.

Tačiau net „šalies širdies" humoras buvo kiek ribotas ir uždaras. XIX a. pradžioje vienas pastorius, tikriausiai gyvenęs minėtoje diferencijuotoje Vokietijoje, šitaip rašė apie berlyniečius ir apskritai šiauriečius: „Jie turi tik sąmojį, kuris žeidžia, bet neturi humoro jausmo, kuris tirp-

*Manoma, jog saksų humoras krypsta į filosofavimą, pavyzdžiui, Wilhelmo Pinderio apsakyme: saksas numiręs ir nukeliavęs pas rojaus vartus, o tenai Petras liepęs jam užlipti į antrą aukštą, pasibelsti į 247-to kambario duris, ir jį įleisią. Saksas taip ir padaręs, bet pasibeldus niekas neatsiliepė, tuomet jis įrėmęs petį į duris ir vargais negalais jas atsidaręs. „O tenai stovi šlovingasis Viešpats Jėzus ir sako: „Taip. Jos visad užsikerta."

do nepasitikėjimą. Ir čia mums krenta į akis, kad pagal kai kuriuos bruožus jie priskiriami svetimai tautybei. Vieniečiai turi humoro jausmą, ir vokiečio *Gemüt,* sielai, tatai atperka tūkstantį nuodėmių. O šis žodis – tai, kaip *Gemüt* pasakomas, – reiškia priešpriešą, pagal kurią Vokietija dalijama pusiau. *Gemüt* reiškia pietus, tikrai vokiškus, švelnius, intymius, sklidinus, šiltus. *Jemüt* (kaip šį žodį ištartų tikras berlynietis) reiškia šiaurę, – šaižią, industrinę, *blasé,* paviršutinišką, sumišusią su svetimais, žydiškais ir prancūziškais, elementais."

Šie žodžiai svarbūs, nes iš jų matome, kaip autoriui rūpi klausimas, kas iš tikrųjų yra vokiška, – o toks dėmesys šiai problemai irgi būdingas „šalies širdžiai". Nė vienoje kitoje Vokietijos dalyje pažyminys „vokiškas, vokiečių" nebuvo taip tankiai vartojamas; tiesą sakant, neretai atrodydavo, kad daiktavardis be pažyminio reiškia menkesnės vertės dalyką negu su pažyminiu: „vokiškas" vynas, „vokiška" daina, „vokiečių" mergina, „vokiečių" miškas *(O du mein deutscher Wald!),* „vokiečių" pramonė, „vokiška" narsa, „vokiška" ištikimybė ir „vokiškas" linksmumas (kurį Nietzsche ginčytinai siejo su Liuterio, Beethoveno ir Wagnerio vardais ir apibrėžė jį kaip dvasios giedrą, ateinančią tada, kai būna nugalėtas priešiškumas; be to, priduria jis, šios savybės negeba suprasti kitos tautos). Toks išskirtinumo pabrėžimas galėjo atspindėti prarastos tapatybės ilgesį, ir apie tai ne sykį rašyta. Richardas Wagneris esė „Kas yra vokiška" (1865) norėjo pasakyti kažką panašaus: „Kai galutinai buvo sunaikinta vokiečių esmė *(Wesen),* kai po neapsakomų Trisdešimties metų karo sugriovimų beveik visiškai išnyko vokiečių tauta, kaip tik šiame intymiai jaukiame pasaulyje [tarp Reino ir Alpių

esančioje srityje, tikrai vokiškose žemėse – Švabijoje, Saksonijoje, Frankonijoje ir Bavarijoje] atgimė vokiečių dvasia. Vokiečių poeziją, vokiečių muziką, vokiečių filosofiją dabar didžiai vertina visos pasaulio tautos; tačiau ilgėdamasis „vokiečių šlovės" vokietis svajoja dažniausiai ne apie ką nors kita, bet kažką panašaus į Romos imperijos restauravimą."

Tačiau nuolatinis vokiškumo pabrėžimas rodė taip pat ir tikrumo paieškas sparčiai kintančiame pasaulyje, ir norą rasti tą tikrumą atskiriant vietos tradicijas ir vertybes nuo išorinių. Nesunku suprasti, kodėl reikėjo gintis. Ilgainiui šitam mažų bendruomenių pasauliui, taip pasigėrėtinai pavaizduotam Goethe's idilėje *Hermanas ir Dorotėja,* kur asmeninės vertybės neabejotinai užima pirmą vietą, o į tokius visą pasaulį sukrečiančius reiškinius kaip Prancūzijos revoliucija nekreipiama jokio dėmesio, bei bydermejerio stiliaus tapytojo Moritzo von Schwindo drobėse ir Alberto Lortzingo nesudėtingose operose *Der Wildschutz* ir *Der Waffenschmied,* taigi šitam pasauliui ėmė grasinti biurokratinės centralizacijos ir gimstančio kapitalizmo bei industrializmo jėgos. Galop šie reiškiniai nustelbė ir sugriovė politinę aplinką, kuri maitino „gimtųjų miestelių" kultūrą.

Ir netgi po šių poslinkių, kai atskiros bendruomenės paskendo Bismarcko ir Vilhelmo II imperijoje, jų psichologija išliko kaip regioninis priešiškumas, filisterizmas ir įsitikinimas savo teisumu. Įžvalgiausiai juos išanalizavęs amerikiečių istorikas Mackas Walkeris yra rašęs, kad „XIX a. pabaigos ir bent jau pirmosios XX a. pusės Vokietija kaip palikimą iš „gimtųjų miestelių" paveldėjo įsitikinimą priklausymo bendruomenei svarba, nepasitikėjimą nepritam-

pančiais individais ir teisuolišką priešiškumą išoriniam pasauliui". Šioje knygoje dar turėsime progą sugrįžti prie šito paveldo.

III

Jeigu prisiminsime, kokiu mastu 1648 m. sugniuždyta Vokietija buvo atkirsta nuo išorės pasaulio ir kokias politines ir kultūrines nuostatas ši padėtis vėlesniu laikotarpiu skatino daugumai Vokietijos gyventojų, nesunku bus suprasti, kodėl didysis XVIII a. intelektualinis sąjūdis, žinomas Švietimo vardu, Vokietijoje neišplito.

Šis sąjūdis prasidėjo Didžiojoje Britanijoje, kai Isaacas Newtonas padarė amžiaus atradimus ir jo pasekėjai užsibrėžė visuomenės mokslą ir moralės filosofiją paremti Newtono gamtos dėsnių samprata. Naujosios idėjos netruko išplisti žemyne, o Prancūzijoje įgijo įtaigų propaguotoją Voltaire'ą. Vokietijoje jos nesusilaukė tokio palaikymo, o kai kurių vokiečių žemių šis sąjūdis ir visai nepalietė. Tačiau negalima nevertinti ir vokiečių indėlio, – ryškiausi *Aufklärung*, kaip šis sąjūdis vadinosi Vokietijoje, atstovai savo iškalba pelnė tiek dėmesio tarptautiniu mastu, kiek nebuvo pavykę nė vienam vokiečių mąstytojui nuo Liuterio laikų.

Plačiausia prasme Švietimas buvo sąjūdis, į kurį būręsi asmenys siekė pagerinti žmogaus padėtį ir manė, jog tiesiausias kelias į šį tikslą – griežčiausiai taikyti blaivaus proto taisyklę visoms idėjoms, kurios valdo žmonių protus, ir visoms institucijoms, nuo kurių priklauso jų gyvenimo sąlygos. Šie *philosophes*, kaip kartais būdavo vadinami, vieni nuo kitų smarkiai skyrėsi požiūriu į specifinius klausimus. Tačiau visi jie sutiko, kad racionalumo koreliatai yra sekuliarizmas, humanizmas, kosmopolitiz-

mas ir laisvė – laisvė nuo arbitralios jėgos, kalbos laisvė, laisvė kuo geriausiai išreikšti savo gabumus ir džiaugtis jų vaisiais, moralinio pasirinkimo laisvė. Švietimo veikėjai taip pat vieningai vertino kritiškumą, be baimės sutiko naujas idėjas, sutartinai siekė būti modernūs, t.y. nusimesti prietarų ir visų rūšių ortodoksijos naštą. Šis *credo* vienijo tokius žmones kaip Montesquieu ir Voltaire'as, Davidas Hume'as ir Denis Diderot, Thomas Jeffersonas ir Jeanas Jacques'as Rousseau, Jeremy's Benthamas ir markizas de Condorcet.

Svarbiausias vokiečių *Aufklärer* buvo Prūsijos karalius Frydrichas II (1740 – 1786), kuris, racionalizuodamas Prūsijos valstybės valdymą („Geras valstybės valdymas, – rašė jis 1752 m. testamente, – turi remtis ne mažiau vientisa sistema nei filosofinė sistema"), taip pavyzdingai pritaikė Švietimo principus, kad net užsienyje juo buvo plačiai žavimasi. Frydricho būta apsišvietusio despoto *par excellence*, ir iš jo inauguracinio įsako, garantavusio karalystėje lygias teises visiems tikėjimams, iš jo skatinimu suformuluotų taisyklių, pagal kurias karas esąs priemonė suvaržyti visą šimtametį trunkantį kraujo liejimą, kaip ir iš kitų jo veiksmų, kuriuos būtų galima išvardyti kaip pavyzdžius, įsitikiname, jog karaliaus ištikimybė *Aufklärung* principams buvo ne šiaip teorijos dalykas – tuos principus siekta išreikšti institucine ir teisine forma.

Tatai negalėjo nepaveikti likusios Vokietijos dalies, ir savo memuaruose Goethe aprašo, kad gimtasis miestas Frankfurtas prie Maino, kur šiaip jau prūsams niekas didelės meilės nejautė, vis dėlto jo jaunystės metais buvo *fritzisch*. Tačiau kai vokiečių intelektualai XVIII a. pabaigoje sakydavo gyveną Frydricho epochoje, kartais jie tu-

rėdavo galvoje ne Sans Souci monarchą, bet jo bendravardį, Berlyno knygyno savininką Friedrichą Nicolai'ų. Apie pastarąjį būdavo sakoma, esą be jo nebūtų buvę jokio vokiečių Švietimo ir tai jis Berlyną, provincijos *Residenzstadt* (oficialią monarcho rezidenciją), pavertęs dvasine ir kultūrine vis dar susiskaldžiusios Vokietijos sostine.

Pasakyta šiek tiek perdedant. Be jokios abejonės, Nicolai'aus literatūrinis žurnalas, *Allgemeine deutsche Bibliothek,* kurį jis įsteigė drauge su Mose Mendelssohnu ir Gottholdu Ephraimu Lessingu ir bemaž keturias dešimtis metų pats vienas jam vadovavo, tapo nepakeičiama priemone perteikti vokiečių skaitytojams informaciją – ne tik apie tai, kas buvo rašoma jų susiskaldžiusioje tėvynėje, bet ir apie kultūros bei intelektualaus gyvenimo poslinkius kitose šalyse. Kad šis žurnalas buvo svarbus kaip kritikų forumas, rodo tas faktas, jog Nicolai'aus redaktorystės metais jis išspausdino 80 000 knygų recenzijas. Šių recenzijų tonas nebuvo švelnus ir net kartais skambėdavo priekabiai, nes Nicolai'us buvo šventai įsitikinęs Švietimo kritiniu metodu. „Kritika, – kartą rašė jis, – tai mūsų vienintelė pagalbininkė, kuri, atskleisdama trūkumus, gali sykiu pažadinti mumyse didesnio tobulumo troškimą."

Ko jau ko, o energijos Nicolai'us nestokojo. Jis ne tik ėjo redaktoriaus pareigas, jam priklausė dar ir didžiausias Berlyno knygynas, kurį jis pavertė susitikimų vieta intelektualams, palaikiusiems jo pažangias pažiūras; vadovaudamas šiam knygynui, Nicolai'us niekuomet nesutiko išduoti savo filosofinių principų vardan prekybos pelningumo. Sykį jis yra pasakęs: „Aš nesu taip įsimylėjęs materialios naudos, kad geisčiau mokėti už ją net tuo, kas žaloja visą pasaulį. Aš garbinu žmonių padermės švietimą". Tokie pat motyvai įkvėpė jo romaną *Sebaldus Nothanker,*

nepelnytai užmirštą šedevrą, kuriam paskatą davė Oliverio Goldsmitho *The Vicar of Wakefield (Veikfildo vikaras)* ir kuriame pasakojama apie kaimo pastoriaus dalią XVIII a. Vokietijos tamsiausiuose užkampiuose. Iš kitų to meto romanų *Sebaldus Nothanker* išsiskiria socialinio aprašymo turtingumu ir detalumu ir tiesmuka neteisybės bei nesugebėjimo veiksmingai dirbti kritika. Didžiulį šio romano populiarumą (Goethe buvo susierzinęs, kad šiuo požiūriu jojo romanas *Wilhelm Meisters Lerhjahre* liko aplenktas) paaiškina jame išsakytas primygtinis raginimas išlaisvinti buržuaziją iš suvaržymų, primestų feodalinės absoliutinės valstybės konservatyvizmo (tiesa, Nicolai'us išskyrė Prūsiją iš šios valstybių kategorijos) ir ortodoksinės liuteronų dvasininkijos obskurantizmo.

Tačiau vokiečių Švietimo tauriausia apraiška tapo Nicolai'aus draugas Lessingas. Pasižymėdamas didžiu kritiniu protu – jo rašiniai apie dramą padėjo pralaužti vyraujančią prancūzų teatro konvenciją, o savo garsiąja Johanno Winckelmanno estetikos kritika, išdėstyta esė „Laokoonas", jis lemtingai paveikė Vokietijos klasikinį atgimimą, – Lessingas savo gabumus sutelkė visų rūšių prietarams pulti ir griauti barjerams, trukdantiems visiškai išsiskleisti žmogaus galimybėms. Žavingiausioje iš jo dramų, žaismingoje komedijoje *Mina von Barnhelm*, dera sykiu raginimas susitaikyti senoms priešėms Prūsijai ir Saksonijai ir pamokymas apie tai, kokia beprotybė leisti iracionalioms garbės sampratoms gniuždyti natūralius jausmus; tragedija *Emilija Galoti* be gailesčio atskleidžia žemesniųjų Vokietijos teismų privilegijas ir korupciją; o jo ankstyvoji pjesė *Žydai* ir kita, žinomesnė, *Natanas Išmintingasis (Nathan der Weise)* drąsiai puola vyraujantį prietaringą nusistatymą prieš žydų mažumą. *Natano* pagrindinis veikėjas,

atsakydamas į sultono Saladino atkaklų klausimą: „Kokia yra tikroji religija?", skatina toleranciją, ir šis jo kvietimas skamba taip pat paveikiai šiandien, kaip ir tomis dienomis, kai buvo parašytas.

Kaip ir kiti Švietimo atstovai, Lessingas buvo įsitikinęs, jog nesuvaržytas protas atveria vartus pažangai; savo esė „Žmonijos auklėjimas" (Die Erziehung des Menschengeschlechts) jis tvirtai tikėdamas rašė: „Ne, jis ateis, jis tikrai ateis, tobulybės metas, kai žmogus, kurio protas bus įsitikinęs, jog ateitis nuolat darysis geresnė, vis dėlto nejaus būtinumo semtis savo poelgiams motyvų iš šios ateities, nes jis darys gera dėl to, kad tai yra gera, o ne dėl to, kad jo lauktų koks nors atpildas..." *

Nemažas būrys Lessingo mokinių mėgino savaip įgyvendinti šią svajonę apie žmonijos pažangą; vieni – sutelkdami jėgas į kovą dėl politinių teisių, kaip Georgas Forsteris, kurio įsitikinimų logika nuvedė jį į politinės demokratijos šalininkų, neilgaamžės respublikos Maince 1793 m. steigėjų gretas ir galop į mirtį Paryžiuj siautėjant terorui; kiti – mėgindami grumtis su tomis Vokietijos vidaus jėgomis, kurios, jų manymu, buvo priešiškos intelektualinei laisvei ir pažangai. Tarp pastarųjų pažymėtinas Getingeno matematikas ir astronomas Georgas Christophas Lichtenbergas, kurio *Aforizmai* vertinami kaip vienas didžiųjų XVIII a. vokiečių dvasios laimėjimų. Kaip ir Lessingas, Lichtenbergas buvo nenumaldomas kritikas, savo ietį nukreipęs prieš šarlatanus, mistifikatorius bei netikrų mokslų skleidėjus, tokius kaip Johannas Lavateras. Lichtenbergas buvo taip pat ir užkietėjęs provincialaus patriotizmo priešininkas – to *„Teutschkeit"*, kuris iš tikrųjų tik

* Vertė Vanda Zaborskaitė: *Filosofijos istorijos chrestomatija. Naujieji amžiai.* – V., 1987. – P. 371.

dangstė ksenofobiją, ir už kandžias pastabas apie šią dažną vokiečių ligą jį gyrė tokie žmonės kaip Heinrichas Heine, Levas Tolstojus, Karlas Krausas ir Albertas Einsteinas – visi jie buvo dvasiniai Švietimo įpėdiniai.

1784 m. filosofas Immanuelis Kantas esė „Atsakymas į klausimą: „Kas yra Švietimas?" (Über die Frage: „Was ist Aufklärung?") rašė: „Taigi jeigu mane kas nors paklaustų: „Ar mes dabar jau gyvename apsišvietusiame amžiuje?" – aš atsakyčiau: „Ne. Bet užtat mes gyvename Švietimo amžiuje."* Šis teiginys nebuvo toks paradoksalus, kaip atrodė. Kantas turėjo galvoje tai, kad nors – kur tik pažvelgtum – išvien gali rasti liudijimų apie žmonių nežmoniškumą viens kitam, socialinę neteisybę, pasenusias ir nebeveiksmingas institucijas, apie prietarus ir įsigalėjusią reakciją, vis dėlto nepaneigsi, jog atsidavę ir energingi žmonės daro viską, ką gali, kad padėtį pataisytų. „... Net ir tarp paskirtųjų minios globėjų, – rašė Kantas, – visuomet atsiras keletas savarankiškai galvojančių žmonių, kurie, patys nusimetę nesavarankiškumo jungą, ims skleisti aplink save protingo savo vertės pajautimo ir kiekvieno žmogaus pašaukimo savarankiškai mąstyti dvasią."**

Ir po šio postūmio kilsiantis bendrasis švietimas ir socialinė bei politinė pažanga.

XVIII a. antrojoje pusėje Vokietija tokių mokytojų nestokojo; deja, jų įtaka nebuvo nei plati, nei ilgalaikė. Pirmiausia, religija, kaip pamatysime toliau šioje knygoje, vokiečių tautoje turėjo gilias šaknis, o jai atstovavo išsilavinusi ir veikli dvasininkija, ir to pakako, kad vokiečių

* Vertė Antanas Gailius: *Filosofijos istorijos chrestomatija. Naujieji amžiai.* – V., 1987. – P. 427.

** Ten pat. – P. 424.

Aufklärung idėjos apie visuomeninę sutartį ir liaudies valdžią, būdingos Švietimui Vakaruose, prarastų paveikumą. Tuo pat metu Frydricho II mirtis ir Prancūzijos didžiosios revoliucijos pradžia žymėjo lemtingą intelektualinės atmosferos pokytį, ir tokį pokytį, dėl kurio dirva bet kokioms naujoms idėjoms diegti anaiptol nepagerėjo. Iš tikrųjų Švietimo apaštalus – *Nikolai-iten*, anot berlyniečių, – dabar ėmė pulti kaip tvarkos ardytojus, monarchijos priešininkus, prijaučiančius radikalioms jėgoms Paryžiuje. Iš Nicolai'aus buvo atimta teisė vadovauti savo literatūriniam žurnalui, o jo draugams pasirodė pravartu pakreipti savo bures sulig naujamadiškų principų vėjais. Vokiečių *Aufklärung* sunyko, užtemdyta šmeižtų ir smulkių persekiojimų debesio, ir numirė nepalikusi panašios tradicijos, kokią ateities kartos paveldėjo iš Švietimo epochos Didžiojoje Britanijoje, Prancūzijoje ir Amerikoje.

IV

Viena iš Švietimo idėjų, buvusi priimtina didesniųjų Vokietijos valstybių vidurinei klasei, – tai kosmopolitizmas, nuostata, teigianti, jog išsilavinęs žmogus yra narys visuomenės, peržengusios tautų ribas. Lessingas sakė, kad patriotizmas nesąs savybė, kurią jis puoselėjąs, nes jis „išmokytų mane užmiršti, jog privalau būti pasaulio pilietis", ir tam pritarė vadinamojo klasikinio vokiečių literatūros šimtmečio šviesuliai – Friedrichas Schilleris kartą pasakęs: „Aš rašau kaip pasaulio pilietis, netarnaujantis jokiam kunigaikščiui. Dar ankstyvoje jaunystėje netekau tėvynės, iškeitęs ją į visą pasaulį." Tačiau ši, kaip ir kitos Švietimo idėjos, amžiaus pabaigoje netruko išblėsti, ir ją pakeitė nacionalizmo filosofija, buvusi daug priimtinesnė prietaringiems Vokietijos „širdies" gyventojams nei idealai,

kuriuos skelbė *philosophes*. Šio poslinkio veikėjai buvo Herderis ir Napoleonas.

Vadindami Johanną Gottfriedą von Herderį nacionalistu rizikuotume iškreipti jo pažiūras. Kanto ir J.G.Hamanno studentas, jis mažai tesidomėjo politika ir jautė gilų, nenykstantį pasibjaurėjimą visokių pavidalų centralizacija, prievarta, komandavimu ir imperializmu, kurį jis siejo su visuma, niekinamai jo vadinama valstybe. Valstybė jam – šalta pabaisa, atkakliai besigviešianti valdžios. Ji atimanti iš žmogaus jo esmę, paverčianti jį paklusnia mašina; ji iškraipanti ir užnuodijanti kilniausius žmonių užmojus.

Bet nors Herderis nekentė valstybės, jis tikėjo tauta, ir dviejuose veikaluose, kurie stipriai paveikė jo paties ir vėlesnes kartas, – *Dar viena istorijos filosofija žmonijai auklėti (Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit,* 1774) ir *Idėjos žmonijos istorijos filosofijai (Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit,* 1776 – 1803) jis iškalbingai gina idėją apie priklausymą tautai ir to priklausymo suvokimą. Tautą jis apibrėžė kaip bendruomenę, kuriai pavidalą suteikia gentinis bendrumas ir istorija, visuomeninis solidarumas ir kultūrinis giminingumas, o laikui bėgant veikia taip pat klimatas bei geografinė padėtis, švietimas, santykiai su kaimynais ir kita; labiausiai tautos vientisumą palaiko kalba, išreiškianti kolektyvinę patirtį. „Ar turi tauta ką nors brangesnio? – klausė Herderis. – Studijuodami tautų literatūrą mes giliau pažinome amžius ir tautas negu sekdami liūdnais ir gniuždančiais jų politinės ir karinės istorijos pėdsakais. Istorijoje retai įžvelgiame ką daugiau nei tai, kaip tauta buvo valdoma, kaip ji leidosi žudoma; iš literatūros sužinome, kaip tauta mąstė, ko geidė ir maldavo, kokiais malonumais mėgavosi, kaip ją vairavo jos mokytojai ar jos polinkiai."

Didžiosios Britanijos idėjų istorikas seras Isaiah Berlinas yra nurodęs, kad, Herderio požiūriu, būti grupės ar tautos nariu reiškė mąstyti ir veikti tam tikru būdu, atsižvelgiant į tam tikrus tikslus, vertybes, pasaulio vaizdinius. Šitaip mąstyti ir elgtis – tai priklausyti visumai, būti jos dalimi, derėti prie jos dvasios. Maniera, kuria vokiečiai kalba ir juda, valgo ir geria, mylisi ir leidžia įstatymus, esanti skirtinga nuo kitų tautų atitinkamų elgesio modelių. Ir visi šie modeliai turį tam tikrą bendrą savybę, bendrą elementą, tam tikrą vokiškumą, *Volksgeist*, kurio negalima atskirti ir apibrėžti, bet kuris žymi tautos individualybę.

Tačiau ne jos pranašumą. Herderis buvo pliuralistas, tikėjęs, kad visos kultūros Dievo akyse yra lygios. Jis be išlygų atmetė Švietimo idėjas apie idealų žmogų ar idealią visuomenę. Nė vienas žmogus jam nebuvo tapatus kitam, nė viena tauta nepanėšėjo į kitą tautą. Visi esą dalis Žmonijos, tos neaprėpiamai turtingos gyvenimo panoramos, kuriai kiekvienas individas ir kiekviena tauta suteikia savitą indėlį.

Jaunieji intelektualai Prancūzijos revoliucijos išvakarėse – vadinamoji „Audros ir veržimosi" karta – pasisavino Herderį, mat juos veikė jo aistringas individualybės gynimas ir atkaklus teigimas, kad literatūra turinti išreikšti gyvenimo įvairovę ir aistrą. Kyla šiokių tokių abejonių, ar jie suvokė Herderio kultūrinio tautiškumo doktrinos vidinį prieštaravimą ir nevienareikšmes politines implikacijas. Iš laiko perspektyvos nesunku parodyti, kad ši priklausymo doktrina buvo piktas pinigas, paveldėtas viduriniosios klasės, kuri nedalyvavo savo vyriausybės politiniuose sprendimuose; ta doktrina buvo paranku pasinaudoti kaip esamos padėties racionalizacija ir pasiteisinimu dėl to, kad nieko nedaroma. Tai paaiškina letargą, apėmusį Vokietijos

politinį gyvenimą kaip tik tuo metu, kai Amerikos kolonijas, Ženevą, Austrijos Nyderlandus, Angliją ir Airiją, Lenkiją, Vengriją ir Prancūziją krėtė demokratinių revoliucijų karštligė. Realybės akivaizdoje stipriai užsimerkdama, viduriniojі klasė slėpėsi savo vokiškumo prieglobstin, įsikalbėdama sau, esą juos pripildžiusi nemari grupės dvasia, ir jau vien todėl jie pelnę malonės būseną.

Tačiau argi buvo galima išvengti to, kad Herderio teorijomis imta piktnaudžiauti ir jos paverstos pateisinimu ne tik tai valstybės galiai, kuria jis bjaurėjosi, bet ir tai ksenofobijai, kurią jis smerkė? Ir ar ne patsai Herderis bent iš dalies už tai atsakingas? Jei jis sakėsi nesidomįs politika ir patriotizmu, o kultūros esančios nepalyginamos ir turinčios lygias teises egzistuoti, tai kodėl gi jis jautėsi esąs pašauktas šitaip atkakliai teigti, jog „laukinis, kuris myli save, savo žmoną ir vaiką <...> ir triūsia savo genties labui kaip sau <...>, mano akimis yra tikresnis nei žmogaus dvasia, <...> pasaulio pilietis, kuris degdamas meile visiems savo likimo draugams myli chimerą. Laukinio trobelėje atsiranda vietos kiekvienam svetimšaliui; <...> persisotinusi dyko kosmopolito širdis negali tapti niekieno namais"? O ką galvoti apie jo neretai nuskambantį raginimą vokiečiams būti vokiškiems ir saugoti savo vertybes nuo svetimos tvirkinančios įtakos. Tokie teiginiai kaip „Pabusk, vokiečių tauta! Neleisk jiems pagrobti tavo skydo!" ir „Vokieti, kalbėk vokiškai! Išspjauki glitų Senos dumblą!" rodo, kaip sunku buvo nepainioti kultūros tautiškumo su politika, kad nuo pareiškimų apie tautų individualumą ir unikalumą nebūtų nusmunkama iki pareiškimų, esą kai kurios tautos pranašesnės, o savoji – ypač. Herderio tragedija buvo ta, kad jo filosofijos pagrindas – humanizmas – patriotiškai nusiteikusių oratorių buvo iškreiptas ir

paverstas siauru politiniu nacionalizmu, o jo pažiūras į tautos individualumą tokie filosofai kaip Johannas Gottliebas Fichte ir Georgas Friedrichas Hegelis vėliau transformavo į idealizuojamą valstybę kaip aukščiausiąją asmenybę, kuriai paskiras pilietis privalo būti visiškai ištikimas ir kuri iš tikrųjų vienintelė įprasmina jo egzistenciją.

Šios transformacijos vyksmą katalizavo Napoleonas Bonapartas, nes užkariaudamas Vokietiją ir nustumdamas Bavariją, Austriją ir Prūsiją į šalių sateličių padėtį, jis privertė vokiečius suvokti savo bejėgiškumo mastą. Nieko nuostabaus, kad kai kurie vokiečiai, apie tai susimąstę, ėmė idealizuoti galią, kurios jie neturėjo, ir mėgino sutvirtinti tą *Volksgeist*, kuri, kaip jie sužinojo iš Herderio, esanti vokiškumo esmė. Taip Fichte savo *Prakalbose į vokiečių tautą (Reden an die deutsche Nation)* 1807 – 1808 metais postulavo valstybės būtinumą paskiram piliečiui, kuris išreiškia save jai tarnaudamas; jaunasis Hegelis žengė dar vieną žingsnį pirmyn įrodinėdamas, jog valstybės, kaip kolektyvinio gyvenimo įsikūnijimo, negalį valdyti ją sudarantys ir jai tarnaujantys žmonės – ji einanti savo keliu ir įgyvendinanti savo paskirtį pasitelkusi galią, kuri esanti josios esmė. Atskirų valstybės valių susidūrime, iš kurio ir randasi politika, valstybės veiksmų nevaržo jokie moraliniai ribojimai. „Apie priemones, – rašė Hegelis, – nėra ko nė kalbėti. Gangrenuojančių galūnių lavandų vandeniu nepagydysi; švelnios atsakomosios priemonės netinka, kai nuodai ir pasikėsinimai jau tapę įprastiniais ginklais; o bemaž visai sutrūnijusį gyvenimą galima pataisyti tik pačiomis griežčiausiomis priemonėmis."

Šis valstybės galios kultas nebuvo visuotinis. Priešinantis Napoleonui, iškilo kita mąstytojų mokykla, kuriai 1807–1813 metais atstovavo Prūsijos reformatoriai Karlas vom

und zum Steinas, Karlas Augustas von Hardenbergas, Gerhardas von Scharnhorstas, Augustas von Gneisenau ir Wilhelmas von Humboldtas. Jie manė, jog stipriausia valstybės valdžia yra ta, kuri geba mobilizuoti pavaldinių energiją suteikdama jiems teises, atitinkančias jų pareigas. XIX a. liberalizmas savo programą grindė idėja apie konstitucinę valdymo formą, tinkančią išsilavinusiems ir savimi pasikliaujantiems piliečiams, kurių teisės aiškiai apibrėžtos ir ginamos valstybės. Tačiau šios krypties vyksmui nuolat trukdė didumos vokiečių tautos politinis atsilikimas, išpūsta pagarba oficialiajai valdžiai ir įsišakniję klusnumo įpročiai, beje, ir tai, kad į konstitucinį valdymą jie žiūrėjo įtariai, kaip į ne visai vokišką. Kai liberaliąją tendenciją galutinai perėmė apsišvietusi vidurinioji klasė ir prasidėjo jau rimta kova dėl Vokietijos vienybės, dar labiau ėmė kliūti paveldėta buržuazijos pasitikėjimo stoka, slaptas žavėjimasis jėga ir polinkis jai, o ne laisvei atiduoti pirmenybę kritiniu momentu.

Šios silpnybės skausmingai išryškėjo lemtingų XIX a. konstitucinių susirėmimų metu, ir turint tai galvoje aiškėja, kodėl ir 1848 m. revoliucijos, ir 7-ojo dešimtmečio Prūsijos parlamento mėginimai apriboti Karūnos militarines prerogatyvas po laikino liberalų triumfo pasibaigė neabejotina absoliutizmo ir reakcijos jėgų pergale. Rezultatas buvo tas, kad 1871 metais Bismarcko diplomatijos ir Prūsijos karinės galios sukurta Imperija – nors savo institucijomis ir priminė Vakarų konstitucinius režimus – vis dėlto buvo griežtai autoritarinė valstybė, nei teorijoje, nei praktikoje nepripažinusi liaudies suverenumo ir savivaldos; o tatai reiškia, kad į XX amžių Vokietija įžengė neturėdama tokios tradicijos, kuri įgalintų ją susidoroti su tykančiais sunkumais.

Ši problema jaudino daugelį mąstančių vokiečių, ir po Pirmojo pasaulinio karo – konflikto, kilusio ir dėl to, kad Vokietijoje nebuvo efektyvių konstitucinių ribojimų, trukdančių piktnaudžiauti valdžia, – filosofas ir teologas Ernstas Troeltschas pamėgino ją spręsti. Paskaitoje „Prigimtinės teisės ir humaniškumo idėjos pasaulio istorijoje", skaitytoje Hochschule für Politik auditorijai, jis ėmėsi nagrinėti, jo žodžiais tariant, „teorinę ir amžiną problemą, kuo skiriasi vokiečių idėjų – politikos, istorijos ir etikos – sistema nuo Vakarų Europoje ir Amerikoje vyraujančios sistemos". Vakarų politinis mąstymas, įrodinėjo jis, remiasi pažiūra, kad visi žmonės sudaro vieną visuomenę, kurią Dante vadinęs *humana civilitas,* ir juos valdo papročių teisė, *jus naturale;* tačiau vokiečių sąmonei Naujaisiais laikais tatai niekad nebuvo būdinga. Anglijoje ir Amerikoje prigimtinės teisės idėja įkvėpė asmens laisvės, taip pat teisės tautai pačiai kontroliuoti savo išrinktus valdovus reikalavimus; o Prancūzijoje šios idėjos pagrindu radosi tiesioginės savivaldos, lygybės ir pilnateisio dalyvavimo valstybės valdyme teorija. Tokios idėjos niekuomet neįsišaknijo Vokietijoje, daugiausia dėl Švietimo nesėkmių, ir svarbiausia vokiečių filosofinės minties kryptis vėliau atmetė „visuotinę egalitarinę etiką, <...> visą matematiškai mechanišką Vakarų Europos mokslo dvasią ir prigimtinės teisės koncepciją, siekusią sulieti naudingumą ir moralę..."

Vietoj šių idėjų vokiečiai nuolat pabrėžė vidinę individo ir vokiečių tautos, kaip unikalios kultūrinės raiškos, raidą. Tikrąja to žodžio prasme apsėsti šios minties, jie niekaip neatsiliepė į vakarietišką požiūrį, kad žmonės ir tautos turį „lygybės pagrindais ir nenutrūkstamai kopti aukštyn, stengtis išplėsti proto, gerovės, laisvės ir tikslin-

gos organizacijos mastą, kolei pasieksią žmonijos vienybės tikslą". Tuo pat metu dėl intravertiškumo jie buvo linkę praktines realijas, susijusias su paprastų žmonių gyvenimu, gerove, ir lemtingus sprendimus palikti valstybės ir josios pareigūnų žiniai.

Troeltscho esė parašyta 1922-aisiais, vos ketveriems metams praėjus po to, kai nukariavus Vokietiją žlugo Imperija ir jos vietoje buvo įkurta Respublika, tačiau sykiu ir tokiu metu, kai jau aiškėjo, kad demokratijos eksperimentas pasmerktas nesėkmei dėl demokratų stokos. Nesgi problemai, kurią su tokia įžvalga analizavo, Troeltschas neturėjo kito sprendimo, kaip tik mintį, kad jo tėvynainiams praverstų kiek daugiau savikritiškumo ir nauja istorijos koncepcija, pakylanti viršum „paskiros tautos būties <...> ir reginti tos tautos būties sąsajas su viso pasaulio būtimi bei raida". Tačiau jis pripažino, jog turi pasikeisti ne viena karta, kad tokie poslinkiai įvyktų. O tuo tarpu vokiečių politinę mąstyseną ir toliau smelkė jausmas – pusiau mistinis ir pusiau metafizinis, – kuris individualybės idėją, Vakaruose siejamą su asmens laisve ir masių suverenumu, vertė suprasti „kaip kartkartėmis vykstantį dieviškosios dvasios įsikūnijimą atskiram asmeny ar virš asmens esančiose bendruomeninio gyvenimo struktūrose".

Galimas dalykas, jog dvi dešimtys metų nuo Troeltscho paskaitos – metai, per kuriuos tokios mąstysenos kraštutiniu įsikūnijimu tapo Adolfas Hitleris ir nacistinė valstybė – pasirodė esą veiksmingesnis vaistas nei tas, kurį siūlė patsai Troeltschas. Kad ir kaip ten būtų, Vokietijos Federacinės Respublikos įkūrimas 1949 m. bent jau atvėrė galimybę darsyk pabandyti įsitikinti, ar demokratijos instinktas vis dėlto stipresnis už mąstymo tradicijas ir įpro-

čius, praeityje sutrukdžiusius jam augti ir tvirtėti. Jei pasirodytų, jog taip iš tikrųjų yra, Vokietiją ir Vakarus skirianti praraja, apie kurią rašė Troeltschas, sumažėtų, palengvėtų tarpusavio bendravimas ir supratimas.

2

NAUJA POLITIKOS TONACIJA

Vienas iš dažniausiai kildavusių klausimų politinėse diskusijose po 1945 m. buvo toks: „Ar Bona – tai Veimaras?" Nieko nuostabaus, kad būtent šitaip būdavo klausiama, nes naujoji Vakarų Vokietijos respublika pirmaisiais gyvavimo metais buvo akivaizdžiai labai trapi, o atmintis apie drastiškus paskutinio Vokietijos demokratijos žlugimo padarinius – dar labai gyva. Vis dėlto šis klausimas netaiklus. Veimaro respublika žlugo dėl keleto sudėtingų priežasčių, be kita ko, ir dėl ją veikusių ekonomikos ir užsienio politikos jėgų, kurias suvaldyti ne visuomet būdavo pačių vokiečių galioje. Bet ne paskutinė pagal svarbą šį žlugimą sąlygojusi priežastis buvo ta, kad Respublikos pradžia netapo veiksmingu lūžiu nei Vokietijos istorijoje, nei politikos tradicijoje. Tai, kas vadinama 1918 metų revoliucija, iš tikrųjų nebuvo revoliucija jokia prasme, o 1919-ųjų Respublika radosi kaip improvizuotas režimas, kuriame pernelyg daug atsakingų postų tebeužėmė žmonės, atsidavę pirmiausia praeičiai, jos santvarkai ir vertybėms.

Toks tęstinumas nebuvo įmanomas 1945-aisiais. Karo nuniokotos Vokietijos būklę Willy's Brandtas savo memuaruose aprašė kaip chaosą, kuriame „sprogimų duobės,

įgriuvos, akmenų ir plytų kalnai, nuolaužomis nubarstyti laukai, griuvėsiai vargiai bepriminė kitados čia stovėjus namus, kabeliai ir vandentiekio vamzdžiai stirksojo iš žemės nelyginant susiraizgę priešistorinių pabaisų viduriai, nebuvo kuro, šviesos, kiekvienas sodelis buvo pavirtęs kapinėmis, o viršum visko tarsi nepajudinamas debesis tvyrojo puvėsių tvaikas. Šioje niekieno žemėje gyveno žmonės. Jų gyvenimas slinko kaip kasdieninė kova už keletą bulvių, duonos kepalėlį, žiupsnį anglių, porą cigarečių." Tatai buvo *Stunde Null*, nulis valandų, laikas, kai gyvenimas sumenko – kaip nebuvo atsitikę 1918 metais – iki pačių elementariausių poreikių.

Šis metas anaiptol neskatino nostalgiškų nuotaikų, priešingai, šalį okupavusios valstybės ragino vokiečius susimąstyti apie savo ankstesnės politinės elgsenos pasekmes, o pačios tuo metu vykdė denacifikacijos, demilitarizacijos ir demokratizacijos politiką, kad būtų užkirstas kelias atgal. Ketverius metus trukusi okupacija Vokietijos politiniame gyvenime žymėjo pertrūkį, per kurį galutinai užbaigtas Hitlerio pradėtas darbas – griauti Vokietijos praeitį, ir dar šiam procesui nepasibaigus, prieš leidžiant vokiečiams atnaujinti organizuotą politinę veiklą vietos ir zonos lygiu, senosios struktūros ir elitinės grupės buvo taip sunaikintos, kad nebeliko nė menkiausios galimybės jų pagrindu sukurti naują sistemą.

Ir kažin ar tie žmonės, kurie dabar prisiėmė atsakingus vaidmenis Vokietijos politikoje, apskritai turėjo tokių ketinimų. Sovietinėje zonoje Vieningosios socialistų partijos (SED) įkūrėjai užsibrėžė sukurti komunistinį režimą, kuris neturėtų visiškai nieko bendra su praeitimi. Vakaruose, Socialdemokratų partijai (SPD) atnaujinus veiklą po dvylikos tylos metų ir pradėjus reikštis Laisvajai demokratų

partijai (FDP) ir Krikščionių demokratų sąjungai su jos sąjungininkais Bavarijoje – Krikščionių socialistų sąjunga (CDU–CSU), joms vadovavo žmonės, savo akimis matę, kaip Hitleriui pavyko pakirsti Veimaro demokratiją, ir jie buvo pasiryžę sukurti naują Respubliką ant tvirtesnio pamato nei senosios.

Ir vieniems ir kitiems sekėsi labiau nei pirmaisiais metais tikėjosi stebėtojai, žvelgiantys iš istorinės perspektyvos.

I

Nutarimas įkurti atskirą valstybę – respubliką vakarinėje Vokietijos dalyje atsirado dėl to, kad pirmaisiais pokario metais iširo sąjungininkų bendradarbiavimas, bet kad Federacinė Respublika buvo sėkmingai įkurta ir Vakarų Vokietijos gyventojų palankiai sutikta, daugiausia nusipelnė penki prieškario kartos vokiečių politikai: socialistai Kurtas Schumacheris ir Ernstas Reuteris, liberalas Theodoras Heussas, tapsiąs pirmuoju Respublikos prezidentu, Ludwigas Erhardas, vadinamojo Vakarų Vokietijos „ekonominio stebuklo" autorius, ir Konradas Adenaueris, kuris pirmuosius keturiolika *Bundesrepublik* gyvavimo metų ėjo federalinio kanclerio pareigas.

Neapsiriksime pasakę, kad tuo metu, kai vokiečių tautos politinę nuovoką karo padariniai buvo pavertę niekais ir, atrodė, komunizmas sėkmingai pasinaudos šia visuotine apatija, – tąsyk Kurtas Schumacheris pirmasis tarp įtakingų žmonių pasirinko demokratijos kelią ir ryžosi tuo pagrindu sutelkti masinę partiją; be to, jis buvo pirmas politikas, patraukęs savo pusėn jaunąją kartą, norėjusią energingų vadų, kurių neslėgtų praeities ryšiai su naciais. Jis pats galėjo simbolizuoti tai, ką Hitleris padarė savo

šaliai. Visus dvylika Trečiojo Reicho metų jis bemaž nepertraukiamai sėdėjo koncentracijos stovyklose, baudžiamas už 1930 – 1933 m. Reichstage sakytas kandžias antinacistines kalbas; kai jį išlaisvino, jis buvo jau mirtinas ligonis, nes kalinimo metais negydoma progresavo rimta kraujo apytakos liga. 1948 m. jai paūmėjus teko amputuoti dešinę ranką ir likusius ketverius gyvenimo metus jis retai tegaudavo atvangą nuo kančių. Tačiau negalios tik dar sustiprino jau kalėjime subrendusį pasiryžimą atkurti socialdemokratų partiją ir padėti jai išsikovoti įtakingą padėtį, kurios ji vienintelė iš Vokietijos partijų, jo nuomone, buvo nusipelniusi savo nesuteršta praeitimi – priešinimusi Hitleriui.

Nemažas Schumacherio laimėjimas po 1945-ųjų buvo tas, kad jis neleido komunizmui rimčiau išplisti Vakarų okupuotose zonose. Jis nekentė Vokietijos komunistų partijos (KPD) už bendradarbiavimą su naciais 1932 m. Berlyno transporto streiko metu; buvo įsitikinęs, kad ši partija iš dalies atsakinga už Hitlerio iškopimą į valdžią, kad ji sutrukdė pasipriešinti nacionalsocializmui 1939 – 1941 metais; ir galiausiai jis neigė reorganizuotos KPD demokratiškumą ir smerkė ją už priklausymą nuo Sovietų Sąjungos, dėl to ją laikė „svetima partija". Kai 1945 m. tapo aišku, jog sovietų zonoje įkurta socialdemokratų partija, vadovaujama kairuolio socialisto, vardu Otto Grotewohlis, linkusi susilieti su komunistų partija, Schumacheris užbėgo už akių ir neleido šiam sąjūdžiui išplisti Vakarų Vokietijoje tokiu būdu – jis įkūrė socialdemokratų partiją britų zonoje, deklaruodamas socialistinį Vokietijos atnaujinimą demokratinėmis priemonėmis ir 1946 m. gegužės mėnesį sukvietė Hanoveryje partijos konferenciją, kurioje dalyvavo delegatai iš kitų Vakarų zonų ir kuri tvirtai pasipriešino

susiliejimui. Negana to, kai jungtinė Grotewohlio partija, dabar pasivadinusi Vieningąja socialistų partija, užsimojo įsitvirtinti visame Berlyne, Schumacheris atskrido į šį miestą ir kreipėsi į socialistų grupes, ragindamas pasipriešinti SED užmačioms. Tuomet grupė jaunesnių lyderių pareikalavo šiuo klausimu surengti plebiscitą ir jo rezultatai parodė, kad nesovietinėse miesto dalyse 80 proc. balsavusių palaikė Schumacherio požiūrį, tad Berlyno delegacija vėliau atvyko į Hanoverį dalyvauti nacionalinės partijos svarstymuose.

Schumacheris laikėsi tos nuomonės, kad šioje konferencijoje susikūrusi partija neturėtų būti vien senosios – Augusto Bebelio, Philippo Scheidemanno ir Otto Brauno – partijos kopija. Pastaroji neretai tapdavusi savo pačios sustabarėjusių formuluočių auka, įstrigdavusi tarp nelanksčių teorinių išvedžiojimų, kurie atstumdavę rinkėjus, nes atrodydavę nepraktiški arba nepatriotiški. Schumacheris reikalavo, kad naujoji partija būtų pragmatiška ir realistiška ir vadovautųsi nuoseklia politinės demokratijos programa, paremta parlamentarizmu bei plačių piliečių teisių pripažinimu; kad ji siektų demokratijos ekonomikoje, remdamasi progresyvine mokesčių sistema, planingu ūkiu ir pramonės bei finansų suvisuomeninimu, o užsienio ir militarinėje politikoje atsisakytų partijos ikikarinės doktrinietiškos pozicijos ir laikytųsi tikrai nacionalinės linijos. Jo pažiūros šiais klausimais, taip pat atkaklus reikalavimas, kad partija atsisakytų opozicinės nuostatos, kurios laikėsi bemaž per visą Veimaro laikotarpį, ir būtų pasirengusi nedvejodama prisiimti atsakomybę už šalies valdymą, turėjo nemenką įtaką, bent jau Schumacherio jaunesniesiems mokiniams, tokiems kaip Fritzui Erleriui ir Willy'ui Brandtui. (Kai kuriuos vyresniuosius buvo sunkiau išjudinti –

Horstas Ehmke, vėliau priėmęs ministro portfelį Brandto vyriausybėje, pasakoja: partijai pralaimėjus 1953 m. rinkimuose jį paklausė, kodėl toks nusiminęs. „Mes pralaimėjome", – atsakė jis. „*Na, Junge,* nenukabink nosies! – atkirtęs jam vienas vyriausiųjų partijos narių. – Galėjo baigtis ir blogiau. Galėjome laimėti!") Schumacherio filosofija savo galutinę išraišką įgavo 1959-ųjų Godesbergo partijos programoje, kur atsisakyta paskutinių marksistinės ideologijos likučių, kaip netinkamų demokratinei partijai, atvirai visiems visų klasių piliečiams; šias pažiūras atspindėjo taip pat ir jo įpėdinių Willy'o Brandto ir Helmuto Schmidto vykdoma nepriklausoma užsienio politika.

Schumacherio būta stačiokiško žmogaus, kandžialiežuvio, jis greit įsitaisydavo priešų. Jis atstūmė nuo savęs visus okupacinės valdžios atstovus – rusai nusigręžė dėl aiškių priežasčių, anglai ir prancūzai – nes buvo „per daug pasipūtęs" ir „per daug vokiškas", o amerikiečiams jis rodėsi nepriimtinas kaip „per didelis socialistas". Įnirtingi jo išpuoliai prieš okupantų politiką ir kategoriški didesnės nepriklausomybės reikalavimai buvo sukėlę tokį pasipiktinimą Londone ir Vašingtone, jog net kilo pavojus, kad šios pusės sutrukdys grąžinti Vokietijai politinį suverenumą. Čia smarkiai pasitarnavo Schumacherio kolega Ernstas Reuteris, jis numaldė Vakarų susirūpinimą, savo asmeniu įkūnydamas dramatišką kovą prieš komunizmą, ir išsklaidė amerikiečius vis dar kankinusį įtarimą, esą socializmas ir komunizmas iš esmės neatskiriami.

Tokį poveikį turėjo nepalaužiama Reuterio pozicija 1948 m. birželį, kai sovietų vadovybė atkirto Berlyno susisiekimą su Vakarais, siekdama išgauti nuolaidų iš Vakarų Vokietijos arba, jei tat nepavyktų, užimti visą miestą. Kartais pamirštama, jog sovietų pusei ėmusis šių veiksmų,

Vakaruose smarkiai abejota, ar įmanoma juos sėkmingai atremti. Būtent Reuteris, jei ir ne teisiškai, tai bent *de facto* Berlyno meras (sovietai vetavo jo išrinkimą į šį postą), susitikimuose su oficialiais Vakarų atstovais atkakliai teigė, kad berlyniečiai kaip įmanydami priešinsis, nesvarbu, ar Vakarų sąjungininkai juos parems, ar ne, tačiau jei vis dėlto paremtų, jis buvo tikras, kad blokada būtų įveikta. Ši Reuterio nuostata pelnė beribį generolo Luciuso D. Clay'aus, Jungtinių Tautų komendanto Berlyne, susižavėjimą ir turėjo įtakos priimant sprendimą nutiesti oro tiltą, galiausiai privertusį sovietus atsisakyti savo eksperimento. Blokados mėnesiais Reuteris nenuilstamai stengėsi palaikyti apsuptyje atsidūrusių gyventojų dvasią, jo kalbos buvo plačiai skaitomos ir darė įspūdį Vakaruose. „Panaudodami visas turimas priemones, – šaukė jis daugiau kaip 80 000 berlyniečių miniai kovos pradžioje, – mes pasipriešinsim tiems, kurie siekia paversti mus vienos partijos vergais ir helotais. Tokioje vergijoje mes jau gyvenome Adolfo Hitlerio laikais. Mes nenorime, kad tos dienos grįžtų." Ir toliau, primindamas skaudžią patirtį:

> Visuomet atsiranda žmonių, kurie kritinę valandą ima šnekėti, esą būtina susitaikyti su realia padėtimi. Mes, vokiečiai, jau patyrėme, ką tat reiškia. <...> Jie visuomet norėdavo „išvengti blogiausio", ir galop Vokietija virto griuvėsiais. Mes ne tik praradome laisvę, bet dar ir buvome nublokšti ištisa karta atgalios, pasmerkti elgetos buičiai. Šiandieną ir vėl tas pats. Ir dabar Vokietija išgyvens tiktai tuomet, jeigu ji išmoks grumtis už savo laisvę ir teisę.
>
> Šią lūžio minutę mes ne tik prašome jus pasitikėti mumis; mes raginame jus pasikliauti savimi.

Šie žodžiai ir atbalsis, kurio jie susilaukė, pradėjo naują vokiečių politikos tarpsnį, ir Vakarų šalių vadovams, vis dar įtariai besergstintiems, ar nepasikartos antidemokratiš-

ki veiksmai, jie negalėjo nepadaryti įspūdžio. Susitikime Londone 1948 m. birželio mėnesį jau buvo nutarta įgalioti Vakarų vokiečius sudaryti vyriausybę visoms trims Vakarų okupuotoms zonoms. Nepalaužiamos demokratijos pavyzdys, kurį blokados metu parodė Reuteris, laidavo šio sumanymo sėkmę.

Sukurti naują valstybę nėra lengvas uždavinys, o ir ankstesnioji vokiečių patirtis rengiant demokratines konstitucijas – 1848-aisiais ir 1919-aisiais – padrąsinimo neteikė. 1948 m. rugsėjį iš įvairių žemių draugėn susirinkusiai Parlamentarų Tarybai, kuri ėmėsi kurti Vakarų Vokietijai pagrindinio valstybės įstatymo projektą, pasisekė ta prasme, kad tuo metu ekonomikos chaosas jau buvo ėmęs sklaidytis, kaip pamatysime kitame skyriuje, birželio mėnesį Vakarų zonose įvykdžius pinigų reformą. Bet vargu ar jiems būtų sekęsi, jei ne sveikas protas ir pasiryžimas bendradarbiauti, – tuo vadovavosi trijų partijų, susikūrusių per pastaruosius trejus metus, lyderiai, o ypač – jei ne Laisvosios demokratų partijos steigėjo ir vadovo Theodoro Heusso tarpininkavimas.

Kaip ir Schumacheris, Heussas buvo paskutiniojo Veimaro Reichstago narys; kai Josephas Goebbelsas ten užriko: „Ką jūs čia veikiat? Jūs nebeturite pasekėjų!" – Heussas, kaip vienas iš likusių gyvų Vokietijos demokratų partijos delegatų, paprastai atsakė: „Aš atstovauju čia savo nuomonei." Kadaise įstabiai dėstęs ir rašęs filosofinėmis ir politinėmis temomis, Heussas buvo politikas mokslininkas, garsėjo kaip didžiai garbingas ir nepriklausomai mąstantis žmogus, nepasiduodantis mados vėjams ir aklai nesivadovaujantis konvencionaliomis tiesomis. Jo vaidmuo Parlamentarų Taryboje buvo, viena vertus, įspėti savo kolegas, kad pagrindiniame įstatyme neatsirastų nuostatų, ku-

rios ateityje sukliudytų Vokietijos susivienijimui – savo darbą jie privalėjo suvokti kaip parengiamąjį, – o kita vertus, persergėti juos, kad nebūtų pernelyg atsargūs suteikdami valdžios įgaliojimus, nes dėl to jų kūrinys gali netekti veiksmingumo. Atidarydamas pirmąjį posėdį jis padarė pastabą kolegoms delegatams, kad nors visi prisimena, kaip naciai piktnaudžiavo valdžia, tai neturėtų versti apriboti naujosios vyriausybės įgaliojimus, o karštas pasiryžimas sudeginti tiltus į praeitį neturėtų sutrukdyti perimti senesnes institucines formas, kurių naudingumu jau įsitikinta. Veimaro respublika žlugo, įrodinėjo jis, ne dėl savo konstitucijos, o dėl to, kad buvo įkurta „smūgio iš užnugario" teorijos, monarchijos restauravimo idėjų ir politinio romantizmo užnuodytoje atmosferoje. Kadangi šios jėgos dabar jau sunaikintos, nederėtų užsispyrus siekti originalumo, kuris gali būti pražūtingas.

Dėstydamas tokias mintis Heussas sėkmingai pasipriešino vadinamajame konstitucijos Herrenchiemsee projekte išreikštai pažiūrai, jog naujoji Vakarų Vokietijos respublika turinti būti vokiečių žemių Federacija *(Bund deutscher Länder)*, argumentuodamas, kad šio termino implikuojama palaida struktūra jaunesniajai kartai gali pasirodyti esanti grįsta ne nauju politiniu pamatu, bet tiesiog politinės atsakomybės vengimu. Panašiai Heussas pasisakė prieš mintį, taip pat numatytą Herrenchiemsee projekte, kad asmens teisėms visuomet teiktina pirmenybė prieš centrinės valdžios interesus. Atstovaudamas tai pietvakarių vokiečių liberalizmo tradicijai, kuri istoriškai visad priešindavosi absoliutinės valstybės pretenzijoms, Heussas vis dėlto tvirtai laikėsi nuomonės, kad vadovaujantis antihėgelizmu galima nueiti per toli: valstybė privalo būti suvokiama kaip

nacionalinio orumo ir bendruomenės jausmo simbolis, ir nevalia sumenkinti jos galios.

Kiekviena valstybė, netgi demokratinė, yra paremta valdžios galia ir klusnumo reikalavimu. Demokratinės valstybės esmė yra ta, kad ji turi ribotą valdymo mandatą, taigi jis gali būti atšauktas.

Heussas jokiu būdu nebuvo įtakingiausia figūra Parlamentarų Tarybos posėdžiuose, ir lemtingą jų veiklai valandą, 1949-ųjų kovo mėnesį, kai visos trys šalį okupavusios valstybės susirūpino, ar federacinei vyriausybei nebus suteikta per daug įgaliojimų atėmus juos iš žemių, tik ryžtinga ir aistringai ginama Kurto Schumacherio laikysena lėmė tai, jog nebuvo pasiduota jųjų požiūriui. Tačiau konstitucijos svarstymų metu būtent Heusso kalbos visuomet pasižymėjo išmintim ir sveiku protu, o jo įtaka smarkiai nulėmė galutinį rezultatą – kad buvo įsteigta federacinė valstybė *(Bundesstaat)*, išlaikiusi tokius Veimaro respublikos bruožus, kaip masių suverenumu paremtas parlamentinis valdymas; daugpartinė sistema; dvejų rūmų įstatymų leidžiamoji valdžia – *Bundestag* reiškia liaudies valią, o Federalinė Taryba atstovauja žemėms; aukščiausiasis konstitucinis teismas, stebintis, kaip užtikrinamos piliečių teisės, ir prezidento institucija. Svarbiausi momentai, skyrę šį pagrindinį įstatymą nuo Veimaro konstitucijos, buvo šie: 1949-ųjų konstitucijoje nebuvo numatytas nei proporcingas atstovavimas, dėl kurio tik padaugėdavo susiskaldžiusių grupuočių ir buvo sunkiau sudaryti parlamentinę daugumą, nei liaudies iniciatyvos išraiška, 1920 m. turėjusi ardomojo pobūdžio pasekmių; gerokai sumažėjo federacijos prezidento įgaliojimai, o konkrečiai – panaikinta jo teisė iškilus pavojui suspenduoti konstituciją.

Pagrindinis įstatymas buvo baigtas 1949 m. gegužės pradžioje ir, regioninių vyriausybių ratifikuotas, įsigaliojo gegužės 23 dieną; preambulė skelbė jo tikslą esant „pereinamuoju laikotarpiu pertvarkyti politinį gyvenimą naujais pagrindais" (tai yra, kol taps galima visos Vokietijos konstitucija), įkuriant „demokratinę ir atvirą federacinę valstybę". Dera atkreipti dėmesį, jog įstatymas nebuvo pateiktas tautai įvertinti; anais vis dar nestabiliais laikais tatai atrodė neišmintinga. Žymiausias Vakarų Vokietijos respublikos politikos tyrinėtojas Lewisas J. Edingeris rašė, jog visi pagrindinio įstatymo kūrėjai sutarė dėl vieno dalyko – ir tatai buvo numatyta jų priimtoje valdymo struktūroje (be to, šitą rodė ir faktas, kad jie sąmoningai sumažino tiesioginės demokratijos vaidmenį), – esą „sklandžiam naujos sistemos veikimui užtikrinti ir sukurti politinėms orientacijoms, kurios įteisintų režimą gyventojų masėse, būsią reikalingas stiprus vyriausybinis valdymas".

Naujajai Respublikai šiuo požiūriu sekėsi, ir tai nemenkas Heusso nuopelnas. Kaip pirmasis Federacinės Respublikos prezidentas, kuriuo jis išbuvo dešimtį metų, Heussas atliko reprezentacinį vaidmenį, laikydamasis viršum partijų politinių nesutarimų ar dienos aktualijų. Tačiau užimdamas šį postą, jis pareiškė neketinąs neutralumą suprasti kaip savo požiūrio neturėjimą. Heussas kuo geriausiai išnaudojo simbolinę ir integruojamąją prezidento galią, bet drauge šio posto teikiamas galimybes jis nukreipė į užduotį, kuri Didžiojoje Britanijoje, pasak Walterio Bagehoto, yra svarbiausia konstitucinio monarcho funkcija, – „paskatinti ir įspėti", prabilti apie platesnius žmogaus būties klausimus, savo tiesmuka švabiška maniera priminti tėvynainiams jų dorybes ir ydas. O šias ydas jis puikiai

pažinojo ir jo kalbose nuolat skambėdavo santūrus perspėjimas – tokie teiginiai kaip „mūsų tautiečiams stinga labiau išlavėjusio autoironijos jausmo" ar „vokiečiams labai sunkiai vyksta nepamesti galvos, kai juos vėl apima pasididžiavimo saldybė", ar panašios pastabos, – tačiau jis ir neabejojo, jog įmanu jo tautiečius nuteikti garbingai priimti naujos epochos iššūkį. „Išorinė mūsų galybė iššvaistyta, – pasakė jis, tapęs prezidentu. – Reikia laimėti moralinę galybę". Savo pavyzdžiu ir kalbomis, sakytomis namie ir svetur, kaip antai, kelionių Izraelin ar Anglijon metu, Heussas siekė sukurti naujos Vokietijos vaizdinį – Vokietijos, kuri kuo rimčiausiai nusiteikusi senąjį savo vaizdinį pasaulyje pakeisti, ir nemenka šių jo pastangų sėkmė padėjo Vokietijai atgauti orumą ir pasitikėjimą, o drauge ir sustiprinti naujosios Respublikos pamatus.

Ši Heusso veikla neabejotinai didžiai reikšminga, net jeigu ją kiek ir gožia jo kolegų Erhardo ir Adenauerio nuopelnai.

II

Pirmieji rinkimai priėmus pagrindinį įstatymą vyko 1949 m. rugpjūtį ir buvo visuotinai tikimasi, kad daugumą laimės Kurto Schumacherio tvirtai vadovaujama Socialdemokratų partija. Tačiau kai balsai buvo suskaičiuoti, pirmoje vietoje atsidūrė Konrado Adenauerio Krikščionių demokratų partija (CDU–CSU), laimėjusi 31 proc., tuo tarpu socialdemokratai gavo 29,2 proc. ir laisvieji demokratai – 11 proc. balsų.

Bemaž nėra abejonių, kad šį stebėtiną rezultatą lėmė kasdienės duonos klausimai. Įnirtingi Schumacherio išpuoliai prieš Marshallo planą Europai atstatyti kaip menkai

užmaskuotą Amerikos imperializmo kišimąsi, jo reikalavimas nacionalizuoti sunkiąją pramonę ir atkaklus Vakarų Vokietijos kreipimas planingos ekonomikos link daugeliui rinkėjų sukėlė nerimą, o CDU–CSU šiuo jausmu vykusiai pasinaudojo. Adenaueris savo kampanijoje įžvalgiai pasirėmė apčiuopiamais tikslais, o ne abstrakčiais principais, sutelkdamas dėmesį į tuos dalykus, kurie 1949-aisiais rūpėjo didžiumai vokiečių, – maisto, butų ir įdarbinimo klausimus, – be to, jau galėjo konkrečiai pažadėti, kad šioje srityje bus imtasi veiksmingų priemonių. Įtikinti rinkėjus daugiausia jam padėjo Ludwigas Erhardas, žmogus, ateinančius keturiolika metų būsiąs jo neįkainojamu pagalbininku.

Erhardas jau buvo žymus ekonomistas, nepadaręs karjeros vien dėl to, kad atsisakė stoti į nacių partiją, kai po 1945 m. jį pastebėjo Jungtinių Valstijų karinė vadovybė ir paskyrė jį Bavarijos ekonomikos ministru.

1948 metais, Vakarų okupacinei vyriausybei nutarus, jog visu smarkumu įsibėgėjusiai infliacijai sustabdyti jų zonose būtina pinigų reforma, Erhardas padėjo parengti smulkų šios sudėtingos operacijos planą, tačiau pareiškė, kad ekonomikai iš pagrindų pataisyti vien šios reformos nepakaks. Būtina, teigė jis, visiškai panaikinti produktų normavimą ir visą kainų bei atlyginimų reguliavimo sistemą, kurią okupacinė valdžia paveldėjo iš nacių ir jos neatsisakė, tikriausiai prisibijodama priešingu atveju kilsiančių pasekmių. Neigiamas atsakymas Erhardo negalėjo patenkinti. Nepaisydamas vyresnybės būgštavimų ir pasirėmęs savo, kaip jungtinės britų ir amerikiečių zonos ekonomikos valdytojo, įgaliojimais, jis paskelbė nepaprastąjį įstatymą, kuris 1948 m. liepos 7 d. sustabdė esamus ribojimus. Šio įstatymo autoriui tai buvo ne tik ekonominis,

bet ir politinis žingsnis. Skelbdamas apie naująjį įstatymą per radiją jis pasakė: „Tik kai kiekvienas vokietis galės laisvai pasirinkti, kokį darbą jis dirbs, ir galės apsispręsti, kokias prekes vartos, – tik tuomet mūsų tauta gebės tarti savo žodį politiniame šalies gyvenime". Tik išsilaisvinę iš įprasto ekonominio priklausymo nuo vyriausybės, jie tapsią laisvi prisiimti politinę atsakomybę.

Daugelio vokiečių ausiai tatai neskambėjo įtikinamai, nes panaikinus reguliavimą, pirmiausia pašoko maisto ir kitų vartojimo prekių kainos, o dėl pinigų reformos tuo pat metu ėmė plisti nedarbas. Nors ir verčiamas apsigalvoti, Erhardas nuėjo dar toliau pasirinktąja kryptimi. Darsyk nepaisydamas okupacinės valdžios nepritarimo jis sumažino tarifus įvežtinėms prekėms, kad sustabdytų infliaciją ir priverstų vokiečių gamintojus labiau reaguoti į konkurenciją. Tuo pat metu jis sudarė efektyvų planą, kaip pereinamuoju laikotarpiu aprūpinti gyventojus pigia apranga. Jau 1949-ųjų vasarą ėmė rastis požymių, rodančių, jog ekonomika ima atsigauti, nes pinigų reforma per dvylika mėnesių padvigubino bendrąjį nacionalinį produktą. Šitai padėjo CDU–CSU pasiekti pergalę rugpjūčio rinkimuose. Artėjant Kalėdoms, Erhardas jau nedvejodamas pranašavo pavasarį krisiant kainas, ir tatai pasirodė ne iš piršto laužta prognozė.

Tikrai, įpusėjus 1950 metams, Erhardo vadinamoji *Soziale Marktwirtschaft*, arba „socialiai reaktyvi laisvosios rinkos ekonomika", jau buvo išgyvenusi bandomąjį laikotarpį ir ėmusi duoti gerų rezultatų, o birželį prasidėjęs Korėjos karas suteikė jai papildomų paskatų, nes pabiro užsakymai mašinų detalėms, įrankiams ir sunkiosios pramonės įrenginiams, kuriuos Vakarų Vokietija su savo didžiausia Europoje pigaus kvalifikuoto darbo armija buvo pasiren-

gusi tiekti. Taip prasidėjo *Wirtschaftswunder*, arba ekonominis stebuklas. Per kitus septynerius metus visi ekonomikos aspektai liudijo kilimą: nacionalinės pajamos padidėjo 112 proc., darbo užmokestis, vydamasis mokesčius, – 119 proc., o kainų pusiausvyrą palaikė pajamų mokesčio režimas, slėgęs visas visuomenės klases, tačiau visi piliečiai turėjo skatinamųjų lengvatų, kurios didino visuomenės gamybinį pajėgumą. Laisvosios rinkos ekonomika vokiečių tautos gyvenimą padarė pasiturimą ir gelbėjo nuo nedarbo, drauge užtikrindama jiems išplėtotą socialinės apsaugos sistemą, apėmusią sveikatos draudimą, nemokamą gydymą, nedarbo pašalpas ir senatvės pensijas; be kita ko, ši sistema skelbė principą, jog įmonių vadovybė ir darbininkai neturėtų būti priešininkai, bet dirbtų kartu kaip draugingi partneriai, – šią idėją sukonkretino anglies ir plieno pramonėje įvestas valdymo ir krypties pasirinkimo principas *(Mitbestimmungsrecht)*.

Erhardo ekonominė politika, pavertusi Vakarų Vokietiją trečia pagal ekonominę galią pasaulio šalimi, Federacinės Respublikos kūrimosi laikotarpiu išvadavo ją nuo tokių finansinių ir socialinių sunkumų, kurie prisidėjo prie ankstesniosios respublikos žlugimo. Tatai buvo didis pranašumas, nors savaime ir neturėjęs lemiamos reikšmės. Ar išsilaikys *Bundesrepublik* – buvo veikiau psichologinis, o ne ekonominis klausimas. Nacizmo metų traumos, karo pralaimėjimas ir jį lydėjusios pasekmės – visi šie sukrėtimai gerokai pakirto vokiečių tautos pasitikėjimą įvairiausiomis politinėmis organizacijomis ir veikla, o drauge įžiebė jiems slaptą troškimą būti valdomiems ir vadovaujamiems. Toks nuovokos praradimas galėjo būti pavojingas besiformuojančiam demokratiniam valdymui, ir Konrado Adenauerio didžiausias laimėjimas turbūt buvo tas, kad jis gebėjo vien

savo asmenybės įtaiga neutralizuoti ir pakeisti šią visuomenės nuostatą. Jam pirmajam iš vokiečių valstybės veikėjų pavyko įveikti nesąmoningą tėvynainių polinkį manyti, esą rimtai galima traktuoti tik tuos vadus, kurie dėvi uniformą. Savo politiniu stiliumi – tvirtu, rimtu ir patriotišku – jis sugebėjo juos įtikinti, jog geidžiamą autoritetingą valdžią teikia jo vadovaujama demokratinė vyriausybė, ir ligi pat jam atsistatydinant šis vokiečių tikėjimas nėsyk nesusvyravo.

Tačiau Adenaueris toli gražu nebuvo vien tėvo įsikūnijimas, įkvepiantis sukrėstai tautai pasitikėjimo išmintinga išvaizda, kurią kartais teikia senatvė. Tiesa, jis buvo senas – jo politinė karjera prasidėjo 1907 metais; nuo 1917 iki 1933 m. jis ėjo Kelno mero pareigas; kai 1949-aisiais tapo federaliniu kancleriu, jam buvo septyniasdešimt treji, – tačiau jo energija anaiptol nemenko. 1917 metais, priimdamas Kelno mero postą, jis ištarė žodžius, kurie galėtų apibūdinti tą nusiteikimą, su kuriuo jis imsis ir daug sunkesnių užduočių, iškilsiančių jam po trisdešimt dvejų metų. „Gyvenimas nieko geresnio negali pasiūlyti, – kalbėjo jis, – kaip leisti žmogui iki galo išskleisti visas proto ir sielos galias ir visa savo esybe atsiduoti kūrybinei veiklai." Per visą jo ilgą karjerą šią kūrybinę energiją kreipė ir pusiausvyrą palaikė jaunystėje išugdytas teisinis racionalizmas ir jo religingumas; šie du dalykai stiprino jo pareigos jausmą ir teikė tokio tvirtumo, kokio neturėjo nė vienas vokiečių valstybės veikėjas po Bismarcko. Sunku būtų apibrėžti Adenauerio valstybės valdymo meno dorinį komponentą, bet jis daug labiau lėmė jo motyvacijas nei asmeninės valdžios ar prestižo sumetimai.

Istorikas Golo Mannas sykį apibūdino Adenauerį Platono žodžiais – gudrus idealistas, ir šis epitetas taiklus:

kad ir suvokęs per savo ilgą gyvenimą politikos scenoje beribes žmogaus silpnybes ir mažne priartėjęs prie cinizmo slenksčio (yra sykį pasakęs, esą gaila, kad Dievas nustatęs ribas žmogaus suvokimo galioms, bet niekaip neapribojęs jojo kvailybės), permanęs visas įtikinėjimo, įžvalgos ir atkaklumo gudrybes, kurios praverčia manipuliuojant tais ribotais padarais ir išnaudojant juos, Adenaueris visus šiuos gebėjimus sutelkė į tikslus, kurių niekaip nepavadinsi savanaudiškais nei siaurai nacionalistiniais. Tapęs kancleriu, jis ryžosi visus vidaus valdymo ir ekonomikos klausimus patikėti Erhardui ir kitiems savo ministrams, o pats atsidėjo kitam tikslui – grąžinti savo tautai pasitikėjimą savimi, – o tam reikėjo atgauti visą jos suverenumą, tuo pat metu kreipiant tautiečių aspiracijas į kilnesnius tikslus nei tie, kurie privedė prie suverenumo praradimo. Adenaueris ne mažiau už Theodorą Heussą geidė atgaivinti tautinį išdidumą.

„Kai krenti žemėn iš tokių aukštumų kaip mums, vokiečiams, yra tekę, – viena proga sakė jis, – supranti, jog būtina sudeginti tiltus į tai, kas yra buvę. Mes negalime gyventi vaisingai, įsikibę melagingų tiesų." Didžiojo Vokietijos Reicho dienos praėjo. Bendradarbiavimas su kitomis demokratinėmis valstybėmis integruotoje Vakarų Europos sąjungoje – tokia buvo Vokietijos ateitis.

Jei tatai buvo idealizmas, jame būta ir nemažos dalies realizmo. Adenaueris suvokė, jog dėl aiškiai į Vakarus orientuotos politikos pelnys priekaištų, esą jis be reikalo rizikuojąs prarasti susivienijimo galimybę ir aukojąs 17 milijonų sovietų zonoje gyvenančių vokiečių. Nėra abejonių, kad tąsyk, o ir vėliau, Adenauerio užsienio politikos prioritetus veikė jo tvirta antikomunistinė nuostata, bet vis dėlto jis įsitikino, jog pirma, sovietai nerodė jokių ženklų,

kad galėtų leistis į kalbas dėl Vokietijos suvienijimo, ir antra – kelti šį klausimą, kai atmosfera tebebuvo užteršta neseniai pasibaigusios Berlyno blokados, reikštų suerzinti Vakarų valstybes ir atimti joms norą mažinti įvairius suvaržymus, vis dar saisčiusius Vokietijos gyventojus.

Iš visų tų suvaržymų žalingiausia buvo demontavimo politika, grasinusi sutrukdyti atsigauti Vokietijos pramoninės gamybos atkūrimą. 1949 m. lapkritį, per užsitęsusias derybas Petersberge prie Reino, okupacinei valdžiai pirmąkart paaiškėjo – ji net išbandė savo kailiu, – koks patyręs derybininkas yra Vokietijos kancleris (Prancūzijos vyriausybės įgaliotinis po vieno posėdžio pavargęs atsiduso: „Vokiečius apdovanoti – labai sunkus darbas!"); ir štai šioms deryboms pasibaigus Adenaueris išgavo susitarimą, jog svarbiose ekonomikos sferose demontavimas bus nutrauktas – mainais už tai, kad Vokietija pripažins Rūro statutą, okupacinės valdžios paskelbtą 1948 m. gruodžio mėn. ir įteisinusį šiam svarbiam pramoniniam regionui tarptautinį valdymą. Šios nuolaidos Adenaueris nelaikė slegiama, palyginti su ekonominiais privalumais sustabdžius demontavimą, o be to, anot jo kalbos, pasakytos Berne po kelių mėnesių, jis buvo įsitikinęs, jog Rūro statutas galėtų būti „daug žadanti visuotinio ir plataus Europos tautų bendradarbiavimo pradžia". Čia jo nelabai ir klysta, nes Statutą netrukus pakeitė Anglies ir plieno bendrija, kurią savo ruožtu lydėjo tokios tarptautinės institucijos kaip Euratom, Bendroji rinka ir trumpaamžė Europos gynybos bendrija.

Turint galvoje gajų nacionalizmą, praeityje nelyginant rūdys pagraužsaid davusį vokiečių dvasią, Adenauerio atsidavimas Europos idėjai buvo įspūdingas ir net keliantis nuo-

stabą. Vokietijos valstybės valdymo meno literatūroje tikrai nerastume nieko panašaus į tuos žodžius, kuriais jis nusakė savo viltis, siejamas su Anglies ir plieno bendrija, arba *Montanunion*, kaip ją vadino vokiečiai. „Buvau įsitikinęs, – rašė jis, – kad *Montanunion* duos vaisių, kurie pakeis ne vien mūsų žemyno ekonominius santykius, bet visą europiečių mąstyseną ir jauseną. Neabejojau, jog šie poslinkiai padės europiečiams įveikti nacionalinės valstybės egzistencijos pakopą ir žengti į europinio lygmens platumas, kurios ir atskiro žmogaus gyvenimą praturtins naujomis didesnėmis prasmėmis. Šito troško visų Europos tautų jaunimas – semtis patirties, mokytis ir dirbti kituose kraštuose. <...> Žmonės, kurių tarpusavio jausmus mūsų dienomis dar lėmė įtarumas, naudos siekimas ir priešiškumas, taps kaimynais ir draugais."

1949–1954 metais Adenaueris išskleidė vokiečiams naujos Europos tvarkos vaizdinį, tvarkos, kuri remtųsi dviem tvirtovėmis – Anglies ir plieno bendrija ir Europos gynybos bendrija – ir kurią palaikytų visų šalių paprasti geros valios žmonės. Tai, kad šis vaizdinys buvo užvaldęs vokiečių protus, liudija didinga kanclerio pergalė 1953 m. rinkimuose, ir bemaž nėra abejonių, kad Adenauerio ištikimybė šiai idėjai padėjo Vakarų valstybėms įsitikinti jo patikimumu ir sykiu priartino visišką vokiečių suverenumo atgavimą. Tiesa, Vakarų mąstymą šiuo požiūriu paveikė privatūs Adenauerio patikinimai (privatūs todėl, kad jis manė, jog nedera jų dėstyti Bundestage): Federacinė Respublika būsianti pasirengusi surinkti armiją tarptautinėms pajėgoms; 1950 m. birželio mėn. prasidėjęs Korėjos karas privertė juos apsigalvoti dėl Vokietijos demilitarizacijos privalumų. Taigi, kai Europos gynybos bendrija, kuri itin rūpestingai būtų suvaržiusi bet kokias Vakarų Vokie-

tijos pajėgas, 1954 m. rugpjūtį galutinai sudužo į Prancūzijos parlamento rifus, Didžioji Britanija ir Amerika nedvejodamos ėmėsi tartis su prancūzais ir įkalbėjo juos sutikti, kad Federacinė Respublika būtų priimta į Šiaurės Atlanto Sutarties Organizaciją (NATO) visiškai suvereniomis teisėmis, įskaitant ir teisę turėti 500 000 karininkų ir eilinių ginkluotąsias pajėgas.

Europos gynybos bendrijos žlugimo mėnesį Adenaueris apibūdino kaip „siaubingąjį mėnesį", o viename reporterio nugirstame pokalbyje padejavo: „Nežinia, kas ištiks Vokietiją, kai manęs nebebus, – nebent mums vis dėlto pavyktų laiku sukurti Europą." Ir iš tikrųjų, įvykiai pakrypo Adenaueriui nedėkinga linkme. Nors visiška nepriklausomybė grįžo gerokai greičiau nei jis tikėjosi, šie poslinkiai nuvylė Europos idėjos šalininkus, papiktino antimilitaristus ir suteikė papildomų argumentų tiems, kurie nuo pat pradžių teigė, jog provakarietiška kanclerio politika atitolinsianti Vokietijos susivienijimą neribotam laikui. Kaip tik pastaroji grupė garsiausiai reiškė kritines pažiūras per Bundestago debatus, kai buvo svarstomas sutarčių, pagal kurias Federacinė Respublika būtų priimta į NATO, ratifikavimas, ir nors Adenaueris parodė parlamentinės taktikos aukštumas, laimėdamas tiek rūmų, tiek viešąją nuomonę, jis buvo neįžvalgus atkakliai kartodamas, esą Vokietijos perginklavimu ir prisijungimu prie Vakarų sąjungos paremta jėgos politika ilgainiui priversianti sovietų vyriausybę leisti Vokietijai susivienyti.

Geriausia, ką galima pasakyti šio argumento naudai, yra tai, kad anglai ir ypač amerikiečiai tikėjo juo dar karščiau negu patsai kancleris. Tačiau 1955 m. aukščiausio lygio susitikime Ženevoje rusai neparodė nė menkiausio susidomėjimo vokiečių klausimu, o kai tų metų rugsėjo

mėnesį Adenaueris nuvyko į Maskvą, tikėdamasis įkalbinti juos apsigalvoti, patyrė nesėkmę. Jo diplomatinis patarėjas Herbertas Blankenhornas dienoraštyje užrašė: „Dėl svarbiausio tikslo, mūsų šalies susivienijimo, nežengta nė žingsnio į priekį. Apie laisvus rinkimus nė kalbėti nebuvo kalbama. Mums susidarė įspūdis, kad sovietų požiūris pastebimai sustabarėjo ir kad rusai tikrai – bent jau dar ilgą laiką – neišleis Rytų zonos iš savo įtakos sferos". Sovietų pusė, ypač Nikita Chruščiovas, derybose ne visuomet elgėsi mandagiai, ir norėdamas išgauti pažadą paleisti 10 000 vis dar Rusijoje laikomų vokiečių karo belaisvių, Adenaueris turėjo sutikti, kad Federacinė Respublika pripažins Sovietų Sąjungą – t.y. bus užmegzti diplomatiniai santykiai tarp šių šalių; o tokia nuolaida negalėjo nesukelti nerimo Vakarų valstybėms, nes ją galėjai interpretuoti kaip pirmą žingsnį Vokietijos Demokratinės Respublikos pripažinimo link.

Ši kelionė buvo nelyginant bloga lemiąs ženklas tolesniam kanclerio užsienio politikos periodui. Jei kas dar buvo likę iš jėgos politikos, išgaravo per 1956-ųjų Sueco ir Vengrijos krizes; vėliau Adenauerį, paveiktą Chruščiovo Berlyno ultimatumo, tarpais vis apnikdavo būgštavimai, ar nebus supervalstybės sudariusios sandėrį Bonos sąskaita; o kai 1961 m. rugpjūtį buvo pastatyta Berlyno siena, vokiečių susivienijimo viltis ėmė rodytis nepasiekiamai nutolusi. Šių nusivylimų nepraskaidrino nė įvykiai Vakaruose. Adenauerio tikėjimas Vakarų Europos vienybe nesusvyravo, ir jis atkakliai stengėsi įveikti lemiamą, jo supratimu, šios sąjungos kliuvinį, būtent, atnaujinti draugiškus santykius tarp Vakarų Vokietijos ir Prancūzijos. 1949 m., tapęs federaliniu kancleriu, jis pareiškė, jog „prancūzų ir vokiečių tarpusavio priešiškumas, vyravęs Europos poli-

tikoje ištisus šimtmečius ir davęs dingstį šitokiai destrukcijai daugybei karų ir pralieto kraujo, privalo būti nesąlygiškai pašalintas"; o 1962 m. liepos mėnesį pakeliui į Paryžių pasirašyti Prancūzijos–Vokietijos draugystės sutarties, Adenaueriui tikriausiai dingojosi, kad jo didis darbas bus apvainikuotas sėkmės. Bet nepraėjus nė metams Charles'is de Gaulle'is vetavo Didžiosios Britanijos įstojimą į Bendrąją rinką, ir Adenauerio politikos kritikai dabar galėjo sakyti, kad pamynęs Vokietijos susivienijimą dėlei Vakarų bendrijos, šit jis jau aukojąs šią bendriją iš draugiškumo Prancūzijai.

Šitoks teiginys perdėtas, o ir de Gaulle'io obstrukcionizmą galiausiai pavyko įveikti. Prisiminus, kokia buvo Vokietijos būklė 1949-aisiais, kai Adenaueris užėmė savo postą, laimėjimai atrodys svaresni už nesėkmes. Išmanydamas diplomatiją ir propaguodamas tarptautinį bendradarbiavimą jis grąžino suklaidintą ir visuotinai nekenčiamą tautą į tarptautinę bendriją kaip lygiavertę narę. Ankstesnio JAV vyriausybės įgaliotinio Johno J. McCloy'aus žodžiais tariant, Adenaueris „įvykdė savo meto Vokietijos istorijoje didįjį imperatyvą – atkurti tautinę savigarbą neatgaivinant išskirtinumo jausmo".

Tuo pat metu Vakarų vokiečiams tęstinumo ir stabilumo pojūtį teikė tai, kad Adenaueris pakankamai ilgai laikėsi poste, ir jie gavo laiko priprasti prie demokratinių institucijų ir perprasti, kaip jos veikia. Paradoksalu tai, kad paskutiniaisiais Adenauerio metais šis demokratėjimas pasireiškė kylančiu nepritarimu jojo paties politikos stiliui, jo nepamatuotiems išpuoliams prieš politinius oponentus, jo priešiškumui konstitucinėms sprendimų derinimo formoms bei jo abejingumui tamsokai kai kurių jo bendražygių praeičiai. Galinga kritikos banga, kilusi 1962 m. dėl

jo autoritarinių metodų vadinamojoje žurnalo *Spiegel* byloje, kai jis sankcionavo visiškai nekonstitucinį procesą, mėgindamas rasti pagrindą apkaltinti valstybės saugumo pažeidimu jį kritikavusį žurnalą, sakytumei liudijo, kad, kai vyriausybė pažeidinėja pagrindines laisves, vokiečiai jau nebėra tokie tolerantiški kaip kitados.

Pasitikėjimą kėlė tai, kad per visą Adenauerio erą nepasireiškė nė viena iš negalių, nuvariusių Veimaro respubliką į kapus. Dėl netrikdomo ekonomikos klestėjimo ir sėkmingo pabėgėlių bei išvarytųjų iš Rytų Vokietijos integravimo (šį procesą lengvino lygaus naštos paskirstymo įstatymas *[Equalization of Burdens Law]*, kuriuo apmokestinant per karą išlikusią nuosavybę buvo suteikta lėšų benamiams prasikurti) nesusidarė palankių sąlygų ekstremistinėms partijoms rastis. Neonacistinė Sozialistische Reichspartei ir komunistų partija buvo konstituciniu pagrindu uždraustos, atitinkamai 1952 ir 1956 metais, o kitos protesto partijos, kurių veikla neperžengdavo įstatymo, netrukus sunyko pristigusios pasekėjų, taip 1970 m. atsitiko populiariausiai iš jų – Nacionalinei demokratų partijai. 1961 metais jau tik trys partijos reguliariai surinkdavo daugiau kaip 5 proc. balsų minimalią kvotą, kad galėtų būti atstovaujamos Bundestage ar įstatymų leidyboje, – tai CDU–CSU, SPD ir FDP; nors jų pozicijos ir skyrėsi konkrečiais klausimais, šios partijos turėjo panašų nusistatymą išsaugoti esamą politinę sistemą. Šis panašumas ypač paryškėjo 1959-aisiais, kai Socialdemokratų partija, pavargusi nuo nuolatinių pralaimėjimų nacionaliniuose rinkimuose, konferencijoje Godesberge nutarė išplėsti rinkėjų bazę, kaip balastą išmesdami lauk marksistines dogmas, doktrinieršką antimilitarizmą bei pramonės nacionalizavimo propagandą – visa tai, kuo jie vertėsi praeityje. Buvo priimtas

politinis dokumentas, kuriame teigiama: „Vartotojo pasirinkimo teisė bei darbininko teisė rinktis darbą sudaro socialistinės ekonominės politikos pagrindą, politikos, kurios svarbūs bruožai yra laisva iniciatyva ir laisva konkurencija"; tuo pat metu potencialūs rinkėjai buvo tikinami, jog krikščioniški įsitikinimai nėra nesuderinami su socialdemokratijos principais. Savo kairiojo sparno nepasitenkinimui, kuris vėliau virto garsiai reiškiamu nepritarimu, socialdemokratai iš tikrųjų tapo *Staatenpartei*, arba sistemą palaikančia partija, kaip ir visos kitos, ir nuo to laiko ji kreipdavosi, irgi kaip ir visos kitos partijos, į visus gyventojų sluoksnius, užuot laikiusi save vien darbininkų klasės atstove. Po Godesbergo konferencijos tarptautinio bendradarbiavimo galimybės valstybės ir federaciniu lygiu gerokai išsiplėtė; ir net 8-ajame dešimtmetyje, kai nacionalinėje politikoje ilgam įsivyravo socialistai, CDU dauguma Federacinėje Taryboje įgalino politologus kalbėti apie „slaptą koaliciją", palaikančią šalies stabilumą.

Federacinei Respublikai išėjo į naudą ir tai, kad joje nebebuvo ir kitų dviejų antidemokratinių jėgų. Senasis junkerių–nacionalistų konsorciumas, suvaidinęs tokį nelemtą vaidmenį paskutiniaisiais Veimaro respublikos metais, dėl Hitlerio politikos ir šalies padalijimo išnyko, o armija, nors Adenauerio metais ir atgaivinta, kaip pamatysime, buvo praradusi bet kokią politinę įtaką. Kaip rašė Peteris Katzensteinas, eliminavus šias jėgas didesnę politinę svarbą įgavo centralizuota komercinė veikla ir taip pat centralizuota darbininkų bendruomenė, kuri užuot konfrontavusi su partijų sistema, su ja bendradarbiavo, šitaip sudarydama areną ne tik demokratiniam bendradarbiavimui, bet ir bendradarbiavimui tarp įvairių elitinių grupių.

Kai dėl valstybės – tos paslaptingos esybės, tradiciškai reikalingos vidaus absoliutizmui ir išorės avantiūrizmui laiminti, – tai ji tapo demitologizuota ir nuasmeninta, ir daugelis vokiečių, kaip rašė Lewisas Edingeris, ją laikė ne tiek *Volkswille* išraiška, kiek „milžiniška beasmene korporacija, kuri turi savo vadybininkus (vyriausybę), kontroliuojančią direktorių tarybą (parlamentą) ir administracinį personalą (valstybės tarnautojus)". Individą su tokio tipo valstybe siejo veikiau pragmatiniai, o ne romantiniai ryšiai. Saistomas šių pagrindinio įstatymo numatytų sutarties santykių, paskiras pilietis įprato mainais už savo valdytojams patikėtus įgaliojimus laukti apčiuopiamų vaisių.

Taigi besibaigiant Adenauerio erai Respublikos pamatai, atrodo, buvo padėti tvirtai ir iš esmės. Jei kada ir pasigirsdavo nerimą kelianti gaidelė, tai tik dėl vis ryškesnio vidaus sistemai būdingo ortodoksiškumo, o Respublikos užsienio politikoje – nelankstumo ir nepaslankumo.

III

Vokietijos Demokratinės Respublikos užuomazgos siekia 1946 metus, kai sovietų zonoje buvo įkurta Vieningoji Socialistų partija (SED), o jos misija paskelbtas „vieningos, taikingos, antifašistinės, demokratinės Vokietijos Respublikos" kūrimas. Šie užmojai nepavyko dėl Kurto Schumacherio pastangų įsteigti nepriklausomą socialdemokratų partiją Vakaruose, ir 1948–1949 m. prasidėjus šaltajam karui, SED iš radikaliai demokratinės masių partijos transformavosi į stalininio tipo kadrinę partiją ir, kai 1949 m. spalį buvo įkurta VDR, tapo jos organizuojančia jėga. Šiai partijai vadovaujant, kiekvienas ekonominės politikos poslin-

kis buvo daromas sovietų pavyzdžiu, – tatai ypač aiškiai parodė SED trečiojoje partijos konferencijoje 1950 m. priimtas penkmečio planas. Tuo pat metu partija pritarė „sustiprėjusios vidaus klasių kovos" politikai, ėmėsi energingai griauti tradicinės nuosavybės formas bankininkystės, pramonės ir žemės ūkio sferose – o šią politiką jau 1945–1946 m. pradėjo sovietų okupacinė vadovybė, – ir naikinti profesionaliąją valdininkiją bei profesines sąjungas, šitaip padėdama sistemingai versti šalį komunistine, vienpartine valstybe; šiame procese ištisos socialinės grupės bei sektos patyrė ideologizuotą masinį terorą.

Vykdant šią politiką svarbiausia figūra buvo Walteris Ulbrichtas. Neturėdamas nei Schumacherio ar Reuterio iškalbos, nei Konrado Adenauerio impozantiško stoto ar išmonės, Ulbrichtas vis dėlto pasižymėjo būtent tokiu talentu, kokio reikėjo jo karjeros aplinkybėmis. Tautos šauklio charizma bei talentai toli gražu nelaidavo sėkmės Stalino Rusijos valdomoje satelitinėje valstybėje. Kad išliktumei, čia turėjai būti partijos aparato žmogumi, o Ulbrichtas visuomet buvo *apparatčik par excellence.*

Siuvėjo, visą gyvenimą priklausiusio socialdemokratų partijai, sūnus Ulbrichtas užaugo kaip kairysis socialistas ir niekuomet neprarado laikotarpiui prieš Pirmąjį pasaulinį karą būdingos ortodoksijos – taip jis buvo ugdytas. Jaunystės bendražygiai apibūdindavo jį kaip nekalbų, nelinkusį į draugystę, nepasižymintį originaliomis idėjomis ar gabumais; tačiau jis tikėjo reikalu ir buvo darbštus, ir šios savybės tapo jam tvirta atrama, kai 1919 m. jis įstojo į komunistų partiją. Jis niekados nesiveldavo į ideologinius ginčus, draskiusius Vokietijos komunistų partiją 3-iajame dešimtmetyje; jojo marksizmas buvo pernelyg paprastas

tokiems doktrinos subtilumams, o be to, jį labiau domino ne teoriniai išvedžiojimai, bet konkrečios užduotys. 1923 m. jis jau buvo pakviestas į partijos centro aparatą Berlyne; 1924 metais išvyko į Maskvą ir ketverius metus dirbo Kominterne; 1928 m. Ulbrichtas įėjo į KPD delegaciją Reichstage, o nuo 1929 iki 1933 m. vadovavo partijai Berlyne.

Ulbrichto biografas yra rašęs, esą Adolfas Hitleris ir Josifas Stalinas po 1933-iųjų sutartinai rėmę jo kilimą karjeros laiptais: vieno koncentracijos stovyklos ir antro kadrų valymai padėjo pašalinti daugelį žmonių, galėjusių tapti Ulbrichto konkurentais. Tačiau pats jis ne tik liko gyvas ir sveikas, bet dar ir padėjo demaskuoti ne vieną ankstesnių bendražygių kaip „fašizmo agentą". Akylai sekė kiekvieną Maskvos politinės linijos kryptelėjimą (buvo vienas iš tų, kurie karščiausiai rėmė nacių–sovietų sutartį 1939-aisiais ir vėliau bene mikliausiai jį racionalizavo); dėl tokio lankstumo ir atsidavimo jis ir pelnė pasitikėjimą sovietų okupacinės vadovybės akyse. Formaliai Wilhelmas Pieckas ir Otto Grotewohlis užėmė aukštesnę padėtį, bet reali galia priklausė Ulbrichtui. Jis buvo ryšininkas su sovietų karine vadovybe, planavo žemės ūkio reformą ir prižiūrėjo pirmąjį dvimetį planą. Ulbrichtas vaidino svarbų vaidmenį perorganizuojant SED į naujojo tipo bolševikinę partiją ir 1950 m. tapo jos generaliniu sekretoriumi, o 1953 metais – pirmuoju sekretoriumi; o 1960 m. mirus Pieckui ėmė vadovauti taip pat ir Valstybės Tarybai.

Ulbrichto ilgametis vadovavimas – o jis tvarkė savo šalies reikalus nuo 1949 iki 1971 m., ilgiau nei kuris kitas vokiečių valstybės veikėjas nuo Bismarcko laikų, – Vokietijos Demokratinei Respublikai teikė tokio pat politinio tęstinumo kaip ir kiek trumpesnė Adenauerio epocha – Federacinei Respublikai, tačiau VDR taip greitai nesukles-

tėjo ir nepasiekė tokio vidaus stabilumo kaip Vakarų Vokietija. Revoliuciniai nuosavybės santykių pertvarkymai – ypač neatlyginamas visų ūkių, stambesnių negu 100 hektarų, ekspropijavimas ir šios nuosavybės, anksčiau priklaususios junkerių klasei, dalijimas smulkiems valstiečiams ir žemės ūkio darbininkams – metų metams sutrikdė normalią gamybą, o šią suirutę dar sunkino dogmatiški partijos biurokratai, kurie nei suprato ką apie sėjos ar derliaus sezonų svarbiausius rūpesčius, nei darė kokių nuolaidų. Priešingai negu Vakarų Vokietijoje, ekonomika čia negavo tokių stimulų kaip Marshallo planas, o ją dar slėgė sunkios reparacijos, kurias Sovietų Sąjunga nustatė nėmaž neatsižvelgdama į tai, kaip jos veikė atsigaunančią Vokietijos ekonomiką; pramonė buvo taip nacionalizuota, kad išnyko bet kokios paskatos didesniam darbo našumui ar gamybinei iniciatyvai. Vyriausybės mėginimai taisyti padėtį keliant gamybos normas bei didinant darbo krūvį gelbėjo ne kažin kiek, priešingai – darbininkiją, jau ir taip prislėgtą vartojimo prekių trūkumo ir nuolatinio pagrindinės produkcijos normavimo, stūmė prie atviro maišto. 1953 m. birželio 17 dieną Rytų Berlyno statybos darbininkai nutraukė darbą ir pakvietė į visuotinį streiką, kuris sparčiai išplito į kitus pramonės centrus – Halę, Magdeburgą ir Leipcigą. Kai protesto prieš darbo ir gyvenimo sąlygas banga ėmė grasinti virsianti masiniu reikalavimu grąžinti profesines sąjungas ir surengti laisvus rinkimus, vyriausybė išsigando ir ėmė kviestis įsikišti sovietus; maištas buvo nuslopintas, pralieta nemaža kraujo, o po to sekė sunkios bausmės šimtams jo dalyvių.

Demokratinei Respublikai susikūrus dvylika metų jos ekonomiką vargino papildoma neganda – nuolatinis smege-

nų nuotėkis, mat intelektualai, mokslininkai ir daktarai, technikai ir inžinieriai bėgte bėgo į Vakarus. Priežastys pakankamai akivaizdžios. Nesibaigianti eretikų medžioklė ir baisingos bausmės, seikėjamos už menamus valstybinius nusikaltimus, ypač tuo ilgu laikotarpiu, kai teisingumo ministro pareigas ėjo „Raudonoji Hilde" Benjamin; nemąžtanti mąstymo kontrolė ir įkyrus partijos pakalikų urzgimas narsios dvasios ir talentingiems žmonėms gyvenimą VDR darė nepakenčiamą; netgi daugelis žmonių, ideologiškai atsidavusių komunizmo reikalui, kaip istorikas ir literatūros kritikas Alfredas Kantorowiczius ir filosofas Ernstas Blochas, nutarė palikti šalį, paskatinti periodiškų Ulbrichto išpuolių prieš žmones, kuriuos šis laikė pavojingais priešininkais, pavyzdžiui, Wolfgangą Harichą, marksizmo filosofijos profesorių, 1957 m. nuteistą dešimčiai metų sunkiųjų darbų už tai, kad pareikalavo intelektualinės laisvės ir lankstesnės formos socializmo. Pabėgti buvo palyginti nesunku – reikėjo tik nuvykti į Berlyną, nusigauti į vakarinę miesto dalį ir pasiprašyti pagalbos išskristi į Vakarus, – ir besinaudojančių šiuo metodu skaičius ėmė įgauti gluminantį ir ekonominiu atžvilgiu pražūtingą mastą. Nuo 1949 iki 1961 metų pradžios kasmet išvykdavo vidutiniškai 230 000 žmonių. 74 proc. šių pabėgėlių buvo jaunesni kaip 45 metų, o 50 proc. neturėjo 25-erių. Tarp jų dažnai pasitaikydavo specialistų, kurių kvalifikacijos labai reikėjo VDR, ir ne vienas toks, kurio netektį sunku būdavo nuslėpti, kaip tuo atveju, kai per vienerius metus politinio prieglobsčio pasiprašė visas Leipcigo universiteto teisės fakultetas. 1961 m. rugpjūtį, nors policijos budrumas buvo sustiprintas, sprunkančiųjų skaičius pasiekė 2000 per dieną.

Ulbrichto naudai šį tą sako tai, kad per visus šiuos keblumus jis išlaikė Sovietų Sąjungos pasitikėjimą ir jam, kaip savo ruožtu ir Adenaueriui, pavyko palengva vaduoti savo šalį iš griežtos sovietų priežiūros. Tikriausiai tas tvirtumas, su kuriuo jis sutiko birželio 17-osios maištą ir jį nuslopinus per keletą mėnesių susidorojo su abejojančiais ir kitaminčiais, įtikino sovietus, kad jų satelitė – gerose rankose. 1955 m. Sovietų Sąjunga pripažino VDR suverenitetą visais vidaus ir užsienio politikos klausimais, ir nuo tol iki pat savo išėjimo į pensiją Ulbrichtą Stalino įpėdiniai laikė vienu patikimiausių savo sąjungininkų, o kurią nors Sovietų Sąjungos Varšuvos sutarties partnerę ištikus krizei, kaip 1968 m. Lenkiją ir Čekoslovakiją, jo patarimų buvo atidžiai išklausoma.

Tačiau taip neatsitiko 1961-aisiais, kai Ulbrichtui, matyt, atrodė, jog bėgimo iš VDR problemą reikia spręsti atnaujinta ir visiška Berlyno blokada, kad, pasak jo interviu spaudai birželio mėnesį, niekas neišskristų bei neatskristų į miestą be jo leidimo. Tokios priemonės sovietams pasirodė aiškiai pernelyg drastiškos, ir Varšuvos sutarties atstovų susitikime rugpjūčio 11 d. Ulbrichtas gavo įgaliojimus (nenumaldomasis Chruščiovas vėliau sakėsi „liepęs" jam) tiktai sustabdyti eismą tarp rytinio ir vakarinio miesto sektorių. Vykdydama jos nurodymus, 1961 m. rugpjūčio 13 dieną Rytų Vokietijos policija pradėjo tiesti spygliuotą vielą ir statyti barikadas palei sovietinės Berlyno dalies aštuonių rajonų vidaus ribą, o per kitas dienas, nepasigirdus jokio griežtesnio atgarsio iš Vakarų, šį laikiną barjerą buvo imta keisti betono siena, visą miestą padalijusia perpus. Per visą ilgį iš stebėjimo bokštų ją saugojo ginkluoti sargybiniai, turį nurodymus šauti į kiekvieną, mėginsiantį sieną perkopti.

Pastačius Berlyno sieną, iš VDR liovėsi sparčiai sruvusi gyvybinė energija ir pamažu ėmė rastis šiokio tokio stabilumo ir ūkio pažangos požymių. Pirmaisiais mėnesiais po to, kai užsidarė išsigelbėjimo šliuzas Berlyne, daugelį žmonių apėmė neviltis, tačiau netrukus ją išstūmė prisitaikymo nuotaika ir pasiryžimas kuo daugiau išpešti iš esamos padėties. Vyriausybė į šias nuotaikas atsakė 1963 m. sausio mėn. VI partijos konferencijoje paskelbdama „Naująją ekonomikos sistemą", kuriai buvo būdinga nuosaikesni gamybos uždaviniai, ne toks karštligiškas raginimas nuolat viršyti gamybos normas, didesnis dėmesys kvalifikacijai ir valdymo kokybei ir bent jau deklaruojamas siekimas apsaugoti gamyklų vadovus nuo perdėto biurokratų kišimosi. Noras pagerinti gyvenimo lygį vienijo partiją ir darbininkų klasę, ir šio tikslo link imta žengti gan įspūdingais žingsniais. Dar prieš 1961 m. rugpjūčio įvykius ekonomika jau buvo pradėjusi atsigauti, ypač žemės ūkis, nes plintantys kooperatyvai (1959 m. buvo per 10 000) ir 1959 m. birželio mėn. priimtas „savanoriškos kolektyvizacijos" įstatymas jei ir varžė smulkių ūkininkų laisvę, kartu teikė jiems šiokį tokį saugumo jausmą, plėtė racionalizacijos, technikos tobulinimo galimybes, leido ūkininkauti moksliškiau ir padarė galą produktų normavimui. Šis procesas nenutrūko per visą 7-ąjį dešimtmetį, o ir pramonės gamyba ėmė pastebimai augti, stabiliai ir nemažu mastu didėjo užsienio prekybos mastas. Pagerėjo net ir aprūpinimas vartojimo prekėmis, ir daiktai, kadaise rodęsi nepasiekiama prabanga, tapo prieinami darbininkams bei tarnautojams. Nuo 1963 iki 1967 metų turinčių televizorius pagausėjo nuo 42 proc. iki 74,5 proc., šaldytuvus – nuo 15,7 proc. iki 43,7 proc., skalbimo mašinas –

nuo 18,1 proc. iki 44,3 proc., nors 1967 m. dar nė 10 proc. piliečių neturėjo nuosavų automobilių.

Pasikeitimai VDR valdžios sluoksniuose atėjo 1971 m., kai pablogėjus sveikatai Ulbrichtas perdavė partijos sekretoriaus postą Erichui Honeckeriui, o dar po ketverių metų šis perėmė taip pat ir vadovavimą Valstybės Tarybai. Tikėta, jog naujasis vadovas, nors ir paskyręs komunizmui visą gyvenimą, ne taip griežtai kaip jo pirmtakas laikysiąsis sovietų linijos visais klausimais, o kai kas netgi vylėsi, jog valstybės kontrolė tokiose gyvenimo srityse, kurios Vakaruose būtų laikomos privačiomis, bus liberalesnė. Kaip turėsime progos pamatyti, kai kuriais atžvilgiais, pavyzdžiui, religijos, tatai pasitvirtino, nors ir dėl specifinių priežasčių; kitais, kaip antai meno atžvilgiu, reikalai pakrypo priešinga linkme.

Būdingiausias Honeckerio politikos bruožas pirmaisiais metais buvo padidėjęs dėmesys ryšiui tarp paprasto piliečio ir esamos valstybinės santvarkos. VIII partijos konferencijoje 1971 m. priimta nauja socialinė programa, pagal kurią per ateinančius dvejus metus buvo plėtojamos lengvatos pagyvenusiems žmonėms bei invalidams, socialinis draudimas ligos atveju, pašalpos luošiems, paskolos jaunavedžiams, mokamos atostogos dirbančioms motinoms ir kitos socialinės išmokos. Likusios privačios firmos ir koncernai, veikę iš dalies valstybei kontroliuojant, tuo pat metu buvo galutinai nacionalizuoti – esą tatai pagerinsią valdymo efektyvumą ir sykiu teiksią socialinių pranašumų, įskaitant ir didesnius atlyginimus.

Tuo pačiu laikotarpiu partijos agitatoriai ir propagandininkai pradėjo sustiprintą kampaniją, skirtą ugdyti *sozialistisches Staatsbewusstsein,* susitapatinimo su socialistine valstybe jausmą, – pirmiausia per mokyklas, jaunimo or-

ganizacijas, kaimo kolektyvus, ideologinio švietimo centrus armijoje, gamyklų tarybas ir panašiai. Šios kampanijos svarbiausia priežastis, be abejonės, buvo prasidėjęs politinio atšilimo laikotarpis ir dėl to padažnėję – pirmąkart po Berlyno sienos atsiradimo – VDR piliečių kontaktai su svečiais iš Vakarų. Reikšminga tai, kad nors atšilimas pasirodė VDR ekonomiškai naudingas, nes į šalį plūstelėjo valiuta, Honeckeris ir toliau slopino ryšius su Vakarų Vokietija – netgi 1974 m. pašalino 1968-ųjų valstybės konstitucijoje dar ryškų vokiečių tautiškumo pabrėžimą ir paskelbė, jog Vokietijos Demokratinės Respublikos teisėtumas remiasi tuo, kad ji esanti „socialistinė darbininkų ir valstiečių valstybė". Papildomų motyvų ideologinei kampanijai teikė siekimas įveikti plintantį jaunimo nepasitenkinimą, nes jauni žmonės reiškė vis didesnius priekaištus pernelyg subiurokratintai šaliai, neturėjusiai kaip patenkinti jų dvasinius poreikius ir užkirtusiai jiems kelią į tas vietas ir tuos dalykus, kuriuos jiems kasdien transliavo Vakarų televizija. Visuomeninės sąmonės programa buvo mėginama įveikti vieną rimčiausių problemų, kilusią pagerėjus ekonominėms sąlygoms – augančių lūkesčių problemą, ypač opią jaunimui.

IV

1960 metais, grįžęs į Vakarų Vokietiją iš kelionės po VDR, rašytojas romanistas Hansas Werneris Richteris rašė buvęs sukrėstas kontrasto tarp gyvybingumo, kurį jis aptiko Rytų Vokietijoje, ir abejingumo, kurį juto įsigalint savoje šalyje: „Tenai, diktatoriško režimo sąlygomis, – gyvas politinis suinteresuotumas, o čia, kur demokratija, – tingi politinio jausmo stoka". Maždaug tuo pačiu metu Berlyno teologas Helmuthas Gollwitzeris dar labiau išplė-

tojo šią mintį, – jis rašė, kad linija, skirianti dvi Vokietijas, yra „riba tarp Vakarų materializmo ir Rytų idealizmo".

Šie pastebėjimai vertingesni ne dėl tikslaus Vokietijos Demokratinės Respublikos tikrovės apibūdinimo, o dėl to, kad atspindėjo politinę ir moralinę negalią, sakytumei ištikusią Federacinę Respubliką Adenauerio eros pabaigoje. Per paskutiniuosius senojo lyderio metus smarkiai sumenko jo asmeninis prestižas, iš dalies dėl jo nepakankamai tvirtos reakcijos į Berlyno sienos statymą, bet gal dar labiau tai priklausė nuo jo atkaklaus atsisakymo, pradedant 1959-aisiais, paklusti tiems savo partijos bendražygiams, kuriems atrodė, jog jam jau metas užleisti vietą jaunesniam ir energingesniam vadovui. Adenaueris laikėsi savo ir naujos idėjos bei iniciatyvos buvo atidėliojamos; Bonoje įsivyravo netikrumo nuotaika; o valdžios autoritetas pradėjo smukti. Padėtis toli gražu nepasitaisė nė tuomet, kai kancleris galiausiai perdavė savo postą Ludwigui Erhardui, – mat *Wirtschaftswunder*, t.y. ekonominio stebuklo, tėvui, kad ir nenuginčijamai didelės energijos žmogui, stigo savo pirmtako įtaigumo ir politinės įžvalgos. Netrukus jis įsivėlė į partijos vidaus rietenas, o sykiu kairiųjų buvo puolamas už nepakankamą dėmesį esminėms socialinėms reformoms. 1965 m. rinkimuose jis pasirodė gana neblogai ir, liberalų padedamas, išlaikė Bundestage daugumą, bet kitais metais užėjęs laikinas ūkio nuosmukis ir nuomonių skirtumai tarp jo ir Laisvosios demokratų partijos mokesčių politikos klausimu paskatino pastarąją atšaukti savo narius iš ministrų kabineto, o tatai baigėsi Erhardo atsistatydinimu.

Tokiems žmonėms kaip Richteris ir Gollwitzeris susidariusį įspūdį, kad Federacinė Respublika stokojanti politinės energijos bei idealizmo, matyt, patvirtino ir du įvykiai

7-ojo dešimtmečio viduryje. Pirmasis jų – tai atsiradusi nacionaldemokratų partija, kuri buvo kaltinama esanti neonacistinė dėl savo vadovybės ir pažiūrų (ir ne be pagrindo, nes dvylika iš aštuoniolikos jos valdybos narių buvo reiškęsi kaip aktyvūs nacistai) ir kuri per regioninius rinkimus pademonstravo didesnę jėgą nei ankstesnės tokio plauko partijos. Antrasis įvykis buvo socialdemokratų partijos 1966 metų pabaigoje priimtas nutarimas eiti į koaliciją su CDU–CSU ir sutikti, kad kancleriu taptų Badeno-Viurtembergo prezidentas Kurtas Georgas Kiesingeris, 1933 m. įstojęs į nacionalsocialistų partiją ir išbuvęs jos gretose iki pat 1945-ųjų. Tatai paskatino rašytoją romanistą Günterį Grassą, uolų socialdemokratą, parašyti ryžtingą protestą Willy'ui Brandtui, partijos lyderiui, ir kreiptis į naująjį kanclerį viešu laišku, kuriame jis klausė: „Kur mūsų šalies jaunajai kartai ieškoti argumentų prieš partiją, kuri mirė prieš dvidešimt metų, o štai vėlei prisikelia nacionaldemokratų pavidalu, jeigu jūs į kanclerio postą atvilkote didžiulę praeities naštą?"

Grassas ne veltui rūpinosi jaunosios kartos jausena, ir ypač šiuo laikotarpiu, kaip vėliau matysime, kai ėmė plėstis ir stiprėti protesto sąjūdis universitetuose, atsiradęs daugiausia kaip atbalsis į nedemokratines ir susitaikėliškas tendencijas visuomenėje. Tačiau rašytojo protestas nesutrukdė socialistams sudaryti koaliciją, ir galimas daiktas, kad kaip tik šitaip jie išsigelbėjo nuo pakrikimo ir nesantarvės, pakirtusios giminingų partijų gyvastį Prancūzijoje bei Italijoje. Dalyvaudami koalicinėje vyriausybėje jie gavo progą imtis pozityvios veiklos, ir šia galimybe geriausia pasinaudojo užsienio reikalų ministru tapęs Willy's Brandtas ir ekonomikos ministru – Karlas Schilleris, neretai rodę naujas iniciatyvas, ne visuomet atitikdavusias jų koalicijos

beñdrų skonį. Pasirodė, jog tatai padarė teigiamą poveikį rinkėjams, dar prisidėjo krizės atoslūgis, ir socialdemokratai 1969 m. spalio mėn. parlamento rinkimuose surinko tiek balsų, kad galėjo sudaryti koaliciją su FDP ir paimti valstybės vairą į savo rankas. Willy's Brandtas tapo pirmuoju Respublikos kancleriu socialistu.

Gimęs Liubeke, pardavėjo šeimoje, Brandtas jau mokyklos suole įstojo į Socialistinio jaunimo sąjūdį, o 1931 m. – į Socialistų darbininkų partiją, grupelę, atskilusią nuo SPD ir KPD. Jo mokytojai buvo Juliusas Leberis, socialistų lyderis, kurį vėliau nužudė naciai, ir savo pirmąsias politines esė Brandtas rašė Leberio *Lübecker Volksboten*. 1933 metais jis emigravo į Norvegiją ir pradėjo studijuoti ten istoriją, kartu dirbdamas žurnalistinį darbą. Ši veikla nuvedė jį į pilietinio karo apimtą Ispaniją. Kai 1938 m. naciai atėmė iš jo Vokietijos pilietybę, Brandtas tapo Norvegijos piliečiu, o po dvejų metų naciams okupavus Norvegiją, jis pasitraukė į Švediją ir ten pasiliko iki karo pabaigos. Kai 1945-aisiais jis grįžo į Vokietiją, Kurtas Schumacheris vėl įtraukė jį į socialdemokratų politinę veiklą, ir Brandtas, tapęs artimu Ernsto Reuterio bendradarbiu Berlyne, 1948 m. perėmė partijos Berlyno sekretoriaus postą. Nuo 1951 metų jis buvo Berlyno atstovų rūmų narys, o 1955-aisiais, turėdamas keturiasdešimt vienerius metus, užėmė jų prezidento postą. Šis autoritetingas ir impozantiškas politikas pelnė tarptautinį pripažinimą eidamas Berlyno mero pareigas 1958–1961 metų krizės laikotarpiu, o 1961 m. rinkimuose jo partija pirmąsyk iškėlė jį kandidatu į kanclerio postą. Šiuose rinkimuose jam nepasisekė, nes rinkiminėje kampanijoje oponentai skandalingai juodino jo asmenybę, o iškiliausias CSU narys Franzas Josefas Straussas nesidrovėjo pareikšti: „Mes turime teisę paklausti poną Brand-

tą: Ką jūs veikėte užsieny tuos dvylika metų? Mes tai žinome, ką veikėme Vokietijoje!" 1965 antrąkart pralaimėjęs Erhardui, Brandtas davė sau žodį daugiau nebemėginti, bet įvykiai privertė šio sprendimo atsisakyti, ir po trejeto metų Didžiojoje koalicijoje ši įtakinga figūra iškilo į Respublikos vadovo postą.

Nors Willy's Brandtas garsėjo nekompromisiniu nusiteikimu prieš nuolaidas komunistams, pastačius sieną jis įsitikino, kad griežta konfrontacijos taktika nevaisinga ir kad *ad hoc* reikia ieškoti tokių susitarimų, kurie palengvintų santykius su Rytų Europos vyriausybėmis, ir ypač su VDR. Kai sureguliavus 1962 m. Kubos raketų krizę atslūgo šaltojo karo įtampa, radosi palankesnė atmosfera imtis tokių mėginimų, ir jau Erhardo užsienio reikalų ministras Gerhardas Schröderis pasinaudojo šituo ir įsteigė prekybos atsovybes Lenkijoje, Rumunijoje, Vengrijoje ir Bulgarijoje, be to, siūlė sudaryti susitarimus, smerkiančius ginčų sprendimą jėga. Nei Erhardo vyriausybė, nei Didžioji koalicija čia nieko reikšmingesnio nenuveikė, bet net ir po sovietų intervencijos Čekoslovakijoje 1968 m. Willy's Brandtas neprarado pasiryžimo toliau siekti to, ką jo kolega Egonas Bahras pavadino *Wandel durch Annäherung* (pokyčiais per suartėjimą).

Šį pasiryžimą vaizdžiausiai įkūnijo Brandto kelionė į Rytų Vokietiją, į Erfurtą, 1970 m. kovą, praėjus keturiems mėnesiams po to, kai jis tapo kancleriu. 1969 m. spalio mėnesį pirmajame pareiškime apie savo politiką Brandtas paskelbė ketinąs siekti pokalbių su sovietų ir Lenkijos vyriausybėmis, ir beveik tučtuojau Bahras buvo pasiųstas į Maskvą išsiaiškinti Andrejaus Gromykos nuomonę dėl galimybės normalizuoti santykius, o Georgas Duckwitzas, Užsienio reikalų ministerijos valstybės sekretorius Bonoje,

pradėjo panašias derybas su lenkais. Kreiptis į VDR Brandtas ketino pats, be jokios abejonės, dėl to, kad jam atrodė labai svarbu atkurti kontaktus tarp šaltojo karo brutaliai išskirtų vokiečių. 1970 m. sausio 22 d. jis parašė VDR Ministrų Tarybos pirmininkui Willi'ui Stophui ir pasiūlė jam susitikti asmeniškai, kad galėtų aptarti „praktinius klausimus <...>, kurie palengvintų žmonėms gyvenimą padalytoje Vokietijoje", ir po tam tikrų diplomatinių manevrų – Stophas mėgino iškelti susitikimui sąlygas, pagal kurias Federacinė Respublika padarytų preliminarių nuolaidų, – Brandtas sulaukė teigiamo atsakymo, galbūt susijusio su Sovietų Sąjungos spaudimu Rytų Berlynui. Kovo 19-ąją – tą dieną, kuri daugeliui Europos stebėtojų pasirodė žyminti esmingą posūkį Vidurio Europos politikoje, – Brandtas atvyko į Erfurtą.

Derybos, kaip Brandtas atvirai pasakoja savo memuaruose, buvo sunkios ir aiškių rezultatų nedavė, nes Stophas šokinėjo nuo kaltinimų Federacinei Respublikai dėl Vokietijos padalijimo prie atkaklių tvirtinimų, esą mėginimai užglaistyti spragą būsią nevaisingi, ir todėl Federacinė Respublika verčiau tegu paprasčiausiai suteikia Vokietijos Demokratinei Respublikai diplomatinį pripažinimą. Brandtas šiai taktikai nepasidavė. Reikia prisiminti, nurodo jis, kad

> Vokietijos politika po 1945 m. <...> pagaliau buvo tik Vokietiją nugalėjusių ir okupavusių valstybių politikos funkcija. Nuo to laiko Vokietijos padėtį veikė jėgos priešprieša tarp Rytų ir Vakarų. Padalijimo mes negalime tiesiog imti ir panaikinti. Tačiau galime stengtis palengvinti padalijimo rezultatus ir energingai skatinti procesą, kuris padėtų peržengti Vokietiją skiriančią prarają.

Maža to, pridūrė jis, tatai būtų geriausias vokiečių įnašas į bendrą politinį atšilimą Europoje.

Brandtas nė nesitikėjo sulaukti Erfurte didelės sėkmės, kaip ir vėlesniame susitikime Vakarų Vokietijoje, Kaselyje, kurį, kaip pasirodė, sugadino viešos demonstracijos – dešiniųjų radikalų grupės protestavo prieš patį Stopho dalyvavimą, o kairieji radikalai reikalavo nedelsiant pripažinti VDR. Kanclerio tikslas buvo tiesiog parodyti iniciatyvą, kuri, jei ir nieko kito nelaimėtų, neutralizuotų neigiamą Rytų Vokietijos įtaką Bahro ir Gromykos deryboms Maskvoje, o tuo pat metu parodytų Rytų Europos vyriausybėms, jog kai kuriose politikos srityse Federacinė Respublika geba ir nori sudaryti dvišalius susitarimus. Niekaip nepažeisdamas sąsajų su Vakarais, Brandtas leido suprasti, jog *Bundesrepublik* pasiryžusi laikytis nepriklausomos linijos visuotinio susitaikymo vardan.

Tatai davė teigiamų rezultatų. 1970 m. rugpjūtį Maskvos derybose sėkmingai buvo pasirašyta Sovietų Sąjungos–Vokietijos sutartis, užtikrinusi taikų visų nesutarimų tarp šalių signatarių sprendimą ir pripažinusi esamas sienas tarp dviejų Vokietijų ir tarp Vokietijos bei Lenkijos, tačiau nepaneigusi galimybės Vokietijai susivienyti „laisvo apsisprendimo pagrindu". Dar po keturių mėnesių panaši sutartis sutvarkė santykius tarp Federacinės Respublikos ir Lenkijos, joje buvo numatyta, kad pirmoji pripažįsta Lenkijos sienų neliečiamumą, įskaitant ir Oderio–Neisės liniją, iki tol Vakarų vyriausybių laikyta vien laikina riba.

Šie susitarimai davė impulsą vokiečių klausimui spręsti. 1971 m. rugpjūtį priimtas Keturių valstybių susitarimas Berlyno klausimu aiškiai nusakė ir garantavo Vakarų teises Berlyne ir pripažino Vakarų Berlyno sąsajas su Federacine Respublika, o gruodžio mėnesį šį dokumentą papildė detalūs vokiečių tarpusavio susitarimai dėl jo įgyvendinimo. Ir galiausiai Brandto *Ostpolitik* kontūrus užbai-

gė 1972 m. gruodį pasirašyta Pagrindinė sutartis tarp Federacinės ir Demokratinės respublikų; joje abi šalys susitarė gerbti viena kitos teritorinį vientisumą ir pasmerkti jėgos naudojimą ginčams spręsti; sutartyje pasižadėta bendradarbiauti praktiniais ir humanitariniais klausimais, ji palengvino vokiečių, esančių abipus sienos, santykius.

Už pastangas siekiant šių susitarimų 1971 metais Brandtas gavo Nobelio premiją. Vokietijoje jo triūso vaisiai buvo sutikti ne taip palankiai – CDU–CSU pradėjo plačią kompaniją prieš šių sutarčių ratifikavimą, o kai kurie FDP atstovai Bundestage lemiamų susirėmimų valandą išdavė kanclerį. 1972 m. balandžio 27 dieną Willy's Brandtas sėkmingai atlaikė pirmąjį Bundestago istorijoje formalų balsavimą dėl pasitikėjimo, o dar po penkių mėnesių, kad galėtų paskelbti naujus rinkimus, jis surizikavo savo postu ir politikos sėkme – išprovokavo antrą tokį balsavimą, šįsyk lemtingą. Tačiau per rinkimus jis buvo išteisintas ir grįžo į postą su 45 balsų SPD–FDP koalicijos persvara.

Ši taktika garantavo sutarčių ratifikavimą, tačiau nepalengvino Brandtui valdymo. Jo buvimas kancleriu sutapo su didžiausio studentų pasipriešinimo laikotarpiu ir energetikos krizės pradžia; įsitraukęs į tarptautinių santykių sferą, jis primiršo ankstesnius savo pažadus būti „vidaus reformos kancleriu", nors jo administracija nemaža nuveikė tvarkydama darbininkų ir darbdavių santykius ir įgyvendindama pašalpų programas. Brandtas nepakankamai atidžiai sekė, kaip administruojama jojo partijos organizacija. Kaip tik pastarasis trūkumas tapo jam pražūtingas: 1974 m. gegužės mėn. iškilo aikštėn, kad vienas atsakingiausių pareigūnų iš kanclerio aplinkos Gunteris Guillaume'as buvo Rytų Vokietijos šnipas. Brandtas nedelsdamas prisiėmė visą atsakomybę už tai ir pareiškė Respublikos prezidentui apie savo atsistatydinimą.

Jo nuėjimas nuo scenos padarė reikiamą įspūdį; Davidas Binderis laikraštyje *New York Times* komentavo, esą sunku įsivaizduoti bet kurį iš Brandto pirmtakų pasielgiant taip pat kaip jis. Turint galvoje visas aplinkybes, tęsė jis, istorikai galėtų daryti išvadą, kad pastoviausių laimėjimų Brandtas pasiekė ne užsienio, bet vidaus politikoje, „įtvirtino demokratinę tvarką šalyje, turinčioje menką demokratijos patirtį. Nes kanclerio Brandto laikotarpiu 1949 metų Bonos konstitucija sėkmingai išlaikė ne vieną išbandymą, įkvėpusį šiam įstabiam dokumentui gyvybės ir šviežumo", o „vidaus reformą padėjo įgyvendinti jo vadovavimo stilius, kreipiantis didelį dėmesį bendradarbiavimui ir vieningos nuomonės siekimui ministrų kabinete, [ir] jo pastangos labiau įtraukti piliečius į politiką, kurias apvainikavo 90 proc. balsavimo teisę turinčių rinkėjų dalyvavimas 1972 m. rinkimuose".

Tokį požiūrį sustiprino ir tai, kad ši krizė buvo sklandžiai įveikta. Negaišdama ir neparodydama jokių dvejonių ar nesutarimo, SPD–FDP koalicija susijungė vadovaujama komandos, kuriai buvo lemta išlikti valdžioje aštuonerius metus, – kanclerio Helmuto Schmidto (SDP) ir užsienio reikalų ministro Hanso Dietricho Genscherio (FDP). Naujasis kancleris Brandto laikais buvo ėjęs gynybos, o vėliau – finansų ministro pareigas ir turėjo griežto ir energingo pragmatiko reputaciją. Vienas Paryžiaus laikraštis, turėdamas omeny prancūzų įsitikinimą, esą vokiečiai labiausiai mėgsta autoritariškus vadovus, rašė: „Helmuto Schmidto polinkius visuomet valdo jo realybės jausmas. Vokietija gali šitai sau leisti. Nors markė nuvertinta, o energetiką apėmusi krizė, ji gali pasigirti klestinčiu ūkiu, nuosekliu pramonės kilimu ir nemažomis piniginėmis atsargomis. Trūko tik geležinio kanclerio. O štai ir jis". O iš tikrųjų, kaip rašė vienas ankstesnių Schmidto bendra-

darbių, autoritariškas buvo tik jo noras priimti sprendimus ir gebėjimas daryti tai greitai. Bet prieš šiuos sprendimus visuomet vykdavo ilgos diskusijos; tarp aukštesnių ir žemesnių rangų visuomet egzistavo grįžtamasis ryšys; niekas nebūdavo sprendžiama vien hierarchijos pagrindu. Tai būta stipraus vadovo, kuris vis dėlto tikėjo dalyvaujamąja demokratija, ją skatino ir įkvėpdavo.

Buvo aišku, jog naujajai vyriausybei teks susigrumti su rimtomis problemomis – tiek užsienio politikoje, nes sutarčių su Rytais įgyvendinimas neturėjo būti lengvas, tiek šalies viduje, kur sunkumų kėlė mokesčių reforma ir nauji kodeterminacijos pasiūlymai, o terorizmas miestuose, kaip matysime, ėmė įgauti gąsdinantį mastą. Tačiau maža kas buvo linkę abejoti Respublikos stabilumu, ir gegužės 23-iąją, per 25-ąsias pagrindinio įstatymo metines, dauguma žmonių greičiausiai pritarė dviem iš daugybės teiginių, skirtų šiai progai. Pirmasis jų suskambėjo antrojo po Heusso Federalinio prezidento Gustavo Heinemanno kalboje:

> Jokia konstitucija negali užgydyti visų pasaulio žaizdų. Niekas nežino atsakymo į klausimą, koks yra gyvenimo tikslas, ir vargu ar mums pavyks tai sužinoti. O ką pagrindinis įstatymas gali padaryti – ir daro – tai dovanoti mums demokratiją, valstybę, kurioje teisingumas būtų vienodas visiems, – socialiai jautrią Valstybę. Nepaisant visa ko, ką dar reikia tobulinti, nepaneigiama yra tai, kad Vokietijos Federacinė Respublika per dvidešimt penkerius savo istorijos metus pasiekė statusą, kurį galima šitaip nusakyti: mes prisijungėme prie tų valstybių, kurios sugebėjo užtikrinti aukšto lygio piliečių laisves, ekonominę gerovę ir socialinę apsaugą.

Antrasis teiginys – tai Saro radijo komentaras: „Demokratinei tvarkai būtinos tradicijos. O joms dvidešimt penkerių metų per maža. Bet praslinko pakankamai laiko, kad galėtume sakyti – Vokietijos Federacinės Respublikos vokiečiai gali būti patenkinti savąja konstitucija".

VOKIETIJA
Šiaurės jūra
Baltijos jūra
DANIJA
ŠVEDIJA
TSRS
Amsterdamas
OLANDIJA
Briuselis
Liežas
BELGIJA
Liuks.
PRANCŪZIJA
Strasbūras
Bernas
Ciurichas
ŠVEICARIJA
Hamburgas
Bremenas
D. Britanijos zona
Hanoveris
VAKARŲ
Esenas
Diuseldorfas
Kelnas
Bona
Reinas
Frankfurtas
Prancūzijos zona
VOKIETIJA
Niurnbergas
Štutgartas
JAV zona
Dunojus
Miunchenas
Zalcburgas
AUSTRIJA
Viena
Bratislava
Dunojus
Elbė
RYTŲ
Berlynas
VOKIETIJA
TSRS zona
Leipcigas
Veimaras
Dresdenas
Praha
Elbė
ČEKOSLOVAKIJA
Gdanskas (Dancingas)
Poznanė
Vroclavas
Vysla
Varšuva
LENKIJA
Lodzė
Liublinas
Katovicai
Krokuva
Vokietijos sienos 1938 m.
Okupacinių zonų ribos 1945m.
Vakarų Vokietija 1980 m.
Rytų Vokietija 1980 m.

3

HITLERIS IR NAUJOJI KARTA

Jis pasidarė sau galą vieną 1945 metų balandžio dieną, šiek tiek po trijų valandų popiet, jo kūnas buvo išneštas į sovietų kulkosvaidžių be perstojo apšaudomą kiemą ir sudegintas, palaikai po keleto valandų susemti į paklodę ir sukišti sviedinio išmušton duobėn. Tikrai galutinė mirtis, būtų galima pagalvoti, vis dėlto ne tokia galutinė, kad sukliudytų jo šešėliui nuolat temdyti gyvenimą tiems, kas jį pergyveno, bei jųjų vaikams. Šių dienų Vokietijoje kad ir ką veiktumei – žiūrinėtum žemėlapį ar klausytumeisi Wagnerio muzikos, svarstytum pradinių mokyklų programas ar tiesiog mąstytum apie praeitį, – sunku būtų atsiginti minties apie jį, ir daugelį vokiečių vis apima nerimas, ar tik neprasidėjo šio žmogaus reabilitacijos procesas, o tuo tarpu lygiai tiek pat kitų neranda ramybės būgštaudami, kad tik mokyklose nebūtų leista atminčiai apie jo žiaurumus prasmegti į užmarštį. Horstas Krügeris knygoje *Sugriauti namai: jaunystė Vokietijoje* rašė: „Jis iškrėtė mums piktą pokštą. Šitas Hitleris, man regis, nepaleis mūsų iki paskutinės mūsų gyvenimo dienos".

I

Ankstų 1939 m. kovo 15-osios rytmetį senukas Čekoslovakijos (arba to, kas dar iš jos buvo likę) prezidentas, priveiktas grasinimų pradėti jo sostinės bombardavimą, atidavė šalies likimą į Vokietijos rankas, – tą rytą Hitleris įgriuvo į savo sekretoriatą ir paragino darbuotojus jį išbučiuoti. „*Kinder!* – sušuko jis. – Tai didingiausias mano gyvenimo momentas! Aš įeisiu į istoriją kaip galingiausias vokietis!"

Tačiau šiems užmojams nebuvo lemta išsipildyti. Po lengvo Čekoslovakijos užkariavimo Hitleriui nebebuvo kur trauktis. Jis pradėjo žengti tuo keliu, kuris per neįsivaizduojamas žudynes ir barbarizmą vedė jo šalį fizinės destrukcijos ir moralinės gėdos keliu. Negali būti nė menkiausios abejonės ir dėl to, kad šios visuotinės žudynės įvyko jo valia. Argi nepasirinko jis karo arogantiškai nekreipdamas dėmesio į ribotus Vokietijos išteklius bei savo priešų potencialo pranašumą? Argi jis neapsimetė nematąs galimybės taikiai sureguliuoti klausimą dėl 1938-aisiais Lenkijai jo pareikštų pretenzijų ir ar girdamasis nepareiškė: „Pagaliau, ar tam aš išugdžiau armiją, kad jos nepanaudočiau?" Argi ne iš nekantrumo, kad beviltiškai įstrigo jo susirėmimas su Didžiąja Britanija, jis paskubom užpuolė Sovietų Sąjungą ir ar ne iš užsispyrimo ir tarytum užsibrėžęs susinaikinti, vos tik sulaukęs pirmo atkirčio Rytų fronte, jis paskelbė karą Jungtinėms Valstijoms ir šitaip dar išplėtė savo priešų ratą. Ar po mėnesio jis nedavė įsakymo įgyvendinti žydų klausimo „Galutinį sprendimą", tarsi mėgindamas atsigriebti už karinę pergalę, kurios žinojo jau nebelaimėsiąs, o vėliau – argi nesipuikavo savo atsakomybe už šį siaubą, 1942 m. lapkričio 8-ąją viešai pareikšdamas:

Jūs prisiminsite Reichstago posėdį, kuriame aš pareiškiau: jei žydai įsivaizduoja galį sukelti pasaulinį karą tarptautiniu mastu, kad būtų nušluota europiečių rasė, rezultatas bus ne europiečių rasės sunaikinimas, bet žydų Europoje sunaikinimas. Žmonės visad juokdavosi iš šitos mano pranašystės. Bet iš tų, kurie tąsyk juokėsi, daugybė jau nebesijuokia, ir galbūt dar po kiek laiko, jei kas ir dabar dar juokiasi, tam jau bus visai nejuokinga.

Ir galop, kai jau artinosi žiauri pabaiga, argi nepasirinko jis lengviausios išeities, nepamiršęs dėl žlugimo suversti kaltę vokiečių tautai, pats savižudybe apsidrausdamas nuo šito žlugimo pasekmių? „Jei karas pralaimėtas, – klastingai sakė jis, – tai tautai irgi galas. Nėra reikalo rūpintis, ko reikės vokiečių tautai, kad ji išliktų. Priešingai, geriausia mums sunaikinti net ir tuos dalykus. Nes tauta pasirodė esanti silpnesnioji, o ateitis priklauso išimtinai tik stipresniajai Rytų tautai. Tie, kas išliks šioje kovoje, vis tiek bus nepilnaverčiai, nes vertieji jau žuvo."

Golo Mannas pavadino Hitlerį „nemalonia tema", ir nesunku suprasti, ką jis turėjo galvoje. Šis naikinimo monstras, masių žudikas stovi Vokietijos istorijai skersai kelio. Bet tas pat pasakytina ir apie tą nepatogų faktą, kad kadaise daugelis tautiečių mielai jį pripažino didžiuoju Vokiečiu, tapytojai piešė jį žvilgančiais šarvais, nelyginant naująjį Parsifalį, atėjusį užgydyti Vokietijos žaizdų, poetai vaizdavo jį kaip pirmapradžio, neišvengiamo, amžinai besiplečiančio ir visa apimančio istorijos vyksmo įkūnijimą, istorikai regėjo jį kaip Hegelio Herojų, pasaulio istorijos individą, jaučiantį, kas lemta jojo šimtmečiui, mokantį tatai įgyvendinti ir kitus įkvepiantį pakilti į savo aukštumas, nes jie patiki jį esant teisų. Buvo laikas, kai universiteto profesoriai skelbė, esą jo išmintis beribė, krikščionių dvasininkai – esą jis be galo geras, o didžioji vokiečių tautos

dauguma, nepriklausomai nuo klasės, padėties ar profesijos, rodė jam gilią pagarbą ir nedvejodami paklusdavo jo valiai. Kaip paaiškinti, kodėl šalis, visuotinai pripažįstama viena iš labiausiai civilizuotų Europoje, kapituliavo žmogui, niekinusiam visas civilizacijos vertybes? Ir kaip šitai paaiškinti palikuonims, būsimoms kartoms vokiečių, kurie gims ir užaugs tokioje Vokietijoje ir tokiame pasaulyje, kokius suformavo ir prislėgė Hitlerio nusikaltimų našta? O juk tie jaunuoliai kada nors paklaus – kaipgi šitie dalykai galėjo atsitikti ir kaip jų tėvai ir seneliai pripažino Hitlerį vadu.

Iš pat pradžių šis keblus uždavinys buvo paliktas spręsti istorikams, ir jie dirbo tą darbą bemaž nenoromis. Karui pasibaigus, Vokietijos istorikų patriarchas buvo Friedrichas Meinecke, mokslininkas, visą gyvenimą studijavęs painius santykius tarp vokiečių nacionalizmo ir Švietimo epochoje atsiradusio kosmopolitizmo. Vienoje įspūdingiausių savo knygų jis rašė, kad Prūsijai XIX a. išsikovojus vyraujančią padėtį humanistinė tradicija, žinoma, nebuvo užgniaužta, bet logišką kulminaciją pasiekė Bismarcko vadovaujamai Vokietijai susivienijus. Politika, kurios Vokietija laikėsi Pirmojo pasaulinio karo metais, ir, pasak Meinecke's, „nežaboti pangermanistinio militaristinio konservatyvaus bloko reikalavimai" sukėlė šiam istorikui šiokių tokių abejonių dėl jo išvedžiojimų teisingumo, o kai Hitleris iškilo ir vokiečių tauta parėmė jo liniją, Meinecke giliai nusiminė. Į karo pabaigą jis rašė laiške draugui: „Dabar man visąlaik atrodo, kad Schillerio Demetrijus simbolizuoja mūsų likimą: tyrą ir taurų pradžioje, tačiau galop nusikalstamą. Painu, bet tikrai tragiška. Negaliu nusikratyti tos minties".

Paskutiniojoje savo knygoje, *Vokietijos katastrofa,* Meinecke mėgino šį painų dalyką išaiškinti, tačiau komplikuo-

toje ir alogiškoje savo argumentacijoje, labiau primenančioje ne istorinę analizę, bet bandymą susitaikyti su savimi, jis pavojingai priartėjo prie vadinamosios esminės vokiečių nuodėmės dangstytis likimu. „Ar mūsų nuolat nestulbina, – klausia jis, – staigus nuopuolis iš Goethe's eros aukštumų į Hitlerio laikotarpio pelkę? Mes, vokiečiai, karštai klausiam savęs, kaipgi tatai įstengė ta pati tauta. Prisiminkime Franzo Grillparzerio XIX a. viduryje ištartus žodžius, kurie kartu ir diagnozuoja, ir prognozuoja: „humanizmas – nacionalizmas – gyvuliškumas".

Bet šie žodžiai, tęsia Meinecke, vis dėlto nepateikia adekvataus atsakymo į mūsų klausimą; jo neduoda nei Vokietijos raidos idiosinkrazijos, nei unikalūs šią raidą lėmę įvykiai. Galbūt ir tiesa, kad vokiečių temperamentas visad turėjo „aistringą polinkį staiga pakilti viršum supančios tikrovės ribotumo", ir šis emancipacijos troškimas išsilaisvinti pernelyg dažnai atvesdavo prie stiprių vadų aukštinimo ir jėgos idealizavimo. Ir galimas daiktas, liūdnai priduria jis, jog Bismarcko sukurtasis Reichas nebuvo toks jau nedviprasmiškai geras dalykas, nes jis paskatino organizuotą jėgos – militarizmo pavidalu – kultą ir pasuko keliu, nutolstančiu nuo liberalių vakarietiškų idėjų. Bet vis tiek niekaip nepaaiškinama yra tai, kam Vokietija leido įvykti vadovaujant tam „nelabajam", tai „demoniškai asmenybei", kurios ryškiausias ypatumas, – Meinecke cituoja visuomenės istoriką Otto Hintze, – buvo tas, jog jis „apskritai nepriklausė mūsų rasei. Jis turėjęs kažin ką visiškai svetima, kas primena šiaip jau išnykusią primityvią rasę, visiškai amoralią iš prigimties".

Kodėl tuomet Liuterio ir Goethe's tėvynė pakluso jam? Meinecke tegalėjo atsakyti, kad tai vien atsitiktinumo žais-

mas. „Turėdami galvoje pasibaisėtiną sėkmę, su kuria Hitleris iškilo valdžion, argi neišdrįstume klausti: galbūt vis dėlto tai kilo ne dėl bendrų priežasčių? Ar Vokietijai pražūtingas atsitiktinumas neįaudė savo siūlo į istorijos audinį? Ir ypač nuo 1930 iki 1933 metų, tais lemtingais momentais, kai Hitleris iškopė į valstybės vadovo padėtį?" Šio klausimo neįmanoma apeiti, bejėgiškai užbaigia Meinecke. Kad ir kaip suktumeisi, reikia „tą nelaimę, kurią Hitleris užtraukė Vokietijai, su niūriu fatalizmu aiškinti kaip neišvengiamą lemtį" arba pripažinti galimybę, jog „demoniškas atsitiktinumas pagelbėjo įžūliam lošėjui ir baisingam apgavikui Hitleriui iškovoti valdžią ir galiausiai iškopti į kanclerio postą".

Šis pritemptas aiškinimas pernelyg jau dvelkė *Dämonie* ir *Schicksal*, kad skambėtų įtikinamai Meinecke's kolegoms istorikams. Raktą į Hitlerio problemą, teigė šie, slepia patsai Hitleris, realus, o ne velniškas reiškinys, ir istorikams esą būtina sužinoti apie jį kaip įmanoma daugiau. Deja, tiems, kurie kuo stropiausiai ėmėsi šios užduoties, laikraščių laiškų skiltyse pasipylė kaltinimai, esą jie įsimylėję savo tyrimo objektą ir siekią atkurti jo reputaciją. Toksai likimas ištiko Wernerį Maserį, paskyrusį savo jėgas kruopščiam Hitlerio šeimos istorijos tyrinėjimui, ėmusį aiškintis jo vaikystės aplinkybes bei tokius prieštaringus klausimus kaip tai, kas iš tiesų buvęs Hitlerio tėvas, ar jo turėta žydiško kraujo; tokios pat reakcijos susilaukė ir garsusis medievistas Percy's Schrammas. Baigiamuoju karo laikotarpiu Schrammo darbas buvo rašyti OKW – aukščiausiosios Vermachto vadovybės – dienoraštį; jam buvo tekę dalyvauti vadinamosiose fiurerio konferencijose Hitlerio kariniame štabe ir stebėti Hitlerį įvairiomis aplinkybėmis. Istorikas baisėjosi vienmačiais ir stereotipiškais Hitle-

rio apibūdinimais, kuriais išvien operavo spauda: esą jis buvęs „dažytojas", „kilimgraužys" ar „keliaujantis prekeivis". Schrammo tvirtinimu, Hitlerio būta daug sudėtingesnės asmenybės negu paprastai manoma, ir kaip tik dėl to jis buvęs toks pavojingas. Norėdamas išplėtoti šią mintį 1964 m. Schrammas pasinaudojo proga parašyti ilgą įvadą Henry'o Pickerio knygos *Hitlerio pokalbiai prie stalo (Hitlers Tischgespräche)* naujam leidimui. Knygoje buvo skelbiami 1941–1942 m. užrašyti Hitlerio pašnekesiai su savo pagalbininkais ir draugais. Šiame įvade istorikas pasakoja apie fiurerio asmeninį gyvenimą, santykius su pačiais artimiausiais pavaldiniais, apie tai, ką jis mėgdavęs šnekėti, kokia muzika, dailė, knygos ir valgiai atitikdavę jo skonį, apie jo pamėgdžiojimo dovaną, pomėgį juokams (jei tik jie nebūdavę nešvankūs), jo asmeninį žavesį ir gebėjimą įsiteikti, ypač moterims, ištikimybę seniems bendražygiams ir kitus asmenybės bruožus.

Schrammo įvadą per kelis numerius išspausdino savaitinis žurnalas *Der Spiegel,* ir redakciją bemat užplūdo laiškai, kuriuose skaitytojai rašė, esą profesorius vaizduoja „bydermejerio Hitlerį" ir daro reklamą fašistams, net jeigu ir netiesiogiai". Vienas skaitytojas ironiškai rašė: „Tasai faktas, kad Hitleris mylėjęs šunis ir vaikus, nėra naujas ir jau nieko nebejaudina. Tačiau išgirdus, jog jis slapta pakėlęs balerinoms atlyginimus trimis šimtais procentų, idant išgelbėtų jas nuo prostitucijos bedugnės, net ir kietaširdžiams akyse sužvilga ašaros." Istorikas Golo Mannas išreiškė rimtesnį požiūrį. „Galbūt visi tie dalykai, apie kuriuos rašo Percy's Schrammas, ir gryna tiesa, – rašė jis. – Bet argi profesorius nesupranta, kad paveikslo visuma priklauso nuo to, kokia tvarka išdėliosime detales?

Argi jis nesuvokia, kad žmogų dera teisti pagal jo darbus, o ne pagal jo meilę vaikams bei gyvulėliams?"

Schrammo straipsnio sukeltas triukšmas rodė, kokia opi tebėra Hitlerio tema ir kad visuotinai jaučiama, jog net atkurtas fiurerio paveikslas gali turėti tokį stiprų poveikį, kad išvestų vokiečių tautą iš naujai atrastų, bet gal būt dar negilių demokratinių įsitikinimų kelio. (Dar 1979 metais, Aukščiausiajam konstituciniam teismui Karlsrūhėje atmetus knygininkui keltus kaltinimus antikonstituciniu elgesiu už tai, kad jis ant prekystalio laikęs du *Mein Kampf* egzempliorius, literatūros kritikas Fritzas J. Raddatzas pareiškęs protestą prieš šį teismo sprendimą: „Randai dar neužsitraukę, bacilos pernelyg gajos, ir užkrato pavojus dar per didelis.") Bet šitai istorikų neatbaidė, ir Schrammo požiūris jiems nepasirodė trivialus. Mokslininkai, besidomintys Hitlerio problema – o retas iš žymesnių istorikų šią temą visiškai apeidavo, – Hitlerio iškilimą į valdžią ir gebėjimą užkariauti bei išlaikyti vokiečių tautos pasitikėjimą ir paramą paprastai aiškindavo asmenybės ir aplinkybių sąveika, o konkrečiau – politinio genijaus ir organizacinių sugebėjimų pergale prieš pašlijusią demokratiją.

Medžiagą šiam požiūriui motyvuoti pirmasis sukaupė Berlyno istorikas Karlas Dietrichas Bracheris 1957 m. išėjusioje nepaprastai detalioje monografijoje *Veimaro demokratijos žūtis (Die Auflösung der Weimarer Republik);* jau čia numatytos visos išvados, kurias per ateinančius dvidešimt metų priėjo kiti apie Hitlerį rašę autoriai. Bracheris išanalizavo struktūrinius, teisinius ir psichologinius Veimaro respublikos trūkumus, siaubingas jai iškilusias ekonomikos problemas, jos priklausomą padėtį tarptautinėje arenoje ir dėl abiejų pastarųjų aplinkybių pakirstą liaudies palaiky-

mą, taip pat jau gyvavimo pradžioje pastebimą politinių partijų neatsakingą elgesį ir apskritai netinkamą vadovavimą. Bracheris aiškiai suprato, kad ši sistema nė negalėjo atsilaikyti prieš Adolfo Hitlerio valią bei energiją, pražūtingai derėjusią su jo partijos prigimtimi: juk šioji labiau panėšėjusi į vilties religiją nei paprasta politinė organizacija, – nuolat auganti orda karštai tikinčių, kuriuos stipriai vienija jųjų tikėjimas fiureriu.

Bracherio knygoje – kaip ir jos tęsinyje *Nacionalsocialistai užgrobia valdžią (Die Nationalsozialistische Machtergreifung),* kurį jis parašė 1960 m. drauge su Wolfgangu Saueriu ir Gerhardu Schulzu, – Hitlerio asmeniškiems pomėgiams ir bendravimo talentams neskirta didesnio dėmesio. Žvilgsnis čia labiau sutelkiamas į jo kaip politiko savybes ir ypač į jo gebėjimą patraukti savo pusėn priešiškai nusiteikusius ir nuskriaustus tautos sluoksnius ir neprarasti jų paramos net tada, kai jam nesisekdavo; atskleidžiamas jo neprilygstamas talentas veikti laiku, bemaž antgamtiškas mokėjimas pasinaudoti savo politinių priešininkų klaidomis; komentuojama tai, kaip greit ir ryžtingai jis išplėtojo palyginti ribotą valdžią, jam patikėtą 1933-iųjų sausį, ir nepraėjus nė metams tapo tautos viešpačiu.

6-ajame ir 7-ajame dešimtmetyje viena po kitos pasirodydavo Hitlerio biografijos ir specialios Trečiojo Reicho studijos; geriausios iš jų buvo paveiktos novatoriškų Bracherio studijų, daugeliui taip pat padarė įtaką puiki anglo Alano Bullocko biografija *Hitleris: Tironijos studija (Hitler: A Study in Tyranny,* 1957), buvusi plačiai skaitoma Vokietijoje, ir jo tėvynainio H. R. Trevoro Roperio veikalai, ypač esė „Adolfo Hitlerio protas" (The Mind of Adolf Hitler). Ankstyviausi paminėtini vokiečių biografai Helmutas Heiberis (1960) ir Hansas Berndas Giseviusas (1963);

pirmojo iš jų darbe labai glaustai dėstomi žinomi Hitlerio gyvenimo ir veiklos faktai, antrojo knyga pažymėtina dėl to, kad ją parašė buvęs aktyvus pasipriešinimo sąjūdžio dalyvis, kuris 1938 m., kai Neville'is Chamberlainas nusprendė vykti į Berchtesgadeną ir šitaip pakirto generalinio štabo karininkų pasiryžimą įvykdyti planuojamą perversmą prieš Hitlerį, iš tikrųjų prašė generolą Erwiną von Witzlebeną imtis veiksmų nepaisant britų atsimetimo. Nors tarp atskirų knygos dalių stinga pusiausvyros, Giseviusas savo veikale smulkiai ir įtikinamai atskleidė neabejotinus Hitlerio intelektualinius gabumus, diplomatijos įgūdžius bei taktikos virtuoziškumą ir remdamasis savo patirtimi pateikė įstabių pavyzdžių, liudijančių fiurerio sugebėjimą savo įtaigos galia taip pat sėkmingai paveikti elitines grupes kaip ir nemokytas mases, – šitaip knyga nemažai prisidėjo prie pastangų rasti įtikimą paaiškinimą klausimui, kodėl vokiečiai pripažino Hitlerį vadu.

Nuo 1973 metų pavyzdine vokiška Hitlerio biografija laikomas puikus Joachimo C. Festo darbas *Hitleris: Biografija*, išsamiais ir kruopščiais tyrinėjimais paremta knyga, meistriškai kompetentingai atskleidžianti kiekvieną Hitlerio veiklos etapą. Festo pasakojime gausu drąsių hipotezių, iš kurių viena įstabiausių yra ši: jo požiūriu, Hitleris iš prigimties turėjęs polinkį į susinaikinimą ir po 1939 m., apleidęs racionalios politikos sferą, jis atsidėjęs šio tikslo įgyvendinimui. Bet kaipgi jis iškopė į tą aukštą padėtį, kuri leido jam drauge su savim nusitempti į pražūtį ir visą pasaulį? Festas siūlo trejetą atsakymų. Pirmiausia, Hitleris eksploatavęs tai, ką Festas vadina *die grosse Angst* (didžiąja baime), apėmusią vokiečių buržuaziją paskutiniaisiais XIX a. dešimtmečiais ir ypač Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse, – paniką, iš dalies kilusią dėl atsiritančios

komunistinės revoliucijos bangos nuojautos, bet sykiu jos gilesnė priežastis buvo modernybės baimė. Technikos ir ekonomikos modernizacijos procesas Vokietijoje prasidėjo vėliau negu kitose šalyse, bet vyko sparčiau ir radikaliau ir todėl sukėlė daugiau iracionalių būgštavimų ir įnirtingesnį pasipriešinimą. Negailestingai besiskverbiąs industrializmas ir urbanizacija griovė visas paveldėtas kultūros ir moralės vertybes ir atrodė, jog atskirą žmogų sugniuždys moksliškai valdoma konvejerių visuomenė; tokios perspektyvos keliama baimė ir pasibjaurėjimas susijungė su romantiniu prarastos praeities ilgesiu. Didžioji baimė buvo kultūrinio pesimizmo, socialinio priešiškumo ir rasinės antipatijos derinys (daugelis manė, jog žydai ateity iš šio permainų ir irimo proceso turėsią naudos); Hitlerio įtaka vokiečių tautai nuo pat to momento, kai 1919-aisiais jis ėmė sakyti kalbas Miuncheno aludėse, rėmėsi jo gebėjimu įvardyti ir mobilizuoti šiuos nerimastingus jausmus, suteikti jiems kryptį ir postūmį. „Nė vienas iš jo pasekėjų, kuriuos, nors ne itin sėkmingai pradėjęs, jis ėmė masinti, – rašo Festas, – nemokėjo išreikšti esminių psichologinių, socialinių ir ideologinių sąjūdžio motyvų taip kaip jis. Jis visad buvo daugiau negu jų vadas – jis buvo jų balsas". Hitleris įkūnijo milijonų savo tėvynainių „praeitin atsigręžusį utopizmą" ir sykiu pažadą, jog šis lūkestis išsipildys be gailesčio atkeršijus visiems tiems, kas atvedė Vokietiją į šį sunkų pralaimėjimą.

Antrasis Hitlerio politinį iškilimą paaiškinantis dalykas, kaip pripažino daugumas jo biografų, buvo jo neprilygstamas oratorystės talentas. Galbūt iš senų jo pasisakymų mitinguose įrašų Festo amžininkams ir nelengva buvo suprasti tą jo kalbų pavergiančią jėgą, juolab kad akį rėžė neatitikimas tarp reiškiamų jausmų bei minčių ir neregėtai

vulgaraus stiliaus. Hitlerio kalbų paveikumo paslaptis buvo tasai magiškas ryšys, kuris, vos pasigirdus pirmiems sakiniams, užsimegzdavo tarp kalbėtojo ir klausytojo. Hitleris kreipdavosi į kiekvieno slaptą širdgėlą ir neišreikštą potroškį, o drauge atliepdavo ir kolektyvinę nuotaiką. Festas rašo: „Be šio atitikimo tarp patologiškos individo ir visuomenės būklės būtų neįmanoma įsivaizduoti, kaip Hitleriui pavyko įgauti tokią magišką galią valdyti jų dvasią. Jis seniai buvo pats patyręs tai, ką tuo metu išgyveno tauta – o ji kentėjo dėl virtinės nusivylimų, nesėkmių, smukusio statuso ir ieškojo atpirkimo ožio bei neapykantos objekto. Nuo to laiko, kai tatai perprato, jam nebereikėjo toli žvalgytis paaiškinimų bei pasiteisinimų, jis žinojo visas formules ir kaltininkus, ir šį suvokimą jis dėl to formulavo taip akivaizdžiai, kad žmonės, nelyg įelektrinti, atpažino jame save".

Galiausiai, pasitelkdamas išmonę ir mitą, Hitleris pasiūlė išsigelbėjimą apolitiškai tautai, kuri nepasikliovė politika ir, sakytumei, įsitikino savo antipatijos jai teisėtumu stebėdama parsidavėlišką ir neveiksmingą Veimaro laikotarpio partijų politiką. Jis visuomet laikė save labiau menininku nei politiku, o Thomas Mannas yra parašęs esė „Brolis Hitleris", kurioje įrodinėjo, jog pastarasis neklydo šitaip sakydamas. 1923 metais rasizmo filosofas Houstonas Stewartas Chamberlainas pavadino Hitlerį „politiko priešingybe" ir pridūrė, kad „Ideali politika – visai atsisakyti politikos; bet šioji nepolitika turi būti narsiai išpažįstama, kad pasaulis norom nenorom jai paklustų." Hitleris, regisi, nepraleido šių žodžių pro ausis ir vietoj įprastinių kuklių politikos darbininko tikslų pasiūlė grandiozinę Vokietijos likimo sampratą, o sykiu taip suestetino politikos ritualus,

kad jie tiesiog virto drama. Veimaro politikai neturėjo psichologinės įžvalgos. Priešingai, rašo Festas:

> Pasitelkęs stiprius apšvietimo efektus, teatrališką aplinką, ekstazę ir garbinimo jaudulį Hitleris pirmasis grąžino viešiesiems susibūrimams intymų pobūdį. Įstabus šių progų simbolis buvo šviesų kupolas ir šviesos sienos, saugančios nuo tamsaus, grėsmingo išorės pasaulio. Net jei vokiečiai ir nebūtų turėję Hitleriui būdingo erdvės godulio, antisemitizmo, tų vulgarių ir brutalių bruožų, kurie sudarė jo neatskiriamą dalį, vien pats faktas, kad jis grąžino politikai didingą lemties atspalvį ir atmiešė ją bauginamu virpuliu, pelnė jam aplodismentus ir pasekėjus.

Šioje trumpoje apžvalgoje dera paminėti dar vieną knygą, kur kas menkesnės apimties lyginant su Festo biografija, bet pasigėrėtinai įžvalgią ir sutelkiančią dėmesį į praktinius dalykus, kurie neretai pamirštami, – tai Sebastiano Haffnerio trumpa esė „Pastabos apie Hitlerį" (1978), išleista atskira knyga. Tiesiogiai imdamasis klausimo, kodėl vokiečiai pasidavė Hitlerio įtakai, ir remdamasis 1938–1939 metais, Haffneris rašo:

> Šiandien klausimas „Kaipgi mes galėjome?" pagyvenusiems žmonėms, tiesiog sukasi ant liežuvio galo, o jaunųjų lūposе „Kaipgi jūs galėjote?" skamba ypač natūraliai. Bet tomis dienomis reikėjo ypatingo įžvalgumo ir skvarbaus proto, kad Hitlerio laimėjimuose ir sėkmėse įžiūrėtumei slypinčias būsimos katastrofos šaknis, ir tik jau visai išskirtinio stiprumo charakteris įstengdavo nuo šių laimėjimų atsiriboti. Šiandien vėl pasiklausius griausmingų ir nuožmių Hitlerio kalbų kyla pasibjaurėjimas arba ima juokas, o anuo metu dėl to, kad jos neretai būdavo grįstos faktais, klausytojo priešiška reakcija nuslopdavo; kaip tik šis faktinis pamatas būdavo svarbu, o ne grėsmingos ir nuožmios intonacijos.

Haffneris cituoja 1939 m. balandžio 28 d. kalbą, kurioje Hitleris gyrėsi įveikęs Vokietijoje chaosą, grąžinęs joje tvarką, išplėtęs visų pramonės šakų gamybą, išsprendęs nedar-

bo problemą, politiniu požiūriu ir moraliai suvienijęs vokiečių tautą, „puslapis po puslapio sunaikinęs tą sutartį, kurios visi 448 straipsniai reiškė gėdingiausią kada nors tautoms ar žmonėms primestą priespaudą", atgavęs Reichui 1919 m. prarastas provincijas, grąžinęs į tėvynę milijonus nelaimingų svetimon valion patekusių vokiečių, atstatęs tūkstantmētį vokiečių gyvybinės erdvės vientisumą – ir visa tai jis įvykdęs nepraliedamas nė lašo kraujo, neprimesdamas karo rykštės savajai ar kitoms tautoms, niekieno nepadedamas, nors prieš dvidešimt vienerius metus jo būta niekam nežinomo darbininko ir kareivio. Šis protrūkis, komentuoja Haffneris, – tai „šleikšti savigyra", pateikiama „pajuokos vertu stiliumi. Tačiau, *zum Teufel!*, visa tai – ar bet jau bemaž visa – yra absoliučiai teisinga! <...> Argi galėjo žmonės atmesti Hitlerį, sykiu neatmesdami ir visko, ką jis buvo nuveikęs, ir ar neatrodė visos nemalonios jo savybės – o ir jo nedori darbai – vien dėmelės palyginti su jo laimėjimais?"

Retas žmogus, 4-ajame dešimtmetyje pabuvęs Vokietijoje, nesutiktų su tuo, kad šis klausimas remia prie sienos. Daugumai vokiečių pirmieji šešeri Hitlerio valdymo metai ir materialiai, ir psichologiškai buvo palankūs, – jei tik jie nebuvo žydai ar komunistai (šiurpi išlyga, apie kurią stengtasi negalvoti), ir vos tik vado adresu pasigirsdavo kritiškas žodis, tai būdavo kaipmat iškeliama aikštėn. Negana to, taip pat pažymi Haffneris, kai dėl ko nors būdavo kritikuojama ypač smarkiai, rasdavosi instinktyvi tendencija ginčyti, neva fiureris apie aną reikalą nežinojęs, o jei būtų žinojęs, tai nebūtų šito leidęs. Prieškario metais Hitlerio pelnytas vokiečių atsidavimas pasirodė esąs įstabiai atsparus proto ar tikrovės argumentams. Kai jau prasidėjo karas, išlaikyti vokiečius valioje Hitleriui padėjo, viena

vertus, patriotizmas ir, kita vertus, – tobulai brutali jojo sistema ir jėgos monopolija, tačiau daugelio vokiečių nesugriaunama ištikimybė jam buvo asmeninio pobūdžio: jie noriai tikėjo, nepaisydami visų faktų, jog šitiek gero pirmaisiais metais padaręs žmogus tiesiog negalėtų daryti bloga ir jis būtinai laimės, pasirodys esąs tyras, o savo priešus ir juodintojus nublokš šalin.

Tačiau ne visi autoriai, rašę apie vokiečių patirtį Trečiojo Reicho metais, buvo linkę rodyti Hitleriui tokią pagarbą, kokią regime Bracherio, Giseviuso, Festo ir Haffnerio darbuose. Verta atkreipti dėmesį į tai, kad Vokietijos Demokratinėje Respublikoje neparašyta nė viena Hitlerio biografija, ir šis faktas, be jokios abejonės, atspindi atkaklų marksistinės istoriografijos nusistatymą teikti prioritetą ekonominiams veiksniams, o ne pavienėms asmenybėms. Tie Vakarų autoriai, kurie propaguoja vadinamąją *Faschismustheorie,* panašiai teigia Hitlerį iš esmės neturėjus didelės reikšmės, o buvus tik vėlyvojo kapitalizmo jėgų darinį, ir esą šios jėgos, stengdamosi bet kokia kaina išlaikyti savo viešpatavimą yrančiame pasaulyje, pasirinkusios tam įgyvendinti įrankį – pakankamai prityrusį smurto ir teroro specialistą. Iš viso to, žinoma, peršasi išvada, jog Hitleris buvo bankininkų ir pramonininkų įrankis, o šis argumentas tikrai nėra teisingas, nes naujausi tyrimai parodė, kad savo iškilimo dienomis Hitleris kur kas mažiau nei buvo manyta priklausė nuo stambaus verslo finansinės paramos, ir nėra nė menkiausio įrodymo, kad jis bent sykį būtų atsižvelgęs į norus tų suinteresuotų sluoksnių, kurie neva jį kontroliavę.

Nepaisant to, „fašizmo teorija" yra ganėtinai populiari tarp kairiųjų pažiūrų universiteto studentų, beje, linkusių įnirtingai šį požiūrį ginti. Prieš keletą metų su jaunesniu

kolega teko vesti *Hauptseminar* Laisvojo Berlyno universiteto Friedricho Meinecke's institute. Pirmasis grupės susirinkimas praėjo audringai: vienas iš studentų pasipiktino tuo, jog mes rengiamės rimtai temai taikyti „biografinį" metodą, ir pareikalavo pakeisti seminaro struktūrą. Mes atsisakėme atsižvelgti į šį siūlymą ir seminaras vyko kaip planuota, tačiau neapsieita be karštų momentų, pavyzdžiui, tada, kai studentus paprašėme perskaityti įžangą Festo biografijai – o tai yra traktatas apie istorinę didybę, kuriame aiškinamasi, kokiu mastu Hitleris atitikęs šios sąvokos apibrėžimą, pateiktą didžiojo šveicarų istoriko Jakobo Burckhardto, – ir kitąsyk, kai vienas iš grupės lyderių iškėlė mintį, jog Hitleris buvo vienintelis Veimaro metais iškilęs politinis genijus. Galop paskelbėme, kad seminaras lankysis Reichstago rūmuose žiūrėti Erwino Leiserio filmo *Mein Kampf*, kuriame vizualiai smarkiai išryškinamas Hitlerio oratorystės menas ir propagandos technika, bet maištingoji grupės dalis sutiko tik su sąlyga, kad mes taip pat nueitume į Arsenalo teatre rodomą sovietų filmą – Michailo Rommo *Paprastą fašizmą*, iliustruojantį marksistinę interpretaciją: Hitleris ten gretinamas su Mussolini'u, ir iš jųdviejų abiejų padarytos kiek komiškos personos, valdomos jėgų, prieš kurias nevalioja atsilaikyti.

Velionis Jean'as Améry, buvęs Belgijos pasipriešinimo dalyvis ir vėliau kalėjęs Auschwitze, viename apžvalginiame straipsnyje, kuriame nedvejodamas atmetė fašizmo teoriją, bet išreiškė nemaža abejonių dėl pragmatiškesnio Sebastiano Haffnerio požiūrio į Hitlerio problemą, rašė, kad svarbiausias dalykas, kurį būtina įsidėmėti apie Hitlerį, tai yra, kad „vokiečių tauta buvo jam *pribrendusi*, ir šiuo požiūriu nelyg tragiška fono muzika skamba <...>

niūriai pranašiškas George's eilėraštis." Tai buvo nuoroda į Stefano George's „Naująjį Reichą", tipingai išreiškiantį 3-iojo dešimtmečio politinį romantizmą, apie kurį plačiau bus kalbama trečiame skyriuje. George rašo:

Der sprengt die ketten, fegt auf trümmerstätten
Die ordnung, geisselt die verlaufenen heim
Ins ewige recht wo grosses wiederum gross ist
Herr wiederum herr. Zucht wiederum zucht. Er heftet
Das wahre sinnbild an das völkische banner.
Er führt durch sturm und grausige signale
Des frührots seinen treuen schar zum werk
Des wachen tags und pflanzt das Neue Reich

[Jis grandines sutraukys, sutvarkys iššlavęs,
Griuvėsius, botagu pargins išsilaksčiusius
Į amžinąjį teisingumą, kur didis vėl bus didis,
Valdovas vėl valdovas. Drausmė vėl drausmė.
Jis prisegs tikrąjį simbolį prie tautinės vėliavos
Per ankstyvos aušros audras ir šiurpius
Signalus jis nuves savo ištikimųjų pulką
Į budrios dienos triūsą ir įkurs Naująją Karalystę.]

Idėją, kad viską pasvėrus Adolfas Hitleris buvo latentinių Vokietijos sielos jėgų projekcija, aukščiausia vokiečių romantizmo išraiška, įtaigiausiai gina Hansas Jürgenas Syberbergas savo filme trilogijoje, kurią sudaro dalys *Requiem nekaltam karaliui,* skirta Richardo Wagnerio globėjui, Bavarijos karaliui Liudvikui II ir jo pastangoms pabėgti nuo tikrovės į meno prieglobstį, *Karlas May'us,* pasakojanti apie paskutinįjį, mistinį didžiojo eskeipizmo meistro laikotarpį, ir *Hitleris* – septynias valandas trunkantys apmąstymai apie paskutinįjį Vokietijos bėgimą destrukcijon. Paskutiniajame iš šių trijų filmų, kur Hitleris, beje, pasirodo kaip marionetė, į jį kreipiasi Protėją primenąs pasakotojas: „Maneisi esąs variklis, o patsai buvai valdomas, mūsų geismų ir svajonių apie bendruomenės galią veidrodis.

Kito pasirinkimo nebuvo. Tą įrodė istorijos raida ir daugelis vokiečių demokratijos eksperimentų." O tada sako publikai: „Visa kas vedė prie jo. Jis buvo vienintelis sprendimas – ne atsitiktinumas, ne klaida, ne pažeidimas. Tarp jojo ir mūsų kiekvienas žingsnis buvo logiškas. Prabilo istorijos deivė, apvaizda, ir ji buvo teisi, siaubingai teisi. Jis buvo Vokietija, ir Vokietija dvidešimtajame amžiuje buvo jis."

Be abejonės, būtina paminėti, kad nė vienas iš šių vokiečių autorių, kad ir kaip skirtingai jie vertintų Hitlerio vaidmenį ir aiškintų jo įsigalėjimo vokiečių tautoje priežastis, nemėgino dangstyti jo nusikaltimų. Šios rūšies eksperimentų reikia ieškoti užsieny. Provokuojančioje ir gyvoje knygoje *Antrojo pasaulinio karo priežastys (The Origins of the Second World War,* 1962) britų istorikas A.J.P.Tayloras, pagautas gan būdingos jam aikštingos nuotaikos, iškelia tezę, esą Hitleris iš tikrųjų niekuo nesiskyręs nuo kitų 4-ojo dešimtmečio tautinių vadų, esą jis aiškiai nė nenutuokė, ko siekiąs; kai iškopė valdžion, *Mein Kampf* skelbtas idėjas jau seniai buvo pamiršęs ir niekuomet rimtai nežiūrėjo į 1937 m. lapkričio 5-ąją susitikime su savo kariniais vadais paskelbtus tikslus, esą jis gerokai nustebo suvokęs, kur jo nueita. Šis keistas požiūris tikriausiai yra įkvėptas dažnai reikšto pono Tayloro susierzinimo dėl istorikų, neva žinančių, ką Hitleris galvojo; bet tąsyk patsai Tayloras patenka vienon greton su tais nevykusiais 1933-iųjų demokratinių šalių vadovais, kurie atsisakė rimtai žiūrėti į visus ankstesnius Hitlerio pasisakymus ir manė, jog jis laikysis jų žaidimo taisyklių. Pono Tayloro kritikai nurodė, jog tikrai nereikšmingas faktas, kad Hitlerio užsienio politika ir užkariavimų programa smulkiai

atitiko idėjas, dėstytas 2-ojo dešimtmečio kalbose, *Mein Kampf* bei 1928 m. jo antroje knygoje.

Ponas Tayloras, žinoma, nemėgino Hitlerio reabilituoti, jis norėjo parodyti, kokių kvailų būta *visų* 4-ojo dešimtmečio valstybių valdovų. Bet buvo ir kitų rašytojų, dar ryžtingiau nusiteikusių pulti visuotinai priimtą pažiūrą į Hitlerio nusikaltimus. 1964 m. buvo paskelbta, kad vokiečių draugijos, finansuojamos konservatyvių politinių pažiūrų grupių, suteikė amerikiečių autoriui Davidui L. Hoggannui premijas, pavadintas žymiausio Vokietijos istoriko Leopoldo von Ranke's ir vieno narsiausių humanistų Ulricho von Hutteno vardais. Premijos buvo skiriamos įvertinant labai storą knygą, 1961 m. Vokietijoje išspausdintą pavadinimu *Der erzwungene Krieg*. Tame veikale Hogganas įrodinėjo, kad atsakomybė už 1939 m. pasauliui užtrauktą karą tenkanti iš tikrųjų ne Adolfui Hitleriui, o Didžiosios Britanijos ir Lenkijos užsienio reikalų ministrams lordui Halifaxui ir pulkininkui Józefui Beckui. Todėl knyga ir vadinasi, tinkamai išvertus, „Vokietijai primestas karas".

Kadangi ir pati Hoggano tezė, ir savotiškas jo naudojamas būdas jąją paremti dokumentais susilaukė triuškinančios kritikos stambiausiuose Jungtinių Valstijų ir Vokietijos istorinių žurnalų puslapiuose, žinia apie tas premijas sukėlė negirdėtą triukšmą. *Berliner Tagesspiegel* pasmerkė tokį „nepaprastą istorijos iškraipymo pagerbimą" – ir kaip mėginimą paleisti naują istorinę legendą, ir kaip įžeidimą šviesiam Ranke's ir Hutteno atminimui – atminimui žmonių, nepalaužiamai kovojusių už laisvę ir tiesą. Vokietijos rašytojų asociacija ir Vokietijos profesinių sąjungų tarybos valdyba pareiškė panašią nuostatą, o vidaus reikalų ministras Bundestage apibūdino premijų skyrimą kaip radikaliai dešiniųjų grupuočių „šiurkštų įžūlumą" ir

žadėjo šį reikalą ištirti. Galiausiai Badeno-Viurtembergo vyriausybė uždraudė Hutteno premijos įteikimo ceremoniją rengti, kaip kad buvo planuota, Heidelbergo pilyje, o Bavarijos valstybinis rūmų, parkų ir ežerų biuras išleido įsaką, pagal kurį Miuncheno rezidencija negalėjo būti panaudota šio autoriaus garbei rengiamam priėmimui. Apie pono Hoggano knygą daugiau nieko nebebuvo girdėti.

Grėsmingesnis velionio fiurerio gynėjas buvo anglas Davidas Irvingas, 1976 m. išspausdinęs knygą *Hitler's War (Hitlerio karas),* kurią jis pats apibūdino kaip bandymą nugramdyti „metų nuogulas ir dėmes nuo tylaus ir atstumiančio paminklo fasado" ir atskleisti po juo slypintį tikrąjį Hitlerio paveikslą. Irvingas pareiškė, jog istorinius duomenis iškraipė profesionalūs istorikai (patsai jis neapsakomai didžiavosi šio profesinio parengimo negavęs) – žmonės, kurie nemokėjo skaityti istorinių liudijimų ir vien kartojo kits kito išankstinius nusistatymus; ir žinoma, šio autoriaus pateiktoje praeities versijoje išryškėjo visiškai skirtingas palyginti su ankstesniais darbais Hitleris, – ne toks nuožmus, žmogiškesnis ir labiau vertas užuojautos, nes jį nuolatos apvildavę kiti. Tačiau šis rezultatas buvo pasiektas ne pateikus naujus duomenis, o veikiau dėl autoriaus metodo. Įvade Irvingas rašė, kad jo knygoje „žvelgiama į aplinkybes kiek galima labiau Hitlerio akimis, iš už jojo darbo stalo", ir pagal šį metodą skaitytojo akyse piešiamas Hitlerio karo metų štabo scenovaizdis yra toks įtikinamas, kokį retai tepavykdavo sukurti ankstesniuosiuose pasakojimuose apie karą. Bet tatai sykiu reiškia, jog knygoje daromi vertinimai yra tik Hitlerio vertinimai, niekieno nediskutuoti. Taigi ponas Irvingas nesusimąstydamas vartoja tokias formuluotes kaip „Hitleris buvo apgautas dėl galutinės Žiemos pergalės" ir už gryną pinigą

priima fiurerio aiškinimą, esą dėl visų jo karinių nesėkmių kaltas Generalinio štabo nekompetentingumas ar neištikimybė, o į paties Hitlerio kaip karo vado trūkumus visai nė neatsižvelgia, taip pat ir į jo beatodairišką neatsakingumą už materialinius išteklius bei žmones. Atkurdamas Hitlerio minčių eigą 1941-ųjų spalį, Irvingas vaizduoja jį besisielojantį dėl vokiečių nuostolių mūšio lauke („Kas gi liktų iš Vokietijos ir jos vyrų žiedo?"), tačiau užmiršta paminėti, jog tai tas pats žmogus, kuris kiek vėliau išgirdęs apie tai, kad Rusijos fronte žuvo daugybė jaunesniųjų karininkų, pasakė: „O ar ne tam tie vyrukai ten ir yra?"

Požiūriu į Galutinį sprendimą Irvingo prielankumas Hitleriui peržengė visas ribas. Pareiškęs, jog asmeninio fiurerio vaidmens šiame reikale niekas netyrinėjo ir išvados daromos nepamatuotai, Irvingas teigia, neva nesą jokių įrodymų, kad Hitleris būtų įsakęs likviduoti žydus, tuo tarpu priešingai – esama „nepaneigiamų duomenų", liudijančių jį draudus tai daryti. Irvingo nuomone, fiureris norėjęs išvaryti žydus iš Europos ir įsakęs išsiųsti juos visus į rytų teritorijas, bet SS vadovybė, *Gauleiter* ir regionų vadai bei komisarai Lenkijoje ir kitose srityse pasirodę „visiškai bejėgiai susidoroti su šio masinio kraustymo karo viduryje sukeltais sunkumais". Jie paprasčiausiai „likviduodavo deportuotus asmenis, vos tik jų traukiniai atvykdavo" ir apie šią procedūrą Hitleris nieko nežinojęs maždaug ligi 1943 m. spalio, jei ne dar ilgiau.

Knygos leidime anglų kalba Irvingas su kartėliu nusiskundė, esą jo leidėjai vokiečiai, su juo nepasitarę, praleido ar pakeitė šias jo pažiūras motyvuodami tuo, kad jos „skamba kaip akibrokštas priimtai istorijos sampratai" jų šalyje. Nors tatai ir kiek savavališkas elgesys, tačiau

nesunkiai suprantamas, nes Irvingo „nepaneigiami duomenys", neva liudijantys Hitlerio nekaltumą, buvo labai jau abejotini. Autorius visiškai neatsižvelgia į sveiko proto diktuojamą supratimą, kad turint omeny Galutinio sprendimo nežmoniškumą ir galimas pasekmes tuo atveju, jei jis būtų atskleistas, nė kiek nenuostabu, jei ir neegzistavo raštiški liudijimai apie tai, kad Hitleris būtų šiuos veiksmus įsakęs; kartu jis atmeta nesvarbius tuos atvejus, kai Hitleris viešai ar privačiai pasisakydavo ketinąs sunaikinti žydus, – pavyzdžiui, jo pareiškimą čekų užsienio reikalų ministrui 1939 m. sausy („Mes sunaikinsime žydus! <...> Atpildo diena atėjo!"), jo kalbas ir pareiškimus 1941 m. sausio 30-ąją dieną, 1942 m. vasario 24-ąją, rugsėjo 30-ąją ir lapkričio 8-ąją. Savo argumentus Irvingas grindžia vienintele pastaba Heinricho Himmlerio telefono pokalbių žurnale – 1941 m. lapkričio 30 d. datuotas įrašas sako: „*Keine Liquidierung*" (Jokios likvidacijos). Tuo buvo sunku ką įrodyti. Mokslininkai tuoj pat atkreipė dėmesį, jog yra užfiksuotas ir ne toks lakoniškas Himmlerio 1944 m. gegužės mėn. pareiškimas apie tai, kad jis turėjęs vyresnybės įsakymus įvykdyti visas tas klaikybes, dėl kurių žuvo beveik visi Europos žydai; o Holokausto istorikė Lucy Dawidowicz, išanalizavusi minėtą įrašą telefono pokalbių žurnale, įrodė, kad įrašas, iš kurio Irvingas priskaldė vežimą, ne apie žydus apskritai, o apie vieną asmenį, kurį Hitleris liepęs pašalinti iš kolonos, varomos per Berlyną.

Irvingas nesutriko dėl to, kad jo darbas buvo sutiktas kritiškai, ir 1978 m. liepos mėn. lyg niekuo dėtas prisistatė į istorikų ir politologų susirinkimą Aschaffenburge, skirtą aptarti temai „Hitleris šiandien: tyrinėjimų problemos ir aspektai". Šioje konferencijoje Irvingas žaismingai apkaltino vokiečių mokslininkus tingumu ir kritinės nuovokos

stoka. Vienas iš stebėtojų vėliau rašė, kad girdėdamas, kaip britų rašytojas rėkauja: „Ar norit sužinoti visą tiesą?", prisimindavai Josepho Goebbelso kalbas Sportpalast, ir kad Irvingas, atrodė, vykdo misiją, prisiimtą, pasak jo paties, tąsyk, kai išgirdo iš Hitlerio ausų, nosies ir gerklės gydytojo, neva fiureris vylėsi, jog anglų istorikas kada nors parašys apie jį teisingą biografiją.

Aschaffenburgo konferencija, kurioje dalyvavo žymiausi apie Hitlerio problemą rašę autoriai iš visos Vokietijos, vieningai atmetė Irvingo požiūrį (ir taip pat vieningai ignoravo Wernerio Maserio bandymą įrodyti, kad Hitleris turėjęs sūnų Prancūzijoje), tačiau daugiau jokiu klausimu joje sutarimo nebuvo pasiekta. Diskusijoje dėstytos visų minėtųjų hipotezių variacijos, ginčai tarpais kaitindavo orą, bet galop paaiškėjo tik viena – kad diskusija turės tęstis, ir jos baigties numatyti neįmanoma. Apžvelgdamas šį susirinkimą laikraštyje *Die Zeit* Karlas Heinzas Janssenas rašė: „Štai susėdame daugiau kaip po trisdešimties metų – Imperijos likę vien griuvėsiai, Rytų vokiečių tėvynė prarasta, Berlynas padalytas, Prūsija panaikinta, senoji visuomenė drauge su visom jos vertybėm – sunaikinta, naujos kontūrai dar migloti, pasaulį kurtina ginklų žvangesys, širdys prisipildžiusios slaptų būgštavimų – atominės katastrofos, infliacijos ir nedarbo, teroristų, – ir, nepaisant viso to, amžinai aidi tas pat: vis Hitleris, Hitleris, Hitleris – nebeįmanoma apsikęsti!"

II

Kokiu mastu ši nepabaigiama diskusija veikė visuomeninę sąmonę ir konkrečiau – kokie buvo jos atgarsiai pradinių ir vidurinių mokyklų mokymo programose? Nuo pat Federacinės Respublikos atsiradimo mokyklos būdavo

nuolat kaltinamos tuo, kad jose nepakankamai stengiamasi perteikti mokiniams tiesą apie Hitlerį ir jo režimo nusikaltimus ir šitaip apsaugoti visuomenę nuo pavojaus, kad atsigaus nedemokratiška elgsena.

6-ajame dešimtmetyje ši kritika tam tikra prasme turėjo pagrindą, nors ir dėl ypatingų priežasčių. Tuo metu vyresnieji mokytojai buvo likę iš paskutiniųjų Hitlerio metų ir vienaip ar kitaip pernelyg susiję su kaltės klausimu, kad galėtų objektyviai dėstyti apie nacistinę praeitį. Visoje Vokietijoje daugumoje mokyklų istorijos dėstymas ribodavosi tolima praeitim arba prieidavo Bismarcką ir čia staiga nejaukiai sustodavo. Teisybės dėlei reikia nepamiršti, kad mokytojai ir švietimo tarybos Naujųjų laikų istorijai tinkamai išdėstyti neturėjo prieinamos medžiagos. Karo metais naudotos knygos ir mokymo programos nebetiko demokratinės valstybės mokykloms, ir prireikė netrumpo laiko, kol buvo parengti nauji vadovėliai, kol nauji fakultetai galėjo pradėti eksperimentus su filmais, įrašais ir įvairiais dokumentiniais šaltiniais.

Šie keblumai buvo įveikti operatyviau nei galima buvo tikėtis iš dalies dėl to, kad 6-ojo dešimtmečio pabaigoje trumpam atsigavo dešinysis radikalizmas ir vienas po kito pabiro incidentai – jaunimo, daugiausia paauglių, grupelės ėmė teplioti ant visuomeninių pastatų svastikas ir niokoti sinagogas. Tatai paskatino regionines vyriausybes imtis veiksmų ir 1962 m. visų dešimties federacijos žemių švietimo ministrai išleido vienodas direktyvas, kaip mokyklose dėstytina Trečiojo Reicho istorija, priėmė mokymo planą, numačiusį privalomus programos poskyrius apie nacionalsocializmą, kaip politinę ir administracinę sistemą, antisemitizmą bei Holokaustą, Hitlerio užsienio politiką ir jo atsakomybę už karą. Pagrindinis dokumentas nurodė, jog

į Trečiąjį Reichą „privalu žvelgti Vokietijos istorijos kontekste, kad būtų suvokiama viliojanti nacionalizmo ir socializmo sintezės perspektyva, sintezės, kuri vėliau pasirodė neturinti visiškai jokio humanistinio ar socialinio turinio, o paremta biologinio nacionalizmo prielaida".

Tuo pat metu atsirado prieinamos reikalingos medžiagos, ir ne vien universitetų istorikų tiriamųjų darbų – nemaža mokyklų vadovų ir mokytojų stengėsi parengti tekstų, kurie nebūtų apkrauti akademinio mokslo atributika, bet atsakytų į keliamus klausimus ir bylotų tiesiogiai jauniesiems skaitytojams. Vertas dėmesio pavyzdys buvo Wernerio Klose's *Hitleris: Liudijimas jauniesiems piliečiams* (1961); pradžioje čia pacituojamas Hitlerio garbei skirtas eilėraštis, kurį nežinomas poetas parašė 1935 m. *Reichsarbeitsdienst* (Reicho darbo prievolės) ceremonijai, čia Hitleris vaizduojamas su vėliava

Nun schwenkt er sie im Wind, schwenkt sie mit Macht,
Und lässt sein Rufen hallen durch die Nacht.
Da horchen all die alten Kämpfer auf,
Die deutsche Jugend rottet sich zu Hauf.

Er schwenkt die Fahne, schwenkt sie hin und her,
Er ruft die deutschen Männer ins Gewehr.
Er schwenkt die Fahne hoch, schwenkt sie mit Macht
Und lässt die Trommeln wirbeln in der Nacht.

[Dabar jis mojuoja ja vėjy, mojuoja galingai,
Ir savo šūksniais skardina naktį.
Suklūsta visi seni kovotojai,
Vokiečių jaunuomenė burias į krūvą.

Jis mojuoja vėliava, mojuoja ja į visas puses,
Jis šaukia vokiečių vyrus prie ginklo.
Jis moja vėliava aukštai, jis moja galingai,
Ir įsako mušti būgnus naktį.]

„Mes nežinome, – rašo Klose, – kas nutiko tam jaunuoliui, 1935-aisiais paskyrusiam savo fiureriui tokią serenadą. Tačiau žinome, kad fiureris 1945 m. balandžio 30-ąją, pusę keturių, paleido sau kulką į kaktą, kai iš jo vėliavos buvo belikę vien skutai, o būgnas sulaužytas griuvėsių dykynėje – tai jis pavertė Vokietiją dykyne. Kaip visa tai atsitiko – verta išgirsti vokiečių jaunimui, nes norėtųsi tikėtis, kad šis jaunimas susimąstys prieš darsyk susiburdamas „būrin" apie ką nors, mojuojantį vėliava." Glaustais, bet dažnai iškalbingais sakiniais parašytame pasakojime, iliustruotame piešiniais, Klose nenuslepia nuo skaitytojų nė vieno klaikaus Hitlerio istorijos puslapio, o skyriuje apie 1944 m. liepos 20-osios atentatą drąsiai klausia: „Jeigu ne pasipriešinimo sąjūdžio moterų ir vyrų heroizmas, kokią teisę mūsų tauta turėtų žvelgti kitoms tautoms į akis?"

Dar didesnį pasisekimą nei Klose's knyga turėjo Hanna'os Vogt *Schuld oder Verhängnis?* (*Kaltė ar žiauri lemtis?*, Jungtinėse Valstijose išspausdinta pavadinimu *The Burden of Guilt*, arba *Kaltės našta*). Šešerius metus išdirbusi Getingeno miesto švietimo patarėja, o vėliau buvusi oficialia Heseno žemės Politinio švietimo centro atstove, ponia Vogt ėmėsi rašyti knygą, kad galėtų atsakyti į klausimus, kuriuos jai daugybę kartų dalyvaujant diskusijose teko girdėti iš jaunimo, ir aptarti visokias racionalizacijas bei pusiau tiesas, girdėtas privačiuose pokalbiuose ir ne itin atsakingų politikų kalbose. Pavyzdžiui, ar tikrai Hitleris iškilo į valdžią dėl gėdingos taikos sutarties? Ar Vakarų valstybės tiek pat kaltos kaip ir Vokietija dėl 1939 m. prasidėjusio karo? Ar moralinė pareiga reikalavo priešintis Hitleriui? Kaip turėjo reaguoti nežydai, kai prasidėjo žydų persekiojimai? Kaip Vokietijai kurti garbingą ateitį?

1961 m. išėjusi knyga išsyk turėjo didžiulį pasisekimą – per pirmuosius dvejus metus jos parduota 400 000 egzempliorių. Heseno švietimo ministras įtraukė ją į privalomų knygų sąrašą visose *Volksschulen* baigiamosiose klasėse, o dar dešimt kitų žemių švietimo ministrų bei Vakarų Berlyno senatas įtraukė ją į rekomenduojamų skaitinių sąrašą.

Apskritai įpusėjus 7-ajam dešimtmečiui pagrįstai buvo galima manyti, kad mokyklose Trečiojo Reicho istorijos dėstymui vartojama medžiaga atitinka 1962 m. federalinių ministrų numatytus tikslus. Grace Richards Conant, Vokietijos švietimo ekspertė ir JAV nepaprastojo įgaliotinio ir ambasadoriaus Vakarų Vokietijoje James'o Bryanto Conanto žmona, nešališkam pranešime apie padarytą pažangą rašė, kad šalyje, garsėjusioje kraštutiniu istorijos mokslo nacionalizmu, vilčių teikia jau tai, kad mokyklinių vadovėlių leidėjai įprato pateikti rankraščius Braunšveigo tarptautiniam mokyklinių vadovėlių institutui ištirti ir ištaisyti pastebėtus tendencingumus bei klaidas, o žemių vyriausybės pasirodė pasirengusios nutraukti vartojimą tų knygų, kurios neatitinka šios organizacijos reikalavimų. Patyrinėjusi dešimt labiausiai paplitusių istorijos vadovėlių, ponia Conant pripažino juose nesant tokių iškraipymų, kurie gadinę tarpukario vokiečių vadovėlius, ir pažymėjo, kad visuose juose negailestingai įvertinta Vokietijos nacionalinė politika po 1933-iųjų ir smulkiai aprašyti nežmoniškumai, prieš 1939 metus nacių vyriausybės taikyti patiems vokiečiams, ir karo metais įvykdyti Galutinio sprendimo baisumai.

Žinoma, šis mokyklinių skaitinių pagerėjimas visiškai neužtikrino, kad patys moksleiviai įgyja žinių, galinčių apsaugoti juos nuo naujo vado viliojamų kalbų ar naujoviško nacionalizmo junginio su socializmu įtakos; nuo-

monės dėl istorinio parengimo rezultatų, priešingai atsiliepimams apie metodiką, buvo pačios įvairiausios. 1965 m. Vokietijoje gyvenantis amerikiečių žurnalistas Davidas Schoenbaumas šešias savaites stebėjo dvidešimt jaunuolių grupę, kurią sudarė devyniolikmečiai ar dvidešimtmečiai, bebaigią vidurinę mokyklą šiaurės Reino Vestfalijoje, ir šiuos stebėjimus apibendrino straipsnyje žurnale *The New York Times Magazine*. Schoenbaumas dalyvavo jų diskusijose apie hitlerizmo ir bažnyčios santykį, elgesį su žydais (šiuo klausimu klasė skaitė ištraukas iš Niurnbergo proceso dokumentų, 1942 m. sausio Wannsee konferencijos stenogramų, Auschwitzo komendanto Rudolfo Hoesso dienraščio ir 1942 m. drauge su žmona žyde ir dukra nusižudžiusio poeto bei romanisto Jocheno Klepperio dienraščio), apie pasipriešinimo problemą, nacių užsienio politikos pobūdį ir jų kariautą karą, taip pat apie klausimą, kokia atsakomybė tenka Federacinės Respublikos piliečiams už Hitlerio vyriausybės įvykdytus nusikaltimus. Studentų žinios ir jų požiūris į keliamas problemas padarė Schoenbaumui gerą įspūdį.

Tačiau praėjus vienuolikai metų pedagogo iš Kylio Dieterio Bossmanno iniciatyva įvairiose Vokietijos vietose 102 mokytojai 110-yje mokyklų 121-oje įvairaus amžiaus klasėje uždavė moksleiviams parašyti rašinį tema „Ką aš esu girdėjęs apie Hitlerį". Bossmannas septynis mėnesius skaitė jam atsiųstus 3042 rašinius ir atrinkinėjo jų ištraukas, o baigęs darbą pareiškė, kad rezultatai rodo „tikrą katastrofą". Daugelis respondentų prisipažino nieko nežiną; kai kurie gyrėsi užsikemšą ausis, kai minimas Hitleris, nes politika jų nedominanti; daugybė mokinių prisipažino žiną tik nuotrupas, o jų dauguma buvo neteisingos, ir tai kėlė nerimą. Buvo mokinių, maniusių, kad Hitleris gimė 1819

metais, buvo italas, kariavo Trisdešimties metų kare, kad jis pirmasis nuskrido į Mėnulį, kad 1933-aisiais jis laimėjo rinkimus prieš Bismarcką ir šitaip iškovojo valdžią, kad visus savo priešininkus, kuriuos jis vadino naciais, sukišo į dujų kameras, kad jis daug gėrė ir dainavo dainas, kad buvo komunistas. Kiti rašė, jog Vokietijai Hitleris padaręs daug gero ir jog jam valdant nebuvo nei hipių, nei rokerių, nei teroristų. Vieni neprisiminė nieko, išskyrus detales – dažniausiai iškreiptas – apie jo seksualinius polinkius ir praktiką, kiti minėjo jo rasinę ir eutanazijos programas, bet jiems atrodė, kad šias atsvėrusi jo sėkminga kova prieš nedarbą. Atsirado ir tokių, kurie manė liepos 20-osios sąmoksle dalyvavus Rommelį, Goeringą ir Speerą, podraug su Hindenburgu, Rosa Luxemburg ir Karlu Liebknechtu, o dar kiti teigė, esą Hitleris pergyveno karą ir tapo Konrado Adenauerio bendražygiu, CDU nariu ir turėjo draugų Bundestage.

Šias ištraukas pirmiausia paskelbė žurnalas *Der Spiegel*, o 1977 m. pabaigoje jos išėjo kaip knyga ir sukėlė sąmyšį bei pasibaisėjimą. Gal ir nebūtų į jas taip sureaguota, jei pono Bossmanno atradimai nebūtų sutapę su Federacinėje Respublikoje plintančiu reiškiniu, vadinamu „Hitlerio banga". 1976 m. Jeanas Améry perspėjo, jog artėja „reabilitacijos valanda".

> Anglijoje galima išgirsti, kad Oswaldas Mosley's [Britanijos fašistų sąjungos įkūrėjas] vis dėlto nebuvo toks jau kvailas. Prancūzijoje supainiota viešoji nuomonė bando pasverti [maršalą] Pétain ir [Pierre'ą] Lavalį svarstyklėmis, kurių lėkštes netikslūs svarsčiai išlygino į pseudoistorinę pusiausvyrą. O Vokietijoje? Atlikus visas klasifikacijas ir kvalifikacijas ir Hitleriui atsiras vietos pagarbos rūme. <...> Mums jau sakoma, kad istorinis objektyvumas yra už gėrio ir blogio, o tatai reiškia, kad blogis bus nesigilinant nurašytas į archyvus, o gėris pranyks iš dienotvarkės.

Kai kuriems žmonėms pradėjo atrodyti, kad 1977-aisiais ši prognozė ėmė pildytis. Iliustruotus žurnalus staiga užplūdo straipsniai apie fiurerį, jo paladinus arba jo propagandos triumfą. Muzikos parduotuvėse pasirodė naujos Hitlerio plokštelės, buvo anonsuojama būsima roko opera *Hitler Superstar*. Miuncheno aukcionuose už pasakiškas kainas buvo pardavinėjami fiurerio automobilių numeriai, lietpalčiai ir pan. Visoje šalyje sausakimšuose kino teatruose buvo demonstruojamas filmas *Hitleris: karjeros istorija*, pastatytas pagal Festo biografiją, ir kiekvienoje miesto gatvėje iš šį filmą reklamuojančių plakatų spoksojo Hitleris. Prancūzijos laikraštis *Le Monde* paskelbė, kad Leo Burnett kompanijos ir Diuseldorfo IRES viešosios nuomonės apklausos duomenimis, 41 proc. apklaustųjų buvo linkę manyti, jog nors Hitleris ir „padarė daugybę klaidų", nedera pamiršti ir „pozityvių jo veiklos aspektų"; ir prancūzų, ir italų spauda audringai sukilo dėl vadinamojo „Kapplerio skandalo" – beatodairiško vokietės ekstrasensės žygio: ji padėjo pabėgti į Vokietiją septyniasdešimtmečiui Herbertui Kappleriui, buvusiam SS pulkininkui, Italijos teismo 1948 m. nuteistam kalėti iki gyvos galvos už 335 įkaitų išžudymą Fosse Ardeatine netoli Romos. Užsienio spaudą siutino tai, kad Bonos vyriausybė atsisakė patenkinti Italijos reikalavimą išduoti Kapplerį. Nors pagal Vakarų Vokietijos pagrindinį įstatymą tatai ir nebuvo įmanoma, laikraščiai skelbė, jog ši Bonos nuostata esanti dar vienas ženklas, kad Vokietijoje atgimsta nacizmas ar kažkas panašaus.

Tuoj po viso šito pasigirdusi žinia, kad Vokietijos moksleiviai labai jau menkai nutuokia apie Trečiojo Reicho realijas, netgi tokiam nuosaikiam žurnalui kaip *The Economist* pasirodė grėsminga. Vis dėlto rimto pagrindo ne-

rimauti nebuvo. Vadinamoji „Hitlerio banga" nuslūgo taip pat staiga, kaip ir buvo kilusi, ir nuėjo praeitin net anksčiau, nei filmas pagal Festą apkeliavo stambiausius kino teatrus. Tuo pat metu žmonių nuomonė apie pono Bossmanno atradimus ėmė kisti. Įvairiose mokyklose atliktos naujos apklausos parodė, kad penkiolikmečiai–aštuoniolikmečiai ne tik geriau susigaudė nacistinio laikotarpio istorijoje, negu rodė Bossmanno pateiktos ištraukos, bet ir gebėjo įžvalgiai spręsti apie Hitlerio iškilimo į valdžią priežastis, plačiųjų sluoksnių reakciją į jo politiką ir galimybę Hitlerio fenomenui pasikartoti. O pedagogai teoretikai atkreipė visuomenės dėmesį į gerai žinomą aplinkybę, kad viduriniųjų klasių mokiniai, sudarę nemažą pono Bossmanno respondentų procentą, paprastai nenori domėtis dalykais, kurie jų tiesiogiai neliečia, kad jų susidomėjimą sužadinti itin sunku ir dėmesį jie koncentruoja tik labai trumpam. Tatai pasakytina ne tik apie vokiečių vaikus. Jei būtų pabandyta patikrinti anglų mokinių ar atitinkamo amžiaus amerikiečių žinias iš istorijos ir liepta jiems rašyti rašinius apie Winstoną Churchillį ar Frankliną Delano Rooseveltą – nėra abejonių, kad būtų tokių pačių ir tiek pat didelių klaidų ir kvailysčių.

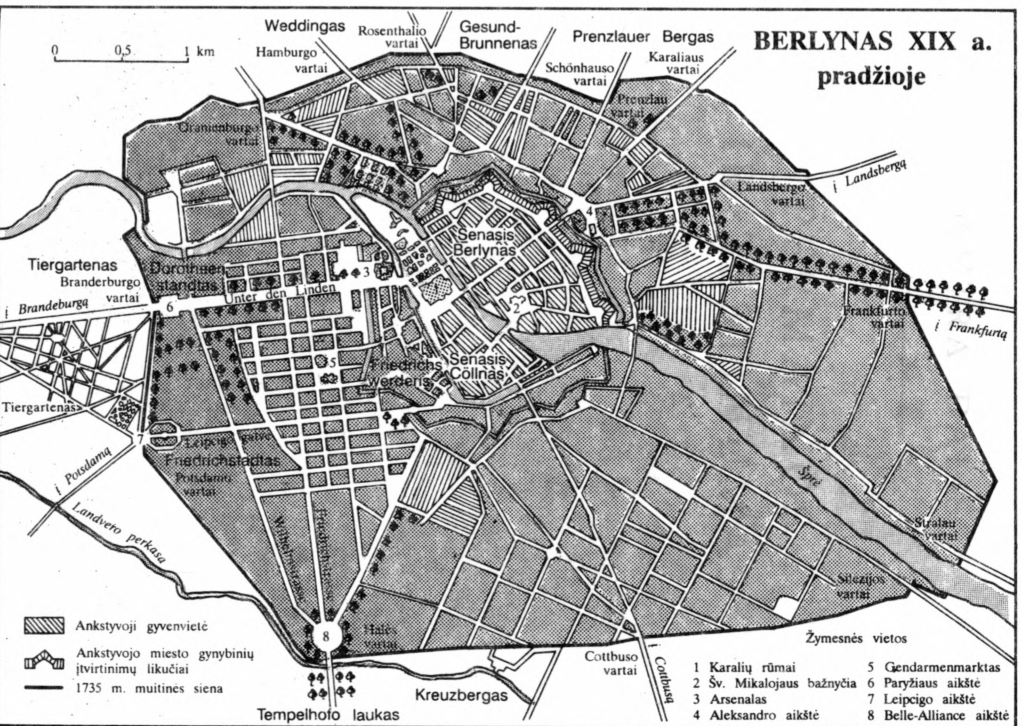
Tačiau vargu ar šitaip buvo galima paaiškinti ir tokią nuovokos stoką, kai vienas kitas mokinys manė Hitlerį buvus komunistu ar Krikščionių demokratų sąjungos nariu, o vienas iš jų parašė, esą stambieji pramonininkai sukūrę nacionalsocialistų partiją iš komunizmo baimės ir Hitleris buvęs tokiu būdu atsiradusio fašizmo stambiausia figūra, tačiau fašizmas būtų paplitęs ir be jo. Bet, rašė Werneris Klose, paaiškinimų šiems nesusipratimams nereikėjo toli ieškoti. Visuomenė, kurioje tie mokiniai gyveno,

beatodairiškai vartojo politines etiketes. Politikai ir bažnytininkai jau seniai klijavo terminą „komunistinis" apibūdinti bet kam, kas tik juos papiktindavo, o pastaruoju metu buvo ne mažiau piktnaudžiaujama ir sąvokomis „fašistas", „nacis" ir „fašistoidas". „Kam gali skųstis, – klausė Klose, – kad keturiolikmečiai neišmano istorijos, jeigu dažname universiteto fakultete ne tik sektantiškų pažiūrų studentai, bet net ir jų dėstytojai yra įsitikinę – ar bent jau daugmaž atvirai taip kalba – neva teroristų aukos yra mažų mažiausiai „fašistoidai", nes vienaip ar kitaip tarnauja Federacinei Respublikai? Kai demagogai iš mūsų „sistemos" (Hitlerio terminas, taikytas parlamentinei demokratijai!) padaro neistorišką neapykantos sąvoką *Faschismus*, tam tikrai daliai mūsų jaunuomenės nacionalsocializmo istorinės realijos tampa paprasčiausiai neįkandamos."

Šie argumentai padėjo suvokti Bossmanno eksperimentą iš reikiamos perspektyvos, o 1979 m. vasario mėnesį amerikiečių televizijos parodytas filmas *Holocaust* sulaukė teigiamų atbalsių, ypač iš jaunimo – apie tai dar kalbėsime, ir šita aplinkybė nuramino daugelį žmonių, kuriuos Bossmanno skelbti rezultatai buvo smarkiai išgąsdinę. Tačiau nusiramino ne visi, ir neilgai trukus vokiečių sąžinės ramybę vėlei sudrumstė Hitlerio šmėkla. Šįkart nerimą kėlė vis karingesnė dešiniųjų elementų laikysena. Tokios organizacijos įstatymo paribiuose egzistavo jau senokai ir buvo toleruojamos dėl savo menkų mastų ir dėl to, kad jas sudarė daugiausia senstantys veteranai. Tačiau 1978 ir 1979 metais atsirado naujų grupių, besiskelbiančių neonacistinėmis, tinklas, šiek tiek susijęs su Aktionsfront nationalen Sozialisten (Nacionalsocialistų veiksmų frontu), ku-

riam vadovavo buvęs Bundesvero leitenantas Michaelis Kuhnenas ir kurio narių daugumą sudarė vyrai, jaunesni kaip trisdešimt metų. Šios grupuotės ėmėsi veiksmų, o jų taktika priminė kairiųjų teroristų išpuolius. Buvo manoma, kad per Kuhneno suplanuotus įgulų ir poligonų užpuolimus Hamburge ir Bergen-Hohne jie prisigrobė ginklų ir amunicijos, o plėšdamas bankus ir komercines įstaigas Kuhnenas praturtėjo šimtu penkiasdešimčia tūkstančių markių; sklido kalbos, kad šios organizacijos planuoja operaciją Hitlerio atstovui Rudolfui Hessui išvaduoti iš jo kalinimo vietos Spandau ir Berlyno sienos puolimą.

Pavojus, kad šios vis dar nykštukinės grupės įstengs įvykdyti tokio masto planus, buvo mažas, o ką jau kalbėti apie „Vokietijos pažadinimą" (į kurį Kuhnenas skelbėsi taikąs), „Nacionalsocialistų partijos atkūrimą" ir grąžinimą Reichui senosios stiprybės, nes 1979 metų antrojoje pusėje policija taip pat atidžiai stebėjo šias organizacijas kaip ir kairiuosius teroristus. Vis dėlto girdint viešai rėkaujant senuosius šūkius, kildavo nerimas, juolab susimąsčius apie tai, kiek dar žmonių slapčiomis puoselėja tokias mintis kaip Kuhnenas. Vienas Miuncheno institutas, 1979 m. kanclerio tarnybos pavestas ištirti visuomenės imlumą dešiniojo radikalizmo šūkiams, aptiko šią problemą esant rimtesnę nei manyta; pasakymas „Vokietijai Hitlerio laikais geriau ėjosi" pasirodė ne toks jau retas. Paaiškėjo, kad užaugus pusantros kartos po to, kai jis gavo galą savo bunkeryje, Hitleris priminė mažą žmogiuką ant laiptų iš senos dainelės. Jo ten nėra, bet jis niekaip nedingsta.

BERLYNAS XIX a. pradžioje
0 0,5 1 km
Weddingas
Rosenthalio vartai
Gesund-Brunnenas
Prenzlauer Bergas
Hamburgo vartai
Schönhauso vartai
Karaliaus vartai
Prenzlau vartai
Oranienburgo vartai
į Landsbergą
Landsbergo vartai
Senasis Berlynas
Tiergartenas
Dorotheenstadtas
Branderburgo vartai
į Brandeburgą
Unter den Linden
Frankfurto vartai
į Frankfurtą
Senasis Cöllnas
Friedrichswerderis
Tiergartenas
Leipcigo gatvė
Friedrichstadtas
Potsdamo vartai
į Potsdamą
Landvero perkasa
Šprė
Stralau vartai
Silezijos vartai
Wilhelmstrasse
Friedrichstrasse
Halės vartai
Cottbuso vartai
į Cottbusą
Kreuzbergas
Tempelhofo laukas
Ankstyvoji gyvenvietė
Ankstyvojo miesto gynybinių įtvirtinimų likučiai
1735 m. muitinės siena
Žymesnės vietos
1 Karalių rūmai
2 Šv. Mikalojaus bažnyčia
3 Arsenalas
4 Aleksandro aikštė
5 Gendarmenmarktas
6 Paryžiaus aikštė
7 Leipcigo aikštė
8 Belle-Alliance aikštė

ANTRA DALIS

PERMAINOS IR TĘSTINUMAS

4

RELIGIJA

Jei prisiminsime, kieksyk Vokietijos intelektualai jau skelbė Dievą numirus, nuostabą kelia tai, kiek daug vietos čionykščiai laikraščiai skiria religijos naujienoms. Šito niekaip nepaaiškinsi redaktorių įgeidžiais ar karštais įsitikinimais, nors Vokietijoje, be abejonės, daugiau reikšmingų religinės pakraipos žurnalų negu Jungtinėse Valstijose. Tatai veikiau atspindi tą aplinkybę, kad Vokietijoje, nepaisant visas Vakarų šalis industrinėje epochoje paveikusio sekuliarizmo, religija tebėra gyvybinga jėga. Tą liudija ne tik faktas, kad 95 proc. Vokietijos Federacinės Respublikos gyventojų priskiria save – bent jau formaliu požiūriu – vienai ar kitai krikščionybės atšakai, bet ir gausus religinių vadovų bei aktyvių krikščionybės išpažinėjų dalyvavimas tiek Federacinės Respublikos, tiek Vokietijos Demokratinės Respublikos politiniame gyvenime. O geriausiai tą iliustruoja gyvai – jei ne piktai – vykstą ginčai tarp dviejų pagrindinių tikybų dėl bažnyčios reformos ir deramo krikščionybės vaidmens šiuolaikinėje visuomenėje.

Šitokia veikla ir tarpusavio ginčai, žinoma, nėra naujas dalykas. Iš tikrųjų jie atspindi įsitikinimų skirtumus, dažnu atveju egzistavusius tarp krikščionybės išpažinėjų jau nuo pat Naujųjų laikų pradžios, tik dar labiau sustiprėju-

sius dėl protestantų ir katalikų oficialiųjų institucijų laikysenos nacizmo metais.

I

Šiam teiginiui pailiustruoti mums reikia grįžti į Reformaciją – laikus, kurie vokiečiams nėra taip tolimi kaip mums, nes jie vis dar gyvena tarp jų paminklų. Ši didžioji revoliucija, suardžiusi Vokietijos bažnyčios vienybę, kilo sutapus bendroms tendencijoms ir individualiai iniciatyvai. Paskutiniaisiais XV a. metais plito įsitikinimas, neaplenkęs nė labiausiai tikėjimui atsidavusių žmonių, jog Romos bažnyčiai būtinai reikia reformos, ir šią nuostatą dar stiprino beužsimezgąs vokiečių nacionalizmas, skatinamas Ulricho von Hutteno ir kitų humanistų, kurie Vokietijos bažnyčios priklausomumą nuo Romos suvokė kaip žeminantį dalyką. Vokiečių katalikus tokie jausmai tąsyk aplankė toli gražu ne paskutinį kartą; negali nepastebėti, kokie jie stiprūs ir šiandien. XVI amžiuje, kai šį požiūrį įkūnijo Martyno Liuterio figūra, sąjūdis įgavo neatremiamą jėgą.

Heinrichas Heine esė „Dėl Vokietijos religijos ir filosofijos istorijos" (Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland, 1834) yra parašęs savo garsiuosius žodžius, esą Liuteris buvęs „ne tik didžiausias, bet ir pats vokiškiausias žmogus mūsų istorijoje, taigi jo charakteris kuo įspūdingiausiai jungęs visas vokiečių dorybes ir ydas". Jis buvęs mistikas ir drauge praktikas, dalykiškas žmogus, „ir savo amžiaus balsas ir kardas, <...> ir šaltas scholastiškų kalbų tyrinėtojas, ir nuo dieviškojo įkvėpimo apsvaigęs pranašas, kai mirtinai nusikamavęs su įmantriomis ir dogmatiškomis distinkcijomis, vakare imdavęs fleitą ir, žvelgdamas į žvaigždes, pasinerdavęs į melodiją ir Dievo galybės pajautimą".

Heine's pastebėti prieštaringumai buvo būdingi ir Liuterio temperamentui, ir jo asmeniniam stiliui, kuriam būdinga tiek jaudinančios giesmės, tiek tulžingi išpuoliai priešų adresu; o geriausiai šis prieštaringumas matyti iš jo religinės reformos. Jo suformuluota nuteisinimo vien tikėjimu doktrina, savaime atmetanti tarpininko tarp tikinčiojo ir jo Dievo būtinumą, jo tikėjimas, kad kiekvienas tikintysis, savo tikėjimą grindžiantis Šventuoju Raštu, prilygsta dvasininkui, ir įstabios įtaigos pamfletai, kuriuos jis rašė šioms idėjoms propaguoti, skambėjo kaip negirdėta neregėta laisvės deklaracija. Tačiau reikalaudamas socialinių ir politinių permainų jis buvo tvirtai ištikimas pasaulietinei valdžiai, taigi jo laisvė neperžengė vidinės dvasios karalystės ribų, be to, dėl šios priežasties nuo pat atsiradimo protestantizmo sąjūdis buvo paženklintas konservatyvumo antspaudu.

Matyt, tai buvo neišvengiama. Pats Liuteris buvo konservatorius, įsitikinęs, kad esama politinė ir socialinė santvarka su visa jos nelygybe ir neteisybe išreiškianti Dievo valią, o jis sukūręs taip pat ir pasaulietinės valdžios instancijas įstatymui ir tvarkai įtvirtinti. Pasaulis sutvarkytas ne pagal krikščionišką tvarką; dauguma žmonių esą nepataisomi nusidėjėliai, ir juos reikią valdyti pasaulietine išmintimi arba jėga. Tačiau ši valdžia reikalinga, nes be primestosios tvarkos įsivyrautų chaosas, ir krikščionybės egzistavimas ir plitimas taptų neįmanomas. Todėl atskiras krikščionis, gyvenąs malonės ir meilės bendrijoje, taip pat privalo atlikti savo pareigą smurto ir nuodėmės pasaulyje. Sąžinės saistomas su meilės etika, jis taip pat turi paklusti pasaulietinei tvarkai, kurią išsaugoti įsakyta Dievo; ir jei jis būtų pašauktas šios tvarkos tarnystėn – kaip kareivis

ar valdininkas, – privalo atlikti savo priedermę ir šią tarnystę suprasti kaip vieną iš Kūrėjo garbinimo formų.

Todėl nė kiek nestebina Liuterio požiūris į jo mokymo sukeltus bruzdėjimus. 1522 m., sukilus Franzo von Sickingeno vadovaujamiems žemesnio rango riteriams, Vitenbergo reformatorius nuo jų atsiribojo, ir kai vėliau sukilimas buvo nuslopintas, jis laikė tokią baigtį Dievo teismu; o dar po dvejų metų, kai prasidėjo didysis valstiečių maištas, Liuteris ne tik kad nedviprasmiškai jį pasmerkė, bet dar ir parašė garsųjį pamfletą, kuriame ragino kunigaikščius „drąsiai kautis ir ramia sąžine griebtis kardo, kol pasipriešinimas dar negalutinai palaužtas. Mat pranašumo jiems teikia tai, kad valstiečių sąžinė sutepta, nes jie kaunasi už neteisų reikalą, ir kiekvienas dėl to užmuštas valstietis kūnu ir siela amžiams atitenka šėtonui. <...> Šie laikai nepaprasti, tokie nepaprasti, jog kunigaikštis, liedamas kraują, greičiau pelno dangaus karalystę nei dažnas besimeldžiantis".

Tačiau ne visi tie, kuriuos traukė Liuterio neklusnumas Romos bažnyčios autoritetui, ir dabar jam pritarė. Thomas Münzeris, Frankenhauzeno mūšyje kovojęs valstiečių pusėje, o juos sutriuškinus paimtas į nelaisvę ir nužudytas, buvo karštai tikintis krikščionis, – nors vėliau Friedrichas Engelsas jį kanonizavo kaip komunizmo pradininką, – anksčiau jis sekė Liuteriu, bet ilgainiui įsitikino, jog neužtenka laikyti religiją vien vidujine, dvasine būtimi. Jis manė, kad kai atskiras asmuo per išbandymus ir kančią gauna Šventąją Dvasią, jis virsta blogio pasaulyje naikinimo įrankiu ir privalo vienytis su kitais šitaip atvirtusiais į nenumaldomą kovą, kuria bus užbaigta žmonijos istorija ir paskelbta Dievo karalystė. Prasidėjus valstiečių sukilimui, Münzeris įžvelgė jame keitimosi pradžią. Jau prieš

metus jis buvo įkūręs slaptą Mansfeldo kalnakasių karinę organizaciją – Išrinktųjų lygą, ir neramumams prasidėjus tokiais žodžiais pakvietė ją į kovą: „Nepasiduokit nevilčiai nė abejonei ir liaukitės bailiai klausyti bedievių niekšų! Stokite į mūšį už Viešpatį! Išmušė valanda! Vokietijoje, Prancūzijoje ir kitur kaimyniniuos kraštuos – didis sujudimas! Viešpats nori pradėti lošimą, ir bedieviams atėjo paskutinioji!"

Taigi nepraėjus nė dešimtmečiui nuo Liuterio mesto iššūkio Romos bažnyčiai kaip priešprieša jo protestantiškam tikėjimui iškilo socialinio ir politinio veiksmo teologija, paremta – Münzerio biografo žodžiais tariant – įsitikinimu, kad „tikėjimo žodžiai turi tapti darbais; per Šventosios Dvasios atėjimą į sielą įvykstąs atgimimas turi būti paverstas <...> veiksmu, atskleidžiančiu pasauliui Dievo valią". Liuterio paskatinti kunigaikščiai šią teologiją negailestingai slopino; bet tai buvo ne paskutinis kartas, kai žmones, kurie, kaip Münzeris, giliai atjautė visuomenės silpnųjų kančias, ši teologija įkvėpė mesti iššūkį religinių vadovų įsitikinimams.

Tačiau XVI a. Liuterio pažiūra įsigalėjo, ir vėliau ortodoksinė liuteronybė ėmė darytis vis nekritiškesniu pasaulietinės valdžios ramsčiu, pasiekdama net tokį tašką, kai prarado tą autonomišką padėtį, kurią Romos bažnyčia galėjo išlaikyti pasitelkdama išpažintį ir ekskomunikavimo galią. XVI ir XVII a. tose teritorijose, kur išplito protestantizmas, kunigaikščiai žemvaldžiai pasisavino katalikų bažnyčiai priklausiusias teisėjų teises ir nuosavybę ir tapo naujųjų liuteronų parapijų patronais, nes šios nepajėgė išsilaikyti pačios. Ilgainiui imta aiškinti, esą patronažas suteikiąs teisę tikrinti finansines bei kitas materialias parapijų reikmes ir kištis į tikėjimo reikalus, kaip antai pa-

maldų tvarkos, mokyklų programos nustatymas ir pareigų skyrimas; o kai kunigaikštis žemvaldys galop buvo pripažintas aukščiausiuoju tam tikro parapijų skaičiaus vyskupu, arba *summus episcopus,* kaip atsitiko Saksonijoje, gvelfų kunigaikštystėse, Meklenburge, Hesene-Darmštate ir Viurtemberge – liuteronų bažnyčia ten tapo oficialiąja bažnyčia. Pats Liuteris šį procesą palaimino. Materialūs bažnyčios sąrangos aspektai niekad neatrodė jam ypač svarbus dalykas, o po konflikto su Münzeriu tikėjimo klausimais ir susidūręs su kai kuriais kitais sektantais jis ėmė vis labiau baimintis neriboto Biblijos aiškinimų subjektyvumo ir pradėjo vis griežčiau akcentuoti dogmos ir teologinio autoriteto reikšmę. Pasaulietinės valdžios priežiūra, jo akimis, buvo tik papildoma apsidraudimo priemonė.

Daugelyje sričių, kur įsivyravo liuteronybė, ji turėjo tendenciją skatinti pasyvų klusnumą visų lygių autoritetams – nuo vietos žemvaldžio iki kunigaikščio. Tačiau Brandenburgo-Prūsijos žemėje padėtis buvo kitokia. Nors dauguma gyventojų liko liuteronai, valdančioji Hohenzollernų dinastija 1613 m. atsivertė į kalvinizmą. Čia ne taip svarbu šių dviejų protestantizmo atšakų doktrinos ir vidaus tvarkos skirtumai kaip tas faktas, kad su kalvinizmu iš Nyderlandų ir Henriko IV Prancūzijos į šalį atkeliavo *raison d'état* idėjos, valdymo mokslas ir valstybės augimo teorija; daugeliui smulkesniųjų kunigaikščių, tiesa, šios idėjos liko nesuvokiamos, bet jos labai atitiko Hohenzollernų skonį ir užmojus padaryti iš savo karalystės nepriklausomą Europos valstybę. Hohenzollernų šeimos dvaro pamokslininkai kalvinai, įsikūrę ne tik Berlyne, bet ir dvidešimtyje kitų karalystės miestų, sudarė gausėjančios pareigūnų grupės branduolį ir jų užimama padėtis bažnyčių konsistorijose, Joachimsthalscheno gimnazijoje – svarbiau-

sioje krašto kalvinų mokykloje – ir civilinėje valstybinėje tarnyboje padėjo jiems skleisti mintį apie sąmoningą klusnumą ir tarnystę valstybei, stiprinti jos centralizaciją ir galybę. Prūsijos liuteronybė šios įtakos taip pat neišvengė, ir 1817 m. susiliejus reformatų (kalvinų) ir liuteronų bažnyčioms, protestantiškosios struktūros Prūsijoje pasidarė patikimiausias centralizuotos absoliutinės valdžios ramstis.

Žinoma, oficialiųjų bažnyčių stiprėjimas kai kuriems sąmoningiems krikščionims ėmė kelti jausmų, labai panašių į XVI a. kilusį priešiškumą Romos katalikų bažnyčiai. Net ir Liuterio laikais smarkiai daugėjo atskirų sektų ir slaptų religinių sambūrių, kurie dvasinės paguodos ieškojo mistikoje ir žemiškos Dievo karalystės vaizdiniuose, o Liuterio vardu įsteigta bažnyčia jiems atrodė ne kas kita kaip „Baalio šventikų" aptarnaujama biurokratizuota ortodoksija, iš ritualo ir dogmos daranti stabus. Įtakingesnis – nes geriau organizuotas – buvo pietistų sąjūdis, kurį savo veikla įkvėpė Philippas Jakobas Speneris (1635 – 1705). Tai buvo žmogus, kurio krikščioniškam sąžiningumui nenusileido jo pastoriška energija; jis iškėlė ir ėmėsi įgyvendinti programą, siekiančią sukrikščioninti kasdieninį gyvenimą, kurio neaprėpė įprastos bažnytinės struktūros. 1666 m. jis įkūrė Frankfurte visų klasių žmonėms atvirą Biblijos kolegiją *(collegia pietatis)*, kur kasdien būdavo renkamasi Šventojo Rašto skaitymams, ypatingai maldai ir individualaus pamaldumo lavinimui.

Ši veikla, pat pat ir Spenerio mokymas apie tai, kad krikščionio gyvenimas – tai visuomenės tobulinimas, sukėlė didelį susidomėjimą, ir panašios grupės ėmė kurtis ir kitose Vokietijos dalyse, neretai kilmingųjų ir aukštesniosios biurgerių klasės namuose. Leipcigo universitete susibūrė Augusto Wilhelmo Francke's (1663 – 1727) vado-

vaujama ypač aktyvi grupė, taip pabrėžusi krikščioniškų darbų svarbą, bažnyčios, universiteto ir visuomenės pertvarkymo ir atgimimo būtinumą, kad ortodoksinė liuteronų vyresnybė rimtai sunerimo ir savo susirūpinimą išreiškė įvairių žemių vyriausybėms. Tokia reakcija suprantama. Pietizmo esmė buvo moralinis žmogaus atsinaujinimas, įvykstąs per atgailos sielvartą pasiekus visa persmelkiantį įsitikinimą Dievo malone. Ši patirtis ateinanti introspekcijos ir maldos dėka ir tikinčiajam ji visiškai asmeniška ir unikali. Jam nereikią teologų, kad nurodytų kelią, ir jokios paramos iš įvairių Vokietijos žemių valdžios vadovaujamos bažnytinės hierarchijos. Pagalba galinti ateiti tik iš kito taip pat ieškančio malonės, o tikrai krikščioniškas gyvenimas įmanomas tik mažose pabudusių krikščionių bendruomenėse. Trumpai tariant, šis idealas, atrodė, meta iššūkį pačiam oficialios bažnyčios institucijos egzistavimui; ir neilgai trukus sunerimusi vyresnybė nukreipė savo pastangas į tai, kad būtų sustabdytas šio sąjūdžio plitimas. 1690 metais Saksonijoje, 1692 – Brunsvike ir Liūneberge, 1700 – Brandenburge, 1703 – Hasene-Kaselyje, 1705 – Bremene, 1707 metais – Niurnberge, taip pat kituose liuteronybės centruose priimti pietizmą draudžiantys įstatymai.

Vis dėlto pietizmas rado priebėgą didesniuose miestuose – Frankfurte ir Hamburge – ir netgi Brandenburge-Prūsijoje, kur jis prigijo, nors iš pradžių sutiktas priešiškai. Francke ir jo bendramintis teisininkas Thomasiusas gavo katedrą naujame, 1694 m. Brandenburgo vyriausybės įsteigtame universitete, ir Francke tučtuojau ėmėsi įgyvendinti tiems laikams nepaprastą socialinės veiklos programą – 1695 m. įkūrė mokyklą beturčiams, o 1698 m. pirmąją Vokietijoje našlaičių mokymo įstaigą, garsųjį *Waisenhaus*,

taip pat įsteigė leidyklą pigiems Biblijos leidiniams ir religinei literatūrai; šios knygos buvo skirtos platinti visoje šalyje.

1713 m., kai Frydrichas Vilhelmas I įžengė į Prūsijos sostą, Francke's veikla sulaukė oficialios globos (ir šį momentą galima laikyti pietizmo „prijaukinimo" pradžia). Ir patsai Frydrichas Vilhelmas I buvo neeilinis visuomenės reformatorius, yra užrašyti tokie jo žodžiai: „Jei aš statau ir tobulinu kraštą, bet nepagausinu krikščionių, tai visas mano triūsas veltui". Kaip tik iš tokios socialinės veiklos įkarščio ir atsidavimo Reformacijai šis tiesaus būdo valdovas sugriovė katalikų Šv. Marijos bažnyčią Brandenburge, kad jos akmenis galėtų panaudoti sukarintų našlaičių namų statybai Potsdame; karalius taip žavėjosi Francke, kad paliepė pagal jo raštus ugdyti kariuomenės religinius jausmus, kad ši dar ištikimiau kautųsi už savo suvereno įkūnijamus Dievo sumanymus. Frydrichas Vilhelmas taip pat suvokė ir įvertino Francke's švietimo eksperimentų pedagoginį originalumą, o pastarasis netruko greta našlaičių ir neturtingųjų vaikų imtis ir abiejų lyčių kilmingųjų ir buržuazijos vaikų švietimo; jo sistema buvo taip suplanuota, kad lavinimo pobūdis atitiktų atskiro mokinio gabumus ir kaip įmanoma geriau atskleistų individualius talentus. Francke ypač rūpinosi gabesniuosius jaunuolius, nesvarbu, kokios klasės, rengti valstybės tarnybai, o monarchas čia jį palaikė ir skatino. Tiesą sakant, vienas iš įspūdingiausių pietizmo rezultatų buvo stiprus ir ilgalaikis šio sąjūdžio poveikis Prūsijos biurokratijai, armijos karininkams ir apskritai toms visuomenės klasėms, iš kurių dažniausiai pasipildydavo šis sluoksnis.

Kita vertus, nors pietizmas prasidėjo kaip protesto sąjūdis prieš religijos subiurokratėjimą ir oficialiosios bažny-

čios abejingumą visuomenės negalioms, jis niekuomet neturėjo užmojo visiškai reformuoti bažnyčią ar valstybę. Srityse, kuriose pietistų įtaka buvo stipriausia, – Saksonijoje, Prūsijos Rytų Elbės rajonuose ir Viurtemberge, kur šis sąjūdis buvo labai populiarus, – šiuos žmones XVIII a. imta vadinti *Stillen im Lande*, t.y. tykiaisiais, ir toks vardas reiškė tiek jų susitelkimą į vidujinius dvasios poreikius, tiek sąlyginį abejingumą politikai. Netrukus abipusis priešiškumas jų santykiuose su liuteronų bažnyčios vadovais apmalšo, ir reikšmingas faktas buvo tas, kad daugumas pietistų grupių – netgi Herrnhuto brolių bendruomenė, grafo Nicholaso Ludwigo von Zinzendorfo įsteigta tremtinių iš Bohemijos priebėga, atvira visų konfesijų krikščionims – neatsiskyrė nuo liuteronų bažnyčios, o vėliau, kaip pamatysime, jos buvo įtrauktos į oficialiąją organizaciją.

Tuo tarpu vadinamoji pagrindinė liuteronybės srovė laimėjo XVI ir XVII a. jos istorijoje svarbias nuožmias grumtynes dėl religinio mokymo, ir ją vis labiau ėmė veikti tam tikras racionalizmas, kyląs pirmiausia iš Leibnizo ir Christiano Wolffo mėginimų suderinti religiją ir filosofiją taip, kad nauja pozityvi religija tikėjimą Dievu ir sielos nemirtingumu priimtų kaip „natūralų" ir iškeltų moralinę individo laisvę. Tokia liuteronybės raida ir Wolffo religijos filosofijos įtaka intelektualams apskritai padeda paaiškinti menką Švietimo mastą Vokietijoje. Priešingai negu Prancūzijoje ir Anglijoje tarp vokiečių *Aufklärer* nebuvo ateistų, nes, negalėdami skųstis religinio mokymo obskurantizmu, šie nebuvo linkę pasiduoti religiniam susvetimėjimui ir labiau domėjosi ne politiniais siekimais, o individo ir žmonijos tobulėjimo galimybe. Čia taip pat prisidėjo pietizmas, nes tokių žmonių kaip Francke darbas

parodė, jog pamaldumas visiškai nėra nesuderinamas su švietėjiška socialine veikla; pastūmėjo ir gilus religinis instinktas, kurį nuo pat Liuterio laikų ugdė atsidavę ir išsilavinę dvasininkai net ir didžiausiuose protestantiškosios Vokietijos užkampiuose. Žymus prancūzų ir vokiečių kultūros tyrinėtojas Robertas Minderis įtikinamai aprašė pastoriaus namų *(das Pfarrhaus)* vaidmenį vokiečių literatūroje ir tatai iliustruojančių pavyzdžių apstu vokiečių romane nuo Jeano Paulio iki Wilhelmo Raabe's ir Theodoro Fontane's. Betgi *das Pfarrhaus* moraliniu ir dvasiniu požiūriu ne mažiau veikė ir kylančią vidurinę klasę, taigi Švietimo laikotarpiu tatai kiek modifikavo jų siekimus bei lūkesčius, jie nekėlė sau tokių pasaulietiškų tikslų kaip Vakarų buržuazija.

Prancūzijos revoliucija, pergalingas Napoleono įsiveržimas į Vokietiją, galop užsibaigęs jo sutriuškinimu, apskritai sustiprino čia tikėjimą; ši banga neatslūgo ir 1815 m. pasirašius taikos sutartį, ją dar palaikė ir vokiečių aukštesniąsias klases apėmusi perdėta baimė, kad revoliucija atsinaujins.

Šios aplinkybės lėmė, kad pietizmo sąjūdis, paskutiniaisiais XVIII a. metais kiek priblėsęs, ne tik atsigavo, bet virto konservatyvia jėga pačioje liuteronų bažnyčioje. Išsivadavimo karo metais daugelis aukšto rango Prūsijos civilių pareigūnų ir armijos karininkų tapo pietistų būrelių nariais turbūt dėl to, kad emocinga, Dievo valią pabrėžianti religija atrodė geriausias ginklas prieš prancūzų racionalizmą ir sekuliarizmą, ir vėliau – net iki 5-ojo dešimtmečio pabaigos – tokie pamaldūs būreliai buvo įprastas dalykas Rytų Elbės žemių aukštuomenės gyvenime. Šia proga verta trumpai paminėti, kad žymiausias XIX a. antros pusės vokiečių valstybės veikėjas Otto von Bismarckas

į tokį būrelį buvo įtrauktas savo draugų von Thaddenų iš Trieglaffo namuose ir patyrė religinį atsivertimą, visam laikui paveikusį jo asmenybę ir visą tolesnę valstybinę veiklą. Bismarcko politikos tyrinėtojai pernelyg dažnai linkę laikyti apsimestiniais arba racionalaus apskaičiavimo paskatintais tokius jo teiginius kaip „Aš esu Dievo kareivis, ir kur jis mane siunčia – ten turiu eiti" arba „Tarnaudamas savo karaliui, aš tikiu, jog paklūstu Dievo valiai", arba „Tik gyvas mano evangeliškas ir krikščioniškas tikėjimas įpareigoja mane vardan tos šalies, kurioje gimiau ir kurios tarnystei Dievas mane sukūrė, visokeriopai saugoti ir ginti šitą postą". Vargu ar tai veidmainystė ar racionalizacija, o taip manyti reiškia neįvertinti šaltinio to pasitikėjimo, su kuriuo Bismarckas vadovavo užsienio politikai, ir iškreiptai suprasti prūsų aukštuomenės etosą, kuris jau mūsų laikais tapo tokiu svarbiu veiksniu, paskatinusiu šį sluoksnį dalyvauti sąmoksle prieš Hitlerį.

Po 1815 metų įsivyravusi visuotinė revoliucijos ir racionalizmo baimė įkvėpė aukštiems Prūsijos dvaro pareigūnams, tarp kurių buvo šių Rytų Elbės būrelių narių, įsitikinimą, esą religinis įkarštis geriausiai apsaugąs mases nuo politinės agitacijos, o tinkamiausias būdas jam skleisti – tai užtikrinti pirmenybę tikrai religiniams – t.y. pietistų – kandidatams į dvasininkus gauti stipendijas ir tarnybas. Šios programos imtasi Frydricho Vilhelmo III valdymo metais, o jo įpėdinis Frydrichas Vilhelmas IV priėjo net prie kraštutinumo, mat jo turėta romantiškų idėjų sukurti sukrikščionintą Prūsiją – tvirtovę, saugančią nuo pažangių politinių tendencijų. Vadovų postus kulto ministerijoje ir krikščioniškos evangelikų bažnyčios hierarchijoje užimdavo vien neopietistai, kurie pradėjo vykdyti persekiojimų programą, nukreiptą prieš pernelyg racionalistinių

pažiūrų dvasininkus – tokius kaip vadinamieji jaunieji hėgelininkai bei tie pamokslininkai, kurie, D.F. Strausso *Jėzaus gyvenimo (Das Leben Jesu kritisch betrachtet,* 1835) veikiami, ėmė abejoti Biblijos pasakojimų autentiškumu; taip pat buvo puolami asmenys, priešinęsi liturgijos reformai, kuri vyko susijungus liuteronų ir reformatų bažnyčioms, – pavyzdžiui, įstabusis Berlyno pamokslininkas Friedrichas Schleiermacheris.

Vokietijos istorijoje tatai buvo ne vienintelis toks akivaizdus politikos kišimasis į religijos sritį, – o dar podraug su mėginimais išstumti kitaminčius iš tikratikių būrio ir padaryti bažnyčią politinės reakcijos įrankiu, taigi kilo visuomenės protesto audra. 1841 m. birželį pastorius Leberechtas Uhlichas sukvietė pirmąjį iš keleto susirinkimų, skirtų išreikšti pasipiktinimą dėl protestantų vyresnybės nustatytų tikėjimo mokymo direktyvų, ir šiuose susirinkimuose užsimezgė sąjūdis, žinomas „Šviesos draugų" *(Lichtfreunde)* pavadinimu; 1845 metais šis sąjūdis vienijo tūkstančius visos šalies žmonių, beje, nemaža buvo ir moterų, – vyriausybės atstovus šis faktas baugino ir siutino, nes nieko panašaus jie nebuvo regėję. Šiuose sambūriuose būdavo reiškiamas protestas prieš sustabarėjusią vyriausybės bažnytinę politiką, reikalauta išplėsti atstovavimą bažnyčios struktūrose, leisti bažnyčios reikalų tvarkyme plačiau dalyvauti pasauliečiams ir padaryti kitus pertvarkymus, kad bažnyčia atlieptų pažangias tendencijas.

Šis sąjūdis truko neilgai, didesnių rezultatų nepasiekė, ir jį prisiminti labiausiai verta kaip ankstyvą pavyzdį, rodantį, kaip politinio nestabilumo laikotarpiu (Vokietija artėjo į 1848 m. revoliucijas) religija panaudojama antivyriausybinei agitacijai. 1845 m. vienas iš Metternicho agentų sunerimęs pasakė: „Religija dabar yra ašis, apie kurią

sukasi pasaulis, o drauge su juo – politikos reikalai". Tačiau pasirodė, kad čia jo klysta. Kilus revoliucijai, karingieji pastoriai iš *Lichtfreunde* sąjūdžio nevaidino joje ryškesnio vaidmens. Opozicinė jų nuostata ribojosi religijos sfera ir įsikišus politinei realybei jie atsitraukė.

Po 1848 m. revoliucijos sugniuždymo dauguma protestantų pastorių – ne tik Prūsijos evangelikų bažnyčioje, bet taip pat liuteronų bažnyčiose Saksonijoje, Hanoveryje ir Viurtemberge – ne vienerius metus dar nėrėsi iš kailio pamoksluose smerkdami revoliuciją ir skatindami besąlyginį lojalumą esamai valdžiai. Šitokia nuostata radosi nuosekliai – mat vokiečių protestantizmui nuo pat Liuterio laikų buvo būdingas konservatyvumas. Tik kyla klausimas, ar ji buvo tinkama naujajai industrializuotai Vokietijai, kuri kaupė jėgas, iškelsiančias 1871-ųjų Reichą.

II

Kitaip klostėsi po Reformacijos vokiečių katalikybės likimas – jos laukė kur kas daugiau sunkumų. XVI a. vidury keturi penktadaliai Vokietijos buvo perėję į protestantizmą, ir galėjai tikėtis, kad užsilikusiems katalikų pasipriešinimo židiniams, kaip Kelno, Viurcburgo ir Augsburgo vyskupystėms kartu su likusia Bavarijos dalimi, nepavyks atsilaikyti prieš pergalingos liuteroniškosios reformos spaudimą. Taip neatsitiko, nes Reformacijos sukrėsta Romos bažnyčia po Tridento susirinkimo (1545 – 1563) ėmė atsigauti. Katalikybės doktrina čia buvo patikslinta ir iš naujo apibrėžta, imta sistemingai šalinti tokius iškraipymus, kurie paskatino Liuterio maištą. Po šių poslinkių, valdant imperatoriui Ferdinandui II, Bavarijos kunigaikščiui elektoriui Maksimilijanui I ir kitiems politiniams vadovams, katalikybė Vokietijoje atgavo pozicijas,

ir nors tą jos sėkmę lydėjo šiurpūs kraujo praliejimai, pasiekę kulminaciją Trisdešimties metų kare, po Vestfalijos sutarties Maincas, Kelnas ir Tryras bei gretimos teritorijos – Viurcburgas, Konstancas, Bambergas ir Miunsteris, Badenas, Bavarija, Austrija, taip pat daugybė mažų valstybėlių šiaurėje ir palei Reiną – tapo katalikiškomis sritimis.

Politiniam šių žemių atsigavimui savo svarba nenusileido ir kultūrinės įtakos jose atsinaujinimas. Tai daugiausiai buvo jėzuitų ordino, įsteigto 1540 m., nuopelnas, nes jo nariai pirmieji ėmėsi likviduoti apgailėtiną žemesniosios katalikų dvasininkijos išsilavinimo stoką. Šiai užduočiai prireikė ne vienerių kruopštaus darbo metų: buvo steigiamos naujos seminarijos ir mokyklos, jėzuitai stengėsi įsitvirtinti tokių universitetų kaip Viurcburgo, Bambergo ir Fuldos teologijos fakultetuose. Nors vietos prelatai ir kunigaikščiai-vyskupai priešindavosi, nes nepritarė Tridento susirinkimo nutarimams, jėzuitai ne tik išmintingai patobulino katalikų mokymo įstaigų programas ir pavertė jas svarbiais kontrreformacijos skleidimo centrais, – maža to, savo tikėjimą praktine, veiksminga krikščionybe jie įrodė misionieriška veikla kaime, taip pat steigdami ligonines ir vargšų prieglaudas ir mėgindami sukurti pradinio mokymo tinklą neturtingiesiems.

Ne menkesnis kultūrinis jėzuitų nuopelnas buvo tas, kad jie atnešė į Vokietijos architektūrą baroko stilių. Ši iš Italijos importuota naujovė, iš esmės paveikusi Austrijos bažnyčių statybą, o Vokietijoje pirmiausia įspūdingai įkūnyta Theatinerkirche Miunchene, suteikė regimą pavidalą kontrreformacijos religiniam įkarščiui ir net padėjo perduoti jį platesniems tikinčiųjų sluoksniams. Puošybos turtingumu ir ekstravagancija, kuri sudarė ryškų kontrastą protestantų bažnytinės architektūros visiškam paprastumui,

barokinis stilius vaizdžiai rodė jėzuitų ordino įkūrėjo Ignaco Loyolos įsitikinimą, kad geriausias būdas atversti žmones į Romos katalikų bažnyčią ar grąžinti jon atsimetusius yra kreiptis ne į jų protą, bet į jausmus: užtvindyti juos akinamais bei jaudinamais įspūdžiais, kurie nublokštų sielą į patį atpirkimo dramos centrą ir suteiktų jiems bent menką įsivaizdavimą apie didingą Dievo sosto grožį ir teisiųjų laukiantį džiaugsmą. XVII ir XVIII amžiuje jėzuitų ir kitų ordinų pastatydintose naujose bažnyčiose barokinė interjero puošyba buvo naudojama didaktiniams tikslams; šis stilius pamažu išplito visoje Bavarijoje ir kitose katalikiškose srityse ir įgavo didingą pavidalą, pavyzdžiui, tiek religinėje, tiek pasaulietinėje Bambergo ir Viurcburgo bažnytinių kunigaikštysčių architektūroje.

Dar įspūdingesnės buvo jo vietinės apraiškos. Barokas labai plačiai išpopuliarėjo, ypač po to, kai ankstyvąjį šio stiliaus sunkumą ir itališką išpūstumą sušvelnino prancūzų rokoko įtaka – o šį poslinkį galima pamatyti brolių Cosmaso Damiano ir Hanso Georgo Asamų dekoruotose Miuncheno bažnyčiose, šv. Jono Nepomuko ir dailiajame šv. Onos vienuolyne, taip pat jėzuitų Angelo Sargo bažnyčioje Eichstätte. Vietiniai mūrininkai, medžio drožėjai, tinko lipdytojai ir freskų tapytojai savaip jį taikė nuošaliuose vienuolynuose ir kaimo bažnytėlėse, kartais išgaudami stulbinamų rezultatų, kaip antai unikalioje piligrimų bažnyčioje, vadinamoje *Wies*, netoli Steingadeno. Kaip Johanno Sebastiano Bacho religinė muzika veikė vokiečių protestantus, taip baroko stilius sakytum žadino paprastą kataliką, ir dėl tos pačios priežasties: tai, kas neregima, paversdavo apčiuopiamais dalykais ir panardindavo individą į dieviškosios dramos sūkurį.

Per visą XVIII ir XIX šimtmetį vokiečių katalikams nuolat kėlė susirūpinimą ta aplinkybė, kad šalyje jie sudarė religinę mažumą ir kad dėl ryšių su popiežiumi tėvynainiai protestantai į juos žiūri su nepasitikėjimu.

Nerimą dėl savo kaip mažumos statuso jiems dar padidino politinių įvykių eiga. Kol egzistavo Šventoji Romos imperija, bendrame Vokietijos politiniame gyvenime katalikybė buvo net pernelyg gerai atstovaujama; tačiau Napoleono užkariavimas padarė tam galą, nes jis panaikino Imperiją, sekuliarizavo bažnytines valstybes, kuriomis rėmėsi laikina vokiečių katalikų bažnyčios jėga, o nemažą šių žemių dalį su jų gyventojais atidavė kunigaikščiams nekatalikams. O kai galiausiai Napoleonas žlugo, ši žala taip ir liko neatitaisyta; tiesą sakant, katalikybei šiame šimtmetyje buvo skirta patirti ir daugiau didelių smūgių. Kai sustiprėjo tautinio vienijimosi sąjūdis, paaiškėjo, jog liberalių pažiūrų jo vadovai linkę neįtraukti į siekiamą sąjungą Austrijos, stipriausios iš vokiečių katalikiškų žemių; ir jei 1848-ųjų revoliucija nebūtų pralaimėjusi, jie būtų taip ir pasielgę. Po aštuoniolikos metų, iškovojusi pergalę prie Königgrätzo, Prūsijos armija įgyvendino tai, kas nepavyko liberalams. Mąstydamas apie perspektyvą turėti Prūsijos vadovaujamą Vokietiją be Austrijos, vienas vokietis katalikas liūdnai rašė savo broliui: *„Lieber Georg, die Welt stinkt"*. Norėdami apsaugoti savo interesus nuo būsimos protestantiškos daugumos, katalikų bažnyčios vadovai ir pasauliečiai įkūrė Centro partiją, Vokietijos politikoje iki 1933 metų vaidinsiančią svarbų, o tarpais ir lemiamą vaidmenį. Tačiau pirmaisiais savo veiklos metais ši konfesinė partija, rodėsi, vien labiau kurstė vokiečių protestantų puoselėjamą įtarumą katalikybės atžvilgiu; o 8-ajame XIX a. dešimtmetyje naujosios Imperijos kancleris

Otto von Bismarckas pasinaudojo šia žmonių nuostata mėgindamas sugniuždyti naująją partiją garsiąja kampanija, kurią liberalai pavadino *Kulturkampf*, arba „kova už civilizaciją".

Kulturkampf kampanija buvo motyvuojama prielaida, kad vokiečių katalikų bažnyčia esanti tik svetimos jėgos – Popiežiaus Sosto – įrankis, o pastarasis, kaip manė liberalai, pademonstravęs priešiškumą visoms naujoms idėjoms 1864 m. išleisdamas Klaidų kodeksą, o 1870-aisiais paskelbta popiežiaus neklaidingumo doktrina atskleidusi jį turint užmojų, susijusių su rimtomis politinėmis implikacijomis. Tačiau ši prielaida vargu ar galėjo pasiremti istorija. Nuo XVII amžiaus vokiečių katalikų vyresnybės santykius su Roma sunkiai būtum galėjęs pavadinti šiltais, mat Šventasis Sostas prikaišiodavo vokiečių dvasininkams polinkį sudarinėti naudingus sandėrius su kolegomis protestantais, o vokiečių bažnyčia kaltino Romą abejingumu tais atvejais, kai vokiečių kunigaikščių-vyskupų valdose būdavo piktnaudžiaujama absenteizmu ir nepotizmu. Švietimo laikotarpiu katalikybės reformuotojai buvo griežtai nusistatę prieš popiežių; Landeshuto vyskupas Saileris atvirai propagavo ekumenizmą; o Tryro vyskupas augziliaras Febroniusas kalbėjo apie poreikį steigti tautinę katalikų bažnyčią. Pastaroji idėja, atsiradusi dar prieš Reformaciją, vėlesniais metais nesyk iškildavo ir buvo ypač populiari tarp jaunų kunigų audringąjį XIX a. 5-ąjį dešimtmetį.

Nepaprastas popiežiaus Pijaus IX (vadovavusio Romos katalikų bažnyčiai nuo 1846 iki 1878 metų) konservatizmas dar padidino įtampą tarp Romos ir vokiečių katalikų, ir būtent vokiečių vyskupai atkakliausiai priešinosi popiežiaus neklaidingumo doktrinai. Jų nuostatas geriausiai išreiškė Josefas Ignazas von Döllingeris (1799 – 1890),

žmogus, turėjęs ne vien didelių mokslininko gabumų, bet ir politinės įžvalgos bei drąsos, – jis nuosekliai gynė sampratą, pirmąsyk jo suformuluotą 1848-aisiais, apie bažnyčią, kuri nebūtų nei „policinės valstybės įrankis" (kuriuo ji virto Austrijoje ir kuriuo evangelikų bažnyčia buvo betampanti Prūsijoje), nei „priemonė biurokratinės administracijos rankose". Döllingeris įsitikino, kad besiplečiantis Pijaus IX absoliutizmas ir vis didesnis kurijos nelankstumas bažnyčios mokymo klausimu kėlė grėsmę vokiečių bažnyčios nepriklausomumui; o 1865-aisiais, paskelbus Klaidų kodeksą, jis rašė: „Ultramontanizmas – jau visiškai nebe fikcija, nebe šmėkla, o reali ir agresyviai puolanti jėga", kuriai privalu priešintis. Vatikanui rengiantis 1869 m. sukviesti susirinkimą, Döllingeris numatė, jog šia proga bus pasinaudota priimti naują dogmą, kuri bus sunkiai įrodoma istoriškai ir pažangiai mąstysenai nepriimtina; taigi jis ėmėsi plunksnos šiam pavojui atremti. Gavęs įsakymą susitaikyti su popiežiaus neklaidingumo dekretu, jis paklusęs sąžinės balsui atsisakė jį vykdyti ir buvo ekskomunikuotas – šis veiksmas iš pamatų sujudino vokiečių bažnyčią ir daugelį dvasininkų, kaip ir Döllingerį, paskatino rinktis dvasinę tremtį.

Šis skilimas būtų ir labiau pakenkęs katalikų bažnyčiai, jei tuoj pat po jo nebūtų prasidėjusi Bismarcko *Kulturkampf*. Ši neišmintinga kampanija, kai buvo išvaryti jėzuitai, panaikintos jų seminarijos, Prūsijoje primesti oficialūs reikalavimai įšventinimui ir bažnyčios drausmės priežiūra pavesta vyriausybės instancijoms, – ši kampanija davė nelauktų rezultatų. Ji ne tik paskatino vokiečių katalikus susitelkti draugėn – šį įspūdingą solidarumą atspindėjo padvigubėjęs skaičius rinkėjų, balsavusių už partiją, kurią Bismarckas siekė sužlugdyti, – ir apskritai smarkiai

susilpnėjo tautos antikatalikiškas nusistatymas. Vienas protestantų teologas rašė: „Valstybė negali kariauti prieš savo gyventojų daugumą, sykiu giliai nesužeisdama moralinės savimonės". Ir pačiam Bismarckui užteko sumanumo susiprasti smarkiai klydus, tad 8-ojo dešimtmečio pabaigoje antikatalikiškos kampanijos jis atsisakė.

III

Per visą Antrosios Vokietijos imperijos istoriją abiem tikyboms teko reaguoti į iššūkį, kurį joms metė, viena vertus, šiuolaikinis mokslas, o kita vertus – industrializacija bei urbanizacija; abiem išbandymams vokiečių katalikybė pasirodė esanti geriau pasirengusi. Biblijos kritikos ir darvinizmo išpuolius jai padėjo atremti pažangi Romos bažnyčios politika popiežiaus Leono XIII (1878 – 1903) laikais ir dėl *Kulturkampf* šalyje įsiliepsnojęs religinis jausmas; katalikybė šio spaudimo akivaizdoje išlaikė dvasios pusiausvyrą ir didesnį atsparumą nei protestantiškų institucijų teologinės pajėgos. Tiesą sakant, žymiausi šimtmečio protestantų teologai – Juliusas Wellhausenas, Albrechtas Ritschlis ir Adolfas von Harnackas – taip noriai sutiko atsisakyti krikščioniškosios tradicijos mistinių ir intuityviųjų elementų, kad tai smarkiai pakirto protestantų bažnyčios sugebėjimą varžytis su naujosiomis epochos pasaulietinėmis religijomis – nacionalizmu, socializmu ir panašiomis.

Ir viena, ir kita konfesija epochai būdingo materializmo keliamą grėsmę religijai siekė atremti tobulindamos socialinę veiklą. Katalikai turėjo senas šios srities tradicijas, kurioms pradžią davė XVI a. jėzuitų misionieriška veikla. Švietimo laikotarpiu Landshuto vyskupas J.M.Saileris domėjosi ganytojiška veikla, o jo mokinys Franzas von Ba-

aderis, filosofijos profesorius iš Miuncheno, vienas pirmųjų numatė, kad nuosavybės neturinčių žmonių klasės gausėjimas iškels bažnyčiai opių klausimų. XIX a. 5-ajame dešimtmetyje katalikų mąstytojai vieni pirmųjų ėmė reikalauti įvesti valstybinį gamyklų valdymą, o pasaulietis katalikų bažnyčios atstovas Adolfas Kolpingas įsteigė katalikiškąsias kvalifikuotų darbininkų asociacijas nemokamam darbininkų profesiniam rengimui. 8-ąjį dešimtmetį šiuos eksperimentus energingai pratęsė Mainco vyskupas Wilhelmas Emmanuelis von Ketteleris, priešinęsis augančios industrializacijos gniuždančiam poveikiui steigdamas kooperatines draugijas, laisvalaikio organizacijas ir krikščioniškas profesines sąjungas. Kettelerio socialinės katalikybės atmaina tapo pamatu Centro partijos programai, o jo profesinių sąjungų veikla nenutrūko ligi pat 1933-iųjų, kai naciai jas panaikino.

Evangelikų bažnyčios gretose taip pat būta tokių kovotojų už socialines reformas kaip Ketteleris – tai J.H.Wichernas, Vidinės misijos įkūrėjas, ir Adolfas Stoeckeris bei Friedrichas Naumannas, kuriuos jaudino menkstantis darbininkijos religingumas; jiems visiems rūpėjo diegti bažnyčios socialinės gerovės programas. Tačiau šie naujovių skelbėjai nesulaukė tokios bažnyčios hierarchijos paramos kaip katalikai; vyriausybei vis labiau nerimaujant dėl plintančių socialdemokratinių idėjų ir bažnyčios vyresnybė atkakliai priešinosi krikščioniškoms socialinėms programoms. 1895 metais Aukščiausiasis bažnyčios susirinkimas griežtai pasmerkė tai, ką apibūdino kaip „mėginimus įvelti evangelikų bažnyčią į vienadienius politinius ir socialinius ginčus". O tatai, buvo pridurta, gali tik „atitraukti bažnyčią nuo Kūrėjo jai iškelto tikslo: būtent, kurti palaimą sielai".

Reformų siekėjai neatlyždami įrodinėjo – kaip antai Friedrichas Naumannas savo žurnalo *Die Hilfe* puslapiuose, – esą ir bažnyčiai, ir visai visuomenei kelianti grėsmę vis didesnė tarp klasių žiojinti praraja, atsiradusi dėl industrializacijos ir urbanizacijos sėjamų lūšnynų ir dėl aukštesniųjų sluoksnių abejingumo beturčių skurdui. Tačiau protestantų bažnyčios vyresnybė lyg ir prisibijojo, kad kiekvienas jų bažnyčios bandymas šiuos reikalus taisyti galįs būti palaikytas netiesiogine vyriausybės kritika, ir dėl šito jie pasirodysią tokie pat nelojalūs kaip ir katalikai, kurių vardu Centro partija nedvejodama stodavo prieš vyriausybės nuostatą įvairiausiais klausimais – nuo finansų iki ginklavimosi ir kolonijinės politikos. Nelyginant Liuterio laikais, protestantų bažnyčia kliovėsi kunigaikščiais ir reikalavo, kad tikintieji savo pareiga laikytų tik tikėjimą į Dievą, ištikimai vykdytų savo pašaukimo reikalavimus, o politiką paliktų valdovams. Kai 1887 metais Centro, Pažangos ir Socialistų partijos vieningai balsavo prieš vyriausybės karinių mokesčių asignavimų įstatymo projektą, labiausiai gerbiamas to meto evangelikų teologas Albrechtas Ritschlis pasmerkė šią akciją kaip šventvagišką sąjungą tarp akvinietiškų ir jėzuitiškų prigimtinės teisės principų ir kaip pasikėsinimą į valstybės teises, paveldėtas iš istorijos. Nepaisant Imperijos valdžios socialinio abejingumo ir pavojingos atsakomybės stokos užsienio ir karo reikaluose, protestantų bažnyčios ištikimai ją rėmė ligi pat jos žlugimo patyrus 1918 m. pralaimėjimą.

1919 metais susikūrus Veimaro respublikai, įsisenėjęs vokiečių protestantizmo konservatyvumas nė kiek nesumažėjo. Dvasininkijai, nuo seno pripratusiai kunigaikščius laikyti savo nominaliais vadovais, buvo sunku susitaikyti su režimu, kuriame tokiu mastu dominavo socialistų ir ka-

talikų partijos, ir ji arba atkakliai laikėsi monarchizmo (Prūsijos evangelikų bažnyčios sinodas 1920 m. pasiuntė ištremtam Vilhelmui II padėkos raštą už jo nuopelnus tautai), arba rėmė nacionalistinius, netiesiogiai antirespublikoniškus sąjūdžius. Dauguma protestantiškosios viduriniosios klasės ir smulkiųjų buržua, kritiškai vertinę Respublikos ekonominę politiką ir baiminęsi komunistinės revoliucijos, nebuvo linkę protestuoti netgi tada, kai vienas kitas jų dvasinis vadovas ėmė domėtis plintančiu nacionalsocialistiniu sąjūdžiu.

Katalikams irgi panašiai klojosi. Nors 1918 metų revoliucija bažnyčiai suteikė didesnę nepriklausomybę ir išvadavo nuo ribojimų, anksčiau slėgusių ją protestantiškose žemėse, ir nors katalikiškų profesinių sąjungų nariai bei pietvakarių Vokietijos smulkieji valstiečiai Respubliką palaikė, Pareinės ir Silezijos pramonininkai katalikai nuo pat pradžių neturėjo vieningos pažiūros į ją, o kai kurie vyskupai, kaip antai Miuncheno kardinolas Faulhaberis, balsiai reiškė priešiškumą naujajai tvarkai. Katalikiška Centro partija, iš pradžių įėjusi į Veimaro koaliciją, po 1924 m. darėsi vis oportunistiškesnė ir mieliau jungėsi su dešiniosiomis jėgomis nei ankstesniaisiais savo partneriais socialdemokratais. 1930–1933 metų persilaužimo metu tokie konservatyvūs centristai kaip monsinjoras Ludwigas Kaasas ir Franzas von Papenas pasuko partijos vairą Adolfo Hitlerio linkui, ir 1933 m. kovo 23 d. kaip tik Centro partijos Reichstago delegacijos balsai leido priimti Įgaliojimų aktą, suteikusį nacių lyderiui diktatoriaus galią.

Neilgai trukus abiejų konfesijų tikintieji gavo pasigailėti dėl savo neatsakingo politinio elgesio. Kaip tikėjosi Kaasas, Faulhaberis ir Breslaujos kardinolas Bertramas, 1933-iųjų liepos Hitlerio ir Vatikano konkordatas turėjo užtik-

rinti tolesnę katalikiškų mokyklų ir kitų organizacijų nepriklausomybę nacistinėje valstybėje, tačiau už jį buvo sumokėta brangi kaina, – dvasininkijai atimta teisė dalyvauti politinėje veikloje, o netrukus priverstinai paleista Centro partija. Hitleris nesilaikė ir pasirašytojo konkordato sąlygų. Po 1933-iųjų tarp nacių pareigūnų ir katalikiškų mokyklų administracijos nuolat kildavo konfliktai; vis labiau slėgė katalikų pamokslų ir spaudos valstybinė kontrolė; o į 4-ojo dešimtmečio pabaigą vis dažniau būdavo areštuojami kunigai, nacių nuomone, piktam naudoję konkordato jiems numatytas teises.

Protestantizmui nacių režimas ėmė grasinti tiesmukai – triukšmingai bandyta sujungti protestantiškąsias bažnyčias ir paskirti vadovauti fiurerio parinktą vieną *Reichsbischof*; tai turėjo būti nauja vokiška religija, iš kurios išvalyta visa, kas būdinga tradiciniam žydiškam tikėjimui, ir kuri neįsileistų pastorių su žydiškomis šaknimis ar opozicinėmis pažiūromis. Šis vokiškos krikščionybės sąjūdis akimirksniu pasiekė to, kad senoji protestantų bažnyčių vyresnybė neteko postų visoje Vokietijoje, išskyrus Hanoverį, Bavariją ir Viurtembergą, tačiau jam netrukus pasipriešino grupė susipratusių pastorių, vadovaujamų Martino Niemöllerio iš Berlyno-Dahlemo, narsiai pareiškusio Hitleriui: „Jūs sakėte, kad turėčiau palikti rūpinimąsi vokiečių tauta jums. Privalau pareikšti, jog nei jūs, nei jokia galybė pasaulyje neturi teisės atimti iš mūsų, krikščionių, ir bažnyčios tos atsakomybės už savo žmones, kuriuos Dievas yra mums pavedęs". Pasipriešinimas smarkiai sustiprėjo, kai Karlas Barthas, šveicarų reformatų teologas, nuo 1921 m. dėstęs Vokietijos universitetuose, ir Hansas Asmussenas, liuteronų pastorius iš Altonos, 1934 m. gegužę sušaukė Barmen Gemarke asamblėją, kurioje dalyvavo 140 liuteronų, vie-

ningosios ir reformatų bažnyčių atstovų iš devyniolikos žemių. Šis susirinkimas priėmė kreipimąsi į parapijas ir atskirus krikščionis, raginantį „išbandyti dvasią, ar ji iš Dievo", nedviprasmiškai pasmerkė vokiškosios krikščionybės sąjūdį ir paskelbė, kad „Jėzus Kristus <...> yra vienintelis Dievo žodis, ir tik jo privalome klausytis, tik juo kliautis ir tik jam paklusti gyvendami ar mirdami". Šiame ir vėlesniuose susirinkimuose atsiradusi Išpažinimo bažnyčia pareiškė esanti vienintelė teisėta Vokietijos evangelikų bažnyčia; nepaisant nuolatinių persekiojimų, – Barthui buvo atimtà jo teologijos katedra, šimtai pastorių buvo puolami ir suimti, ypač po to, kai 1935-ųjų kovą vokiškosios krikščionybės sąjūdis buvo formaliai pasmerktas iš sakyklų, – iš tikrųjų ši bažnyčia privertė Hitlerį atsisakyti mėginimo sukurti nacifikuotą krikščionių bažnyčią.

Nei šita pergalė, nei katalikų bažnyčios pasipriešinimas eutanazijos programai, kurią vyriausybė buvo priversta nutraukti, nei pagaliau tai, kad abiem bažnyčioms pavyko sutrukdyti Hitlerjugendo organizacijai išstumti jų jaunimo sąjūdžius, nepakeičia to fakto, kad bažnyčios, Karlo Bartho žodžiais tariant, dar ilgą laiką „tylomis stebėjo žydų persekiojimą, elgesį su politiniais priešininkais, spaudos laisvės slopinimą Vokietijoje ir dar daugelį dalykų, dėl kurių Senojo Testamento pranašai būtų neabejotinai tarę žodį". Ne iš karto, palengva bažnyčios pradėjo priešintis ir ne vien grynosios religijos sferoje. Protestantų bažnyčioje šis poslinkis vyko skausmingai, nes Liuterio mokymas apie „dvi karalystes" buvo padėjęs virsti tradicija vergiškam pataikavimui valstybei politiniuose reikaluose; o katalikų bažnyčioje politiniam aktyvumui gesinti buvo naudojamas argumentas (paveldėtas iš *Kulturkampf* laikų), esą svarbiausia išlaikyti bažnyčios „vidinį susitelkimą".

Nacių persekiojimų siaubas ir nežmoniškumas darėsi vis akivaizdesnis, ir bažnyčiose ėmė plisti nauja – rezistencijos – doktrina. Dar prieš klaikius 1938-ųjų lapkričio pogromus atskiri pamokslininkai liovėsi klausę atsargesniųjų brolių perspėjimų ir nuo bendro pobūdžio, parapijinio masto priešinimosi perėjo prie atviresnių veiksmų. Kai kurie iš sakyklų ėmė tiesiai kaltinti režimą ir už tai buvo nuteisti ilgai kalėti ar mirti, pavyzdžiui, Martinas Niemölleris, kalintas Sachsenhauseno koncentracijos stovykloje nuo 1938 iki 1945 metų, Paulius Schneideris, žuvęs Buchenwalde, Berlyno šv. Jadvygos bažnyčios rektorius Bernhardas Lichtenbergas, kuris už viešas maldas už žydus gavo dvejus metus kalėjimo, bet terminui praėjus nebuvo paleistas ir mirė pakeliui į Dachąu. Kiti, kaip Dietrichas Bonhöfferis, taip pat už savo veiklą sumokėjęs gyvybe, pasirinko konspiracijos kelią ir mėgino rasti ryšį su vienminčių grupėmis, siekusiomis veiksmingesniais būdais priešintis vyriausybės politikai ar net visiškai tą vyriausybę nuversti. Abiejų konfesijų bažnyčiai atsidavę vyrai ir moterys atliko pagarbos vertų žygių. Vis dėlto Trečiajam Reichui sulaukus savo šiurpaus galo daugybė krikščionių jautė kaltę dėl to, ko jie nepadarė, ir mintimis kartojo dešimties Išpažinimo bažnyčios vadovų žodžius, pasakytus 1945-ųjų spalio Štutgarto deklaracijoje: „Mes kaltiname save, kad neliudijome drąsiau, nesimeldėme su didesniu atsidavimu, netikėjome džiaugsmingiau, nemylėjome karščiau".

IV

Po 1945-ųjų daugelis protestantų vylėsi, kad nutrūkus visiems seniesiems saitams su valstybe, jų bažnyčia galės sudeginti tiltus į praeitį ir žengti į evangelinės laisvės erą, kurioje parapijos būsiančios nepriklausomos, priiminėsian-

čios savus sprendimus seniūnų tarybose ar sinoduose, pačios tvarkysiančios finansinius reikalus ir šiaip jau gyvensiančios be vyskupų ir daugiasluoksnės biurokratijos. Kaip tik šito geidė Martinas Niemölleris, 1945 m. ragindamas kurti ne pastorių bažnyčią, kaip praeityje, bet „broliškos sanklodos ir broliško gyvenimo" bažnyčią. Šis kvietimas sykiu išreiškė ir daugybės jaunų katalikų mintis apie bažnyčios organizaciją, artimesnę apaštalų laikams nei prieškary buvusi.

Šiems troškimams nebuvo lemta išsipildyti. Tvirtų ryšių su valstybe teikiama nauda atrodė pernelyg apčiuopiama, kad jos būtų galima atsisakyti: tokios sąsajos teiktų bažnyčių atstatymui reikalingą finansinę paramą, o drauge įgalintų bažnyčias daryti stipresnę sveiką įtaką vyriausybės politikai – juk okupavusios valstybės tikrai neleis kaltis dar vieno autoritarinio režimo daigams. Kad galėtų daryti tokią įtaką abiejų tikybų atstovai bendromis jėgomis sukūrė Krikščionių demokratų sąjungą, tarp 1949 ir 1968 metų tapusią Bonos respublikos politiniame gyvenime daugumos partija.

Nors katalikų ir protestantų bažnyčios atgavo savo ankstesnį pavidalą, grįžti seniesiems nuolankumo valdžiai įpročiams nebuvo jokių galimybių. Ir vieną, ir kitą konfesiją slėgė kaltė dėl nacizmo laikotarpiu padarytų klaidų – aplaidumo ar nuolaidumo, klaidų, kurių pamiršti neleido tokie kūriniai kaip Carlo Amery *Kapituliacija* (1963), Rolfo Hochhutho drama *Deputatas* (*Der Stellvestreter,* 1963) ir Heinricho Böllio romanas *Klouno akimis* (*Ansichten eines Clowns,* 1964), kuriuose buvo kalbama apie organizuotos krikščionybės praeities moralinius nukrypimus. Ir viena, ir kita bažnyčia žinojo, kad nors 95 proc. piliečių mokėjo federalinį bažnyčios mokestį, privalomą visiems, išskyrus

tuos, kurie pageidavo pareikšti esą netikintys, reguliariai bažnyčią lankė tik 50 proc. katalikų ir 20 proc. protestantų; buvo aišku, kad norint šiuos skaičius padidinti, ypač iš jaunimo, bažnyčios turi vengti pasirodyti bent kiek konformistinės ar socialiai bei politiškai konservatyvios. Negana to – jos suvokė, kad jau vien dėl tos priežasties, jog bažnyčios gyvuoja iš mokesčių, negalima taip beatodairiškai elgtis; mat reikšdama pernelyg pažangias pažiūras tokiais klausimais, dėl kurių visuomenėje būdavo ginčijamasi, bažnyčia rizikuoja sulaukti viešos kritikos. Tad nenuostabu, kad ne vienas abiejų tikybų dvasininkas manė būsiant lengviau atlikti savo priedermę, jei bažnyčios mokestis būtų panaikintas.

Net ir tokiom sąlygom Vokietijos evangelikų bažnyčia, kaip ji dabar vadinosi, rodė pagirtiną dvasios nepriklausomybę. 7-ąjį dešimtmetį ji nemaža nusipelnė priešindamasi vyraujančiai vyriausybės užsienio politikos linijai ir reikalaudama sureguliuoti santykius su Lenkija – o tuo metu šis klausimas dar tebebuvo tabu, – šitaip ji prisidėjo prie posūkio į *Ostpolitik* ir įtampos mažinimo. Bažnyčia atkakliai laikėsi savo, teigdama, kad dviejų Vokietijų padalijimas nėra kliūtis bendradarbiauti su protestantų bažnyčia Vokietijos Demokratinėje Respublikoje, o šitokiu bendradarbiavimu ji siekė skatinti vyriausybes nedidinti įtempimo ir ieškoti pamato bent jau *ad hoc* susitarimams, kurie pasitarnautų VDR žmonėms.

Tais vidaus politikos klausimais, dėl kurių užvirdavo visuomenės aistros, evangelikų pastoriai užimdavo nepriklausomas pozicijas. Helmuthas Gollwitzeris, 1937 m. tapęs Niemöllerio įpėdiniu Dahlemo bažnyčioje, o vėliau kaip karo belaisvis buvęs Rusijoje per 7-ojo dešimtmečio universitetų neramumus, stojo kairiųjų studentų pusėn ir

visomis išgalėmis stengėsi sulaikyti pernelyg radikalias valdžios prievartos priemones; panašiai ir jo dvasiniai įpėdiniai 8-ajame ir 9-ajame dešimtmetyje reikalavo imtis teisingumo priemonių prieš teroristus ir jungėsi į demonstrantų kolonas, protestuojančias prieš branduolinių atliekų perdirbimo gamyklą Gorlebene. Tie, kas nebuvo praradęs istorinės atminties, nesipiktino, kad šių dvasininkų elgesys įsiutina ne vieną jų bendrapilietį, tačiau, be jokios abejonės, parapijose dėl to negalėjo neatsirasti sunkiai užglaistomų skilimų. 7-ojo ir 8-ojo dešimtmečio atmosferoje darsyk atgijo senasis Liuterio ir Münzerio ginčas dėl krikščionio pilietinės pareigos.

Katalikų bažnyčios šis disputas taip pat neaplenkė. 1980 m. birželį, kai *Katholikentag der Jugend* sutraukė į Berlyną 80 000 Vakarų vokiečių, kurių 70 proc. neturėjo trisdešimties metų, spauda atkreipė dėmesį į tai, kad daugeliui jų labiau negu tikybos reikalai rūpėjo branduolinė energija, radikalų konstitucinės teisės, karinės tarnybos atsisakymas, jaunimo nedarbas, lygios teisės homoseksualistams ir kiti klausimai, dėl kurių parapijose dažniausiai kildavo trintis tarp jaunimo ir kunigų bei vyresniųjų tikėjimo brolių. Šiuo požiūriu pastoracinės sociologijos profesorius iš Miunsterio Hermannas Steinkampas jaunimo ir bažnyčios santykį yra apibūdinęs šitaip: pernelyg dažnai bažnyčia ir vyresni tikintieji sako „Mes – geručiai, o jūs (t.y. jaunieji) – ne ar bent dar ne".

Negana to – abiem konfesijoms iškilo gana opių tikėjimo mokymo klausimų. Kaip ir XIX amžiuje, teologams rūpėjo sumažinti neatitikimą tarp priimtos doktrinos ir naujų tiksliųjų ir humanitarinių mokslų gaunamų rezultatų – jie vylėsi šitaip padaryti krikščionybės tiesas suprantamesnes ir priimtinesnes. Kartkartėmis protestantų

hierarchija net pajusdavo pareigą pasmerkti tuos būdus, kuriais šito siekta. 1980 metais po ilgų svarstymų evangelikų bažnyčios sudaryta taryba atėmė iš Hamburgo pastoriaus Pauliaus Schulzo teisę eiti pareigas bažnyčioje, nes interpretuodamas krikščionybės mokymą, jis svarbiais klausimais smarkiai nukrypo nuo evangelikų bažnyčios tradicijų. Šis sprendimas nekelia didelės nuostabos, nes daktaras Schulzas skelbė „meilės principą" esant „visos būties šaltinį, priežastį ir tikslą", o aiškindamas šį požiūrį jis vertė abejoti aktyviu Dievo vaidmeniu, teigė, esą Jėzus traktuotinas vien kaip veiklios meilės principo modelis, atmetė sielos nemirtingumo idėją, evangelikų bažnyčią apibrėžė kaip grynai visuomeninę organizaciją ir neigė Kristaus buvimą joje, o bažnyčios, kuriai buvo davęs įžadus priimdamas šventimus, – tos bažnyčios išpažįstamam tikėjimui priskyrė vien istorinę reikšmę; negana to, jis elgėsi lengvabūdiškai ir įžūliai, kai buvo svarstomi šie jo teiginiai. Tačiau dabar, kai atmosfera laisva, ne vien Jungtinėse Valstijose, bet ir Vakarų Vokietijoje, drausminimo aktas visuomet sukelia nevaržomą, nors ir ne visuomet protingą domėjimąsi, o po Schulzo bylos protestantų bažnyčios buvo kritikuojamos už abejingumą dabarties reikmėms ir tikrovei.

Sudėtingesnis, be to, potencialiai žalingesnis savo bažnyčiai buvo katalikų teologo Hanso Küngo atvejis, – 1979 m. gruodžio mėn. popiežius iš jo atėmė teisę dėstyti katalikišką teologiją, remdamasis tuo, kad jo raštai prasilenkią su „visa katalikų tikėjimo tiesa".

Protestantiško Tiubingeno universiteto Katalikų teologijos fakulteto narys Küngas jau 7-ajame dešimtmetyje tapo krislu Vatikano aky; jo pirmosios knygos, istoriškai nagrinėjančios bažnyčios struktūros raidą, buvo Romos pa-

smerktos. Šią nemalonę Küngas daugiausia užsitraukė savo įsitikinimu, kad centralizuotos bažnyčios susiformavimas suskaldė krikščioniškąjį pasaulį; po to, kai buvo išvytas iš pareigų, šią pažiūrą jis išreiškė tokiais žodžiais: „Ypač įsivyravusios pradedant XI amžiumi, bet plačiai paplitusios ir anksčiau Romos teisėtumo, centralizmo ir triumfavimo nuostatos dogmos, etikos ir Bažnyčios tvarkos srityse nepateisina nei senoji katalikybės tradicija, nei Šventasis Raštas, tatai buvo kritikuojama Antrajame Vatikano susirinkime. Taip, tai svarbiausia priežastis, dėl kurios atskilo Rytų bažnyčia ir reformacijos šalininkai".

Vatikano nepasitenkinimas dar labiau išaugo, kai 1970 metais Küngas išspausdino savo knygą *Neklaidingas? (Unfehlbar?)*, kurioje nagrinėjo popiežiaus neklaidingumo doktrinos atsiradimą ir prasmę, šitaip sukeldamas grėsmę, kad vėl atsinaujins Döllingerio disputas. Nors 1965 m. Kurija buvo panaikinusi senąjį draudžiamų knygų sąrašą, Tikėjimo kongregacija (tais pačiais metais pakeitusi Šventąją inkviziciją) įtraukė Küngo knygą į tam tikrą, iš teisybės slaptą sąrašą; Küngui įsakyta daugiau jos neplatinti ir neleisti versti į kitas kalbas, kol jis nestos prieš kolokviumą Romoje. Küngas atsisakė į jį atvykti, jeigu nebus paskelbti jo knygai keliami kaltinimai bei juos kelti reikalaujančių bažnyčios pareigūnų pavardės ir jeigu jam nebus suteikta teisė pasirinkti gynėją; po Tiubingeno teologijos fakulteto profesorių ginančio pareiškimo ir Romoje energingai įsikišus Vokietijos vyskupų konferencijos pirmininkui Miuncheno kardinolui Döpfneriui toliau tęsti šią bylą buvo atsisakyta.

Vėliau, išėjus jo plačiai skaitomai knygai *Būti krikščioniu (Christ sein)*, Küngas įsileido į konfliktą su Döpfnerio įpėdiniu Kelno kardinolu Höffneriu – daugiausiai dėl kris-

tologijos ir mariologijos klausimų; o 1977 metais be formalaus svarstymo Vyskupų konferencija nutarė, kad Küngas neatskleidžia savo skaitytojams „viso Kristaus" ir nepateikia „jo išganymo žygdarbio visumos". Po dvejų metų ši keista formuluotė tapo pagrindu paskelbti Küngui nuosprendį; Roma jį priėmė, nors Rotenbergo vyskupas Moseris nuoširdžiai stengėsi įtikinti Tikėjimo kongregaciją, kad Küngas nesiekęs vėl atgaivinti ginčo dėl popiežiaus neklaidingumo, kad kristologijos klausimu jo požiūris nesikertąs su senosios bažnyčios susirinkimų nuostatomis, tik jis mėginąs pastarąsias padaryti suprantamas šiuolaikiniams skaitytojams ir kad nesą precedento Kongregacijai leistis į painius kristologijos ir mariologijos klausimus.

Išvarius Küngą iš užimamų bažnytinių postų per Vokietiją nusirito protesto banga, ypač dėl to, kad, skirtingai nuo pastoriaus Schulzo iš Hamburgo, nuosprendis buvo priimtas neišklausius Küngo. Prisiminta, kad 1963 metais, beprecendentiškai kritikuodamas Šventąją inkviziciją antrajame Vatikano susirinkime, Kelno kardinolas Fringsas griežtai pareikalavo, kad nuo šiol „niekieno adresu tenesskamba skundai ar nuosprendžiai Inkvizicijoje, kol iš anksto neišklausytas pats asmuo ir jo vyskupas, kol jis nežino jam keliamų kaltinimų ir kol jam nesuteikta galimybė atsakyti į tai, kas buvo prieš jį kalbėta ar rašyta". Küngui šios teisės nebuvo suteiktos, ir ši aplinkybė metė Motinai Bažnyčiai reakcingumo šešėlį ir sykiu pakurstė nuolat rusenantį vokiečių priešiškumą popiežiaus autoritetui. Sunku būtų įvertinti, kaip šis nuosprendis paveikė Vokietijos katalikų daugumą, bet iškart kilusi smarki reakcija rodė tą poveikį buvus nemenką.

Küngo byla negalėjo neprislėgti tų bažnyčios veikėjų, kurie seniai ir su viltimi propagavo ekumenizmo principą.

Jau keletą metų galėjai susidaryti įspūdį, kad Romos katalikų suinteresuotumas abiejų konfesijų suartėjimu kiek atslūgo – mažiau laikyta bendrų pamaldų, mišrias santuokas sudarę katalikai neretai būdavo išstumiami iš savo parapijų, – tad svarbiausio vokiečių ekumenizmo teologo besąlyginis nušalinimas rodė bažnyčios hierarchiją vis labiau krypstant į uždarumą. Toks įspūdis dar sustiprėjo 1980 metų spalio mėnesį, kai buvo paskelbta, jog popiežius Jonas Paulius II rengiasi apsilankyti Vokietijoje.

Ši žinia šalyje buvo sutikta dideliu pagyvėjimu, ir pagrįstai, nes jau bemaž 200 metų nė vienas popiežius nebuvo lankęsis Vokietijoje; tačiau vizito poveikį sugadino šeimininkų – Katalikų vyskupų konferencijos – nerangumas. Pirmiausia jie pamiršo įtraukti į popiežiaus programą atskirą audienciją evangelikų bažnyčios prezidiumui. Šis neapsižiūrėjimas buvo atitaisytas paskutinę minutę ir ne itin subtiliai. Be to, nevykusiai aprobavo ir išplatino *Mažąją Vokietijos bažnyčios istoriją;* viename jos straipsnyje toks Freiburgo teologas įrodinėjo, esą Martynas Liuteris suskaldęs bažnyčią dėl to, kad perdėtai pasitikėjo savimi, nevaldė emocijų ir rėmėsi klaidingomis teologinėmis prielaidomis; dar tame straipsnyje buvo rašoma, kad jo vedybos buvusios šventvagiškos, gašlios ir įžūliai amoralios, nes įvykusios kruvino Valstiečių karo metu. Vėliau, ėmus protestuoti abiejų konfesijų dvasininkams ir tikintiesiems, nuo šio kontrreformacijos retorikos pavyzdžio buvo atsiribota, bet tai tapo nelemta įžanga prieš apsilankant popiežiui, jau garsėjančiam savo pažiūrų doktrinos klausimais konservatyvumu; beje, lapkričio mėnesį, per vizitą Vokietijoje, bažnyčios tėvas nerodė didesnio suinteresuotumo ieškoti naujų galimybių tikybų susijungimui.

Küngo byla ir konfliktas per popiežiaus vizitą bent jau parodė, kad sekuliarizuotoje Vakarų visuomenėje religija tebėra gyvybinga jėga. Šia prasme nenusileido ir Vokietijos Demokratinė Respublika, kurioje per 8 milijonus krikščionių evangelikų ir apie vieną milijoną katalikų gyveno atviro ateistinio režimo sąlygomis. Tuo laikotarpiu, kol Walteris Ulbrichtas ėjo Vieningosios socialistų partijos sekretoriaus pareigas, buvo griebtasi visko, kas palaužtų abiejų bendruomenių nepriklausomybę ir tikėjimą; nepraėjo be pėdsakų oficialus spaudimas ir individualūs išpuoliai vietose, neretai pasitaikantys atvejai, kai jaunuoliams, lankiusiems bažnyčią, būdavo atimamos teisės į kitiems piliečiams prieinamus dalykus, netgi abitūros egzaminus ir studijas universitete. 1969 m. Rytų Vokietijos bendruomenės nutraukė ryšius su Federacinės Respublikos evangelikų bažnyčia ir sukūrė savą federaciją; bažnyčią lankančių žmonių sumažėjo maždaug perpus; partinės orientacijos Pastorių lyga stojo į Vieningosios socialistų partijos propagandos priešakines pozicijas.

Tačiau netrūko ir neprisitaikančių ir jiems pakako atkaklumo atlaikyti persekiojimus, o ilgainiui net priversti nutraukti tuos persekiojimus; ypač tai pasakytina apie 8-ąjį dešimtmetį, kai jaunimo nusivylimas režimu itin išryškėjo, jį ėmė traukti nekonformistinės bendruomenės. Ši tendencija neliko režimo nepastebėta, ir netrukus po to, kai Ulbrichto pareigas perėmė Erichas Honeckeris, evangelikų bažnyčia buvo informuota, jog nuo šiol būsiąs pripažįstamas *Kirchenbund* suverenumas, o „tolesnė normalių santykių tarp valstybės ir bažnyčios plėtotė" įgalins sureguliuoti kitas neišspręstas problemas. Netrukus po to buvo paleista Pastorių lyga, ir vyriausybės skirtas valsty-

bės sekretorius bažnyčios klausimams užmezgė tiesioginius ryšius su *Kirchenbund*; 1976 m. Vieningoji socialistų partija įtraukė į savo programą formalią religijos ir tikėjimo laisvės garantiją; o 1978 m. kovą pirmojo per trisdešimtį metų valstybės ir bažnyčios vadovų susitikimo metu Honeckeris kalbėjosi su Rytų Vokietijos vyskupais ir aptarė su jais bendras problemas, kartu užtikrindamas, kad nuo šiol tikintieji krikščionys turės tokias pačias teises ir bus traktuojami su ta pačia pagarba kaip ir kiti piliečiai.

Šių vyriausybės veiksmų motyvai pakankamai aiškūs. Bažnyčios atliekamo didžiulio darbo su sutrikusio intelekto žmonėmis ir invalidais sunku buvo nepastebėti, ir tuo ji įrodė gebanti vykdyti svarbias socialines funkcijas. Bažnyčios patrauklumas nusivylusios jaunosios kartos akyse dar labiau skatino taip modeliuoti bažnyčios ir valstybės santykius, kad prireikus tai padėtų nukenksminti potencialiai pavojingą situaciją. Galiausiai buvo tikimasi, jog toks santykių atsinaujinimas prisidės prie VDR gero vardo užsienyje.

Evangelikų bažnyčios vadovams pakako realizmo, kad įžvelgtų, kaip šiuos santykius vertina režimas ir gebėtų panaudoti tai religijos tikslams. Jiems pavyko įkalbėti vyriausybę nebedrausti statyti bažnyčias, leisti daugiau naudotis radiju ir skirti techninę paramą metinėms konferencijoms, – visos šios nuolaidos buvo labai reikšmingos organizacijai, praeityje vargiai galėjusiai palaikyti ryšį tarp savo parapijų. Bažnyčia taip pat nedvejodama pareiškė savo nuomonę ir kitais, labiau su politika susijusiais klausimais. Dar Ulbrichto laikais ji sugebėjo įtikinti vyriausybę, kad asmenų, sąžinės verčiamų atsisakyti karinės tarnybos, nederėtų bausti kalėjimu, bet pasiųsti į naudingą darbą statybose ar kitokią valstybės tarnybą; o tuoj po prece-

dento neturinčio susitikimo su Honeckeriu evangelikų pastoriai ryžtingai paskelbė iš sakyklų bendrą deklaraciją, kuria reiškė protestą prieš vyriausybės ketinimą į mokyklų programas įtraukti karinį parengimą penkiolikos ir šešiolikos metų mokiniams ir žadėjo visaip remti šeimas, kurių sąžinė lieptų priešintis šiai politikai.

Šia *Kanzelerklärung* nepavyko palaužti valdžios nusistatymo; tiesą sakant, pareiškimas buvo padarytas tik po to, kai nepavyko perkalbėti privačiai. Tačiau šitas bažnyčios poelgis rodė jos pasitikėjimą savimi ir pasiryžimą nesusilaikyti nuo kritikos iš baimės, kad nutrūks užsimezgę ryšiai su valdžia. Turint galvoje politines įvykių aplinkybes, juos galima vertinti kaip dar vieną požymį, rodantį religijos gyvybingumą šiuolaikinėje Vokietijoje.

5

PINIGAI

Goethe's *Fausto* Antroje dalyje – tame įstabiame kūrinyje, kurį vokiečių literatūros kritikas Hansas Mayeris pavadino „vokiečių charakterio elektrokardiograma", – užsibrėžęs parodyti herojui visus šio pasaulio malonumus, vildamasis rasti vieną, kuris Faustą taip sužavėtų, kad šis už to malonumo pailginimą atiduotų savo sielą, Mefistofelis atveda jį į Imperatoriaus dvarą. Jie apsilanko čia kaip tik tuo momentu, kai valdovą yra ištikę finansiniai nemalonumai, jo iždas tuščias, tiekėjai grasina nutraukti aprūpinimą, o samdyti pulkai nerimsta, nes jiems vėluojama sumokėti už tarnybą. Kaip visad nekantraujantis pademonstruoti savo išradingumą, Mefistofelis sako Imperatoriui, esą jis pats nežinąs, koks esąs turtingas, nes jam priklausančios žemės gelmės pilnos slaptų lobių ir vertingų telkinių, kurie galį padengti spausdinamų popierinių pinigų vertę. Imperatorių sunku įtikinti, bet jo Iždininkas pasirodo sukalbamesnis ir po keleto miklių triukų jis su Maršalka gali raportuoti apstulbusiam monarchui:

Tu šį lapelį pats pasirašei:
Per balių kancleris prieit suskubo
Ir tu, nepasivaržęs Pano rūbo,
Tautos gerovės amžinos vardan

Teikeisi parašą padėti ten,
O stebukladirbiai prikopijavo,
Pridaugino be skaičiaus braižą tavo;
Kad darbas nenueitų dovanai,
Mes pinigų prispausdinom čionai –
Net penkiasdešimtinių ir šimtinių...
Sunku įsivaizduoti, kiek krūtinių
Dėkoja tau! Minėdama tave,
Atrodo, laimė vaikščioja gatve.
- - - - - - - - - - - - - - - - -
Išlakstė lapeliukai tie aplinkui,
Ir nėr kada ilsėtis maininінkui:
Jis moka auksu, moka sidabru –
Su nuolaida, bet pinigu tikru.
O mėsininkams, duonkepiams – velykos!
Ir vyninės dabar nestovi dykos.
Siuvėjų žirklės čerkši taip mikliai,
Jog gelumbės pritrūko jau pirkliai,
Kiekvienas apdaru nauju puikuojas,
Į jokią smuklę neįkelsi kojos,
Tik džerška lėkštės, tvaikas, klegesys,
Jausmingi šūksniai kurtina ausis:
„Už imperatorių!" Ar patikėtum!*

Skaitant šias eilutes kyla mintis poetą buvus aiškiaregį, nes jo aprašytai manipuliacijai didžiuliu mastu buvo lemta ne vienąsyk pasikartoti jo šalies istorijoje. Kai taip atsitikdavo, rezultatai būdavo ne ką džiugesni negu tie, kuriuos, sprendžiant iš autoriaus užuominų, galop atnešęs ir Mefistofelio eksperimentas papildyti valiutos atsargas; be to, jie palikdavo pražūtingų pėdsakų vokiečių sieloje. Todėl verta ir mums pasigilinti į pinigų vaidmenį naujausioje Vokietijos istorijoje.

*Vertė A. Churginas: J.V. Getė. *Faustas*. – V., 1978. – P. 240 – 241.

I

Aukso godulys turėjo būti vienas iš svarbiausių žmonių padermės instinktų, nes jau seniausiose legendose pastangos įsigyti brangiųjų metalų vaizduojamos kaip žmonių veiklos ašis, ir, kiek galime spręsti iš pirmykščių genčių gyvenimo aprašymų, jų irgi šiais metalais mėgautasi. Ištisus šimtmečius aukso buvo geidžiama ne naudojimui, bet pasirodymui; ir lygiai kaip genčių vadai, gilioje senovėje statydinęsi turtų saugyklas, Naujųjų laikų pradžioje valdovai paprastai turėdavo lobynus, pilnus aukso ir sidabro indų, kalinėtų taurių ir gausiai išpuoštų šarvų bei ginklų; šis paprotys kai kuriuose kraštuose išsilaikė – prisiminkime Žaliąjį skliautą Dresdene – iki XVII ir XVIII amžių.

Tačiau, Europoje, užuot krovus kalnus brangiųjų metalų dirbinių, jau gerokai anksčiau imta kaupti auksą ir sidabrą tokiais pavidalais, kad jie galėjo tarnauti kaip daiktų ekvivalentas ir būti naudojami užmokesčiui už paslaugas ar mainams. Vėlyvaisiais Viduramžiais šis paprotys buvo smerkiamas ir laikomas nuodėme, į kurią ypač linkę kunigai ir žydai, tačiau visiškai aišku, jog tai buvo būdinga visoms klasėms. XIV a. pradžioje Dante be gailesčio plakė Florencijos aukštuomenę ir miestelėnus už tai, kad jiems „terūpi pinigą pelnyti", o palaimintasis Giovanni's Domenici's, XIV a. dominikonų reformuotojas ir populiarus pamokslininkas, sako, kad „prakeiktas pinigų godulys" apnikęs lygiai turtingą ir vargšą, dvasios tarną ir pasaulietį, kilmingą ir prasčioką, ir vedąs „šiuos apkvaitėlius į visokiausias ydas".

Ekonomikos istorikas Werneris Sombartas yra nurodęs, kad ištisus šimtmečius pinigų troškimas neturėjo tiesiogi-

nio ryšio su ekonomine visuomenės santvarka, o šioji tebebuvo paremta principu, jog gaminama pragyvenimui, o ne naudai. Tie žmonės, kuriems magėjo kaupti turtus, savo veiklos nesiejo su to meto gamyba ir prekyba ir pelnytus pinigus naudojo ne ekonominiams, o kitokiems tikslams. Įprastiniai būdai praturtėti buvo smurtas (tokių plėšikų vadų kaip Götzas von Berlichingenas ar Quitzowai puldinėjimai arba didesni kariniai pasikėsinimai į turtingus kaimynus), magija (lobių ieškojimas ir alchemija), sumanymai ar projektai, kaip išvilioti pinigus iš naivuolių ir šitaip greitai pralobti, be to, lošimas ir pinigų skolinimas už palūkanas. Tokio pobūdžio veikloje jau galima įžiūrėti kapitalistinės piniginės ekonomikos užuomazgų, bet ir veiklos mastas paprastai būdavo menkas, ir pinigų sumos nedidelės, o motyvas buvo bene vienintelis – įsigyti pinigų, kuriuos galėtum tučtuojau išleisti prašmatniam gyvenimui ir ekstravagantiškiems malonumams, taigi toks turtėjimas iš esmės dar ne kapitalistinis. Prie tikrosios kapitalistinės ekonomikos buvo pereita tik tuomet, kai pinigų troškimas sutapo su sugebėjimu organizuoti verslą, kurį turėjo nauja žmonių klasė, vieno prancūzų istoriko pavadinta *les bourgeois conquérants*, – šie žmonės nestokojo nei įžvalgumo, nei organizacinių gabumų, jų projektai būdavo praktiški ir ryžtingai įgyvendinami, o sėkmę laiduodavo gebėjimas derėtis ir pastabumas; asmeniški jų troškimai būdavo kuklūs, tramdomi taupumo ir nuosaikumo jausmo ir, tiesą sakant, įkvėpti naujo dorovės supratimo, kurį išreiškė ir apibendrino Jakobas Fuggeris, pirmasis Vokietijos didis komersantas bankininkas, atsakydamas giminaičiui, kai šis paragino jį senatvėje mesti ver-

slą ir pasimėgauti šitokiu triūsu sukauptais turtais. Fuggeris į tai atsakęs nė neketinąs to daryti ir norįs dar siekti pelno kaip įmanydamas ilgiau.

Vokietijoje šis perėjimas vyko vėliau negu kitose šalyse ir dar ilgai buvo negalutinis. Vėlyvaisiais viduramžiais Šiaurės ir Rytų Europos prekyboje svarbiausią vaidmenį vaidino pirkliai, priklausę Hanzos sąjungai – uostamiesčių sąjungai, jie darė didelę įtaką šių šalių prekių mainams bei visuomenės finansinei būklei. Tačiau XV amžiuje Hanzos lygą apėmė nuosmukis ir Vokietijos ekonominės apyvartos centras pasislinko į pietus, kur Augsburgo Welserių ir Fuggerių šeimos savo komercine ir finansine veikla įkūnijo kapitalizmo dvasią. Šių šeimų atstovai savo finansines sistemas rėmė sąranga, kurią stambieji Italijos bankai tobulino jau nuo XIII amžiaus. Fuggeriai, pradėję kaip kuklūs multino pirkliai, Jakobo Fuggerio Turčiaus (1459 – 1525) metais ne tik ėmėsi geležies rūdos kasyklų eksploatavimo ir prekybos rūda, bet tapo pagrindiniais imperatoriaus Maksimilijano I ir jo įpėdinio Karolio V bankininkais ir drauge nustūmė italų bankininkus nuo popiežiaus finansinių reikalų tvarkymo, pradėję tarpininkauti perduodant visas pinigų sumas, kurios Šventajam Sostui plaukė iš Vokietijos, Lenkijos ir Vengrijos.

Šiuolaikinis vokiečių dramaturgas Dieteris Forte pjesėje *Martynas Liuteris ir Thomas Münzeris, arba įvadas į sąskaitybą* (1971), remdamasis šios šeimos veikla, Jakobą Fuggerį vaizduoja buvus vienintelę svarbiausią Vokietijos Reformacijos figūrą, kurios manipuliacijos labiau negu religijos dalykai lėmė istorijos linkmę. Pjesėje Forte perteikia Fuggerio pokalbį su Liuterio globėju, Saksonijos kunigaikščiu Frydrichu apie naujos darbo dorovės svarbą.

> Ar jūs žinote, kad per metus mes švenčiame per šimtą bažnytinių švenčių? Per šimtą, mano brangusis kunigaikšti. Mišios, piligrimų kelionės, nė nežinau kas dar. Žmonės prisivalgo ir prisigeria ligi soties ir nė minties apie darbą. <...> O dar pasninko dienos! Visados turiu rašinėti prašymus padaryti išimtis savo darbuotojams. Darbininkas turi dirbti, o ne pasninkauti! Čia galų gale reiktų padaryti tvarką. Kasdienis triūsas turėtų būti pašventintas. Žmonės privalėtų dėkoti Dievui, kad jie iš viso gali dirbti. O atpildą gali gauti danguj. Tuomet jiems nereikės šitiek visko žemėje, ir galiausiai mes sutaupysime darbo sąnaudų. Tai tiek dėl jūsų Liuterio.

Žinoma, čia perdedama, ir reiktų paabejoti, ar kapitalizmo dvasia Vokietijoje buvo taip plačiai pasklidusi, kaip atrodytų sprendžiant pagal Fuggerių veiklos užmojus. Daugelis epochos publicistų nuo Liuterio ir Erazmo iki Hutteno ir Sebastiano Francko karštai nepritarė vadinamajai „fugerystei" – *Fuggerei,* o jų pažiūros geriau nei Augsburgo bankininkų atitiko visuomenėje vyraujančią nuostatą. Šiaip ar taip, šios kapitalizmo dvasios apraiškos XVI amžiuje gyvavo neilgai, nes du vėlesnius šimtmečius Vokietijoje nusistovėjusios sąlygos nebuvo palankios plėstis verslui, o Trisdešimties metų karas, kaip matėme, ne tik atkirto Vokietiją nuo išorės pasaulio ir sunaikino labiausiai klestinčius prekybos centrus, bet dar ir sukūrė pačiose vokiečių žemėse tokias politines sąlygas, kurios neleido iškilti energingai buržuazijos klasei. Pramonė ir prekyba neatsigavo iki pat XVIII a., bet ir tuomet prasidėjusią jų plėtrą stabdė tarp žemių kilęs konfliktas, kuris tęsėsi bemaž be perstojo nuo 1740 iki 1763 metų ir kurio nenumaldė nei revoliuciniai, nei Napoleono karai, trukę nuo paskutinio dešimtmečio pradžios iki 1815 metų.

Dėl viso šito Vokietijos ekonominė raida smarkiai sulėtėjo, ir plataus masto pokyčių neįvyko iki pat XIX a.

vidurio. Schillerio eilėraštyje „Giesmė apie varpą" („Das Lied von der Glocke", 1799) vaizduojamas ekonominis pasaulis yra vis dar nekapitalistinis smulkių verslų ir gildijų pasaulis, o T.O Schröterio komercinės firmos veikla Gustavo Freytago romane *Soll und Haben* ribojama menko jos finansinio pamato. Tik XIX a. šeštajame dešimtmetyje ėmė rastis pirmųjų stambaus masto kapitalistinių įmonių, o ekonomikos raida ėmė spartėti ir tapo nenutrūkstama tik po to, kai 1871 m. vokiečių žemės susivienijo.

Kapitalas, tai yra pinigai, šiame procese turėjo lemiamą reikšmę. Bankai vaidino strategiškai svarbų vaidmenį 6-ajame ir 7-ajame dešimtmetyje kuriantis pirmosioms stambioms pramonės įmonėms, o po 1871-ųjų metų pramonės raida, prekybos plėtra ir bankų veikla ėjo ranka rankon. 8-ajame dešimtmetyje buvo įsteigti pirmieji dideli akcinio kapitalo bankai – Deutsche bank ir Diskonto Gesellschaft 1870-aisiais, o Dresdner bank – 1872 m.; šios organizacijos pritraukdavo daug akcininkų, nes rėmėsi naujai pripažintu ribotos atsakomybės principu ir todėl galėjo teikti kreditų, didesnių už jų aukso ir sidabro atsargas, stambioms įmonėms, kurioms jų reikėjo savo veiklai plėsti. Vadinasi, laipsniškai viena ar kita forma šalies verslas pasidarė priklausomas. Apie šį procesą Werneris Sombartas rašė: „Kreditų apytaka moderniuose bankuose kartu ir reguliavo ekonominį gyvenimą, ir nusakė jo mastą. Stambiųjų bankų kontorose būdavo priimami sprendimai, viena ar kita linkme pakreipdavę ne tik karo ir taikos klausimus, didžiųjų imperijų draugystę ar tarpusavio priešiškumą, bet galų gale lemdavę tiek smulkaus Lenkijos pasienio prekeivio, kiek galingiausios plieno liejyklos likimą".

II

Naujojoje integruotoje kapitalistinėje visuomenėje pinigai įgijo tokią galią ir tokį gundantį patrauklumą, kokio, bent platiesiems visuomenės sluoksniams, jie nebuvo turėję bemaž per visą žmonijos istoriją. Dabar jie turėjo aiškiai magiškų ypatybių.

Pats prieinamiausias iš XIX a. filosofų, be to, artimiausias išsilavinusiai vokiečių viduriniajai klasei, sykį yra paaiškinęs, kodėl taip turėjo nutikti. „Žmonėms dažnai priekaištauja, – rašė Arthuras Schopenhaueris, – kad savo norus jie iš esmės sutelkia į pinigus. Betgi natūralu ir, tiesą sakant, neišvengiama mėgti tai, kas kiekvieną akimirksnį, nelyginant nenuilstantis Protėjas, yra pasirengęs pavirsti vis kitu mūsų tokių nepastovių ir gausingų troškimų objektu. Bet kokia kita nuosavybės rūšis gali patenkinti tik vieną mūsų įgeidį ar poreikį<...> ir todėl tos rūšys yra tik sąlygiškai geros. Vieni tik pinigai – tai absoliuti nuosavybė, nes jie tenkina ne šiaip kokią vieną mūsų reikmę *in concreto*, bet reikmę apskritai, *in abstracto*."

1844 m. jau kritiškiau yra rašęs Karlas Marxas, – pinigai esą šis tas daugiau negu tiesiog priemonė poreikiams tenkinti; tai – talismanas, turįs galią transformuoti jį turinčių asmenų sugebėjimus, o drauge ir jų santykius su kitais žmonėmis. Natūraliam pasauly, išties žmogiškų ryšių pasauly, – rašė būsimasis komunistinio sąjūdžio pradininkas, – meilę galėtum pelnyti tik meile, pasitikėjimą užsitarnauti vien pasitikėjimu; kad galėtumei gėrėtis menu, reikėtų gebėti jį suprasti; o daryti įtaką aplinkiniams leistų jėga ar patrauklumas. Visus asmeninius santykius ir žmonių ryšius su išorės pasauliu lemtų charakterio bei valios ypatumai. Tačiau kapitalizmo pasaulyje šie ypatumai darosi nebereikalingi ir, tiesą sakant, vis mažiau be-

turį reikšmės, nes jų funkcijas galinti sėkmingai atlikti toji stebuklinga substancija, kurios trokšta visa žmonija. Pinigas turįs savybę viską nupirkti ir pasisavinti visokiausius daiktus bei vertybes. Jis esąs visagalis ir gebąs tarpininkauti tarp žmonių ir jųjų norų, šiuos įgyvendindamas ir suteikdamas norintiems ypatybes, kurių jiems prireiktų natūraliame pasaulyje savo norams įgyvendinti. Pinigas esąs universali „visuomenės elektrocheminė jėga".

Pinigas, rašo Marxas šiame įstabiame pasaže, esąs sąvadautojas tarp žmogaus reikmių ir daiktų. „Tatai, už ką galiu sumokėti, <...> ir esu aš. Mano išgalės prilygsta pinigų galios mastui. <...> Aš esu šlykštus, bet galiu nusipirkti pačias gražiausias moteris. Taigi aš nesu šlykštus, nes šlykštumo poveikį – jo atgrasančią galią – panaikina pinigai. Kaip individualus asmuo aš esu luošys, bet pinigai parūpina man dvidešimt keturias kojas. Taigi nebesu luošys. Esu nedoras, negarbingas, neskrupulingas, kvailas; tačiau pinigas yra gerbiamas, o sykiu ir jo turėtojas. Pinigas yra aukščiausias gėris, taigi ir jo turintis yra geras. Be to, pinigas išvaduoja mane nuo būtinumo griebtis nedorybių – taigi esu laikomas doru. Esu kvailas, bet pinigas yra tikrasis visų dalykų protas, tai kaipgi jo turintis galėtų būti kvailas? Negana to, jis gali nusipirkti savo reikalams talentingiausius žmones, o ar tas, kuris turi galios talentingiems, nėra talentingesnis už talentingą?<...> Taigi ar mano pinigai nepaverčia visų mano negalių jų priešingybe?"

Šioje tiradoje – o juk tai buvo tikrai piktas išpuolis, pirmasis iš daugelio kaltinimų visuomenei, kuri, pasitelkusi pinigus, vertybes geba paversti prekėmis, – taigi šioje tiradoje esama gilios politinės tiesos. Turbūt nesuklystume pasakę, jog pinigai Vokietijoje nekalbėjo tokiu skardžiu

balsu kaip Anglijoje ar Prancūzijoje todėl, kad Vokietiją suvienijo ne sėkminga buržuazinė revoliucija, bet senosios feodalinės klasės, pasitelkusios Prūsijos armiją ir Bismarcko diplomatiją, o be to, dar ir todėl, kad viduriniojі klasė čia neįgavo tokios politinės galios ir drauge atsakomybės, kokią išsikovojo minėtose šalyse. Vis dėlto paskutiniojo XIX a. ketvirčio Vokietijos pramonės laimėjimai – pirmasis iš vokiečių ekonominių stebuklų, pribloškusių Vakarus, – sudarė sąlygas rastis milžiniškam privačiam kapitalui, ir Marxo aprašytasis priskyrimo procesas iš tikrųjų vyko ir būdavo įsivaizduojama, jog didelių turtų savininkas kupinas ir įvairiausių pasigėrėtinų dorybių. Ypač buvo žavimasi stambiausiais pramonininkais, tam tikra prasme jie net tapo savo laiko kultūros didvyriais.

Šią tendenciją gerai iliustruoja trijų pramonės magnatų istorijos, pirmoji iš jų – Patrankų karaliumi praminto Alfredo Kruppo atvejis. Šio nuo XVI a. Esene žinomos šeimos palikuonio tėvas pražudė šeimos reputaciją ir turtą tuo metu dar naiviais užmojais plieno liejyba nukonkuruoti britų pramonę, o sūnus šeimos firmą perėmė 1826 metais. Pradėjo jis kukliai: sukonstravo mašiną stalo įrankių masinei gamybai, ėmė gaminti plieno staklynus auksui valcuoti ir šitaip pataisė šeimos finansinę padėtį, o prasidėjęs geležinkelio amžius atvėrė jam naujas galimybes, kurioms panaudoti jam netrūko nei energijos, nei vaizduotės. Jo lydyklos lydė plieną, iš kurio įvairiose Vokietijos įmonėse buvo gaminama geležinkelio įranga; Kruppo įmonė pirmoji pagamino net nuo didelio greičio neskylančius ratus be sudūrimų. 5-ajam dešimtmečiui artėjant į pabaigą ir 6-jame dešimtmetyje gaminiai geležinkeliui sudarė verslo karkasą, kurį papildė įmonės pradėta gaminti laivybos

įranga – ašys ir sraigtiniai propeleriai upių ir vandenyno garlaiviams.

Lemtingas Kruppo karjeros posūkis į sėkmę, drauge atnešęs jam ir tarptautinę šlovę, įvyko 1851 metais, kai *Crystal Palace* parodoje Londone tūkstančių lankytojų dėmesį patraukė viena ekspozicija. Svarbiausias jos eksponatas buvo šešių svarų lengvasis pabūklas, kurio vamzdis buvo nulietas iš plieno, o ne iš įprastinės bronzos. Eksponatas laimėjo Kruppui aukso medalį – nes tai būta jo patrankos. Dar svarbiau, kad atsirado daugybė pirkėjų, ir netrukus Kruppas prekiavo pabūklais su Egiptu, Rusija, Olandija, Didžiąja Britanija, Šveicarija, Ispanija ir Austrija. Sunkiau jam sekėsi savoje šalyje – čia jis jau nuo 1843 metų vis bandė sudominti savo pabūklų vamzdžiais Prūsijos armijos Artilerijos departamentą. Tačiau pirmąjį Prūsijos užsakymą – išlieti tris šimtus plieninių graižtvinių lengvųjų pabūklų vamzdžių – Kruppas gavo tik 1859 m., įsikišus princui Vilhelmui (vėliau karaliui-imperatoriui Vilhelmui I). Kadangi artilerijos specialistai atsisakė paklausyti Kruppo patarimo, jog geriausiai tie vamzdžiai veiks kartu su jo suprojektuotais ir liedintais smūgio mechanizmais, penki iš 160 kare su Austrija 1866 m. panaudotų pabūklų sprogo mūšio lauke. Po šito prūsų galvos prašviesėjo ir jie ėmė kliautis Kruppo vertinimais, o jis savo ruožtu tapo Vokietijos imperijos ginklakaliu.

Kai 1887 metais Alfredas Kruppas mirė, jis jau buvo tapęs stambiausiu pramonininku Europos žemyne. Jo įmonėje dirbo 20 000 darbininkų, kasmet 23 000 joje pagamintų pabūklų būdavo tiekiami viso pasaulio šalims – nuo Šveicarijos iki Kinijos ir nuo Japonijos iki Montenegro; kasdien įmonė tiekė po 1000 sviedinių, 500 plieno ratų, ašių ir spyruoklių ir beveik 200 000 bėgių. Šiuos įspū-

dingus gamybos mastus dar labiau išplėtė Alfredo Kruppo įpėdiniai, – jo pradėta dinastija pergyveno ne tik Imperijos žlugimą, bet ir Trečiąjį Reichą, kuriam taip pat tiekė ginklus, uolumu nenusileisdami ir pačiam Patrankų karaliui.

Nacionalizmo laikais Kruppas buvo laikomas herojiška asmenybe ir Imperijos ramsčiu; Hugo Stinnesas, karjeros aukštumas pasiekęs pirmaisiais Veimaro respublikos metais, savo ruožtu buvo visuotinai gerbiamas, nes manyta jį turint tokio įžvalgumo ir tvirtumo, kokio stigo Respublikos vadovams. Iš pažiūros Stinnesas didvyrio nepriminė. Rašytojas ir diplomatas Haroldas Nicolsonas, kuris matė jį 1920 m. Spa konferencijoje dėl nusiginklavimo ir reparacijų mojuojant kumščiu prancūzų delegatams po nosimis, rašė, esą Stinnesas atrodęs kaip „Ahasveras [Amžinasis žydas] eigulio apdaru". Tačiau negalėjai suabejoti jo nenuilstama organizatoriaus energija; mirdamas jis paliko industrinę imperiją, nustelbusią Alfredo Kruppo sukurtąją.

Stinnesas pradėjo ganėtinai kukliai – 1893 m. perėmė šeimos įmonę. Tai buvo prekybos akmens anglimi ir vidaus laivybos įmonė. Bet jau iš pat pradžių jis buvo kupinas ryžto plėsti veiklą ir rizikuoti, ir ypač pastaroji savybė per dešimtį metų padėjo jam paimti į savo rankas Vokietijos-Liuksemburgo kasyklų kompaniją ir Reino-Vestfalijos elektros kompaniją, svarbiausią elektros energijos tiekėją Rūrui. Pokario metais, pasinaudodamas pinigų nuvertėjimu ir tvirta valiuta, kurios jam tiekė investicijos užsienyje, Stinnesas neregėtu greičiu sukūrė pramonės kompleksą – 1535 teisiškai nepriklausomus koncernus su 2888 filialais, pradedant kasyklomis, anglies prekyba, vandenyno bei upių laivyba ir baigiant popieriaus ir celiuliozės, plieno ir elektros energijos gamyba, spaustuvėmis ir leidyba, bankais ir draudimo organizacijomis. Jo sėkmę

lėmė sugebėjimas įžvelgti svarbiausias galimybes, anksti įvertinti tai, kad galimà vertikali verslo koncentracija, suvokti diversifikacijos svarbą, be to, ir jo nemąžtanti energija; o Stinneso populiarumo paslaptį sudarė tai, kad jo užmojų sėkmė sakytum metė iššūkį sąjungininkams, siekusiems, kaip daug kas manė, ir toliau laikyti Vokietiją skurde. Atrodė, jo turtų kaupimo gabumai beribiai; jam mirus Miuncheno satyrinis žurnalas *Simplicissimus* išspausdino paveikslėlį, kuriame šv. Petras skambina varpu prie rojaus vartų ir kviečia angelus: „Stinnesas atvyksta! Pabuskit, vaikai, arba per pora savaičių jo kišenėje atsidurs visas dvaras!"

Dar įstabesnė už Stinneso yra Friedricho Flicko istorija, rodanti pinigo galią nesėkmę paversti sėkme ir sumaišyti išmintingų vyrų protus. 1883 m. gimęs Pareinės ūkininko, tiekusio kasykloms šachtų sutvirtinimus, sūnus nuo pat vaikystės buvo įsitikinęs, jog padarys karjerą anglies ir plieno pramonėje, ir nuosekliai rengėsi šiam darbui iš pradžių Siegeno realinėje gimnazijoje, paskui trejus metus tarnaudamas buhalterio mokiniu Weidenau liejykloje ir galop Kelno universitetete, kur gavo komercijos diplomą. To pakako, kad jis gautų patikėtinio vietą Bremerio liejykloje; ištarnavęs šiose pareigose penkerius metus, jis buvo pakviestas valdybos nariu Mindeno ir Schwarte's akcinėn bendrovėn, viename didžiausių Siegerlando plieno fabrikų. Dvidešimt devynerių metų valdytojas pasinaudojo šiuo paaukštinimu ir vedė Siegeno tekstilės įmonininko dukterį, kuri atsinešė 30 000 reichsmarkių kraitį. Kadangi dirbo karo reikmėms gyvybiškai svarbioje pramonės šakoje, Flickas išvengė tarnybos apkasuose per 1914–1918 metų karą; šis susidūrimas davė jam progą gerokai pasipelnyti, supirkti ir pertvarkyti ne tokias efektyvias kaip jojo gamyk-

las, ir žinoma, Flickas, turėjęs spekuliacijos gabumų, šių progų nepražiopsojo. 1915 metais jis persikėlė į Niederschildeną, Charlottenhütte GmbH, 2000 darbininkų turinčią įmonę, kuri valdė kasyklas, aukštakrosnes ir valcavimo staklynus. Besibaigiant karui, įmonę jis dvigubai išplėtė.

Kaip ir Stinnesas, Flickas pasinaudojo pokario infliacija ir investavo didelį kapitalą į naujus fabrikus ir kasyklas; iki 1926 m. įvairius jam priklausiusius objektus jis sujungė į Vereinigte Stahlwerke trestą. Didžioji krizė vos neatvedė šio tresto į bankrotą, bet įsikišo Heinricho Brüningo vyriausybė ir išgelbėjo jį, supirkdama Flicko Gelsenkircheno kasyklos akcijas triskart brangiau, negu jos buvo įvertintos biržoje. Po šio nutikimo Flickas įsitikino, kaip svarbu palaikyti gerus santykius su valstybės valdžia, kad ir kieno rankose ji atsidurtų, ir dėl to jis ne tik rėmė nacių režimo politiką po 1933–iųjų, bet dar ir turėjo naudos iš arijanizacijos programos, perėmęs anksčiau žydams priklausiusią įmonę Liūbeko Hochofenwerke AG. Dėl kolaboravimo Niurnbergo karo nusikaltimų procese Flickas buvo nuteistas septyneriems metams kalėjimo (iš jų penkerius atsėdėjo).

Sutriuškinus nacizmą, suiro ir Flicko industrinė imperija, nes trys ketvirtadaliai jo nuosavybės buvo Rytų Vokietijoje ir naujasis komunistinis režimas tuos objektus nacionalizavo, o amerikiečių okupacinė vadovybė atrodė pasiryžusi priverstinai dekoncentruoti likusius. Nors ir pasiryžęs atsikurti, Flickas vis dėlto buvo toks atsargus, kad paklausė savo teisininkų iš Wall Streeto patarimo: užuot bylinėjusis dėl dekoncentravimo, parduoti įmones ir pasiimti pajamas (jos dėl priverstinio pardavimo buvo neapmokestinamos), o tada vėl investuoti jas į kitas įmones. Kaip tik tuo metu, kai ėmė įsibėgėti naujasis Vokietijos

ekonominis stebuklas, pinigų trūko, o palūkanos buvo didelės, Flickas pardavė savo angliakasybos įmones prancūzų sindikatui už 26 milijonus dolerių ir dar 19 milijonų blokuoto kapitalo, kurį buvo galima investuoti tik į Prancūzijos kompanijas. Tuomet jis pradėjo slapta supirkinėti Daimler-Benz kompanijos akcijas ir įsigijo 37,5 proc. šios firmos pagrindinio kapitalo už 20 milijonų dolerių, ir jo gaunamas pelnas galop pasiekė 3000 proc. akcijų nominaliosios vertės. Už kitas savo lėšas Flickas pirko plieno kompanijų akcijų Prancūzijoje ir Belgijoje, be to, įsigijo Feldmühle popieriaus fabriką, Dynamit-Nobel ir Krauss-Maffei tankų bei karo įrangos gamyklą, o kartu liko keturių Vokietijos plieno gamyklų savininku ir pasilaikė akcijų 227 įmonėse, įėjusiose į jo imperiją prieš 1945-uosius. Tatai būta didingo sugrįžimo; kai 1972-aisiais, eidamas aštuoniasdešimt devintus metus, Flickas mirė, jis buvo vadinamas turtingiausiu žmogumi Vokietijoje, o gal net ir Europoje.

Jei gilindamiesi į šių trijų industrijos milžinų karjeras mėgintume įžvelgti jose bent kruslą kilnumo ar dosnumo, turbūt patirtume nesėkmę. Apie Kruppą būdavo sakoma, esą jis nė grašio neišleidęs menui, mokslui, vargšams paremti ar visuomenės reikalams; šis apibūdinimas tinka taip pat ir Stinnesui, ir Flickui. Vargu ar galėtume juos pavadinti tikrai atsidavusiais savo šaliai. Kruppas neteikė Prūsijai jokios pirmumo teisės įsigyti savo ginklų ir nė nemirkteldamas pardavinėjo itin pavojingo tobulumo gaminius valstybėms, kurios galėjo nukreipti juos į jo tautiečius. Spa konferencijoje Stinnesas pelnė patrioto reputaciją savo narsiomis kalbomis apie tai, kas nutiksią prancūzams, jei jie pamėginsią išgauti reparacijas jėga; bet kai prancūzai po trejų metų taip ir pasielgė įžengdami į Rūrą,

Stinnesas ne tik pasipelnė iš kilusios dėl to infliacijos, kurią stengėsi pratęsti atsisakydamas finansiškai paremti bėdos prispirtą vyriausybę, – jis dar ir pasirūpino sudaryti abipusiškai naudingus sandėrius su Prancūzijos koncernais. Kai dėl Flicko, tai jo veikla niekaip neliudija jį rūpinusis tautos reikalais.

Šitas trijų pramonės didžiūnų karjeros aspektas, aišku, nebuvo visiems žinomas arba nepakankamai žinomas kad tūkstančiai vokiečių imtų mažiau jais žavėtis. O žavėtasi jais dėl susitelkimo į savo darbą. Regis, Kruppas yra sakęs, jog darbas esąs jo malda, ir šita pastaba būtų įtikimai skambėjusi ir Stinneso ar Flicko lūpose. Visas trejetas būtų galėjęs kartoti litaniją, kuri plūsta per garsiakalbių sistemą įspūdingame Heinricho Manno apsakyme *Kobesas,* – Stinneso gyvenimo satyrą: „Mano mintys paprastos ir tikslai paprasti. Aš niekuo ypatingu neišsiskiriu. Politikos nesuprantu. Esu užsiėmęs pirklys, vokiečių demokratijos simbolis. Nieks man nieko negali prikišti. Aš esu Kobesas. Kobesui – jokio apsirijimo. Kobesui – jokių išgertuvių. Kobesui – jokių šokių. Kobesui – jokių kekšių. Kobesas dirba dvidešimt valandų per parą."

Šis požiūris negalėjo nepatraukti paprastų vokiečių, kurie buvo linkę tikėti Liuterio įvardytą, bet, be abejonės, egzistavusia dar anksčiau nuostatą, jog Dievas skyręs kiekvienam žmogui pašaukimą, arba *Beruf,* ir jog vykdyti jį kaip įmanoma geriau esanti kiekvieno pareiga. Dauguma žmonių nesusimąstydavo, ar ši doktrina gali būti taikoma paaiškinti tam fanatiškam ir beatodairiškam Kruppų, Stinnesų ir Flickų turto siekimui; jųjų sėkmė, atrodė, teikia pakankamą atsakymą į bet kurį klausimą ir pakankamą pagrindą šiuos žmones liaupsinti. Daugelio vokiečių požiūris į turtingiausių pramonės didžiūnų karjerą pasižy-

mėjo ne didesniu kritiškumu nei Adolfo Hitlerio 1930-aisiais, kai jis atsisakė paklausyti savo radikalių partijos draugų ir būsimojo oponento Otto Strasserio patarimo, esą nacizmo socialinė revoliucija turėtų prasidėti stambiųjų pramonininkų eksproprijavimu. Hitleris atsakęs: „Argi, jūsų nuomone, aš toks pakvaišęs, kad sugriaučiau sunkiąją pramonę? Šie gamintojai prasimušė į viršūnes savo pačių nuopelnais ir kaip tik dėl šito atrankos proceso, kuris įrodo juos sudarant elitą, jie turi teisę vadovauti."

III

Vokiečių tauta žavėjosi klestinčiais pramonininkais, bet toli gražu ne tikraisiais finansininkais. Pramonininkai vis dėlto buvo susiję – ar bent taip atrodė neišprususiems žmonėms – su apčiuopiamais daiktais, kaip antai plieniniais bėgiais ar tonomis anglies, o finansininkai turėjo reikalą su pačia esmingąja magiška substancija – pinigais, ir todėl jie būdavo priskiriami tai pačiai kategorijai kaip ir burtininkai ar *Hexenmeister.* Kartkartėmis rasdavosi išimčių. Carlas Fürstenbergas, vadovavęs Berliner Handels Gesellschaft Bismarcko metais ir valdant Vilhelmui I, pelnė daugelio susižavėjimą ir tapo visame Berlyne populiaria asmenybe – iš dalies dėl to, kad atkakliai atsisakinėjo priimti iš Imperijos dvaro bet kokį titulą ar paaukštinimą, ar garbės ženklą, bet turbūt dar labiau dėl to, kad turėjo berlynietišką sąmojų ir jo *jeux d'esprits* būdavo persakomi iš lūpų į lūpas ir šitaip apskriedavo visą miestą. Juk daug kas atleidžiama tokiam žmogui, kuris gilią, bet neįspūdingą finansų ministro žmonos *décolleté* pavadina „apnuogintu deficitu" ir kuris vyrui, jam nusiskundusiam, esą jo gražuolė žmona apgaudinėjanti jį su dviem draugais, atsa-

ko, jog pats mieliau rinktųsi „30 nuošimčių gero dalyko negu visą šimtą prasto"; kai jo patikėtinis sykį paklausęs: „Atspėkit, kas ką tik numirė?", viršininkas esą atsakęs tokiais žodžiai: „Šiandien tiks bet kas"; kitąkart jis užsisakęs sau visą miegamąją kupė, bet kadangi traukinys buvo prikimštas, prie jo priskretęs pažįstamas ir ėmęs prašyti: „*Herr Fürstenberg,* jūsų viršutinis gultas laisvas. Užleiskite jį man! Nesvarbu, kiek kainuos!", o į tai šis atkirtęs: „*Na schön* – bet pirmiau leiskite man ant jo permiegoti".

Tačiau apskritai į finansininkus nuo neatmenamų laikų žiūrėta su giliu ir nepalenkiamu įtarumu. Net Jakobui Fuggeriui nepavyko šito išvengti. Daugeliui patriotiškai nusiteikusių vokiečių jo vaidmuo tvarkant popiežiaus finansus ir ypač indulgencijas, popiežiaus suteiktas Albrechtui Brandenburgiečiui, daugeliui vokiečių patriotų atrodė vien nedoras sandėris siekiant pasipelnyti, prislėgęs šalies ekonomiką, nes dėl jo pradėta gausiai išvežti auksą. Nuo Fuggerio laikų nepasitikėjimas, peraugęs į karštą neapykantą, persekiojo visą dvaro finansinių patarėjų ir bankininkų kastą. Toks požiūris turėjo pagrindą, nes bažnyčiai nuo seno draudžiant užsiimti palūkanavimu, labiausiai prityrę ir geriausiai įsitvirtinę finansininkai tapo žydai: Oppenheimeris ir Wertheimeris – Vienoje, Liebmannas, Gompersas, Ephraimas, Itzigas, Isaakas – Berlyne, Behrensas – Hanoveryje, Lehmannas – Halberštate, Baruchas ir Oppenheimas – Bonoje, Seligmannas – Miunchene, Kaulla – Štutgarte ir Rothschildas – Frankfurte ir Vienoje. Vokiečiams buvo sunku patikėti, kad žydų bankininkai galėtų tarnauti dar kažkam, o ne vien sau, ir visuomenės priešiškumas ne visuomet ribodavosi žodiniais išpuoliais

ir socialiniu boikotu, kaip parodė liūdnai pagarsėjusi Josepho Süss Oppenheimerio byla.

Süss Oppenheimeris, ambicingas jaunuolis, ėjęs kuklias pareigas Palatinato, Heseno ir Kelno kurfiursto dvaruose, 1732 metais tapo Viurtembergo princo Karlo Aleksandro asmeniniu sąskaitininku. Matyt, savo pareigas jis vykdė nepaprastai stropiai, nes po metų tapęs Viurtembergo kunigaikščiu, Karlas Aleksandras padarė jį savo vyriausiuoju finansiniu patarėju ir suteikė jam ypatingus įgaliojimus. Išmintingiausia Süss Oppenheimeriui būtų buvę naudotis šiais įgaliojimais itin nuosaikiai, nes padėties būta opios. Protestantiškoje šalyje katalikas Karlas Aleksandras neturėjo didelio populiarumo, jo polinkio į absoliutizmą nemėgo pavaldiniai, didžiavęsi nuo seno turėtomis laisvėmis. Tačiau naujasis finansinis patarėjas nebuvo atsargus ir ne tik skatino valdovo polinkius, bet dar ir pakišdavo jam naujų idėjų. Vadovaudamasis komercijos principais, kurie vargu ar tiko šioje žemės ūkio šalyje, jis įvedė valstybės monopolį prekybai druska, oda, vynu ir tabaku, įsteigė banką ir porceliano fabriką, pats tapo jų dalininku; sklido kalbos, esą jis pelnosi iš valstybinės loterijos, blogos reputacijos kavinių ir lošimo namų, kuriems, pamaldžiųjų pasipiktinimui, buvo leista veikti be jokių regimų ribojimų. Dėl šių dalykų priešiškumas jam augo, ir dar *Finanzrat* (finansinis patarėjas), dabar visų vadinamas *Jud Süss*, pradėtas kaltinti veiksmais, kuriuos būtų labiau tikę priskirti jo ponui, o šis, visų liudijimu, buvęs švaistūnas ir kupinas įgeidžių.

1738 metais, vos tik Karlas Aleksandras pasimirė, Süss Oppenheimeris buvo suimtas, nedelsiant nuteistas už valstybės išdavimą ir pakartas; procese netrūko pažeidimų, o teisėjų kėdėse sėdėjo asmeniniai teisiamojo priešai.

Daugiau tokių atvejų kaip Süss Oppenheimerio nebebuvo, bent iki nacizmo laikų (kai Veitas Harlanas tos istorijos pagrindu sukūrė aršiai antisemitinį filmą). Bet žydiškumo ir bankininkystės junginys ir toliau keldavo nepalankią reakciją, ir net galingasis Bismarckas nepajėgė apsaugoti nuo to savo svarbiausio finansinio patarėjo. 1858 metais, paskirtas pasiuntiniu į Sankt Peterburgą, Otto von Bismarckas paprašė savo draugo barono Mayerio Carlo Rothschildo, galingos tarptautinės bankininkų dinastijos atstovo, parekomenduoti jam patikimą bankininką Berlyne ir, pasak legendos, nurodė, kad jis turėtų būti žydas. Rothschildas rekomendavo Gersoną Bleichröderį, kurio tėvas nuo 1830 metų buvo Rothschildų agentas Berlyne ir kuris nenutraukė šių ryšių net ir tuomet, kai pats tapo stambaus masto bankininku ir turėjo klientų iš visuomenės grietinėlės.

Bleichröderis tvarkė Bismarcko asmeninius piniginius reikalus iki pat pastarojo gyvenimo pabaigos, be to, teikdavo jam žinių apie ekonominę kitų šalių padėtį ir jų iždo būklę; ši informacija pasidarė Bismarckui neįkainojama, kai jis perėmė vadovavimą Prūsijos, o nuo 1871-ųjų ir Vokietijos užsienio politikai. Iš puikios Fritzo Sterno monografijos apie šių dviejų žmonių santykius aiškėja, kad Bleichröderio įtaka nebuvo neribota. Kancleris naudojosi jo vertinimais ir įsiklausydavo į jo patarimus. Tačiau ne visuomet jais vadovaudavosi, kaip antai 1887 metais, kai jis griebėsi finansinio spaudimo, norėdamas numaldyti Rusijos avantiūristinę politiką Balkanuose, nors Bleichröderis šiam žingsniui iš esmės nepritarė. Vis dėlto daugelis Bismarcko tėvynainių manė ar bent dėjosi maną, – nors šios nuostatos nepatvirtino jokie įrodymai, – jog jis buvo tik įrankis Bleichröderio rankose. 1877 m. dešiniosios pakrai-

pos publicistas Rudolfas Meyeris rašė, neva kancleris savo „*Hausfreund*" Bleichröderiui, žmogui, pagarsėjusiam „skandalingu godumu ir nešvariais sandėriais", leido korumpuoti visuomenės viršūnę ir padaryti ją „beginkle socialdemokratijos auka".

Beje, Bleichröderis buvo ne vienintelis stambus bankininkas, be pakankamo pamato kaltintas turėjęs neoficialią įtaką politikai ir piktnaudžiavęs ja savo nedoriems kėslams. Paskutiniaisiais Veimaro respublikos metais tokia reputacija prilipo Jakobui Goldschmidtui, sąmojingam, plataus išsilavinimo ir neeilinių gabumų Darmstädter banko pirmininkui, draugavusiam ir su Heinrichu Brüningu, Reicho kancleriu 1930 – 1932 m., ir su generolu Kurtu von Schleicheriu, padėjusiu nušalinti tiek Brüningą, tiek jo įpėdinį Papeną, tačiau nesugebėjusį taip sėkmingai išstumti Adolfo Hitlerio. Turint galvoje Goldschmidto ryšius, nesunku buvo įsivaizduoti jį laikius savo rankose visų virvelių galus sudėtingame politiniame žaidime paskutiniuoju Veimaro respublikos gyvavimo laikotarpiu, lygiai kaip nesunkiai galėjai įtikėti, jog Hermannas J.Absas, 1960 metais tapęs vyriausiuoju Vokietijos banko (Deutsche Bank) administratoriumi ir įėjęs į dvidešimt šešias kitas direktorių tarybas (iš kurių aštuoniolikai vadovavo), buvo *éminence grise*, slypinti už Konrado Adenauerio vyriausybės nugaros, nes pastarasis su juo konsultuodavosi. Nei tarp kraštutinių dešiniųjų, nei tarp kairiųjų netrūko žmonių, linkusių apkaltinti Goldschmidtą, Absą ir kitus panašius asmenis, kaip kadaise ir Bleichröderį, prisidėjus prie visuomenės sugedimo.

Nuoseklesni mąstytojai neabejojo, kad korupcijos šaltinis yra ne numanomi manipuliatoriai, o patys pinigai. 1843 m., recenzuodamas Bruno Bauerio studiją „žydų klau-

simu", Karlas Marxas rašė: „Pažvelkime į tikrąjį žydą, – ne *šabo* žydą, apie kurį kalba Baueris, bet *šiokiadienių* žydą. <...> Koks yra pasaulietinis judaizmo pamatas? *Praktinės* reikmės, rūpinimasis *savimi*. Koksai pasaulietinis žydo kultas? *Huckstering*. Kas jo dievas šiame pasaulyje? *Pinigas*. Puiku: mūsų amžius išsivadavęs iš *huckstering* ir *pinigų* priespaudos, o sykiu ir iš tikrojo praktinio judaizmo." Šis pasažas mėgstamas cituoti kaip žydų neapykantos sau pavyzdys, tačiau visiškai aišku, jog Marxo priešiškumas krypsta ne tiek į savo tautą, kiek į istorijos jai skirtą veiklą ir visuomenę persmelkusį godumo instinktą. Vėlesniuose veikaluose jis nebe taip pabrėžia šios ydos žydiškumą, bet savo kritišką žvilgsnį nukreipia į pačią socialinę sistemą, kuri, jo akimis žiūrint, yra pražūtingai susikompromitavusi dėl visuotinio turto vaikymosi. „Šiuolaikinė visuomenė, – rašė jis *Kapitale*, – kuri vos gimusi tuoj ištraukė Plutą už plaukų iš žemės gelmių, sveikina auksą nelyginant savo Šventąjį Gralį, nelyg žaižaruojantį paties gyvenimo pagrindo įsikūnijimą."

Vienintelis kelias į laisvę, į išsivadavimą iš nelygybės, visokiausių neteisybių ir žvėriškumų, kuriuos sukėlusi ši klaidinga vertybių sistema, – tai sugriauti esamą visuomenės tvarką, laimėjus proletarinei revoliucijai panaikinti kapitalizmą ir įvesti socializmo aukso amžių.

Pažiūrų kategoriškumu nuo Marxo neatsiliko ir jo amžininkas Richardas Wagneris. Šis teiginys gali kelti nuostabą, nes savo ankstyvosiose operose Wagneris tiksliai perteikė labiausiai kapitalistinės klasės – buržuazijos – rūpesčius ir aspiracijas. Kaip nurodė žymus vokiečių literatūrologas Hansas Mayeris, *Skrajojantis Olandas* (1843) kupinas regresyvaus utopizmo ir optimistinės revoliucinės vilties, kurią 1830 – 1848 metais puoselėjo vokiečių vidu-

rinioji klasė; *Tanhoizeris* (1845), nepaisant legendinių veiksmo aplinkybių, esąs menininko drama, *Künstlerdrama*, jos tema – konfliktas tarp genijaus ir praktinių reikalų pasaulio, kuriame jis turįs gyventi – dažnai pasikartojanti viduriniosios klasės literatūroje; o *Niurnbergo meisterzingeriuose* (1868) prisimenami išdidžios ir savimi pasikliaujančios biurgerių klasės laikai, kuriuos simbolizuojąs Hanso Sakso ir meisterzingerių Niurnbergas, ir reiškiami esamo laiko vokiečių buržuazijos lūkesčiai Vokietijos susivienijimo išvakarėse – aspiracijos, kurias ir patsai Wagneris išsakęs savo raštuose bei už kurias kovęsis 1848 m. Saksonijos revoliucijos metu.

Bet jau *Lohengrine* (1850) esama užuominų į tai, kad Wagneris ima netekti kantrybės dėl viduriniosios klasės nesugebėjimo pripažinti teisėtus menininko reikalavimus: Lohengrino tragedija yra ta, kad likdamas ištikimas sau jis negali tikėtis iš buržuazinės visuomenės nei supratimo, nei užuojautos; jis negali tuo pat metu būti Gralio riteris, šeimos vyras ir politikas, ir tą suvokęs jis palieka Elzę Brabantietę ir josios pasaulį ir grįžta į dvasios karaliją. Per tolesnius metus po *Lohengrino* sukūrimo Vokietijos suvienijimas skatino vis didėjantį materializmą, ir Wagnerio kritinė nuostata gilėjo. Thomas Mannas sykį yra rašęs, jog Wagneris vis labiau linko manyti meną esant geriausią kriterijų spręsti apie buržuazines vertybes, o aplink save jis regėjo meno nuosmukį ligi paprasčiausios pasimėgavimo priemonės. Regėjo, kaip lengvabūdiškumas ir rutina išstumia rimtumą ir atsidavimą, kaip neįtikėtinos pinigų sumos švaistomos ne tikrojo meno tikslams, bet pigiems efektams. Supratęs, kad nieko jo spektakliai neveikia taip, kaip veikia jį patį, kad jo skundai sutinkami nuobodžio žiovuliu, jis darė išvadą, jog tokiems dalykams leidžian-

čios rastis politinės ir socialinės sąlygos prašyte prašosi revoliucinio pertvarkymo.

Tokia buvo pagrindinė mintis, išsakyta *Nibelungų žiede,* muzikinėje dramoje, paremtoje Volsungų sagomis, tačiau bylojančioje į paties Wagnerio epochą ir smerkiančioje jos socialines ir kultūrines vertybes. Kompozitoriaus akimis, Albericho prakeiksmas *Reino aukse,* nuskambantis po to, kai iš jo pavagiamas aukso žiedas, visiškai išsipildė ir tikrovės pasaulyje, ne vien operoje.

Wie durch Fluch er mir geriet,
verflucht sei dieser Ring!
Gab sein Gold
mir Macht ohne Mass,
mun zeug' sein Zauber
Tod dem, der ihn trägt!
Kein Froher soll
seiner sich freun,
keinem Glücklichen lache
sein lichter Glanz!
Wer ihn besitzt,
den sehre die Sorge,
und wer ihn nicht hat,
den nage der Neid!
Jeder giere
Nach seinem Gut,
Doch keiner geniesse
mit Nutzen sein!
Ohne Wucher hüt' ihn sein Herr;
doch den Würger zieh' er ihm zu!
Dem Tode verfallen,
fessle den Feigen die Furcht:
so lang er lebt,
sterb er lechzend dahin,
des Ringes Herr
als des Ringes Knecht...

[Kaip prakeiksmas jis man teko,
Tebus prakeiktas tas žiedas!

Jo auksas man teikė
Beribę galią,
Dabar te jo burtai
mirtį neš tam, kas jį mūvės!
Nė vienas linksmuolis
Te juo nesidžiaugs,
Nė vieno laimingo
Tenelinksmins jo žibesys!
Kas jį turės,
Tegu tą rūpestis ėda,
O tą, kuris jo neturės,
Tegraužia pavydas!
Visi tegu gviešiasi
Jo gėrybių,
Bet tegu nė vienas
Iš jo naudos neturės!
Be pelno tesaugo jį šeimininkas,
Bet smaugiką teprišauks jis turėtojui!
Mirti nusmerktą
Tegu baimė sukausto bailį:
Kol gyvas bus,
Temirs jis pamažu iš godulio,
Žiedo valdovas
Kaip ir žiedo vergas...]

Nibelungų žiedas – tai buržuazijos parabolė, kulminaciją pasiekianti Zygfrydo laidotuvių marše operoje *Dievų žuvimas,* šioje raudoje dėl prarastos dorybės ir neišmintingos narsos. Wagneris nepasako aiškiai, ar kas nors dar gali būti išgelbėta iš šio visuotinio vertybių nuosmukio. Dramos pabaiga nevienareikšmė. Tačiau akivaizdu, jog kompozitorius puoselėjo utopinę viltį, kad menas išgelbės pasaulį, ir jis bus pagrįstas teisingumu, brolybe ir meile, ir tikėjo, jog tam, kad toks pasaulis taptų įmanomas, žiedas turįs grįžti į Reiną, t.y. auksas turi liautis vykdęs savo funkciją ir vėl pavirsti tuo, kuo buvo. Čia Wagneris primena mums kitą nuo buržuazinių vertybių atsiribojusį

poetą – Rainerį Maria Rilke, kuris kartą rašė: „Rūda ilgisi namų. Ji trokšta palikti monetas ir ratus, kurie moko ją menko gyvenimo. Ir iš fabrikų, ir iš skrynių ji sugrįš į žiojinčias gyslų ertmes, kurios užsivers jai įkandin".

IV

Žinoma, nieko panašaus jinai nepadarė. Priešingai, ji ir toliau buvo Vokietijos ekonominio gyvenimo varomoji jėga ir kaip paprastai darė įtaką politikai, žmonių socialinėms nuostatoms ir meno bei mokslo padėčiai. Be to, jos paveikumas ir prastuomenės, ir išsilavinusių sluoksnių mąstysenai nė kiek nesumažėjo, o kartkartėmis pasiekdavo netgi stulbinamą mastą, kaip galima įsitikinti iš trijų Naujųjų laikų Vokietijos istorijos pavyzdžių.

1871 metais karinio pralaimėjimo ištikta Prancūzija užleido Vokietijai Elzaso ir Lotaringijos provincijas drauge su jų gerai išplėtota tekstilės pramone ir turtingais geležies rūdos ir potašo telkiniais, be to, dar sutiko mokėti 5 bilijonus frankų karo kontribucijų su procentais. Bismarckas vylėsi, jog šie įsipareigojimai ilgiems metams prislėgs prancūzus ir neleis jiems atgauti karinės galios, bet jo laukė nemalonus nusivylimas – Prancūzijos vyriausybė išmokėjo skolą 1873-aisiais, o šio nepageidaujamo punktualumo rezultatai tikriausiai sukėlė jam dar didesnį nerimą. Iš tų pinigų, kuriuos gavo iš Prancūzijos, Vokietijos imperinė vyriausybė pasiliko mažiau nei pusę, o visa kita išmokėjo atskiroms žemėms. Tačiau tiek federalinė, tiek žemių vyriausybės netruko išleisti netikėtai it iš dangaus nukritusį lobį: pirmoji papildė per ką tik praūžusias kautynes išsekusius karo amunicijos išteklius ir išplėtė pajėgas, kad šios atitiktų naujas reikmes, o žemės panaudojo šias lėšas karo įsiskolinimams likviduoti, pensijoms mokė-

ti, vietinėms statybos programoms vykdyti, tiesti plentams ir geležinkeliams. Vienaip ar kitaip – pensijų, algų ar verslo sutarčių pavidalu – didžioji prancūzų kontribucijų dalis galop suplaukė į Vokietijos piliečių kišenes. Kadangi tuo pat metu vyriausybinė pinigų reforma laisvai cirkuliuojantį kapitalą papildė dar 762 milijonais markių, visa tai baigėsi smarkiu ekonomikos perkaitimu.

Toliau ištiko didžiausias spekuliacijos bumas, kokio Vokietija dar nebuvo patyrusi, o jį sukėlė pražūtingai sutapusios aplinkybės – susikaupė didžiulės nepanaudotų pinigų sumos ir buvo priimti akcinių bendrovių steigimą liberalizavę įstatymai, gerokai išplėtę investavimo galimybes. Gandai apie milžiniškus pelnus iš geležinkelio, statybos ir naujų pramonės įmonių sutraukė gausybę įvairiausių profesijų žmonių į bendrovių steigėjų kontoras, jie atsinešdavo savo viso gyvenimo santaupas; tam tikrą laiką jų lūkesčiai pildėsi su kaupu, – jie pasinėrė į nesvajotą prabangą ir leido pinigus lengva ranka, tikėdamiesi, jog lengvai pelnomo pinigo jau niekuomet nepristigs. Tačiau visai neilgai trukus paaiškėjo, jog tai būta trumpalaikio rojaus. 1873 m. gegužy Reichstage pasigirdus kalboms apie nesąžiningus maklerius, kurie esą plėšiantys smulkiuosius investitorius, staiga krito Bethelio Strousbergo geležinkelio įmonių akcijos, buvusios svarbiausia varomoji jėga spekuliacijų biržoje, ir ekonomikos bumas nuslūgo, sužlugdydamas dešimtis solidžių bendrovių bei šimtus menkesniųjų ir tūkstančius patiklių žmonių, kuriems teko išmokti karčią pamoką, jog popieriniai pelnai netvarūs, bet popieriniai nuostoliai, jei jų nepadengsi, – tikri.

Ilgainiui ekonomika atsigavo, tačiau psichologinės smukimo pasekmės buvo juntamos ilgiau. Kaip visuomet, kai ištinka tokios nesėkmės, pasigirdo reikalavimų ištirti bylą

ir surasti kaltininkus, ir kaip dažniausiai būna tokiomis aplinkybėmis, viešoji nuomonė susirado juos pati, nelaukdama, kol kas imsis sistemingai tirti reikalą. Dėl 1873 m. kracho pirmiausia buvo apkaltinta Nacionalinė liberalų partija, turėjusi stipriausias pozicijas Reichstage ir buvusi atsakinga už naujosios pinigų reformos įgyvendinimą, bankininkystės ir akcinių bendrovių įstatymų liberalizavimą ir, kaip grėsmingai rašė vienas laikraštis, pernelyg jau taiksčiusis su finansininkų klanu, galbūt dėl to, kad keletas žymesnių partijos vadovų turėjo tarp bankininkų giminaičių. Šie kaltinimai smarkiai pakirto tiek Nacionalinės liberalų partijos reputaciją, tiek jos pasitikėjimą savo jėgomis, ir tatai buvo lemtingas padarinys, nes dešimtmečio pabaigoje davė pagrindo Bismarckui užsipulti šią partiją ir nulėmė galutinį vokiečių liberalizmo pralaimėjimą bei Vokietijos politikos posūkį konservatyvia, modernybei priešiška kryptimi.

Dar lemtingesnė šio kracho pasekmė buvo ta, kad su juo Vokietijoje atsigavo tulžingas antisemitizmas. Daug nacionalinių liberalų lyderių buvo žydai, tokie stambūs bankai kaip Bleichröderio ir Oppenheimerio dalyvavo pačiame bume, o paskui prisidėjo prie pastangų sureguliuoti krizę. Tačiau prisiminta būtent jų dalyvavimas, jis labiausiai kliuvo tiems žmonėms, kurie patyrė nuostolių dėl savo pačių troškimo pralobti ir neatsargumo; kaip tik šie žmonės drauge su konservatyviąja spauda padėjo išplisti tai gajai nuomonei, esą 1873-iųjų biržos krachą savo manipuliacijomis sukėlė žydai.

Pražūtinga 1923 metų infliacija dar įtikinamiau parodė, kaip piniginės manipuliacijos gali smarkiai užnuodyti savo aukų sąmonę. Kaip ir 1873-iųjų krizės, šio milžiniško su-

sidorojimo su smulkiąja buržuazija priežastis buvo karas, konkrečiai tas faktas, kad 1914 – 1918 m. karo veiksmus Vokietija finansavo ne iš mokesčių, o iš paskolų. 1914 metų rugpjūčio mėnesį Reichstagas, įgaliojęs imperinę vyriausybę įsiskolinti net 5 bilijonus reichsmarkių karui finansuoti ir dar sustabdęs teisinį draudimą leisti į apyvartą aukso atsargomis nepadengtus banknotus, sukūrė lygiai tokią padėtį, kokia aprašoma *Fausto* Antroje dalyje.

Už didžią dalį būsimo jų triūso
Su samdiniais atsiteista švariai.
Išsyk lengviau jų mergos atsiduso
Ir smuklininkai, ir kariai.*

Pinigų spausdinimo mašina visam karo laikotarpiui tapo pagrindinė priemonė vyriausybės, armijos ir biznio reikmėms tenkinti, bet tokia praktika penkiagubai padidino apyvartoje esančių pinigų kiekį ir iki 1918 m. reichsmarkė buvo nuvertėjusi ligi maždaug pusės savo prieškarinio aukso atitikmens.

Nugalėtai Vokietijai užkrauta baisinga reparacijų našta, tas faktas, kad Versalio taikos sutartimi iš jos buvo atimti ištekliai, galėję palengvinti išsimokėti šias skolas (kolonijos, prekybos laivynas, geležinkelių riedmenys, mineralų telkiniai), ir tai, kad sąjungininkai atsisakė priimti išmokas darbo jėgos ar pagamintų prekių pavidalu, paliko Respubliką su įsiskolinimais, kuriems likviduoti ji neturėjo pakankamai aukso atsargų, tačiau mokėti privalėjo, kitaip būtų praradusi dar daugiau teritorijų. Nenuostabu, kad ji griebėsi to, ką darė ir josios pirmtakai, – spausdino dar daugiau pinigų. Jei būtų pavykę derybomis pakankamai greitai pakeisti reparacijų skaičių, gal šis sprendimas ir

* J.V. Getė. *Faustas*. – P. 239.

būtų davęs rezultatų, bet visos šiuo tikslu rengtos konferencijos baigdavosi nesėkmingai, ir Vokietijos valiutos vertė ėmė smukti gąsdinančiais tempais. 1923 m., kai prancūzai dėl menko preteksto užėmė Rūrą, paskutinį Vokietijai likusį anglies ir geležies rūdos kompleksą, o vokiečių vyriausybė atsakė pasyvaus priešinimosi programa, – tuomet padėtis pasidarė visiškai nebevaldoma. Tokia reakcija buvo narsus, tačiau neapgalvotas poelgis: reikėjo teikti paramą streikuojantiems Rūro kasyklų, geležinkelio ir fabrikų darbininkams bei vadovybei, tačiau šaliai tai brangiai atsiėjo. Nedrįsusi apmokestinti turtingesniųjų piliečių kapitalo, vyriausybė karštligiškai daugino popierinius pinigus (1923 m. pabaigoje 133 gamyklose 1783 presai dieną naktį spausdino banknotus), o jų vertė krito jų spausdinimo greičiu.

Vokietijos infliacijos istorija pakankamai gerai žinoma. Būdamas vaikas, 1923 m. Kanadoje vieną dieną už 5 centus nusipirkau saldainį, po kurio popierėliu radau įvyniotą dešimties tūkstančių reichsmarkių banknotą – spalvingą, tačiau bevertį „prizą". Vokietijoje tuo metu darbininkai gaudavo užmokestį dukart per dieną ir, nešini dar didesnės denominacijos banknotų prikimštomis cigarų dėžutėmis, skubėjo išleisti juos maistui ar kitoms būtinoms prekėms, kol nebus paskelbtas naujas dolerio kursas ir jų pinigai nepraras pusės savo vertės. Tai buvo geri laikai žmonėms, turėjusiems indėlių užsienyje, spekuliantams, variusiems prekybą per valstybines sienas, pigiai pirkusiems Vokietijoje ir brangiai pardavusiems Olandijoje, bei tokiems magnatams kaip Stinnesas, turėjusiems galimybių plėsti gamybą iš paskolų, kurias galėjai grąžinti nuvertėjusiais pinigais. Bet tūkstančiams viduriniosios klasės žmonių pasaulis apvirto aukštyn kojomis ir visi Marxo teigi-

niai apie pinigų galią transformuoti vertybes tapo akivaizdūs – tame pasaulyje išlaidumas sulaukdavo atpildo, taupumas būdavo baudžiamas, brolis, pragėręs savąją šeimos palikimo dalį ir neišmetęs butelių, turėjo daugiau naudos nei kitas, kuris buvo pasidėjęs savo dalį į banką, nes ten jo pinigai nuvertėjo pernakt; tame pasaulyje paprasčiausi daiktai būdavo įkainojami pasibaisėtinomis sumomis, maisto, kuro, drabužių, gydytojų paslaugų ir ligoninių slaugos kainos tapo astronominės. Šiomis beprotiškomis sąlygomis dažniausiai nukentėdavo žmonės, gyvenę iš pensijų ar kitų pastovių pajamų šaltinių, senukai ir jaunimas. Fizinio darbo darbininkų sąjungos kurį laiką įstengdavo pasiekti, kad jų užmokestis būtų reguliuojamas pagal infliacijos tempus, tačiau 1923 metais jie jau kentėjo nuo plintančio nedarbo ir milijonai žmonių palikdavo savo sąjungas, nes šios nebeįstengė apginti nei jų darbo vietų, nei tų teisių, kurias darbininkai išsikovojo 1918 – 1919 metais; mažų parduotuvių savininkai ir nepriklausomi verslininkai atsidūrė ne geresnėje padėtyje, nes medžiagų bei prekių kainos augo akyse, o pajamos tirpte tirpo, dar nespėjus jų suskaičiuoti.

Traumuojančios šių patirtų nuostolių pasekmės dar ilgai buvo juntamos. Kad 1932 – 1933 m. profesinės sąjungos nesugebėjo apginti Respublikos vyriausybės nuo dešiniųjų išpuolių, kad amatininkų bei smulkių prekiautojų sąjungos įsitraukė į nacionalsocialistinį sąjūdį, o dauguma smulkiųjų buržua regėjo Adolfą Hitlerį kaip išgelbėtoją, – visa tai lėmė ne vien 3-iojo dešimtmečio ekonominė depresija, bet ir 1923 metų didžiosios infliacijos atsiminimas. Pirmasis vokiečių demokratinio valdymo eksperimentas buvo iš anksto pasmerktas nesėkmei – tą valandą, kai priemonė, atrodytų labiau nei kuri kita teikianti žmonėms

galimybę iš naujo racionaliai įvertinti savo padėtį, šios galios nustojo.

Milijonams vokiečių šis precedento neturintis ir gluminantis įvykis galutinai atėmė tikėjimą atstovavimu paremta valdymo forma ir skatino plisti mesianizmą ir utopizmą. O šia vertybių transformacija pasinaudojo Adolfas Hitleris.

V

Savotiška likimo ironija – antras Vokietijos mėginimas sukurti veiksmingą demokratinę sistemą prasidėjo panašiomis aplinkybėmis kaip ir 1923-iaisiais; galima imtis įrodinėti, jog šio mėginimo sėkmę laidavo dar viena manipuliacija su pinigais. Tačiau tatai tėra hipotezė, kuriai toli gražu ne visi pritaria netgi Vokietijoje, ir mūsų požiūris į ją tam tikra prasme gerokai priklauso nuo to, ką laikysime sėkme.

Antrąjį pasaulinį karą, kaip ir Pirmąjį, Vokietija baigė turėdama didžiulę skolą, gniuždančius įsipareigojimus atlyginti karo nuostolius bei patenkinti kitus reikalavimus ir karo metu smarkiai kritusia valiuta, netrukus tapsiančia ir visiškai beverte. Jos nuvertėjimą paspartinęs veiksnys buvo okupacinė markė – piniginis vienetas, kurį išleido valstybės nugalėtojos mokėti savo karinėms pajėgoms bei kitoms tarnyboms algas ir kaip teisėtą mokėjimo priemonę atsiskaitymuose tarp jų karinių padalinių ir vokiečių civilių asmenų. Okupacinė markė buvo prilyginta reichsmarkei ir galėjo būti keičiama į Britanijos ir Jungtinių Valstijų valiutas santykiu dešimt su vienu doleriu. Gal tai dar būtų buvusi pusė bėdos, jei ne besiplečianti juodoji rinka, kurioje infliacijos išpūstomis kainomis asmenys iš

okupacinių dalinių ėmė prekiauti tokiomis prekėmis kaip tabakas ir kava už reichsmarkes, kurias jie paskui išsikeisdavo į savos šalies pinigus, pelnydami nuo 100 iki 150 procentų. Todėl Amerikos karinei vadovybei teko pakeisti ši piniginį vienetą kariniais dokumentais, kurie tiko karo tarnybų atsiskaitymams, bet ne prekybai su civiliais. Vaistas pakenkė labiau už pačią ligą, nes nauju mainų atitikmeniu tapo amerikietiškos cigaretės. Edwinas Hartrichas rašė: „Cigaretė tapo vertės matu, kainos būdavo nurodomos pakeliais ir *Stangen* (dėžutėmis), ir šitai dar labiau padėjo išstumti infliacijos paveiktą ir galop visai bevertę reichsmarkę iš apyvartos".

Kaip ir 1923-iaisiais, vieni žmonės ir šiomis sąlygomis kuo puikiausiai vertėsi, o kiti tapdavo tų sąlygų aukomis. Okupacinių dalinių kariams buvo prieinamos pigios stovyklų parduotuvės, be to, jie galėjo paprašyti savo šeimų atsiųsti jiems cigarečių ir kitų prekių, kurias noriai pirkdavo vokiečiai civiliai, todėl kariai plačiai pelnėsi, lygiai kaip ir vietiniai spekuliantai. Tačiau jei pusiau kvalifikuotas darbininkas per savaitę uždirbdavo vidutiniškai 80 RM, o vieno dolerio vertės cigarečių dėžutė mažmeninėje prekyboje kainavo 1000 RM ar net daugiau, buvo aišku, kad dauguma vokiečių vos įstengdavo prasimaitinti, nebent jų šeimos būtų turėjusios vertingų daiktų, kuriuos galėtų parduoti juodojoje rinkoje už cigaretes, o už šias nusipirkti šiek tiek daugėliau vieno kito maisto produkto iš tų asmenų, kurie turėjo sukaupę jų dideles atsargas ir iš to pelnėsi. Ilgainiui okupacinei vadovybei tai ėmė kelti rūpestį, nes ji nenorėjo būti apkaltinta tuo pačiu, už ką buvo teisiami naciai Niurnbergo procese, t.y. nugalėtos tautos plėšimu. 1947 m. Jungtinių Valstijų kariuomenė

mėgino reguliuoti ir prižiūrėti juodąją rinką ir šitaip užtikrinti, kad Vokietijos piliečiai joje už mainomas gėrybes gautų atitinkamos vertės prekių. Tačiau nieko doro iš to neišėjo, ir tada Vakarų okupacinė vadovybė ryžosi atlikti esminę pinigų reformą.

1948 m. birželį buvo paskelbta, kad Vakarų okupuotų zonų piliečiai privalėsią užregistruoti turimą ar banke laikomą reichsmarkių kiekį, ir šios būsią paverstos naujomis Vokietijos markėmis *(Deutschmark)* santykiu 1 DM:10 RM; kiekvienam vokiečiui iš pradžių būsią leista išsikeisti 400 RM, o po dviejų mėnesių – dar 200 RM. Šis nutarimas, nubraukęs šimtus bilijonų reichsmarkių, cirkuliavusių kaip vertybiniai popieriai, karo obligacijos, užstatai ir atsargos fondai, atrodė drakoniškas, ir sovietų vyriausybė netrukus jį taip ir pavadino, mat ji jau seniai buvo liovusis vykdžiusi bendrą su Vakarų valstybėmis ekonominę politiką ir būtų pageidavusi regėti tolesnę infliaciją Vakaruose, nes tai potencialiai galėtų vesti į komunizmo pergalę. Tačiau šis nutarimas užkirto kelią „cigaretinei" ekonomikai, iškreipusiai senąją mokėjimo priemonę, ir įvedė naujus pinigus, kurie nors nebuvo padengti auksu ar sidabru, netrukus tapo tvirta valiuta.

Prie to, kad šitai pavyktų, prisidėjo stebuklinga pinigų galia sukelti psichologinių nusiteikimų pokyčius ir taip transformuoti aplinkybes. Ekonomistas Henry's Wallichas rašė, kad pinigų reforma „padėtį Vokietijoje pakeitė pernakt. 1948 m. birželio 21-ąją parduotuvėse vėl pasirodė prekių, pinigai atgavo savo tikrąją paskirtį, juodosios bei pilkosios rinkų vaidmuo pasidarė antrinis, plėšikavimai kaime liovėsi, pakilo darbo našumas ir prasidėjo didysis gamybos augimas. Vieną rytą ėmė ir pasikeitė šalyje tvyrojusi dvasia. Amžinai gatvėmis klajojusios ieškodamos

maisto papilkėjusios, alkanos, užgesusios figūros ūmai atgijo, kai pirmąsyk džiugiai patraukė išleisti savųjų kišenėje gniaužiamų 40 markių". Vokietijos ekonomika vėl pradėjo veikti, ir netrukus jai buvo lemta apstulbinti kaimynus vokiečių *Wirtschaftswunder*.

VI

Nemaža buvo tokių vokiečių, kuriems šis staigus perėjimas atrodė ne pakilimas, o veikiau nelaimė, ir ši dovanėlė sukompromitavo Federacinę Respubliką jau 1949-aisiais, susikūrimo metais. Dahlemo pastorius Helmuthas Gollwitzeris savo kalboje minint dešimtąsias karo pabaigos metines pasakė: „Turėtume būti dėkingi, kad didįjį pokario vargą pavyko taip sparčiai įveikti, – bet ar išties gera tai, kad viskas mums taip greitai ėmė sėkmingai klostytis? Pilnas skrandis neturėtų sutrukdyti mums pastebėti nesuskaičiuojamos daugybės žmonių įsitikinimų tuštumos ir vidinių pamatų nepatvarumo, abejingumo, nesutrukdančio nusigręžti nuo savosios tautos likimo ir kitų skurdo. Mūsų dabartinis sotumas kelia didesnę grėsmę nei badas prieš dešimtį metų." Dar tiesesniais ir negailestingais žodžiais 1963 m. bylojo katalikas intelektualas Carlas Amery:

> Pinigų reforma pernakt įtvirtino naują – kapitalizmo – visuomenę. Ir išsyk labai moderniu pavidalu: masinė gamyba ir vartojimas, marketingas ir ekonominių reikmių patenkinimas. Dėl šito beprasmiška skųstis. Ant lošimo stalo buvo sviesti nauji žetonai (šešiasdešimt vienetų kiekvienam; be to, dar gamybos priemonės – po prekystaliu) ir džentelmenų paprašyta: *Faites vos jeux*. Jie taip ir padarė. Politinė sąmonė, praeities pamokos, amatininko dorybės – visa tai pasidarė nebesvarbu. <...> Politinė sąmonė? Iš tikrųjų juk ką tik sužinojome, kaip toli būtų nuėję žmonės, jei būtų išmanę žaidimo taisykles. O praeities pamokos? Dieve mano, mes troš-

> kome užmiršti. Užmiršti tautos prieitą liepto galą, mūsų pačių abejotiną indėlį į tokią įvykių raidą, užmiršti branduolinio laikrodžio tiksėjimą. Juk mes iš tikrųjų ir apsimetame visa tai užmiršę. <...>
>
> Tik vienas kitas suvokia, jog šiuose lošimo namuose nebeįmanoma išlikti doram, – bent jau ne ta prasme, kokia mūsų tėvų karta buvo „dora". Žinoma, niekas sąmoningai neatsižadėjo senųjų vertybių; žmonės tiesiog atiduoda jas į drabužinę. Jie manosi galį bet kuriuo momentu nueiti ir atsiimti paltus pateikę drabužinės numerėlį. Tai, be abejonės, iliuzija; neįmanoma šešias, aštuonias, dešimt valandų per dieną praleisti už lošimo stalo ir išlikti vakardienos „doru" žmogumi. Lošimas keičia vertybes, veikia charakterius.

Taigi atsigavus ekonomikai apėmė kaltės jausmas, kurį išgyveno daugelis jautresnių žmonių ir ypač, kaip pamatysime, akademinis jaunimas, – atrodė, kad gerovė grįžo pernelyg lengvai ir per labai jau trumpą laiką, kad ji per daug greit užgesino diskusijas dėl pasirinkimo galimybių, atėmė progą ieškoti naujų, vaisingesnių sprendimų, kad ji atnešė ne narsų naują pasaulį, bet restauraciją, nes grįžo visos senosios blogybės; tai esąs restauruotas pinigų, materializmo ir militarizmo pasaulis (nes pinigų reformai lipo ant kulnų nutarimas vėl leisti Vakarų Vokietijai ginkluotis), ir šis pasaulis pasibaigsiąs taip, kaip baigėsi ir visi kiti senieji pasauliai.

Iš panašių minčių radosi plintantis kultūrinis pesimizmas, paveikęs tokią daugybę Vakarų vokiečių intelektualų, ir neatstojančios abejonės dėl demokratijos Vokietijoje gyvybingumo, tai aptinkama tokiose pjesėse kaip Bodo Strausso *Gross und Klein (Didelis ir mažas*, 1978), kur vis iš naujo klausiama *„Wohin?"* (Kur visa tai veda?) ir nebyliai peršamas *motto* „Vietoj karo turim šitai". Sunku būtų spręsti, kokiu mastu tokias nuotaikas patiria ir paprasti vokiečiai. 1979 m. Peteris Idenas iš *Frankfurter Rund-*

schau išreiškė nuomonę, kad šis pesimizmas pasklidęs plačiau nei manoma, ir jį atspindį populiarūs posakiai, išduodantys abejones visa ko pastovumu. Žmonės, rašė jis, be paliovos vartojo tokius žodžius kaip *wahnsinnig* (beprotiškas) ir *geheimnisvoll* (paslaptingas) apibūdindami visai normalius ir paprastus dalykus, tarsi stebėtųsi jų buvimu ar galėjimu atlikti savo funkcijas. Jie visuomet sako „*Alles klar!*", lyg iš paskutiniųjų stengtųsi įteigti aiškumą aplinkybėms, kurios jau nebėra aiškios, ar taip primygtinai tikina kitus, jog vienas ar kitas reikalas bus atliktas „*mit Sicherheit!*", kad kyla mintis, jog jie jau patys nebetiki jokiu tvarumu.

Vis dėlto abejotina, ar Vokietija būtų pasidariusi geresnė, įgavusi daugiau gyvybės, jei ir toliau būtų gyventa prieš pinigų reformą buvusiomis sąlygomis. Tiesą sakant, nėra neįmanomas dalykas, kad būtų pasitvirtinusios sovietų vyriausybės prielaidos ir skurdas būtų atvėręs duris komunizmo pergalei abiejose Vokietijos dalyse. Jei taip būtų nutikę, kultūriniams pesimistams gal daug kas, įskaitant ir pinigus, būtų atrodę kitaip. Neprošal čia prisiminti, į kokią keblią padėtį pateko Erichas Honeckeris, kuris 8-ojo dešimtmečio pabaigoje pamatė, jog tam, kad pelnytų pakantumą savo vykdomai politikai, jam nėra kitos išeities, kaip tik leisti Vakarų Vokietijos markei cirkuliuoti Vokietijos Demokratinėje Respublikoje kaip antrajai valiutai. Šitokiu būdu atvėrė savo bendrapiliečiams gėrybes, kurių pats nesugebėjo jiems suteikti. Nėra ko nė sakyti, jog į šį eksperimentą sovietų vadai žvelgė su rūsčiu nepasitenkinimu, nes nebuvo pamiršę Marxo pamokų ir baiminosi pinigo galios viską keisti.

6

VOKIEČIAI IR ŽYDAI

Edgaro Allano Poe apsakymo „Viljamas Vilsonas“ pagrindinis veikėjas turi moksladraugį, kurio vardas ir pavardė yra lygiai toks pat ir kuris amžiumi, kūno sudėjimu ir veido bruožais taip jį primena, kad jiedu galėtų būti broliai. Herojui šis panašumas tiesiog nepakeliamas. Jo jausmai antrininkui prieštaringi: „Margas ir įvairialypis mišinys – šiek tiek erzinančio priešiškumo, kurio, beje, negalėjai pavadinti neapykanta, truputis prielankumo, kiek daugiau pagarbos, didelė baimė ir begalinis jaudinantis smalsumas“; tačiau, anot jo, „apmaudą gilino kiekviena smulkmena, pabrėžianti mudviejų išvaizdos ar būdo panašumą“.* Po nesėkmingų mėginimų pasprukti nuo šio moksladraugio, kuris atseka jį į universitetą, o vėliau paprastai išdygsta kritiniais jo gyvenimo momentais, herojaus susierzinimas galiausiai virsta neapykanta, ir jis nužudo savo antrininką.

Poe novelė tam tikra prasme tinka apibūdinti tragiškai vokiečių ir žydų santykių istorijai. Šios dvi tautos turi įstabaus giminiško panašumo, akivaizdaus, jei sugretinsime jų darbštumą, taupumą, jų atkaklumą siekiant tikslo,

* Vertė K. Šidiškis: E. A. Po. *Raudonosios mirties kaukė.* – V., 1991. – P. 110–111.

stiprų religinį jausmą, jų teikiamą svarbą šeimai, be to, ir vieniems, ir kitiems bendrą pagarbą spausdintam žodžiui, – bruožą, žydus padariusį Rašto tauta, o vokiečius – poetų ir mąstytojų tauta, *das Volk der Dichter und Denker*. Panašūs jie ir savo intelektualinėmis pretenzijomis, nenoru tenkintis vien pragmatiniais ir utilitariais siekimais, bet puoselėjamu faustišku užmoju perprasti visatos paslaptis ir įspėti žmogaus santykio su Dievu mįslę, – o šito ir siekę tiek tokie vokiečių metafizikai kaip Kantas, Hegelis ir Schellingas, tiek žydų kabalistai.

Giminingi taip pat ir jų neigiami bruožai; Jörgas von Uthmannas neseniai nurodė, jog abiem šioms tautoms būdingas „tasai karštligiškas veiklumas verslo srityse, pelnęs jiems tokią pasaulio nemeilę <...>, jiems bendras tikėjimas absoliutu ir liguistas polinkis kiekvieną gerą dalyką išpūsti tiek, kad jis virstų blogybe, ir tasai neprilygstamas junginys – takto stokos ir jautrumo, arogancijos ir vergiškumo, didžiavimosi savo išrinktumu ir savęs niekinimo".

Tačiau net jei mes su nuostaba pripažįstame šiuos panašumus, privalome paklausti savęs, ar esama kokio būtino ryšio tarp tų panašumų ir šių tautų santykių raidos *dénouement*, kraupumu nenusileidžiančios Poe apsakymo atomazgai. Kodėl šis bruožų panašumas, užuot pasibaigęs žydų sunaikinimu, nepadėjo žydams integruotis į savo bendrapiliečių visuomenę? Kodėl neišsipildė Heinricho Heine's pranašystė, kad vokiečiai ir žydai, pasak jo, ir vieni, ir kiti – etinės tautos, sukursią Vokietijoje naująją Jeruzalę – „filosofijos gimtinę, pranašus maitinančią dirvą ir grynojo dvasingumo tvirtovę"? Uthmannas ir kiti autoriai įrodinėja, jog tam įvykti neleidęs šitas jų prigimties artimumas, brolius pavertęs nesutaikomais varžovais. Galimas dalykas, čia esama tiesos, bet šis paaiškinimas, matyt, jei

ir ne visai netinkamas, tai bent jau nepakankamas. Nėra jokios abejonės, kad vokiečių antisemitizmo problemą reikia sieti su vėlyvu vokiečių tautos formavimusi, o konkrečiai – viena vertus, su Švietimo nesėkme, ir kita vertus – sunkiai vykusiu Vokietijos prisitaikymu prie sparčios industrializacijos ir socialinių pokyčių.

I

Senesnės antisemitizmo priežastys, žinoma, buvo religinio pobūdžio. Net Romos imperijos laikais į žydus žiūrėta įtariai, nes jų griežtas monoteizmas be jokių išlygų smerkė imperatorių dievinimą ir tam skirtas apeigas, o kai kuriose Imperijos dalyse dėl tokio jų užsispyrimo net kilo antižydiškų maištų ir pogromų. Bet tik atsiradus krikščionybei šitokia nuožmi priešiškumo žydams išraiška įsigalėjo Vakaruose. Krikščionys žydus laikė surambėjusia tauta, atkakliai nepripažinusia Kristaus, kaip žadėtojo Mesijo, ir negana to, kad jie neatsisaką šios klaidos, jų sąžinę dar slegia ir dievažudystės kaltė, kurią remiantis evangelija pagal šv. Matą jie patys pripažinę, Kristaus pasmerkimo metu šaukdami „Jo kraujas [tekrinta] ant mūsų ir mūsų vaikų!" Patsai Jėzus, pasak Evangelijos pagal šv. Joną (8,42 – 45), paskelbęs juos esant nepataisomus pagedėlius („Jūsų tėvas – velnias, ir jūs pasišovę tenkinti jo užgaidus."), tad Jėzaus pasekėjai nesunkiai įtikėjo, jog nesą tokio nusikaltimo, kurio žydai negalėtų įvykdyti. Ketvirtame amžiuje šv. Jonas Crizostomas su įkarščiu teigė: „Žinau, jog nemaža tikinčiųjų jaučia žydams, taip pat ir jų apeigoms tam tikrą pagarbą. Tatai skatina mane iš pašaknų rauti tokią pragaištingą pažiūrą. <...> Jeigu jau jie išsižadėjo Tėvo, nukryžiavo Sūnų ir atstūmė Dvasios pagalbą, tai argi dar kam trūktų drąsos pripažinti, kad

sinagoga – tai demonų buveinė? Dievas tenai negarbinamas, ten paprasčiausiai klesti stabmeldystė.<...> Žydai gyvena pilvui, jie geidžia šio pasaulio gėrybių. Begėdyste ir godumu jie pralenkia net kiaules ir ožkas. <...> Žydai yra velnių apsėsti, atsidavę netyroms dvasioms.<...> Užuot sveikinęsi su jais ir bent žodžiu į juos kreipęsi, turėtumėt nuo jų gręžtis it nuo maro ir žmonių padermės rykštės."

Jau vien dėl žydų užsisklendimo, Viduramžiais pasirinkto gyvenimo uždaromis bendrovėmis jie tapo šiurpių įtarinėjimų ir prietaringos baimės objektu. Įvykus kokiam nusikaltimui ar dingus vaikui atsakomybė už tai būdavo priskiriama žydams. Plačiai tikėta, neva jų religinės praktikos įprastinę dalį sudarančios nešvankios apeigos ir ritualinė žmogžudystė, neva jie nuodiją šulinius ir tvirkiną jaunimą, neva dėl demoniškos savo galios jie gebą savo kaimynams krikščionims užtraukti žemės drebėjimus, epidemijas ar audras. Tad nieko stebėtina, kad ištikus negandai į juos nukrypdavo minios smurto banga.

Vokietijoje masinio antisemitizmo protrūkių pasitaikydavo per visus Viduramžius ir Naujųjų amžių pradžioje. Neretai juos skatindavo bažnyčia, kartais net palengvindavo siautėtojams atpažinti savo aukas pagal priverstinai dėvimus aprangos elementus (geltonus lopinėlius ar raguotas kepures, kaip XV a. buvo priimta Bamberge); dažnai tokius išpuolius sukurstydavo krikščionių pirkliai, pavydėję konkurentams žydų prekeiviams, arba žmonės, siekę atsikratyti įsiskolinimų žydams palūkininkams. Bent šiek tiek realybės jausmo turėję žmonės pripažindavo, jog paprastai žydai stimuliuoja ekonominį gyvenimą ir atneša suklestėjimą toms vietoms, kur jie įsikuria, ir daugelyje Vokietijos žemių imperatorius ar vietos valdovai suteikdavo žydų pirkliams savo apsaugos garantijas. Tačiau jiems

suteikiamos teisės įvairiose žemėse būdavo skirtingos, jų trukmė nevienoda, ir jos visuomet priklausydavo nuo aplinkybių ir miesto tarybos narių užgaidų.

Įsigalint Reformacijai netolerantiškumas bent kuriam laikui dar padidėjo. Atrodo, Martynas Liuteris pradžioje bus tikėjęsis, jog žydai teigiamai reaguosią į naująjį kaltės atleidimą, išsižadėsią praeities paklydimų ir atsigręšią į krikščionybę.

> Nesgi mūsų neišmanėliai – popiežiai, vyskupai, sofistai ir vienuoliai – šiurkštūs kietakakčiai! – elgėsi su žydais taip, lyg jie būtų ne žmonės, bet šunes. Jie nieko kita jų labui nedarė, tik keikė juos ir grobė jų turtą. Aš patarčiau visiems ir melsčiau visus elgtis su žydais gražiai ir aiškinti jiems Šventąjį Raštą; tąsyk tikėtumės, jog jie pereis mūsų pusėn.

Tačiau žydai buvo abejingi ir reformatorius pratrūko prieš juos tokiais šiurkščiais žodžiais, kad čia jo niekas nepranoko ligi pat nacių laikų. Ilgame traktate *Apie žydus ir jų melagystes* (1543) jis klausė:

> Ką gi mums, krikščionims, daryti su šia prakeikta ir niekam tikusia žydų paderme? <...> Kadangi jie gyvena tarp mūsų ir mes žinome jų melą, šventvagystes ir bjaurystes, mums nevalia su jais taikstytis. <...> Šitokiu būdu mes negalime užgniaužti negęstančios dieviško įtūžio ugnies. <...> nei žydų atversti į tikrąjį tikėjimą. Melsdamiesi ir garbindami Dievą mes privalome elgtis su jais gailestingai griežtai.

Tatai, tęsė jis, reikštų „padegti jų sinagogas ir mokyklas, o visa, kas nedega, užberti žemėmis, idant joks žmogus niekados nė jų akmens ar peleno neberegėtų", „griauti ir naikinti jų namus <...>, kad jiems tektų glaustis pašiūrėse nelyg čigonams, ir jie galop suprastų nesą mūsų žemėje ponai, kaip kad giriasi, jie pasijustų gyveną skurde ir nelaisvėje", atimti iš jų jųjų šventas knygas, nutildyti jų mokytojus, uždrausti jiems keliauti ir prekiauti ir nusa-

vinti jų turtą tuo pagrindu, jog „visa, ką jie turi, jie išplėšė ir pavogė iš mūsų lupikaudami".

Šie nuožmūs nurodymai nebuvo visuotinai įgyvendinti, bet nenuginčijama yra tai, kad dėl Liuterio asmeninio priešiškumo, kaip ir dėl pabrėžtino Naujojo Testamento sureikšminimo liuteronų religinėje praktikoje bažnyčia išsiugdė prieš žydus nusistatymą, kurio niekad nepavyko iki galo išnaikinti. Kita vertus, su Reformacija susijusių begalinių religinių kovų nualintoje Vokietijoje vargu ar rasdavosi paskatų puldinėti žydus, nes tai jie labiau nei kuri kita visuomenės grupė, naudodamiesi savo tarptautiniais ryšiais ir jiems prieinamais kreditais, padėjo atsigauti Vokietijos ekonomikai po 1648 metų. Antrojoje XVII a. pusėje daugelio žemių kunigaikščiai skatino žydus kurtis jų teritorijose, kartu versdami atvykėlius mokėti už šią privilegiją, o vadinamieji dvaro žydai *(Hofjuden)* buvo nepakeičiami finansiniai valdytojai ne tik mažesniuose vokiečių dvaruose, bet ir Austrijoje valdant Leopoldui I ir jo įpėdiniams Karoliui VI ir Marijai Terezai.

Iš visų Vokietijos žemių daugiausia pakantumo žydams buvo rodoma Brandenburge-Prūsijoje. Kai iš Vienos 1670 m. buvo išvaryti keturi tūkstančiai žydų, kurfiurstas davė leidimą penkiasdešimčiai šeimų apsigyventi jo žemėse ir suteikė jiems tokias privilegijas (teisę įsigyti namus ir viešai laikyti pamaldas), kokių jie neturėjo kitose žemėse. Prūsijos ekonomikos plėtrai šis žydų priėmimas turėjo tokios pat svarbos kaip ir kurfiursto sprendimas suteikti prieglobstį prancūzų hugenotams po to, kai buvo atšauktas Nanto ediktas. Paskutiniaisiais XVII a. metais ir pirmojoje XVIII a. pusėje finansinis valstybės valdymas buvo sistemingai racionalizuojamas, nenutrūkstamai buvo plėtojama prekyba ir gamyba ir visa tai vyko nemažu mastu

įžvalgaus *Hofjuden* ir *Hoffaktoren* valdymo dėka; Eda Sagarra rašė, jog neperdėtume sakydami, kad vien dėl tokių ekonominių patarėjų kaip Veitelio Ephraimo ir Danielio Itzigo herojiškų pastangų Prūsija išvengė pralaimėjimo Septynerių metų kare ir sparčiai padengė per šį konfliktą patirtus nuostolius.

Šiuos nuopelnus pripažino ne tik dvaras, išplėtęs savo pavaldiniams žydams privilegijas, bet ir Prūsijos visuomenė, ėmusi vis plačiau atverti jiems savo duris. Tatai ypač pasakytina apie Berlyną, kur bent jau kultūroje XVIII a. pabaigoje vyko tam tikra simbiozė tarp turtingų žydų ir šviesesnės prūsų aristokratijos bei aukštesnės viduriniosios klasės grupių.

Kelią tam paruošė Moses Mendelssohnas, Toros perrašinėtojo *(sefer)* iš Dessau sūnus, kuris atkako į Berlyną 1743 metais be skatiko kišenėje ir dorai nemokėdamas kalbėti vokiškai ir kuris vėliau tapo Lessingo bičiuliu ir viena įtakingiausių vokiečių Švietimo figūra. Mendelssohno nuomone, žydai turį išsivaduoti iš dvasinio geto, kuriame jie gyveną ištisus šimtmečius, liaudamiesi suvokti save kaip atskirą tautą, priimdami vokiečių kultūrą kaip savą, išvalydami savo religiją nuo pasenusių ritualų ir sutelkdami pastangas į tai, kad ji būtų pripažinta viena iš daugelio. Siekdamas sugriauti barjerą tarp žydų ir nežydų, jis padarė savo namus intelektualų, žymių užsienio svečių ir Berlyno *haute volée* susitikimų vieta ir vylėsi šitaip paskatinti tarpusavio supratimą ir parodyti, kad žydai – tai jokia egzotiška tauta, bet tie patys vokiečiai, turį bendrų interesų su kitais išprususiais vokiečių visuomenės nariais.

Mendelssohno pavyzdžiu sekė jo duktė, Dorothea Mendelssohn Veit, paskutiniaisiais Frydricho II valdymo metais subūrusi „skaitymų draugiją", kuri rinkdavosi dukart

per savaitę ir traukė įvairių tikėjimų Berlyno rašytojus bei mokslininkus; šią veiklą tęsė taip pat žydų pirklių ir laisvųjų profesijų atstovų žmonos ir dukterys. Ponios Hofrat Bauer ratelyje lankydavosi broliai Wilhelmas ir Alexandras von Humboldtai, Henriette's Herz grožis ir sąmojis užkariavo netgi orųjį Nicolai'ų, o Schleiermacheris pareiškė, jog ji esanti „kuo glaudžiausiai jam artima substancija", be kurios gyventi būtų neverta; o pas nenustygstančios dvasios Rahel Levin (vėliau Varnhagen) politinis apžvalgininkas Friedrichas von Gentzas ir Švedijos ambasadorius Karlas Gustavas von Brinckmannas susitikdavo su tokiais rašytojais kaip Ludwigas Tieckas, Adalbertas von Chamisso, Clemensas von Brentano ir Friedrichas Schlegelis, ten galėjai rasti taip pat Frydricho Didžiojo gabųjį sūnėną, Prūsijos kunigaikštį Liudviką Ferdinandą su meiluže Pauline Wiesel bei jo svainį, matematiką ir kompozitorių kunigaikštį Radvilą.

Tačiau Rahel bičiulių nežydų žavėjimais josios draugija kaip diena nuo nakties skyrėsi nuo plačiųjų sluoksnių nusistatymo laikyti žydus menkesniais padarais už žmogų. 1743 m., kai Moses Mendelssohnas, vos bepavilkdamas kojas, žengė pro Berlyno vartus, muitininkas stebėjimų knygoje pasižymėjo: „Šiandien pro čia praėjo šeši jaučiai, septynios kiaulės ir vienas žydas"; daugelio Vokietijos žemių įstatymai iš esmės priminė šią pastabą. Tačiau tais laikais, kai Berlyno socialiniame ir intelektualiniame gyvenime toną diktavo salonai, buvo nesunku patikėti, kad aplinkybės keičiasi, kad skirtumai tarp žydų ir vokiečių – ne tik Berlyne, bet ir kitur – gali būti pašalinti gera valia ir pažangiai valdant valstybę. Christianas Wilhelmas von Dohmas savo traktate *Apie žydų pilietinės padėties gerinimą* (1781), kuris buvo plačiai skaitomas, išreiškė Švietimo epo-

chos tikėjimą, kad racionaliais įstatymais galima keisti žmonių mąstyseną, – jis ragino vokiečių žemių vyriausybes imtis tokios iniciatyvos: suteikti žydų bendruomenei tokias pat teises kaip ir kitiems visuomenės pogrupiams ir toleruoti jų ypatingas tradicijas ir papročius, kaip toleruojami aristokratijos, universiteto profesūros ar įvairių krikščionių bendruomenių gyvenimo būdo ypatumai, taip pat skatinti žydų bendruomenę, kartu su visais kitais tokiais pogrupiais, puoselėti vienijančius pilietybės saitus, kad visa tai sudarytų darnią visumą.

Dohmo traktatą įkvėpusį optimizmą, sakytumei, pateisino kitais metais imperatoriaus Juozapo II išleista privilegija, laiduojanti toleranciją visiems žydams jo karalystėje. Tikrovėje šis dokumentas užtikrino tik pakantumo užuomazgas ir, kaip ir kitos tokio bendro pobūdžio deklaracijos, vietose būdavo praktiškai nevykdomas. Gražioms Švietimo ideologų viltims, tiesą sakant, buvo lemta sudužti, nes jų anaiptol nepuoselėjo plačiosios krikščionių masės, nesilankiusios salonuose ir neskaičiusios filosofų traktatų. Lessingo pjesėje *Die Juden* vokietį baroną sužavi paslaptingo keliautojo aprangos ir manierų elegancija, jo parodyta drąsa baronui su dukteria patekus į pavojų ir galop jo turtas, – visa, sakytum, rodo jį priklausant pačiam aukščiausiam visuomenės sluoksniui. Kai baronas ima svarstyti, ar neapvesdinus dukters su keliauninku, pastarasis sako: „Aš esu žydas". „Ką gi tai keičia?", klausia barono duktė, o jos tarnaitė trukteli ją už alkūnės ir sušnabžda: „Ššš, panele! Ššš! Aš jums paskui paaiškinsiu, ką tai keičia".

Čia išgirstame prabylant tą gyventojų dalį, kurios nepalietė Švietimas ir kuri tebebuvo taip pat prietaringai

nusistačiusi prieš žydus kaip ir Viduramžiais; šie prietarai neišnyko ir XIX amžiuje, jų neįstengė paveikti proto argumentai, o ekonominių nepriteklių ar nacionalinių lūžių momentais jie įgaudavo bjaurius pavidalus.

II

Netgi išsilavinusios visuomenės dalies geranoriškas pakantumas žydams susvyruodavo, o neretai ir visai užgesdavo. Pirmiausia dėl to buvo kaltas patriotinių jausmų protrūkis, kilęs Napoleonui užvaldžius Vokietiją. Antiprancūzišką propagandą varė tokios draugijos, kaip Deutsche Tugendbund ir Cristlich-deutsche Tischgesellschaft, griežtai pasisakiusios prieš pažangias ir kosmopolitines Švietimo pažiūras ir skleidusios vienijančio nacionalizmo doktriną su nemenka krikščionybės priemaiša. 1815 m. parašytame pamflete žydų publicistas Saulas Ascheris apibūdino šį naują sąjūdį kaip „germanomaniją". Ten jis su kartėliu rašė:

> Krikščionybė ir vokiškumas netrukus buvo sulieti į viena – transcendentiniams idealistams ir tapatybės filosofams tatai nesunkiai pavyksta. Jie mąsto šitaip. Vokietiją galėtų išgelbėti tik tautos vienovė ir tapatybė su Idėja. Vienybė ir religinis tapatumas visiškai išreiškia šį reikalavimą. <...> Neturėtų nė stebinti tai, kad pagal šių entuziastingų idealistų idėjas <...> jų teorijos antitezę sudaro žydai, ir šitaip paaiškinamas šiurkštus ir klastingas tonas, kuriuo pradedant Fichte XVIII a. pabaigoje ir baigiant jo mokiniais bei garbintojais šiandieną puldinėjami žydai ir žydiškumas.

Ascheris cituoja neseniai išėjusią knygą *Žydų pretenzijos į Vokietijos pilietybę*, kurios autorius aštriai polemizuoja su Dohmo skatinimu suteikti žydams daugiau pilietinių teisių, įrodinėja, esą pilietybės suteikimą pateisintų nebent atsivertimas į krikščionybę, ir net reikalauja, kad žydų

imigravimas į Vokietiją būtų apribotas, o santykiai tarp vokiečių ir žydų turėtų būti aiškiau juridiškai apibrėžti, tai yra valdiniams nekrikščionims taikomi griežtesni suvaržymai.

Tokios pažiūros kūrė atmosferą, anaiptol neskatinančią jokių realių poslinkių asimiliacijos link, o juolab prie tų poslinkių neprisidėjo šiurkštus antisemitizmas, reikštas Grattenauerio *Prieš žydus* ir panašiuose pamfletuose, kur būdavo tyčiojamasi iš žydų, kurie neva „bando įrodyti savo kultūringumą <...> viešai valgydami kiaulieną per *šabes* <...>, o per pasivaikščiojimus mintinai kaldami Kiesewetterio *Logiką*. Vakarų šalyse žydų emancipacijai atvėrė kelią į valdžią iškopusi turtinga ir išsilavinusi viduriniojі klasė. Vokietijoje tokia buržuazinė revoliucija neįvyko, tad žydams čia teko viena iš dviejų: tenkintis minimalia tolerancija, kurią jiems garantavo įstatymai jų gyvenamose žemėse, ir tos jų teisės laipsniškai išsiplėtė (nors tik 7-ajame dešimtmetyje) iki teisinės lygybės, tačiau toli gražu nepelnė jiems visuomenės pripažinimo; antrasis kelias buvo stengtis savo asmeniniais nuopelnais bei pasiekimais išsikovoti lygiateisiškumą ir šitaip įsilieti į visuomenę.

Pastarasis kelias daugeliui pasirodė teikiąs vien širdgėlą. Rahel Varnhagen vėliau pamatė, kad netgi tie, kurie didžiavosi turį garbę pasirodyti jos puikiuose vakaruose, nelinkę laikyti ją sau lygia – tai yra tokia pat vokiete kaip ir jie, – ir ji suprato ničnieko negalinti padaryti, kad, jos pačios žodžiais tariant, išsivaduotų iš „nenykstamos ir vis atsinaujinančios savo blogos kilmės nelaimės. Šie taip lengvai tariami žodžiai <...> – tai lankai, iš kurių visą mano gyvenimą laidomos skaudžiausios ir nuodingiausios strėlės. Jokia meistrystė manęs nuo jų negelbsti – nei apmąstymai, nei labiausiai įtemptos pastangos, nei darbštumas,

nei nuolankumas <...>. Jei pasijuntu kada karaliene ar motina, čia pat suprantu, jog esu *niekas*. Nei kažkieno duktė, nei sesuo, nei mylimoji, nei žmona, netgi ne pilietė". Ir vėlgi, „Kaip apmaudu, kad nuolat privalai save kaip nors įteisinti! Štai kodėl taip šlykštu yra būti žydu". Retas kuris žydas nejusdavo šio žeidžiančio geluonies, kuris smelkdavo tiek triumfo, tiek nesėkmės minutę ir sudrumsdavo laimingą valandėlę, kai to mažiausiai tikėdavaisi. „Nelyginant stebuklas! – sykį pasakė Ludwigas Börne. – Patyriau tą jausmą tūkstančius kartų, vis dėlto jis kaskart naujas. Vieni žmonės priekaištauja man dėl to, kad esu žydas, kiti man už tai atleidžia, dar kiti mane už tai aukština; bet niekam tai neišeina iš galvos. Tartum jie būtų apkerėti, ir niekas negalėtų ištrūkti iš šio užburto žydiško rato."

Kiekvienam jautriam žmogui ši dilema buvo skaudi. Jei žydai likdavo ištikimi savo tradicijai ir religijai, jie būdavo traktuojami kaip svetimkūnis visuomenės organizme; jei jie priimdavo krikščionių tikėjimą ir stengdavosi pasirodyti esą dori vokiečiai – tuomet neretai jiems būdavo prikišama arogancija ir perdėta savikliova, o jų laimėjimai būdavo atgręžiami prieš juos pačius, kaip neva įrodantys jų nevokiškumą.

Pastarąją reakciją geriausiai iliustruoja Heinricho Heine's *casus classicus*.

Gimęs gete, Heine pasikrikštijo, kad įgytų „leidimą įžengti Europos kultūron". Vėliau jis rašė: „Neturiu jokių skrupulų dėl savo žydiškumo, prie jo negrįžau, nes niekad nebuvau jo palikęs". Tačiau Heine's vokiškumas kėlė tiek pat maža abejonių kaip ir jo žydiška kilmė. Visą gyvenimą jis veltui stengėsi sukurti idealią tėvynę, kritikuodamas

tikrąją, ir skaitant jo tremtyje parašytus eilėraščius niekam nekyla klausimas, ar pakankamai giliai jis mylėjo savo šalį ir ar turėjo teisę, kaip kad pretendavo, vadintis „vokiečių poetu":

Denk ich an Deutschland in der Nacht,
Dann bin ich um den Schlaf gebracht

[Naktį man jau pradėjus galvoti apie Vokietiją
Miegojau kaip nebūta.]

O Deutschland, meine ferne Liebe <...>

Mir ist, als hört ich fern erklingen
Nachtwächterhörner, sanft und traut;
Nachtwächterlieder hör ich singen,
Dazwischen Nachtigallenlaut.

Dem Dichter war so wohl daheime,
In Schildas teurem Eichenhain!
Dort wob ich meine zarten Reime
Aus Veilchenduft und Mondenschein.

[O Vokietija, mano tolima mylimoji<...>

Atrodo, tarytum girdėčiau tolumoj skambant
Panaktinio varpelį, švelnų ir mielą;
Girdžiu dainuojant panaktinių dainas,
Pramaišiui su lakštingalų čiulbesiu.

Poetui buvo taip gera namie,
Brangiam Šildos ąžuolų gojuje!
Ten pyniau savo švelnius rimus
Iš žibuoklių kvapo ir mėnesienos.]

Ir vis dėlto, nors Heine buvo didžiausias vokiečių lyrikas po Goethe's ir pelnė pripažinimą kaip prozos stiliaus meistras, jis niekuomet – nei savo laikais, nei vėliau – nesulaukė didiesiems rašytojams paprastai rodomos pagarbos. Iš tikrųjų jau 1830-aisiais jam buvo paskelbtas pra-

gaištingas „nevokiškumo" nuosprendis. Puikioje ankstyvosios Heine's kritikos studijoje Jostas Hermandas taip apibendrino šių kritikų priekaištus. „Kadangi jo kūrybinis metodas buvo toks subjektyvus, kritikams Heine atrodė nesantūrus ir beformis. Dėl šio formos nepaisymo jis buvo laikomas lengvabūdžiu ir amoraliu. O kadangi turėjo tą polinkį į amoralumą, tai būdavo priskiriamas prie Saint Simono mokyklos socialistų. Kiekvieną prijaučiantį tokiai doktrinai konservatoriai laikė frankofilu. Kaip frankofilas, tučtuojau būdavo imamas įtarinėti nerimastingai klajojąs po pasaulį. O jei kas neturi šaknų, – tas galįs būti tik žydas. Žydą tuojau prislegia neapykanta dėl kilmės netikrumo – *et cetera ad libitum in infinitum.*"

Ir dėl savo kūrybos pobūdžio, ir dėl gyvenimo aplinkybių Heine neišvengė tokių priekaištų. Jis buvo satyrikas tautoje, kuri satyrą ne itin mėgo ir tikėjosi iš literatūros rimtumo ir pagarbaus požiūrio į gerbtinus dalykus. O kaip suprasti tokį rašytoją, kuris net į savo plunksnos kūrinius rimtai nežiūri ir gali rašyti taip kaip Heine *Kelionių eskizų* ketvirtoje dalyje *(Lukos pirtys) (Reisebilder; Die Bäder von Lucca):*

> Nieko nėra šioje žemėje nuobodesnio, kaip skaityti kelionių po Italiją aprašymą, – nebent dar apie tai rašyti, – ir vienintelis būdas, kaip autorius gali padaryti tatai bent šiek tiek pakenčiama, – tai kalbėti apie pačią Italiją kaip įmanoma mažiau. Ir nors šios gudrybės tvirtai laikiausi, negaliu Tau pažadėti, mielasis Skaitytojau, tolesniuose skirsniuose suteikti daug malonumo. Jeigu Tau pakyrės ten dėstomi nuobodūs dalykai, pasiguosk galvodamas apie mane, kuriam tenka visą šį šlamštą užrašyti.

Daugelį vokiečių skaitytojų tokie dalykai erzindavo, lygiai kaip ir Heine's įprotis užliūliuoti skaitytoją sentimentalia nuotaika, o kai jojo budrumas užsnūs – ne-

gailestingai atgręžti jį į realybę. Neįtikdavo vokiečiams ir Heine's nepagarbios replikos tokių solidžių institucijų kaip universitetų ir bažnyčių adresu, pavyzdžiui, jo pareiškimas *Kelionėje po Harcą (Die Harzreise)*, esą iš esmės Getingeno universitetas nė kiek ne svarbesnis už vietos gimdymo namus, arba ta vieta *Vokietijos religijos ir filosofijos istorijoje*, kur jis pastebi, jog Šv. Petro bazilika Romoje pastatyta lėšomis, pelnytomis pardavinėjant indulgencijas, ir todėl ji esanti „paminklas kūniškiems įgeidžiams, nelyginant piramidė, pastatydinta egiptietės sugulovės už prostitucijos keliu sukauptus turtus", o toliau šiam pietų kūniškumui priešpriešina šiaurės santūrumą, nes tenai „puoselėti krikščioniškas dorybes padeda patsai klimatas, ir kai 1517 metų spalio 31-ąją Liuteris prikalė prie Šv. Augustino bažnyčios durų savąsias tezes, Vitenbergo miesto kanalas turbūt jau buvo užšalęs ir žmonės galėjo čiuožinėti ant ledo, o tatai labai jau šaltas malonumas ir jokia nuodėmė".

Galiausiai skaitytojai tiesiog negalėjo pakęsti Heine's įkyraus įpročio su geraširdiška panieka rašyti apie vokiečių tautą kaip apie filisterių padermę, „tą didžiulį neišmanėlį, kuris vadina save vokiečių tauta", piktai šaipytis iš Vokietijos bejėgiškumo lyginant su kitomis valstybėmis:

Rusija ir Prancūzija valdo sausumą.
Didžioji Britanija karaliauja jūroj.
Mūsų valdos – miglota svajų karalystė,
Kur nėra jokios konkurencijos

ir daryti užuominas, kad vokiečiai, nelyg šokantis meškinas Ata Trolis taip pat pavadintoje satyroje, mėgsta garsiai kalbėti apie laisvę, tačiau sukaustyti grandinėmis jaučia slaptą malonumą.

Ankstyvieji Heine's kritikai mėgdavo semtis peno savo išpuoliams prieš jį iš jo dažnai reikšto žavėjimosi Prancūzija, tarytum norėdami įrodyti jį esant savo krašto iš-

daviką. Bet iš esmės vien jo žydiškumas teikė jiems į valias medžiagos išvedžiojimams, esą kaip vokiečių menininkas, jis nevertas dėmesio. Tiesą sakant, 4-ojo ir 5-ojo dešimtmečio kritikų itin tulžingi išpuoliai prieš Heine rodo, kokie nenuoširdūs buvo daugelio vokiečių pareiškimai, esą jie neturi nieko prieš žydus, jei tik šie sutinka atsiversti į krikščionių tikėjimą. 1831 metais Eduardas Meyeris tiesmukai ir nė neslėpdamas savo rasinio nusistatymo rašė, turėdamas galvoje Heine ir drauge su juo į Paryžių ištremtą Ludwigą Börne:

> Krikštyti ar ne – jokio skirtumo. Mes neapkenčiame ne žydų tikėjimo, bet daugybės šių azijatų pasibjaurėtinų savybių, tarp jų taip dažnai regimo įžūlumo ir pasipūtimo, amoralaus ir lengvabūdiško elgesio, jų triukšmingumo ir taip dažnai pasireiškiančio niekingo požiūrio į gyvenimą. <...> Jie nepriklauso jokiai tautai, jokiai valstybei, jokiai bendruomenei; jie bastosi po pasaulį ieškodami nuotykių ir uostinėdamiesi <...> ir pasilieka ten, kur randa gerą dirvą spekuliacijai. Kur gyvenimas eina tyliai ir pagal įstatymus, ten jie jaučiasi nepatogiai.

Dar labiau plūdosi Wolfgangas Menzelis, visų gerbiamas literatūros kritikas ir universiteto dėstytojas, – jis atvirai prisipažino pasibaisėjęs Heine's esė „Kelionė iš Miuncheno į Genują" (Reise von München nach Genoa) ir rašė: „Mes regime čia žydų jaunuolį, susigrūdusį rankas į kelnių kišenes ir įžūliai stovintį priešais italų madonas vaizduojančius paveikslus"; dar toliau jis kalba apie „žydukus iš Paryžiaus, išsidabinusius pagal paskutinę madą, tačiau labai jau *blasé*, palaido gyvenimo nualintus ir būdingai trenkiančius muskusu ir česnaku".

Po Reicho įkūrimo 1871 metais pikčiausiu tuo metu jau mirusio poeto priešu tapo istorikas Heinrichas von Treitschke, – šis faktas yra svarbus, nes Treitschke daugelis laikė savotišku naujosios Vokietijos nuostatų reiškėju. *Vo-*

kietijos istorijoje (Deutsche Geschichte im 19. Jahrhundert), kuri buvo plačiai skaitoma ir turėjo tikslą išaiškinti tėvynainiams, kokie asmenys ir darbai juos išaukštino, Treitschke sąmoningai neskyrė Heine'i jokio indėlio į tautos iškilimą, nors kitų rašytojų įnašus jis dosniai vardijo. Jis negalėjo paneigti, kad Heine's poezija buvo ir tebėra plačiai mėgstama, tačiau, rašė jis, „Lėtai, labai lėtai skynėsi kelią supratimas, kad Heine's sąmojai niekuomet negalėjo būti tikrai artimi vokiečio protui. Iš visų mūsų lyrikų jis vienintelis neparašė nė vienos užstalės dainos, rojus jam visad regėjosi pilnas migdolinių pyragaičių, aukso kapšų ir gatvės merguželių, nes jam, kaip rytiečiui, stigo kompetencijos vokiškų išgertuvių srityje. Dar negreitai žmonės suvokė, jog Heine's *esprit* toli gražu nėra *Geist* vokiškąja prasme". Ir jau griežčiau, šįsyk apie Heine's didelę satyrinę poemą *Vokietija: žiemos pasaka (Deutschland – Ein Wintermärchen),* jis rašė: „Ši poema, vienas įstabiausių ir būdingiausių Heine's plunksnos vaisių, – tai rodiklis, pagal kurį vokiečiai gali spręsti, kas kirste atkerta juos nuo šio žydo. Arijų tautos turi savų Tersitų ir Loki, tačiau toks personažas kaip Chamas, kuris atidengia savo tėvo nuogybę, žinomas tik žydų sagoms."

Šio nuožmaus išpuolio paskatas, matyt, nesunku suprasti. Heine buvo žymiausias iš tų vokiečių žydų rašytojų, kurie vadinami „ramybės drumstėjais", o jo *Vokietija: žiemos pasaka* Treitschke siutino lyg krislas aky, nes tasai reakcingas priešiškumas pilietinei laisvei ir socialinei pažangai, kurį Heine rado 5-ojo dešimtmečio Vokietijoje ir išjuokė savo poemoje, neabejotinai tebeklestėjo ir Bismarcko Reicho laikais. Heine numatė, kad jo poema papiktins tokius žmones kaip šis istorikas nacionalistas, todėl įžangoje rašė: „Jau girdžiu jūsų alum tvoskiančius žodžius: tu

išniekinai mūsų spalvas, Tėvynės juodintojau, prancūzų drauguži, jiems tu ir laisvąjį Reiną atiduotum! Nurimkite. Aš gerbsiu ir godosiu jūsų spalvas, kai tik jos to nusipelnys, kai jos nebebus vien vergiškas spektaklis. Iškelkite juodos, raudonos ir aukso spalvų vėliavą vokiečių minties aukštumose, leiskite jai atstovauti laisvajai žmonijai, ir aš atiduosiu už ją geriausią savo širdies kraują. Nurimkite, aš myliu Tėvynę taip pat kaip ir jūs. Dėl šitos meilės trylika metų praleidau tremty, ir dėl šitos meilės vėlei grįžtu ton tremtin, galbūt amžinai".

Jau daug laiko prabėgo nuo šio „amžinai", tačiau vargu ar galima tvirtai pasakyti, jog Heine jau susilaukė deramo vokiečių pripažinimo. Po 1945-ųjų jo vardas buvo garbinamas Vokietijos Demokratinėje Respublikoje, iš dalies dėl poeto ryšių su Marxu ir Engelsu, iš dalies dėl jo 5-ojo dešimtmečio prielankumo Paryžiaus proletariatui, ir *Vokietija: žiemos pasaka* poleminiais sumetimais būdavo skaitoma vidurinėse mokyklose. Kyla abejonių, ar poetas, tiek jėgų skyręs kovai už laisvę, džiaugtųsi dėl jam rodomos pagarbos valstybėje, kuriai iki laisvės toli šaukia. Tuo tarpu Federacinėje Respublikoje akademikų senatas ir studentų plebiscitai dusyk sužlugdė sąjūdį, siekusį poeto vardu pavadinti universitetą jo gimtajame Diuseldorfe, dėl kokių priežasčių – neaišku, bet viena iš jų tikrai buvo nebylus antisemitizmas.

III

1921 m. Kurtas Tucholsky's, žymiausias po Heine's vokiečių satyrikas, viename iš daugelio savo straipsnių antisemitizmo tema pamėgino įsivaizduoti, kaip generolas Erichas Ludendorffas atvyksta pas dangaus vartus ir tenai išgirsta rūstų klausimą – kuo jis galėtų pateisinti tai, kad

per karą pasiuntęs mirti du milijonus žmonių. „Gerasis Dieve, – atsako Ludendorffas, – tai juk buvo žydai!"

Ši Tucholsky'o fantazija ne taip jau smarkiai perdėta, kaip galėtų atrodyti. XIX a. žydai būdavo kaltinami dėl kiekvienos šalį ištinkančios negandos, o kai užėjo karas, jeigu jie ir netapo generolo Ludendorffo ydingo vadovavimo atpirkimo ožiais, tai bent buvo apkaltinti 1918-aisiais pakirtę armijos jėgas iš užnugario ir padėję primesti šaliai gėdingas taikos sąlygas. Ir vėliau visi Veimaro respublikos patirti ekonominiai sunkumai, – pavyzdžiui, siaubinga 1922 – 1923 metų infliacija, – bei kiekvienas vokiečių patriotus žeidęs jos užsienio politikos žingsnis būdavo pripaišomas žydams.

Žinoma, versti atsakomybę žydams už ekonominius sunkumus buvo visai suprantamas dalykas.

XIX a. vyravusioje agrarinėje ekonomikoje neretai jie atlikdavo gyvybinę funkciją – keliaujantys prekeiviai ir pirkliai supirkinėdavo gyvulius ir grūdus, pinigų skolintojai kreditais padėdavo valstiečiams prastumti sunkią žiemą. Paprastai klientai didelės meilės jiems nejautė, o užėjus sunkmečiui į juos nukrypdavo visuotinė neapykanta. Laikotarpis tarp Vienos kongreso ir 1848-ųjų revoliucinių įvykių pasižymėjo dažnais prieš žydus nukreiptais maištais: 1819 m. Pietų Vokietijoje ir Pareinėje, 1830 m. Hamburge ir 1848 metais Badene. Apie pastarąjį etnografas W. H. Riehlis su jam būdingu provalstietišku nusistatymu rašė, jog tai pasireiškęs „natūralus uždaros valstietijos priešiškumas svetimam įsibrovėliui, tai žemės savininko išdidumas sukilo prieš benamę klajoklių padermę". O kad agrarinis ūkis nemenka dalimi priklausė nuo šitos paniekos objektų – tai jam, matyt, neatėjo į galvą.

Antrojoje amžiaus pusėje Vokietija patyrė milžiniškas ekonomines permainas, ir jau pats industrializacijos proceso spartumas daugeliui sutrikdė įprastą gyvenimo būdą, pakirto šaknis, o neretam tat baigėsi asmenine tragedija. Žydai geriau sugebėdavo prisitaikyti prie naujų sąlygų – palyginti su dauguma vokiečių, mažų miestelių gyventojų, jiems lengviau sekėsi adaptuotis didmiesčiuose, – ir kaip tik ši jų savybė atsigręžė prieš juos pačius: pradėta įtarti, jog jie prisidėję prie socialinių struktūrų ardymo ir turėję iš to naudos. Tekstilės pramonėje, kuri naudojosi iš kaimo plaukiančia pigia darbo jėga, buvo įsitvirtinę žydai, todėl imta kaltinti juos išnaudojimu, o žydų bankų ir investicinių firmų klestėjimas ir plėtimasis Berlyne, Frankfurte ir Vienoje turėjo dar lemtingesnių pasekmių. Neperdėsime pasakydami, kad šiuolaikinio tulžingojo antisemitizmo šaknys siekia 1873 metų biržos krachą, kuriam postūmį davė pernelyg išsipūtusi žydo įmonininko Bethelio Strousbergo geležinkelių imperija bei manipuliacijos, kurias darė nelabai garbingi žydų prekybininkai, naudojęsi beatodairišku smulkių investitorių godumu. Po kracho, griaudint įtūžio prieš apgavikus žydus protrūkiams, visuomenė pamiršo, kad ne kas kita, o žydas Reichstago deputatas Eduardas Laskeris ne sykį buvo bandęs perspėti dėl spekuliacinio bumo netvarumo ir kad būtent tokie žydų vadovaujami bankai, kaip Bleichröderis ir Ko, energingai gelbėjo nuo dar didesnių nuostolių. Įvyko neatitaisoma ir žmonių sąmonėje visam laikui įstrigo žydo verslininko baubas – lyg koks Šailokas, nuožmiai reikalaujantis savojo svaro mėsos.

Įkandin 1873-iųjų kracho Vokietijoje pasirodė nauja antisemitų profesionalų karta, toli pranokusi Heine's kritikus rasiniais argumentais, kuriais jie rėmė savo nusistatymą prieš žydus. Tokie žmonės kaip Eugenas Dühringas, Paulis

de Lagarde ir Wilhelmas Marras savo paskaitose ir pamfletuose jau nebekaltino žydų nevokiškumu dėl to, kad jie atsisaką priimti krikščionių tikėjimą, bet vaizdavo juos kaip iš prigimties svetimą elementą vokiečių visuomenėje, jos gyvybines jėgas pakertančios ligos nešiotojus, sėjančius aplink nuosmukio ir mirties sėklą. Tiesa, nėra abejonės, kad daugumas vokiečių nežinojo šių filosofų rasistinių teorijų, o dažną iš tų, kurie su jais susipažindavo, atgrasindavo jų nuožmiai rėksmingas tonas ir nešvankūs prasimanymai. Tačiau jų idėjos – o jos dažniausiai būdavo pakaustytos pseudomoksline terminologija ir išdabintos atsitiktinėmis citatomis iš antropologijos, biologijos, psichologijos ir teologijos veikalų – nebuvo bereikšmės, nes darė įspūdį lengvatikiams ir neretai padėdavo įgauti išraišką sąmonės nuslopintiems ar iki galo nesuvoktiems prieš žydus nuteikiantiems prietarams arba patvirtindavo juos.

Šiam naujam antisemitizmui plisti padėjo ir atvirai reiškiamas žymių ir įtakingų asmenų nepasitikėjimas žydais. Treitschke's *Vokietijos istorijos* ar dvaro pamokslininko Adolfo Stoeckerio kalbų skaitytojams ne visuomet pakakdavo įžvalgumo suvokti skirtumą tarp jų religinių argumentų ir Dühringų bei Marrų rasistinių išvedžiojimų; tad vienų impozantiškos figūros darė įtikimus kitų kaltinimus, netgi visiškai nesveikos vaizduotės vaisius. Dar didesnę reikšmę turėjo tai, kad rasistams prijautė Richardas Wagneris, o juk sunku būtų pervertinti jo įtaką – tiek jo idėjų, tiek pačios muzikos – Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse susiformavusiai kartai.

Wagnerio antisemitinės pažiūros turbūt išaugo iš jo pagiežos žydų finansininkams ir impresarijams, atsisakiusiems jį remti jo karjeros pradžioje, ir konkurentams žydams, kaip antai Giacomo Meyerbeeriui, iš pradžių stelbu-

siam jo sėkmę; tatai atspindi jo esė apie „Žydiškumą muzikoje" (1850), o Cosima'os Wagner dienoraščio puslapiuose mirgėte mirga pastabos apie gerai dangstomas žydų suktybes ir krikščionių išnaudojimą. Bet greta šio susikaupusio apmaudo įsivaizduojamiems priešams Wagnerio mąstyseną gerokai veikė taip pat ir baimė. Friedrichas Nietsche, su kuriuo jis kadaise draugavo, vėliau rašė apie antisemitizmą knygoje *Anapus gėrio ir blogio (Jenseits von Gut und Böse*, 1886), jog tai esąs „instinktas tautos, kurios prigimtis dar silpna ir neapibrėžta, dėl to ji stipresnės rasės lengvai gali būti ištrinta, sunaikinta".* Galimas daiktas, čia jis turėjo galvoje Wagnerį, kuris slapčia gėrėjosi žydų sugebėjimu pergyventi ištisus priespaudos šimtmečius ir sykiu labai abejojo, ar jo paties tauta pajėgs išlaikyti savo individualybę laisvos konkurencijos sąlygomis. Tokio nerimo veikiamas, kompozitorius puolė žydus kaip vokiečių kultūros priešus.

Šios Wagnerio manijos niekaip nešvelnino ta aplinkybė, kad tarp labiausiai atsidavusių jo muzikinių idealų propaguotojų būta žydų, pavyzdžiui, operos režisierius Angelo Neumannas, pianistas Josefas Rubinsteinas ir Wagnerio mėgstamiausias dirigentas Hermanas Levi's (kuriam jis rodė geraširdišką panieką ir visišką nejautrumą – apie tai galima spręsti iš to fakto, kad kompozitorius visai rimtai ketino prispirti jį pasikrikštyti ir tik su ta sąlyga leisti jam diriguoti *Parsifalio* premjerai). Nors ir turėdamas gausų būrį žydų gerbėjų, jis didžiavosi pasitarnavęs antisemitizmo reikalui. 8-ojo dešimtmečio pabaigoje, perskaičiusi vieną Stoeckerio kalbą, Cosima Wagner užrašė savo dienoraštyje: „Mes pasijuokėme iš jos, nes iš tikrųjų pa-

*Vertė Evaldas Nekrašas: Frydrichas Nyčė. *Rinktiniai raštai.* – V., 1991. – P. 455.

sirodo, kad visas šitas sambrūzdis prasidėjo nuo Richardo esė apie žydus", o patsai Wagneris teigė, jog Wilhelmo Marro *Žydiškumo pergalė prieš vokiškumą*, tarp 1873 ir 1879 metų perspausdinta net dvylika kartų, atspindi tik jo mintis. Antisemitinė nuostata veikė kompozitoriaus vertinimus visais kitais klausimas (jis nuolat plūdo Bismarcką, daugiausiai dėl pastarojo paniekos žydų persekiotojams, ir netgi prikišo jam, esą jis Vokietiją „sužydinęs" *(verjudert)*; o kai Bleichröderiui 1878 m. buvo leista surengti pietus Berlyno kongreso delegatams, Wagneris galutinai įsitikino, jog šis sambūris darąs „gėdą Vokietijai"); neretai šis jo nusistatymas pasireikšdavo bjauriais pavidalais. Po 1881 metų gaisro Vienos miesto teatre, kur žuvo šimtai žmonių, tarp jų 400 žydų, Cosima pasakojo, kad Wagneris „šmaikščiai pajuokavo": jis pasakęs, jog ir „visus žydus derėtų supleškinti [Lessingo] *Nathano* spektaklyje".

Nėra jokios abejonės, kad Wagnerio atvirai reikštas bjaurėjimasis žydais ir kitų tokių iškilių asmenybių kaip Treitschke bei Stoeckeris nuomonės padėjo tarytum įteisinti antisemitizmą, tarsi suteikti jam socialinį ir intelektualinį respektabilumą. Tatai pasakytina ir apie žydų vaizdavimo manierą kai kuriuose XIX a. labiausiai skaitomuose romanuose. Vargu ar būtų pagrįsta teigti, kad labiau išprususios auditorijos mėgstami rašytojai Wilhelmas Raabe, Gustavas Freytagas ir Felixas Dahnas savo kūryboje sąmoningai laikėsi antisemitinių pažiūrų; iš tikrųjų jie neretai su užuojauta piešdavo Vokietijos žydų daliai kliūvančius materialinius ir psichologinius vargus. Tačiau siekdami dramatinio efekto populiariausiose knygose jie telkdavosi paralelizmo metodą, kontrastingai sugretindami pagrindinio veikėjo krikščionio karjerą – o šis paprastai būdavo vaizduojamas kaip doras idealistas, atsidavęs kitų

labui – ir jo antrininko žydo, bailio, egoisto, nesąžiningo materialisto, likimą. Šis metodas panaudotas tokiuose ilgaamžiuose bestseleriuose, kaip *Der Hungerpastor* (*Alkanas pastorius,* 1864, Raabe's romanų trilogijos pirmoji dalis), *Soll und Haben* (Gustavo Freytago romanas *Debetas ir kreditas,* 1855) ir šiek tiek kitu aspektu – *Ein Kampf um Rom* (*Kova dėl Romos,* 1876, Felixo Dahno romanas); visai galimas dalykas, kad skaitytojams labiau įstrigdavo mėgstamų personažų žydų machinacijos negu nuobodžiai dorybingų herojų krikščionių pamokantis elgesys. O kai dėl 20 milijonų vokiečių, kurie dvasinio peno sėmėsi iš menkaverčių romanų, spausdinamų per daugelį žurnalų numerių, tai jie priprato prie stereotipinių žydų – lupikautojų, šulinių nuodytojų ir vaikų žudikų paveikslų.

Be abejonės, esama pavojaus išpūsti vokiškojo antisemitizmo įtaką ir išskirtinį pobūdį. Iš tikrųjų iki 1914 metų priešiškumas žydams buvo toks pat stiprus Prancūzijoje bei kitose šalyse, ne tik Vokietijoje. Kalbant apie antisemitizmo poveikį, reikia pripažinti, jog nė viena iš minėtųjų antisemitizmo apraiškų, nei tų, kurias dar būtų galima toliau vardyti – kaip antai paskutiniajame dešimtmetyje studentų brolijose įsigalėjęs nusistatymas prieš žydus, 1892 m. konservatorių partijos priimta Tivolio programa, kurioje buvo protestuojama prieš „plačiai besikerojančią ir griaunamai veikiančią žydų įtaką mūsų plačiųjų sluoksnių gyvenime", ar egzistavusi antisemitų partija, kuri 1893 m. turėjo Reichstage septyniolika vietų, – nė vienas šių reiškinių jokiu apčiuopiamu būdu nežeidė Vokietijos piliečių žydų. Jokios reikšmingesnės paramos nesulaukė radikalioji Hermano Ahlwardto programa, kurioje šis psichiškai ne visai sveikas mokytojas – beje, dar prieš išgarsėdamas savo demagogija buvęs atleistas iš pareigų už lėšų iš-

eikvojimą – propagavo kuo griežčiausius suvaržymus žydams, skelbė juos esant svetimšaliais Vokietijos žemėje, reikalavo neįsileisti jų į viešus ir kultūrinius renginius, net konfiskuoti jų turtą ir ištremti. 1867-aisiais pasiektam emancipacijos laipsniui neturėjo įtakos dešiniųjų partijų konferencijose priimamos rezoliucijos, teisių kodeksuose neatsirado diskriminacinių įstatymų.

Tačiau vargu ar tuo galėjai guostis. Prieš 1914 metus antisemitizmas, nelyginant kokia nesmarki, bet sunkiai pagydoma infekcija, nedarė rimtesnės žalos visuomenės sveikatai, bet nepasiduodavo jokiems bandymams išgydyti. Kai kuriems žmonėms antisemitizmo gajumas kėlė didžiulį nerimą, jie mėgino ieškoti priemonių jam įveikti, tačiau jiems tekdavo nuleisti rankas. Istorikas Theodoras Mommsenas, 8-ojo dešimtmečio pabaigoje pirmasis sukilęs prieš savo kolegos Treitschke's antižydiškus rašinius, praslinkus dešimtmečiui niūriai prisipažino:

> Klystate, jei manote, kad protu ką nors gali pasiekti. Prieš kelętą metų man pačiam taip atrodė, ir aš atkakliai protestavau prieš tą baisingą niekšystę – antisemitizmą. Bet tai beprasmiška, visiškai beprasmiška. <...> Tai klaiki epidemija, nelyg cholera – jos nei paaiškinsi, nei išgydysi. Lieka vien kantriai laukti, kol nuodai patys save sunaikins ir taps nebekenksmingi.

Istoriką gąsdinusi liga iki 1914 metų dar neparodė savo piktybiškumo, bet vis dėlto ji iš lėto nuodijo kolektyvinę sąmonę ir graužė moralės ir intelekto atsparumą. Po 1918-ųjų stojusioje iš esmės skirtingoje emocinėje atmosferoje, užkrėstoje tautos patirto pažeminimo bei ekonominių nepriteklių, ši visuomenės negalia ir privedė prie beprotybės, kurios apakinta visuomenė ėmėsi kraupiai žaloti savo pačios narius.

Pėteris Pulzeris įžvalgioje studijoje apie antisemitizmą Vokietijoje ir Austrijoje parodė, kad prieškario antisemitizmas iš esmės niekuo nesiskyrė nuo pokarinio. Visi argumentai, kuriuos nacionalsocialistai taikė prieš žydus, jau buvo suformuluoti prieš 1914 metus; vienintelis skirtumas – tas, kad naciams pakako įsitikinimų tvirtumo šiems argumentams paversti veiksmų programa. Juk Holokausto idėjos jau buvo užprogramuotos pereito amžiaus 9-ajame dešimtmetyje, Ahlwardto programoje. Reikėjo tik demoniškos Adolfo Hitlerio valios, kad ta idėja būtų perkelta į tikrovę.

IV

Tragiškoji Vokietijos žydų dilema buvo ta, kad, nelyg Viljamo Vilsono *Doppelgänger,* juo jie darėsi panašesni į savo partnerį, juo labiau kurstė jo neapykantą. Ankstesnieji žydų oponentai reikalavo, kad šie taptų tikrais vokiečiais. Žydai entuziastingai atsiliepė į šį raginimą ir savo daugialypiu indėliu į vokiečių kultūrą pelnė neginčijamą teisę laikyti ją sava. Juk argi Marxas, Freudas ir Einsteinas nebuvo vokiečių mąstytojai, o Mahleris ir Schönbergas – vokiečių kompozitoriai? Argi kas neigtų, jog Carlas Sternheimas ir Jakobas Wassermannas – vokiečių rašytojai, o Maxas Liebermannas ir Emilis Orlikas – vokiečių tapytojai? Tai ar negalima teigti tą pat ir apie menkesnių nuopelnų asmenis, kurie savo atsidavimu tikrai nenusileido minėtiems? Kaip sykį yra rašęs Golo Mannas, vidutinis Vokietijos žydas, pasikrikštijęs ar ne, pasižymėjo vokiškomis dorybėmis, vokiškomis ydomis, rengėsi, kalbėjo ir elgėsi vokiškai – t.y. patriotiškai ir konservatyviai. Ar būtum galėjęs rasti tikresnių vokiečių už tuos žydų verslininkus, gydytojus, teisininkus ir mokslininkus, kurie 1914-

aisiais užsirašė į savanorių gretas, lyg tat būtų savaime aiškus dalykas.

Vis dėlto visi šie laimėjimai ir atsidavimas neatnešė jiems siekto pripažinimo; negelbėjo nė turtas bei išsilavinimas, kuriuos švietėjai laikė svarbiausia integracijos sąlyga. „Kiekvieno Vokietijos žydo jaunystėje, – 1911 m. rašė Waltheris Rathenau, – ateina valandėlė, kurią jis skausmingai prisimins visą likusį gyvenimą: tai momentas, kai jis pirmąsyk iki galo suvokia į pasaulį įėjęs kaip antrarūšis pilietis ir šio statuso jam nepadės nusikratyti jokie gabumai ar nuopelnai."

Waltherio Rathenau istorija yra pamokanti, nes jis, kaip ir Heinrichas Heine, buvo ramybės drumstėjas, o jo pasiekimai veikdavo lyg provokacija ir užtraukdavo jam menkesnių sugebėjimų žmonių neapykantą. Nelaimė, jis neturėjo nei Heine's sąmojaus, nei to pomėgio siutinti filisterius, kurie palaikydavo dvasią poetui, stigo jam ir neprilygstamos Heine's savikliovos, leidusios šiam pripažinti savo žydišką kilmę, nė minutei nesudvejojant dėl savo vokiškos esmės. Rathenau gerbė žydų tradiciją ir liko ištikimas ortodoksiniam tikėjimui, tačiau tuo pat metu šito ir gėdijosi. Suvokdamas esąs gabus, jis iš visų jėgų troško, kad tą pripažintų mažiausiai jį suprasti linkusi klasė – tie patys šviesbruviai, mėlynakiai prūsai, iš kurių fundamentalaus priešiškumo intelektualybei Heine šaipėsi poemoje *Vokietija: žiemos pasaka,* bet Rathenau juos idealizavo ir siekė prilygti jiems ar netgi pranokti.

Waltheris Rathenau, kurio tėvas įkūrė kompaniją Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft (AEG), Vilhelmo laikų Vokietijoje išaugusią į vieną stambiausių pramonės kombinatų, studijavo Berlyno ir Strasburgo universitetuose matematiką, fiziką ir chemiją ir 1889 m. apgynė disertaciją

„Metalų šviesos absorbcija". Paskui jis dešimtį metų praleido kaupdamas praktinę patirtį – iš pradžių aliuminio fabrike Šveicarijoje, vėliau eidamas valdytojo pareigas Bitterfeldo elektrochemijos gamykloje greta Leipcigo. Besibaigiant šiam laikotarpiui tapo aišku, jog jis turėjo visus reikiamus sugebėjimus perimti iš Emilio Rathenau vadovavimą AEG: Waltherio praktinius ir administravimo įgūdžius papildė talentas kritikuoti ir analizuoti. Tačiau, įstabioje esė apie Rathenau rašė anglų istorikas Jamesas Jollas, sakytumei, jį nuolatos kankino klaidingai suprasto pašaukimo jausmas, tarytum jis būtų taręsis galįs vienu tik dvasiniu tobulumu pakilti viršum savo žydiškos kilmės primesto ribotumo ir nepasitikėjimo savimi. Rathenau pradėjo rašyti filosofinius straipsnius, kurie domėjimosi metafizika laikotarpiu turėjo šiokį tokį trumpalaikį pasisekimą, tačiau žvelgiant iš laiko perspektyvos buvo diletantiški ir intelektualiai pretenzingi, labiau siekiantys padaryti įspūdį, o ne perteikti mintį.

Jį taip pat traukė politika, nors draugui jis sakėsi manąs, jog išorinės aplinkybės sukliudysiančios jo sėkmei. „Būdamas žydas, antrarūšis pilietis, – rašė Rathenau, – negalėčiau tapti aukštesnio rango tarnautoju, o taikos metu – nė leitenantu. Šias kliūtis būčiau galėjęs pašalinti atsiversdamas, bet tuomet, esu įsitikinęs, kartu ir laiminčiau valdančiųjų klasių daromą neteisybę." Vis dėlto jis neliko abejingas politinio gyvenimo iššūkiui. 1907 ir 1908 metais jis lydėjo kolonijų sekretorių Bernhardą Dernburgą į keliones po Vokietijos kolonijas Afrikoje ir nors Dernburgą ir kitus vėliau ėmė erzinti įkyrus Rathenau kaulijimas įvertinti jo tarnybą apdovanojimu, bet memorandumuose, kuriuos pastarasis rašė vyriausybei po šių kelionių, jis įžvalgiai vertino padėtį kolonijose ir drąsiai abejojo vokiečių talentu kurti imperijas.

Pirmasis pasaulinis karas suteikė Rathenau pirmą gerą galimybę pasitarnauti savo tautai ir savo sugebėjimus jis pademonstravo pirmaisiais konflikto metais puikiai organizuodamas karinių žaliavų departamentą ir vadovaudamas jam. Jis iš tikrųjų gerokai prisidėjo prie to, kad buvo įveiktas 1914 m. Vokietijai iškilęs pavojingas strateginių žaliavų stygius. Vis dėlto jam atrodė, kad į jo darbą priešiškai žiūri tiek kareiviai, tiek pramonininkai, su kuriais jam tekdavo susidurti, ir 1915 metais atsistatydinęs ir grįždamas į AEG prezidento postą, jis rašė draugui: „Nė viena iš šių grupių negali man dovanoti, kad aš, eilinis pilietis ir dar žydas, savo noru pasitarnavau valstybei, ir nemanyčiau, jog ši nuostata man gyvam esant pakistų". Tačiau dėl šito Rathenau neatsisakė ir toliau daryti paslaugas vyriausybei. Paskutiniaisiais karo metais jis visuomet patardavo, jei tik į jį būdavo kreipiamasi, ypač ekonomikos klausimais, ir parašė keletą pranešimų, kuriuose numatė karui pasibaigus Vokietijoje ir kaimyninėse Europos šalyse iškilsiančius ūkio sunkumus. Šios jo mintys ir puiki finansininko kvalifikacija po 1919 metų padarė jį nepakeičiamu žmogumi Respublikos vyriausybei; 1920 m. Rathenau vyko su vokiečių delegacija į Spa konferenciją dėl reparacijų, o dar kitais metais tapo ūkio atkūrimo ministru Josefo Wirtho kabinete.

Tokiu metu, kai dešiniosios partijos skleidė smūgio iš užnugario legendą ir reikalavo neįmanomo dalyko – t.y. priešintis sąjungininkų reikalavimams, – reikėjo nemenkos drąsos, kad Rathenau dėtas, ryžtumeisi tokiems opiems uždaviniams. Juolab kad jis be užuolankų viešai sakė, jog Vokietija neturi kito pasirinkimo, kaip tik visomis išgalėmis stengtis įvykdyti Versalio sutarties sąlygas, kad ir kaip jos nepatiktų visuomenei. Rathenau tapo svarbiausiu su-

tarties vykdymo politikos gynėju, vildamasis, jog ji laikui bėgant paveiks sąjungininkus ir padės sušvelninti sutarties sąlygas; siekdamas šio tikslo, deryboms su Vakarų vyriausybėmis jis skyrė milžiniškas pastangas. „Mes privalome, – kreipėsi jis vienoje kalboje į vokiečių tautą, – rasti būdą vėl sugrįžti į pasaulį."

Toks spaudimas vien erzino priešiškai nusiteikusius patriotus, kurie Rathenau veikloje matė 1918-ųjų kapituliacijos tąsą, o juk jie buvo įsitikinę, jog kapituliuoti buvę nebūtina, tatai sukurstę išdavikai, daugiausia žydai. Todėl jie, suprantama, ėmė audringai priešintis, kai 1922 m. vasario mėnesį Rathenau buvo paskirtas užsienio reikalų ministru. „Na, še tai tau! – rašė vienas dešinysis laikraštis. – Vokietija turi žydą užsienio reikalų ministrą! <...>Jo paskyrimas – tai negirdėta tautos provokacija"; o netrukus nuožmios buvusių *Freikorps* kareivių gaujos jau skandavo:

Knallt ab den Walther Rathenau,
Die gottverdammte Judensau!

[Nudėt tą Walterį Rathenau,
Prakeiktą žydo išperą!]

Šios eilutės skelbė rimtą ketinimą. 1922 m. birželio 24-osios rytą važiuojantį Königsallee Berlyne ant savo atviro limuzino užpakalinės sėdynės Rathenau aplenkė automobilis su trimis vyrais, iš kurių vienas sviedė į jo mašiną rankinę granatą, o kitas šovė į jį iš automatinio pistoleto. Po kelių valandų jis mirė.

Waltherio Rathenau nužudymas pralaužė tam tikrą ribą ir Vokietija įžengė į naują, grėsmingą teritoriją, kurioje būti žydu reiškė jau ne tik neparankią padėtį ir socialinę kliūtį; tatai reiškė pavojų ir, galimas dalykas, mirties nuosprendį. Nes vienintelis Rathenau prasikaltimas buvo tas,

kad būdamas žydas jis ne tik drįso apsimesti vokiečiu, bet dar ir atstovauti Vokietijai pasaulyje. Po jo mirties šalyje nuvilnijo pasibaisėjimo banga, tačiau, be jokios abejonės, kai kurie žmonės tyliai sau galvojo, jog iš dalies tai būta pelnytos bausmės. Nešvankūs prieškario antisemitų kliedesiai galop sulaukė pirmosios konkrečios išraiškos. Įvykis buvo apgailimas, tačiau jam rastas paaiškinimas. Neįsivaizduojama tapo įmanoma. Tik šešiolika metų skyrė Vokietiją nuo *Kristallnacht* ir nacionalsocialistų partijos fiurerio mintyse pradėjo ryškėti Galutinio sprendimo apybraižos.

V

1975 m., praslinkus trisdešimčiai metų po Holokausto, literatūros kritikas Hansas Mayeris jo naujai knygai *Aussenseiter (Atstumtieji)* skirtame interviu buvo paprašytas pakomentuoti tos knygos teiginius apie šių dienų vokiečių požiūrį į žydus. Jis atsakė: „Priešiškumas žydams ne ką tepasikeitė, nors Vokietijoje begyvena vos vienas kitas žydas. Tą aiškiai rodo iš esmės iškreiptas vidutinio vokiečio santykis su žydo fenomenu ir Izraelio valstybe. Anksčiau kankino nešvari sąžinė, tuomet atsirado siaubingai dirbtinis draugiškumas žydams, buvo džiūgaujama dėl izraeliečių pergalės Septynių dienų kare. Kiekviena „pažangi" buržuazijos šeima Vokietijoje anksčiau ar vėliau norėjo vykti į Izraelį ir susipažinti su izraeliečiais. Šis entuziazmas vėliau atvėso ir nusistovėjo pažiūra, esą izraeliečiai persistengia, jie taip ir nepasimokė ir reikią pripažinti, kad daug kuo ir arabai teisūs. Rezultatas yra toks, kad neapykanta žydams reiškiama kitokiu būdu, – beje, visiškai atitinkančiu sovietų propagandos pavyzdį, – jį jau pade-

monstravo dalis vokiečių studentų ir vidutinių piliečių: žinoma, mes nieko prieš žydus neturime, „tiktai" prieš Izraelį ir sionistus. Bet iš esmės juk tai tas pat."

Galbūt čia ir per daug griežtai pasakyta, nors nesunku rasti šiuos teiginius patvirtinančių įrodymų. Nėra abejonės, kad kai kurie vokiečių intelektualai linksta į tam tikrą kairįjį fašizmą, kuriam būdinga antisionistinė nuostata. 1967 m., kai protesto protrūkis universitetuose sutapo su karo Artimuosiuose Rytuose pradžia, krito į akis tai, kad Heidelbergo ir kitų universitetų radikaliosios studentų organizacijos rado laiko atsitraukti nuo savo vietinių rūpesčių ir pareikšti solidarumą su arabais tuo pagrindu, kad jie kovoją prieš imperializmą ir monopolinį kapitalizmą. Dar akivaizdesnį kairiojo fašizmo pasireiškimą išvydome 1978 m. Rainerio Wernerio Fassbinderio pjesėje *Šiukšlės, miestas ir mirtis,* kur vienas pagrindinių veikėjų, „turtingas žydas", vaizduojamas, pasak pasipiktinusio Joachimo Festo straipsnio, išspausdinto *Frankurter Allgemeine Zeitung,* „kaip siurbėlė, spekuliantas, apgavikas, žmogžudys ir, negana to, paleistuvis kerštininkas", o kitam veikėjui leidžiama ištarti tokius žodžius: „Jie pamiršo įkišti jį į dujų kamerą. <...> Kai pagalvoju, kaip dujų kameroje iš jo eis oras, tiesiog trinu rankas".

Iš tikrųjų įžeidžiamą Fassbinderio pjesę, išspausdintą, bet taip ir nepastatytą, būtų galima padėti į šalį kaip paskirą atvejį, nevykusį bandymą *épater le bourgeois* ir pažadinti žmonėms suvokimą, kas vyksta šiuolaikiniame mieste. Kalbant apie įvairialypę nuostatą izraeliečių atžvilgiu – ji būdinga ne vien Vokietijai; galima įtikinamai parodyti, jog Federacinės Respublikos vyriausybė, padedama tų pačių „vidutinių piliečių", kuriems Mayeris be jokių argumentų pripaišė antisemitinius jausmus, daugiau nei

kuri kita parėmė Izraelio valstybę. Pasaulinio Žydų kongreso prezidentas Nahumas Goldmannas, apsilankęs Vokietijoje 1978 m. ir dalyvavęs keturiasdešimtųjų *Kristallnacht* metinių minėjime, netrukus rašė: „Kilni Federacinės Respublikos nuostata kompensacijų ir reparacijų klausimais – unikali ir savo mastu, ir sukurtais precedentais (atlyginti nuostolius nacizmo laikotarpiu dar neegzistavusiai valstybei ir mokėti reparacijas nuo nacių nukentėjusiems nepiliečiams) – nemaža prisidėjo prie to, kad pakistų visiškai pateisinama, daugiausia neigiama ir dažnai priešiška žydų nuostata pokario Vokietijos atžvilgiu. Negali būti nė kalbos apie užmiršimą, o ir atlaidumas tautoms maža teturi prasmės".

Užmiršimo – tiksliau kalbant, atminties – klausimas, žinoma, yra esmingas, ir tikriausiai tikslingiau būtų patyrinėti kolektyvinę vokiečių atmintį apie nusikaltimus žydams negu toliau gilintis į bendrus Mayerio kaltinimus. 1945 m. rugpjūtį filosofas Karlas Jaspersas kreipėsi į savo tautiečius vokiečius ir priminė jiems: „Kai buvo vedami mūsų žydų tautybės draugai, mes nėjom į gatves ir nešaukėm, kol patys buvom sunaikinti. Mes nusprendėme verčiau likti gyvi dėl tos menkos, nors ir teisingos priežasties, kad mūsų mirtis niekam nebūtų padėjusi. <...> Kad mes gyvi – štai mūsų kaltė."* Jaspersas kalbėjo apie „mūsų neišdildomą gėdą". Tad kaip stipriai turėjo būti įsišaknijusi ta gėda, kad ją išgyveno net tos kartos, kurios tiesiogiai nedalyvavo Galutinio sprendimo susidorojimuose?

* Vertė Antanas Gailius: Karlas Jaspersas. Kaltės klausimas: *Gėrio kontūrai*. – V., 1989. – P. 261.

Federacinės Respublikos vyriausybės, spaudos ir teatro bei kino industrijos naudai reikia pripažinti, kad atmintis apie nacizmo laikotarpio nežmoniškumus būdavo vis gaivinama, ir ne vien tokiais minėjimais kaip tas, kuriame dalyvavo Nahumas Goldmannas, ar išsaugant *Kristallnacht* metu nusiaubtų ir išniekintų sinagogų griuvėsius. Šią atmintį žadino taip pat ir ne viena puiki televizijos programa, kuriose būdavo dokumentiškai iliustruojama Galutinio sprendimo tikrovė, bei Vokietijoje plačiai rodyti įsimintini meniniai filmai, kaip antai *Anos Frank dienoraštis* ir Alaino Resnais *Naktis ir rūkas.* Vokiečių rašytojai, ypač Grupės 47 nariai, kaip Grassas *Šuniškuose metuose* (*Hundejahre,* 1963) pradėjo paveikslu, romanuose stengėsi perteikti pokario kartai tikrą praeities vaizdą; apie žydų persekiojimus sąžiningai kalbama ne vienoje įspūdingoje vokiečių autorių pjesėje. Iš jų pažymėtina Maxo Frischo *Andora* (1961), joje pasakojama apie jaunuolį, kuris klaidingai buvo palaikytas žydu; iš pradžių jis visuomenės atstumiamas, paskui patiria fizinį smurtą, galiausiai yra savo tautiečių kankinamas ir nužudomas. Spektaklio premjera Berlyno Schillerio teatre, kai pagrindinius vaidmenis atliko velionis Klausas Klammeris ir Martinas Heldas, tapo giliai jaudinančia, o daugeliui žiūrovų ir neabejotinai skausminga patirtimi, ypač dėl vienos autoriaus panaudotos priemonės: trumpose veiksmo tėkmę pertraukiančiose scenelėse pjesės veikėjai pasirodydavo auditorijai po vieną ir remdamiesi iš piršto laužtais argumentais aiškindavo, kodėl jie nekalti dėl savo aukos likimo.

Likimo ironija, kad visas šias pagirtinas pastangas neleisti vokiečiams pamiršti kraupios vokiečių ir žydų santykių baigties pranoko Jungtinėse Valstijose sukurtas ko-

mercinis televizijos filmas *The Holocaust*, Federacinėje Respublikoje parodytas 1979 m. vasario mėnesį per keturias tęstines laidas. Programą sudarydavo dvi valandos filmo ir valanda žiūrovų telefonų skambučiais paremtos diskusijos. Šiame daugiaserijiniame filme per dviejų pramanytų šeimų likimus buvo pasakojama vokiečių susidorojimo su žydais istorija. Dorfų sūnus Erikas padaro karjerą nacių partijoje ir, kaip Heydricho deputatas, organizuoja masinį žydų naikinimą, o beveik visa žydo daktaro Weisso šeima išžudoma, pakliuvusi šion pragaro mašinon. Tokiu būdu pateikus įvykius žiūrovai galėjo taip susitapatinti su pasakojama istorija, kaip nebuvo įmanoma nė vienoje ankstesnėje istorinėje ir dokumentinėje laidoje; tai liudijo sulig kiekviena serija augantis žiūrovų skaičius – nuo 32 iki 41 proc. visų žiūrovų, o Berlyne iki 47 procentų. Taigi visą programą ar bent dalį jos matė 20 milijonų žmonių, o iš jų 30 000 paskambino į vietines televizijos stotis, dauguma norėdami užduoti rimtus klausimus ar pasiūlyti medžiagos, analogiškos filmo istorijai ar papildančios ją. Visoje Vakarų Vokietijoje moksleivių prašymu mokyklose vyko filmo ir jame vaizduojamos istorinės tikrovės aptarimai, o Diuseldorfo centrinis politinio švietimo biuras, atsakydamas į šį susidomėjimą, išsiuntinėjo mokytojams po visą Šiaurės Reino Vestfaliją 139 530 informacijos komplektų su 56 puslapių brošiūromis apie Galutinį sprendimą.

Nėra jokios abejonės, kad filmo apie Holokaustą atbalsiai byloja iškalbingiau už Hanso Mayerio argumentus apie antisemitizmą Federacinėje Respublikoje. Nors kai kurie iš skambinusių į televizijos stotis būdavo nusiteikę karingai ir pageidavo sužinoti, kam prireikę gaivinti nemalonius prisiminimus praslinkus daugiau kaip trisdešimčiai metų, tačiau nepalyginamai daugiau buvo tokių skam-

bučių, kai žmonės, aiškiai sukrėsti, domėjosi nerimą keliančiais klausimais: maždaug kiek iki 1945 m. gyvenusių vidutinių vokiečių žinojo apie tai, kas buvo daroma su žydais; kokiu mastu šiandienos vokiečiai privalo atsakyti už praeities nusikaltimus; kokios išvados darytinos iš Holokausto istorijos.

Tai, kad vokiečiai, ypač jaunimas, kėlė tokius klausimus, stebėtojai įvertino kaip sveiką ir viltingą požymį, galbūt rodantį norą priimti kraupią praeitį kaip savo, neišsisukinėjant ir neišsiginant kaltės. Filmo poveikiui ir jo paliestiems klausimams apmąstyti skirtoje esė grafienė Dönhoff rašė, jog galbūt sunkiausia atsakyti, kokias išvadas turėtų pasidaryti jauni žmonės, suvokę baisingąsias vokiečių antisemitizmo išdavas. Ji pacitavo Renate's Harprecht, Auschwitzo kalinės, tenai palydėjusios savo tėvus į dujų kamerą, duotą atsakymą. „Tautos sau nepasirinksi, – sakė ji. – Tomis dienomis aš nesyk pagalvodavau: o, kad aš nebūčiau žydė, bet paskum net labai sąmoningai pasijutau žydė. Jauniems vokiečiams teks susitaikyti su mintimi, jog jie yra vokiečiai – ir nuo šitos dalios jie niekur nepabėgs.“

7

MOTERYS

Moterų kova dėl lygiateisiškumo – bent jau jos pradžia – Vokietijoje kai kuriais svarbiais atžvilgiais panėšėjo į žydų emancipaciją. Švietimo epochoje puoselėtos viltys taip pat gan sparčiai išblėso XIX amžiuje ir taip pat imta moteris puldinėti kaip menkesnius padarus, neturinčius teisės tikėtis būti tikrais visuomenės nariais. Jei šios analogijos nebegalima pratęsti toliau, tai tik dėl to, kad vokiečiai, įsivaizdavę įmanomą visuomenę be žydų, negalėjo prasimanyti tokios, kurioje būtų apsieinama be moterų. Vis dėlto kai kurie antifeministiniai pasisakymai skambėjo beveik taip pat įžeidžiamai kaip ir antisemitų išpuoliai.

Žinoma, šis reiškinys nebuvo būdingas vien vokiečiams. Visose buržuazinėse visuomenėse moterys užėmė nepavydėtiną padėtį, Viktorijos laikų Anglija šiuo požiūriu niekuo nenusileido Bismarcko Vokietijai. Iš kitų šalių Vokietiją išskyrė tik tai, kad moterų priklausomybės čia laikytasi atkakliau ir ilgiau negu pažangesniuose Vakarų kraštuose. Po Pirmojo pasaulinio karo visose šalyse įvyko reikšmingų poslinkių, tačiau Vokietijoje moterų padėtis vėl pablogėjo, kai 1933 m. į valdžią atėjo naciai. Ir nors po 1945-ųjų jos atsikovojo prarastą padėtį, vargiai pavyktų įrodyti, jog per

pirmuosius trisdešimt metų Federacinė Respublika bent priartėjo prie visiškos socialinės ir ekonominės lyčių lygybės. Ypač 8-ąjį dešimtmetį padėtis keitėsi lėtai; tai galima būtų aiškinti iš dalies nesiliaujančiu vyrų priešinimusi moterų reikalavimams, dar prisidėjo ir moterų sąjūdžio išsiskaidymas, daugumos jo dalyvių taktikos nevieningumas, o galbūt – nors tatai sunkiau įvertinti – ir istoriškai susiklostęs įvairus moterų požiūris į lygybės idėją ir galimų padarinių baimė.

I

Vokietijoje moterų priklausomybės šaknys gilios, ją įteisino papročiai, religija ir įstatymai. Germanų genčių morale gėrėjęsis ir jų vedybų papročius gyręs Tacitas vis dėlto atkreipė dėmesį į žemesnę žmonos padėtį, nurodydamas, kad „pradedant vedybų ceremoniją būdavo primenama, jog jai teksią dalytis su vyru vargais ir pavojais, jai esą skirta drauge su juo kentėti ir tverti lygiai taikos ir karo metu", kad germanų moterys „gaunančios vienintelį vyrą, kadangi jos turi vieną kūną ir vieną gyvybę, ir jos negalinčios puoselėti jokių kitų minčių ar toliau siekiančių troškimų", ir jei jos šį priesaką sulaužančios, „bausmė nedelstina <...> ir jų vyrų valioje". Gentinėje karių bendruomenėje berniukai vertinti labiau už mergaites, ir šį prietarą perėmė nuosavybės paveldėjimo tvarką ir pagrindines teises reguliavę papročiai, perduodami iš kartos į kartą ir galop užrašyti teisių kodeksuose ir statutuose. Teisiškai moterys buvo priklausomos, turėjo maža teisių, iki vedybų jas visiškai valdė tėvas, o ištekėjus – vyras, ir jos privalėjo paklusti šitų globėjų vyrų įsakymams, o neklusniąsias šie bausdavo, reikalui esant griebdamiesi,

kaip konstatavo įvairūs Naujųjų laikų civiliniai kodeksai, taip pat ir fizinių priemonių.

Vaikų auginimo triūsas būdavo paliekamas žmonai, bet ši aplinkybė neturėjo jokios įtakos tam faktui, kad ginčuose dėl vaikų vyro žodis buvo lemiamas; o jam mirus, senovinis paprotys, daugumoje Vokietijos žemių įteisintas įstatymų, ne tik įpareigojo našlę turėti savo vaikų globėją vyrą, bet taip pat pavesdavo šio globėjo valiai šeimos turtą, įskaitant ir tą dalį, kurią moteris pati pelnydavo. Tose žemėse, kur galiojo pirmagimystės įstatymas, moteris negalėjo, esant gyviems broliams, paveldėti tėvo dvaro, net jei ji būdavo vyriausias vaikas. Visuomenėje ji neturėjo nė svarbiausiųjų pilietinių teisių, nes negalėjo dalyvauti daugelyje politinės veiklos formų, priklausyti jokiam politiniam susivienijimui ir neturėjo teisės daryti įtaką vyriausybės politikai, nors ši ir turėtų jai tiesioginį poveikį.

Prie šitokios beteisės padėties dar prisidėjo giliai įsišaknijęs krikščionybės nusistatymas prieš moteris, paremtas būgštavimu, jog jos iš esmės labiau emocijų, o ne proto būtybės, taigi labiau negu vyrai linkusios pasiduoti kūniškiems geiduliams ir šių įgeidžių valdomam elgesiui. Viduramžiais būta bažnyčios vyrų, kurie abejojo, ar iš viso galima laikyti moteris krikščionėmis ir ar ne labiau priderėtų neįsileisti jų į bažnyčios apeigas, net nepriimti jų į bažnyčios bendruomenę. Vėliau, veikiant keistai priešingai logikai, buvo įrodinėjama, jog religija esanti būtina priemonė užimti moterų dėmesiui ir neleisti jų protui ieškotis pavojingos veiklos. Bet net ir tokia tolerancija ilgus metus buvo visaip suvaržyta, moters dalyvavimo religinėje praktikoje pobūdis ir mastas apribotas. 1700 m. Hamburge dar buvo laikoma nederamu dalyku moterims

giedoti bažnyčioje; o XIX a. viduryje, kaip matėme, daug nepritariančių šnekų sukėlė moterys, ėmusios lankytis Šviesos draugų susirinkimuose.

XVIII amžiuje imta griežtai kritikuoti ir pačių moterų priklausomybę, ir tendenciją grįsti tokią padėtį teorijomis, paremtomis jų įgimtu nuodėmingumu ar intelektualumo stoka. Jau vien pietizmas, priešingai ortodoksinei liuteronybei, suteikęs moterims saviraiškos per religinę praktiką galimybę, turėjo nemenkų pasekmių, ir viena iš ryškesniųjų buvo ta, kad imta nuosaikiau įsivaizduoti patriarchalinę šeimą. Eda Sagarra rašė, kad pietistų būrelių paskatinti atviri religinio patyrimo ir jausmo išpažinimai „padėjo susiformuoti sampratai, kad galimas dalykas, moters jausena skiriasi nuo vyro, kad jos gali turėti asmenybę, pranokstančią šeimos aplinką, ar kad santuoka net gali būti <...> lygių partnerių sąjunga, o ne tėvo–dukters santykio tąsa".

Ši idėja neaplenkė didžiųjų klasikinio humanizmo epochos vokiečių rašytojų. Moterys Goethe's romanuose *Atrankinė giminystė* (*Die Wahlverwandtschaften*, 1809) ir *Vilhelmas Meisteris* pasižymi labiau išlavėjusiu protu ir nepriklausoma valia negu vyrų stelbiamų moterų paveikslai dramoje *Gecas fon Berlichingenas* ar *Fausto* Pirmoje dalyje; o Schilleris eilėraštyje „Moterų garbė" (Würde der Frauen) vaizduoja papildantį lyčių santykį, kur vyras – aistringa, prometėjiška dvasia, nepasotinamas alkis, o moteris – tai perspėjantis moralės, nuosaikumo balsas ir sykiu ji – galia, šiurkščią tikrovę paverčianti į grakštumą ir grožį.

Ehret die Frauen! sie flechten und weben
Himmlische Rosen ins irdische Leben,
Flechten der Liebe beglückendes Band,
Und in der Grazie züchtigem Schleier

Nähren sie wachsam das ewige Feuer
Schöner Gefuhle mit heiliger Hand.

[Moterys mūsų! priaudę, pripynę
Dangiškų rožių į buitį kasdienę,
Juostą iš meilės išaudę karštos,
Jos po kukliais gracingumo vualiais
Budi ir jausmo skaisčiausią ugnelę
Kursto šventąja ranka nuolatos.*]

Tuo pat metu, ypač stambiosios buržuazijos sluoksniuose, ėmė plisti grynai praktinė mintis, kad jei moterys būtų skatinamos ugdyti, be namų ruošos meistriškumo, ir kitus gabumus, jos galėtų tapti įdomesnėmis žmonomis ir geresnėmis savo vaikų motinomis. Veikiant tokioms knygoms kaip markizo de Lambert'o *Nouvelles reflexions sur les femmes* (*Nauji apmąstymai apie moteris*, 1727), kuri Vokietijos išsilavinusių sluoksnių buvo plačiai skaitoma, pradėta gyvai domėtis ligi tol apleistu moterų lavinimu. Vadinamieji moraliniai savaitraščiai, periodiniai leidiniai, pirmoje amžiaus pusėje pradėję mėgdžioti tokius anglų žurnalus kaip *The Tatler* ir *The Spectator*, ėmė kritikuoti idėją, neva moterys netinkančios intelektualinei veiklai, ir jai prieštaraujančią, bet panašaus plano nuostatą, esą rimtas knygas skaitančios moterys nepakankamai gerai atliksiančios kitas savo pareigas. Tuose žurnaluose namų ruoša pasitenkinanti moteris būdavo vaizduojama kaip kvaila ar savanaudė, o jaunos skaitytojos būdavo skatinamos skaityti, šitaip plėsti savo akiratį ir nesileisti papročių ar prietarų išmušamos iš vėžių. Šių žurnalų, kaip ir pirmojo nusisekusio žurnalo moterims, Gottschedo *Die vernünftigen Tadlerinnen* (*Išmintingosios pleputės*), įsteigto 1725 m., redak-

* Vertė Sigitas Geda: F. Šileris. *Eilėraščiai. Dramos.* – V., 1989. – P. 57.

toriai nesiėmė raginti moteris siekti įsigyti profesiją; jie neketino skatinti moteris varžytis su vyrais jųjų srityse. Abstraktūs mokslo disciplinų aspektai esą ne joms. Jos turėtų domėtis istorija, bet istorikėmis netapti; joms dera žinoti daug, bet ne *gründlich* (nuodugniai). Jos turėtų siekti ne *Wissenschaft* (mokslo) kaip savarankiško tikslo, bet išprusimo ir didesnio jausmų subtilumo.

Kai kurie žmonės nenorėjo sutikti su šiais iš esmės dirbtiniais moterų intelektinio lavinimosi ribojimais. Nei pietizmo pradininkas A.H.Francke, 1706 m. įkūręs „Gynaceum" – mokyklą jaunoms moterims, nei pedagogikos teoretikas Johannas Bernhardas Basedowas nemanė, kad moterų sugebėjimai būtų kaip nors riboti, jei joms taptų prieinamas formalus išsilavinimas, o amžiaus pabaigoje Theodoras Gottliebas Hippelis, Karaliaučiaus miesto prezidentas ir Dancigo srities valdytojas, savo pažiūromis juos dar pralenkė. Veikale *Pilietinės moterų padėties gerinimas* Hippelis įrodinėjo, jog visoks menamas moterų silpnumas ar nepilnavertiškumas kyląs dėl vyrų nustatytų konvencijų ir įstatymų ir esą būtina, pasitelkiant švietimą, jas nuo šito išlaisvinti, kad ne tik pakistų pati santuokos prigimtis, bet moterys įgytų visas pilietines teises bei pareigas.

XVIII a. pabaigoje šių teorijų pagrįstumą lyg ir patvirtino iškilusi grupė išsilavinusių ir nepriklausomų pažiūrų moterų, kurios su stebėtinu abejingumu konvencijoms ėmėsi įrodyti savo intelektualinį lygiavertiškumą su vyrais. Jau minėjome kai kurias iš jų, subūrusias ne vieną Berlyno saloną. Be šių moterų, šimtmečio vaizduotę žadino keturios pagarsėjusios iškilių mokslininkų dukterys. Dorothea Schlözer, Getingeno politologo A.L.Schlözerio duktė, pasižymėjo tokiais jaunai moteriai įstabiais gabumais, kad

tėvo kolegos ėmė raginti ją siekti mokslinio laipsnio ir 1787 metais, per Getingeno universiteto penkiasdešimtmetį, ji tapo filosofijos daktare. Vėliau Dorothea talkino tėvui kaip mokslinio tyrimo asistentė ir kartu su juo parengė knygą apie rusų monetas; ji studijavo kalnakasybą, vyko į ekspedicijas tirti mineralų telkinių Harco kalnuose, prie Goslaro, ir savo radinius aprašė straipsnyje; galiausiai, ištekėjusi už pasiturinčio žmogaus, sutelkė aplink save saloną, tapusį Liūbeko miesto intelektualiniu centru. Ji turėjo tvirtą nuomonę apie vyro ir žmonos santykius ir sykį rašė draugei: „Moterys skirtos ne vien teikti vyrams malonumą. Jos yra tokie pat žmonės kaip ir jie, tad visi turėtų stengtis padaryti viens kitą laimingą. Kiekvienas, trokštąs gauti tik malonumą, yra niekšas, arba jis tik ir nusipelno dailaus veidelio moteriškės, kuri jam įkyrės per mėnesį. Ar moteris vien tuo daro vyrą laimingą, kad verda ir siuva jam? <...> Ar jums neatrodo, kad visa tai, ką aš esu studijavusi, galėtų patenkinti vyrą?"

Dar labiau nepriklausomomis nuo įprastinės sampratos apie moters vaidmenį pažiūromis garsėjo Therèsė Forster, filologo Morizo Heyne's duktė, Dorothea Veit, Moses Mendelssohno duktė, ir Caroline Böhmer, kurios tėvas buvo orientalistas J.D.Michaelis. Therèse buvo ištekėjusi už Georgo Forsterio, kuris apiplaukė aplink pasaulį su Jamesu Cooku, kai šis antrąsyk keliavo, o vėliau, po bevaisio gamtos mokslų profesoriaus gyvenimo tarpsnio, 1792 m. įkūrė trumpaamžę Mainco respubliką ir mirė Paryžiuje teroro metais. Therèse išliko pirmąja savo vyro slapčiausių filosofinių ir politinių apmąstymų patikėtine net ir po to, kai per revoliucinę sumaištį Maince ji paliko jį ir pasirinko kitą vyrą. Dorothea Mendelssohn Veit taip pat pametė

savo pirmąjį vyrą ir ištekėjo už Friedricho Schlegelio, ir iš šios pranašių dvasių sąjungos, be kitų dalykų, radosi Schlegelio romanas *Lucinde*, maloniai jaudinęs gašliųjų vaizduotę ir šokiravęs blaivaus proto skaitytojus atvirumu – jame visiškai atvirai buvo kalbama apie intymius santykius tarp lyčių ir reikalaujama padaryti galą kultūrai, skatinančiai vyrų išankstinius nusistatymus ir prietarus. O Caroline's Michaelis nepriklausomą dvasią ir pasiryžimą patirti visa, ką jai galėjo pasiūlyti epocha, geriausiai galima įvertinti iš jos neprilygstamų laiškų. Su savo pirmuoju vyru Böhmeriu gyvenusi ramioje namų aplinkoje, po jo mirties Caroline įžengė į visiškai naują gyvenimą. Ji įsimylėjo žmogų, kuris įvedė ją į Georgo Forsterio ratą Maince, o revoliuciniam pakilimui slūgstant paliko besilaukiančią kūdikio; prūsams užėmus miestą, Caroline pateko į nelaisvę, bet nuo kalėjimo ir visuomenės pasmerkimo ją vesdamas išgelbėjo Augustas Wilhelmas Schlegelis. Iš šios sąjungos gerokai praturtėjo A.W.Schlegelio Shakespeare'o vertimai, tačiau galop Caroline jį paliko ir tapo filosofo Schellingo žmona.

Šios talentingos ir tvirtos moterys kiekviena savaip vadovavosi Dorothea'os draugo Schleiermacherio *Proto katekizmo taurioms moterims* dešimtuoju įsakymu – „geisti vyrų išsilavinimo, meno, išminties ir garbės"; bet jųjų veikla veikiau įbaugino kai kuriuos žmones, anksčiau pasisakiusius už moterų išsilaisvinimą iš senųjų prietarų. Pavyzdžiui, Schilleris labai rimtai vertino moterų intelektualinį potencialą ir dramose *Marija Stiuart* ir *Orleano mergelė* sukūrė įtikimus valdžios moterų paveikslus, vis dėlto jis linko manyti, jog didžiajai moterų daugumai geriausiai tinkanti namų aplinka. Eilėraštyje „Giesmė apie varpą" („Das Lied von der Glocke", 1799) – kūrinyje, kuriuo

XIX a. žavėtasi ir kuris buvo be paliovos cituojamas – Schilleris taip apdainuoja vokiečių namų židinį:

Und drinnen waltet
Die züchtige Hausfrau,
Die Mutter der Kinder,
Und herrschet weise
Im häuslichen Kreise
Und lehret die Mädchen
Und wehret den Knaben
Und reget ohn' Ende
Die fleissigen Hände
Und mehrt den Gewinn
Mit ordnendem Sinn
Und füllet mit Schätzen
  die duftenden Laden
Und dreht um die schnurrende
  Spindel den Faden
Und sammelt in reinlich
  geglätteten Schrein
Die schimmernde Wolle,
  den schneeigten Lein,
Und füget zum Guten den
  Glanz und den Schimmer,
Und ruhet nimmer.

[O motina tvarkos
Namuos išmintingai –
Čia darbo nestinga.
Jai visas ūkis –
Tik spėk, tik sukis!
Tai dukrą pamokyk,
Tai sūnų sudrauski.
O kur tvarka
Ir darbšti ranka,
Nors ji nesėja –
Turtas gausėja.
Žiemos vakarais
  ji ilgiausiai nemiega:
Ir vilną, ir liną
  baltutį kaip sniegą,

Vis verpia, paskui
 juos į skrynią sudės,
Taip ūkis ir turtas
 kas dieną didės,
Be poilsio kaupia ji
 grožį ir gėrį –
Ir viskas žėri.*]

Caroline šį eilėraštį labai tipingai pakomentavo („Mes taip juokėmės iš „Giesmės apie varpą", kad vos nenuvirtom nuo kėdžių"), beje, Schilleris dėl to nė kiek nebūtų nustebęs, nes Caroline, kurią jis vadino „pone Luciferiu", jam buvo anaiptol ne prie širdies.

Caroline's ir kitų žymiųjų moterų kraštutinumai, atrodo, nepalankiai paveikė taip pat ir Wilhelmą von Humboldtą, neabejotinai pažangių pažiūrų žmogų; jo, matyt, turėta rimtų abejonių dėl to, kokiu mastu leistina ar padoru moteriai būti emancipuotai. Verta atkreipti dėmesį į Humboldto painų santykį su priešinga lytimi, nes tikriausiai jis buvo būdingas ne jam vienam. Vaizdą apie tai galima susidaryti iš 1789 m. liepos 18/23 d. datuotos jo dienraščio pastraipos, parašytos pakeliui į Paryžių.

Tarp Duisburgo ir Krefeldo per Reiną keliamasi keltu. Tarp šio kelto darbininkų buvo mergina, baisingai negraži, tačiau stipri, vyriško sudėjimo ir gera darbininkė. Sunku patikėti, kaip mane traukia toks reginys – bet kokios sunkiai fiziškai dirbančios moters, ypač iš žemesnių klasių. Aš tiesiog negaliu akių atitraukti ir niekas taip stipriai seksualiai manęs nesujaudina. Tai užsilikę iš pirmųjų vaikystės metų. Kai mano sielą pradėjo dominti moteriškos lyties būtybės, aš visuomet vaizduodavausi jas kaip verges, plušančias prie visokiausių darbų, įvairiausiai kankinamas ir kuo labiausiai niekinamas. Tokie vaizdiniai mane ir iki šiol jaudina. Galiu, kaip ir anksčiau, išsigalvoti ilgiausius tokio turinio romanus. Tik dabar jie gal

* Vertė S. Račiūnas: F. Šileris. *Eilėraščiai. Dramos.* – V., 1989. – P. 101.

kiek geresnio skonio ir truputėlį įtikimesni negu anuomet, kai buvau jaunesnis. Psichologiniu požiūriu man ir toliau nepaprastai įdomu mintimis perversti tuos neparašytus romanus chronologine tvarka. Kaip manyje radosi toks dėmesys – man tebėra paslaptis. Viena vertus, šitoks šiurkštumas, kita vertus, šitiek gašlaus pasimėgavimo. Tačiau esu įsitikinęs, jog šis polinkis, veikiant man susiklosčiusioms aplinkybėms, tapo viso mano dabartinio charakterio pamatu.

Tai bemaž stulbinamai atviras prisipažinimas. Vedė Humboldtas vieną iš patraukliausių ir rafinuočiausių savo meto moterų, Karoline von Dacheröden, kurios laiškai jam, ypač tuo laikotarpiu, kai jis dalyvavo Prūsijos delegacijoje Vienos kongrese, atskleidžia puikų tarptautinių reikalų išmanymą ir politinės analizės talentą. Humboldtas didžiai gerbė savo žmoną, o kai kas rodo jį netgi jos šiek tiek privengus. Nors patsai leisdavosi į nevaržomus nesantuokinius seksualinius žygius (jei tikėsime pasakojimais apie jo naktinius nuotykius su Metternichu ir Friedrichu von Gentzu 1813 m. sąjungininkų derybų Prahoje metu), vargu ar jo santuokai buvo būdingas toks intymus nesivaržymas, kokį rekomendavo *Lucinde* ar kokį vaizdavosi slaptose fantazijose, ir netgi visai nepanašu, kad jis to būtų pageidavęs. Tikriausiai Humboldtas būtų išsigynęs pritariąs šv. Jeronimo minčiai, jog „tas, kurs pernelyg aistringai myli savo žmoną, pražudo santuoką", bet galimas dalykas, kad iš tikrųjų jis kaip tik taip ir manė. Jis nepageidavo, kad jo žmona turėtų pernelyg laisvas pažiūras lyčių klausimu; ir atrodo, netgi bus apgailestavęs dėl jos intelektualinio laisvumo. Iš tikrųjų paskutiniaisiais gyvenimo metais Humboldtas ilgai susirašinėjo su viena moterimi, vardu Charlotte Diede, kuriai niekuomet neleido atvykti su juo pasimatyti. Ji traukė jį kaip tik tuo, kad visiškai paklusdavo jo valiai, laiškuose reiškiamai gausiais morali-

niais pamokslais ir saviugdos pamokymais. Tam tikra prasme Charlotte buvo toji žmona, kuria nenorėjo būti Karoline.

Kai XVIII amžiaus apsišvietusių aristokratų pasaulį pakeitė devynioliktojo buržuazinis respektabilumas, toks nebylus nepritarimas moterų intelektualinėms pretenzijoms ir pasiryžimui susilyginti su vyrais ėmė reikštis daug plačiau ir sykiu garsiau. Nei Dorothea'i Schlözer, nei Caroline'i, Michaelis nebeliko vietos. Šiame amžiuje, kuris nustojo tikėjimo moterų švietimo naudingumu (vidurinių mokyklų durys mergaitėms atsivėrė tik Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse), pirmoji būtų laikoma kuoktelėjusia, o antroji – blogos reputacijos moterim, turint galvoje, koks tai buvo puritoniškų įstatymų ir moralinių draudimų pasaulis. Kai kurie labiausiai gerbiami šimtmečio mąstytojai pasipiktinę atmetė Theodoro Gottliebo Hippelio nuomonę, jog moterims prideranti jų dalis pilietinės atsakomybės, ir savo kritiką jie grindė tuo, esą moterų veikla viešosiose sferose nenatūrali ir nemoteriška.

Dramaturgas Friedrichas Hebbelis, pavyzdžiui, 1836 m. mįslingai pareiškė: „Moteris uždaryta labai ankštame rate, kai besiskleidžiantis pumpuras sudaužo gaubto stiklą, jis nuvysta". Pjesėje *Judith* (1841) jis išplėtojo šią mintį, pavaizduodamas biblinę heroję kaip moterį, kurios moteriškos silpnybės sužlugdė jos visuomeninę misiją – tai buvo netiesioginis argumentas prieš moteris politikes, o iš tikrųjų prieš visas moteris, turinčias aspiracijų anapus namų židinio; 1844 metais dramoje *Marija Magdalietė* apie tuos pačius laikus herojės paveikslu jis idealizavo atsidavimą šeimai ir didžiausią prisitaikymą prie socialinių konvencijų. Arthuras Schopenhaueris ta pačia dvasia parašė ir skandalingąjį *Parerga und Paralipomena* (1851) antrojo tomo

27-ąjį skyrių – „Apie moteris", – kur nepagailėjęs blankių pagiriamųjų žodžių jis prakeikė jas kaip nieko nesugebančias nei dvasiniu, nei fiziniu požiūriu, silpnai protaujančias ir pasižyminčias „menkesniu nei vyrai teisingumo, garbės ir sąžinės suvokimu"; jos esą egzistuojančios „daugiausia vien rūšies pratęsimui" ir joms neskirta nieko kito; jos esančios visiškai nejautrios muzikai, poezijai ir dailiesiems menams, „negebančios išties objektyviai kuo nors domėtis" ir galiausiai „iš prigimties sutvertos paklusti", o tuo, triumfuodamas rašė Schopenhaueris, esą „galima įsitikinti iš to fakto, kad kiekviena moteriškė, patekusi į jai nenatūralią visiškai nepriklausomą padėtį, tučtuojau prisitvirtina prie kokio nors vyriškio."

Richardas Wagneris, palaidą asmeninį gyvenimą derinęs su karštu šeimyninės meilės aukštinimu, 1852 m. rašė Lisztui, kad kurdamas Ortrudos personažą operoje *Lohengrinas* ir norėjęs pavaizduoti moterį, „nepažįstančią meilės. Šiuo teiginiu apibendrinama viskas, kas yra baisiausia. Jos prigimtis – politinė. Politinis vyras yra grasus, bet politinė moteris – tai išties klaikus dalykas. Tą klaikumą aš ir turėjau perteikti".

Galų gale šią šaižabalsę ir, kaip galima justi, nervingą gynybinę kampaniją prieš moters lygiateisiškumo visais pilietinio gyvenimo aspektais sampratą apvainikavo Nietzsche's išpuolis prieš kitaip manančius žmones knygoje *Anapus gėrio ir blogio* (1886). „Žinoma, – sarkastiškai rašė jis, – tarp vyriškos lyties mokytų asilų yra daug idiotiškų moterų draugų ir moterų gadintojų; jie pataria joms atsikratyti moteriškumo ir persiimti visomis kvailystėmis, kuriomis serga „vyras" Europoje, europietiškas „vyriškumas", – jie norėtų nužeminti moterį iki „bendrojo išsila-

vinimo" ar net iki laikraščių skaitymo ir politikavimo".* Karingas antifeminizmas čia įvilktas į visuomenės apskritai kritikos rūbą, vis dėlto tai skambėjo begėdiškai.

Tokios nuomonės išreiškė bendrą nuostatą, vyravusią XIX a. buržuazinėje visuomenėje, kuri nepatikliai žvelgė į bet kokį moterų pilietinių teisių išplėtimą. Schillerio gintą lygybės idėją šeimoje tuo pat metu vėl išstūmė patriarchalinis tos šeimos modelis. Johnas Stuartas Millis esė *Moterų priklausomybė* (*The Subjection of Women*, 1869), kuri buvo išversta ir Vokietijoje plačiai skaitoma, rašė: „Vedybos yra vienintelė įstatymo pripažįstama baudžiavos forma". Šie žodžiai vienodai tiksliai nusakė padėtį ir XIX amžiaus Vokietijoje, ir Anglijoje. Vokiečių moterys būdavo įkalinamos sutartimi, kuri gal ir numatė joms kokių privilegijų, bet teisių nedavė jokių, ir šią sutartį sulaužiusios, nesvarbu dėl kokių priežasčių, už tai mokėdavo materialiniais nuostoliais ir pažeminimu visuomenės akyse. Net jei moterys turėdavo nuosavo turto, įstatymas deramai nesaugojo jo nuo kvailų ar godžių vyrų, o Schopenhauerio traktato apie moteris kone pikčiausias ypatumas buvo tas, kad autorius be ceremonijų rėmėsi prielaida, esą moterys nuosavybės nekuriančios, tad ir teisių į ją joms neduotina.

Didžiąją daugumą vyriškosios padermės vokiečių šios sąlygos visiškai patenkino arba kėlė jiems tą salsvą jausmingumą, kuris paskatino vieną žymų katalikų veikėją 1912 metais pasakyti, jog moteriai derėtų pasitenkinti „savo švelniuoju skeptru" ir kurti „tą širdį glostančią, intymią namų aplinką, į kurios tvirtai suręstas sienas veltui daužosi išorės pasauly siaučiančios audros"; tačiau būta ir tokių, kurie sukildavo prieš tokią padėtį. 1878 m. Vokieti-

* F. Nyčė. *Rinktiniai raštai.* – V., 1991 – P. 442.

jos socialdemokratų partijos lyderis Augustas Bebelis parašė knygą *Moteris ir socializmas (Die Frau und Sozialismus)*, kuri per ateinančius penkiasdešimt metų buvo pakartotinai išleista net 59 kartus. Nuodugniai analizuodamas moters padėtį to meto visuomenėje Bebelis išplėtojo idėją, suformuluotą, bet neišvystytą Marxo 1848 m. *Komunistų partijos manifeste*, – jog buržuazinė santuoka iš esmės yra vien išnaudojimo forma ir tiksliai atspindi visuomenę, verčiančią moterį tiek pramonėje, tiek namuose ne pagal jėgas plūktis už neadekvatų atlyginimą ir stumiančią ją į prostituciją. Bebelis kritikavo vyraujantį įsivaizdavimą, esą moterys protiškai neprilygstančios vyrams, ir tendenciją naudojantis šituo kaip pagrindu nesudaryti joms tinkamų sąlygų įgyti išsilavinimą; jis įrodinėjo, jog moteris turi teisę būti „lygiaverčiu individu santykiuose su vyru ir <...> savo nuožiūra tvarkyti savo likimą", pasirinkti tokias „veiklos sritis, kurios atitiktų jos norus, palinkimą ir temperamentą <...> ir [būti] samdoma tokiomis pat sąlygomis kaip ir vyrai". Bebelio nuomone, nė vienas šių reikalavimų negalėjo būti įgyvendintas esamoje santvarkoje, o tik kaip visa apimančios socialinės revoliucijos rezultatas, todėl jis ragino moteris kaip būtinos sąlygos reikalauti rinkimų teisės.

Ne mažiau dorovingai piktindamasis, pasitelkęs dar didesnę literatūrinę jėgą ir įtaigą, savo krašte klestinčią neteisybę moterų atžvilgiu puolė iškiliausias Bismarcko ir Vilhelmo laikotarpio romanistas Theodoras Fontane; ši problema jam taip rūpejo, kad dvylikoje iš keturiolikos jo romanų pagrindinėmis herojėmis tapo moterys. Ne todėl, kad Fontane būtų laikęsis kokios teorijos ar dogmos moterų teisių klausimu, – nors jis ir žinojo Millo ir Bebelio

argumentus, – bet veikiau todėl, kad iš savo gyvenimo stebėjimų jis įsitikino, jog esama vokiečių moterų padėtis liudija varganą moralinę šalies būklę.

Fontane's santykį su šia problema gerai atskleidžia jo reakcija į 1887 m. periodikoje skelbto jo romano *Klystkeliai, painiavos (Irrungen, Wirrungen)* sukeltą pasipiktinimą. Tai istorija apie laimingą meilę tarp jauno didiko ir liaudies dukros; jie abu suvokia, jog visuomenės normos neleis jai ilgai tęstis, ir su tuo susitaiko. Romano herojė – tai vienas iš geriausiai pavykusių Fontane's paveikslų, patraukliausiai išreiškiantis teigiamas prūsiškas savybes, – pasak paties mylimojo, jos charakteryje sutelktas „paprastumas, tiesumas ir natūralumas", ji turinti „širdį prideramoje vietoje, stiprų pareigos, teisingumo ir tvarkos jausmą". Tačiau kai *Vossische Zeitung* ėmė dalimis spausdinti šį romaną, prūsų aristokratai užtvindė laikraštį laiškais, reikalaudami paaiškinti, kada gi būsiąs galas tai „bjaurios kekšės istorijai". Fontane įtūžo. Laiške sūnui jis rašė: „Mes ligi ausų skendime visokiose socialinėse melagystėse ir turėtume gėdytis savo dviveidiškumo ir sukto žaidimo, kurį lošiame. Ar iš viso esama, išskyrus vieną kitą popietės pamokslininką, į kurių sielas nenorėčiau brautis – ar yra išsilavinusių ir dorų žmonių, kurie tikrai moraliai piktintųsi *Schneidermamsel*, atsidavusią bažnyčios nepalaimintai meilei? Aš nepažįstu nė vieno. <...> Tiesiog šlykštu, kaip į tai reaguoja kai kurie laikraščiai, kuriems pavainikių užderėjo gerokai per tuziną (o vyriausiajam redaktoriui tenka liūto dalis), ir šit jie smaginasi mokydami mane moralės!"

Tokią veidmainystę ir puolė Fontane savo romanuose, atvirai prabildamas apie dvigubą moralę, kuri toleruoja vyro neištikimybę ir seksualinį laisvumą, tačiau už įsta-

tymo ribų skelbia panašiai besielgiančią moterį. Kaip tik šią temą jis išplėtojo savo puikiausiame romane *Efė Brist* (1895), kuriame pasakojama apie jauną moterį, ištekėjusią už daug vyresnio vyro; šis elgiasi su ja meiliai, tačiau nelyg su vaiku, kurį dera nuolat mokyti ir drausminti už klaidas. Norėdama patirti akimirką švelnumo ji leidžiasi į trumpą nuotykį su kitu vyriškiu. Po šešerių metų jos vyras tai sužino ir, nors myli savo žmoną ir žino jos romaną buvus trumpalaikį ir nereikšmingą, dvikovoje nužudo jos meilužį, palieka žmoną ir atima iš jos vaiką. Pamažu jos išsižada visi draugai ir netgi tėvai, ir Efė, tokio elgesio neatlaikiusi, suserga ir miršta. Fontane's dėmesį kaustė nuožmus visuomenės kerštingumas tiems, kurie pažeidžia jos sąlygiškumus, šios temos jis ėmėsi taip pat ir romane *L'Adultera,* kurio herojė Melani van Straten vis dėlto turi pakankamai dvasios stiprybės, kad nepaisytų visuomenės smerkimo ir jeigu jo ir neįveiktų, tai bent sugebėtų gyventi toliau.

Dviejuose nepaprastai įdomiuose, nors ir mažiausiai skaitomuose apsakymuose – *Quitt* ir *Cécile* – Fontane su stingdančiu pasibjaurėjimu aprašo aukštesniųjų klasių paprotį mokyti savo dukteris tik tų dalykų, kurie darytų jas patrauklias vyrams ir užtikrintų gera santuoką. Jo akimis, tatai gėdingas ir žeminantis požiūris, nes šitaip iš moterų atimama galimybė visapusiškai atskleisti savo gabumus, jos nuasmeninamos ir sudaiktinamos, paverčiamos prekėmis vyrams arba, kaip apsakyme *Cécile,* sugulovėmis.

Galiausiai Fontane vertė suabejoti esminėmis prielaidomis, kuriomis vadovavosi vyrų valdoma visuomenė, savo prietarus grindusi tokių žmonių, kaip Hebbelio, Schopenhauerio ir Wagnerio pažiūromis apie moters nepilnavertiškumą. Santykiuose tarp Melani ir Rubeno romane *L'Adul-*

tera, Stinės ir Valdemaro – *Stine,* Lenės ir Boto – *Klystkeliuose, painiavose,* tarp Matilde's ir Hugo knygoje *Mathildės Möhring* būtent moteris yra stipresnioji partnerė, atsparesnė visuomenės spaudimui ir visomis prasmėmis vyro lavintoja. Paskutinysis iš minėtų romanų pasakoja apie neišvaizdžią, bet protingą iš žemesnių vidurinės klasės sluoksnių kilusią moterį, kuri išteka už patrauklaus jaunuolio iš geros šeimos, tačiau silpnos valios ir menkai tesugebančio susitelkti. Savo energija ir atkaklumu ji padeda jam išlaikyti egzaminus, įtaiso jį mažo provincijos miestelio *Bürgermeister* ir išmintingais patarimais bei savo sugebėjimu įtikti vietos įžymybėms padeda pamatus puikiai jo karjerai. Sakoma, jog šios herojės paveikslu Fontane įkūnijo ne savojo, bet XX amžiaus moterį, ir nė viena kita iš jo sukurtųjų moterų neturi tiek daug ateities savybių – teigiamų ir daugialypių. Be to, nėra abejonės, kad Matildė esmingai išreiškė ir moters padėtį Vilhelmo laikų visuomenėje, nes jai buvo leista naudotis savo intelektualinės energijos bei socialiniu ir politiniu sumanumu tik tol, kol nuopelnai galėjo būti priskiriami jos vyrui. Po jo mirties ji gavo grįžti atgalios į tą padėtį, iš kurios buvo pakilusi ir pakėlusi vyrą, ir pradėti iš naujo, – o šito ji atkakliai ir ėmėsi.

Bebelio ir Fontane's kritika turėjo maža poveikio vidurinės klasės daugumos pažiūroms. Vien pats faktas, kad pirmasis iš jų buvo socialistas, neleido jo moters padėties analizei prasiskverbti į buržuazijos širdis ir protus. Kai dėl Fontane's, jo vardas buvo labiau žinomas iš jo baladžių ir *Kelionių po Brandenburgo provinciją* (*Wanderungen durch die Mark Brandenburg,* 1862 – 1882) negu iš jo romanų, o ir tie, kurie juos skaitė, tardavo sau jį vis dėlto esant dorą prūsą, tik porinantį istorijas. Viduriniosios klasės skaityto-

jai šitaip nurydavo neabejotinai stiprius ir esmingai kritinius Fontane's romanus ir nustumdavo juos nepatirdami didesnio diskomforto, tik kartkartėmis suimdavo pasipiktinimas dėl atviro kalbėjimo apie lyčių santykius.

II

Šioje vyriškoje visuomenėje ilgą laiką nebuvo nieko, ką deramai būtum galėjęs apibūdinti kaip moterų sąjūdį, – tai yra organizuotas pastangas palengvinti įvairiopą priklausomybę, slėgusią moteris. Tiesa, 5-ajame XIX a. dešimtmetyje Jaunosios Vokietijos pavadinimu žinomas literatūrinis sąjūdis domėjosi *Lucindoje* propaguoto tipo lyčių išsivadavimu, bet jaunųjų vokiečių siekta tokių skirtingų tikslų, jog iš to nieko doro neišėjo. Tas pat pasakytina apie atskirų rašytojų pastangas atkreipti dėmesį į moterų problemas, kaip antai saloninės rašytojos grafienės Ida'os von Hahn-Hahn ir Luise's Aston, kurios knyga *Mano išsivadavimas, pasmerkimas ir reabilitacija* 1846 metais sukėlė nedidelę sensaciją. Šie paskiri atvejai neturėjo juntamo poveikio.

Laikotarpiu prieš 1848 m. revoliuciją vis dėlto paminėtinos kelios veiklios moterys. Tai Bettina von Arnim, poeto ir pasakėčių autoriaus Clemenso Brentano sesuo, ištekėjusi už Achimo von Arnimo, kuri drauge su Brentano parengė liaudies dainų rinkinį *Des Knaben Wunderhorn (Stebuklingas jaunikaičio ragas).* Visas namų šeimininkės dorybes (jos prižiūrimas Arnimų šeimos židinys būtų sukėlęs „Giesmės apie varpą" autoriaus pasigėrėjimą) Bettina derino su troškimu „dalyvauti visame kame, kas dedasi pasaulyje greta manęs". Po savo vyro mirties 1831 m. ji persikėlė į Berlyną ir pelnė rašytojos pripažinimą dviem laiškų romanais – *Goethe's susirašinėjimas su vienu vaiku*

(*Goethes Briefwechsel mit einem Kinde,* 1835), nuo kurio jai prigijo pravardė *Das Kind,* ir *Die Günderode* (1840), kuriuo ji įamžino atminimą savo draugės Katherine's von Günderode, rafinuotos poetės, pasitraukusios iš gyvenimo dėl nelaimingos meilės.

Bettina'os salonas Berlyne išgarsėjo panašiai kaip kadaise Rahel, bet ši moteris nesitenkino draugijos liūtės vaidmeniu ir ėmė vis labiau domėtis silpnųjų ir nuskriaustųjų vargais. Per didžiąją choleros epidemiją 1831 metais (nusinešusią, be kitų, ir Hegelio bei Clausewitzo gyvybes) ji organizavo medicininę pagalbą Berlyno beturčiams ir pasibaisėjo išvydusi jau gerokai išplitusių miesto lūšnų skurdą. Į sostą įžengus Frydrichui Vilhelmui IV, – o su šiuo įvykiu klaidingai sietos viltys dėl prasidėsiančių liberalių reformų, – Bettina parašė įstabią knygą *Ši knyga priklauso karaliui* (*Dies Buch gehört dem König,* 1843), kurioje smulkiai aprašė aplink Hamburgo vartus Berlyne išaugusią bedarbių ir elgetų koloniją, vadinamą *Vogtland,* ir kaltino bažnyčią bei dvaro biurokratiją nenuveikus nieko, kad sustabdytų pramonės revoliucijos sukeltą socialinio irimo procesą.

Šis kreipimasis į Frydrichą Vilhelmą raginant tapti liaudies karaliumi buvo nesėkmingas – valdžia konfiskavo knygos santrauką kaip ardomojo poveikio dalyką. Tatai nesutrukdė Bettina'i parašyti apžvalgą, kurioje ji atkreipė dėmesį į varganas Silezijos audėjų sąlygas, tiesa, ir šis veikalas tapo cenzorių auka. 1848-aisiais ji stojo darbininkų klasės pusėn, o dėl savo pastangų padėti Prūsijos lenkiškų regionų gyventojams galutinai prarado tiek Karaliaus partijos, tiek liberalų palaikymą.

Atkaklumu nenusileido ir kita kovotoja už demokratiją – Emma Siegmund, tapusi poeto ir revoliucionieriaus

Georgo Herwegh'o žmona. Gimusi turtingų berlyniečių, atsivertusių žydų, šeimoje, jaunystėje ji uoliai, panašiai kaip Dorothea Schlözer studijavo istoriją, užsienio kalbas, muziką ir tapybą; tačiau po 1842 metų, sutikusi Herwegh'ą ir ištekėjusi už jo, ji visiškai persiėmė politika, ypač persikėlusi į Paryžių, kur jiedu su vyru susidraugavo su Karlu ir Jenny Marxais, Heine ir populiariu poetu Pierre'u Jeanu Béranger, Lisztu ir George Sand. Užėjus 1848-ųjų revoliucijai, Emma Herwegh tesėjo jų gyvenimo pradžioje viename laiške vyrui duotą pažadą: „Mes parodysime, ką gali du žmonės, prisiekę vienai vėliavai. <...> Nėra tokio žmogaus, kuriam pristigtų jėgų įsukti didįjį ratą. Įkvėpimas turi milžiniškų galių ir pažadina jas ir moterims". Tapytojas Anselmas Feuerbachas sykį apmetė eskizą, kuriame Emmą Herwegh pavaizdavo kaip germanę, raginančią sutrikusius karius grįžti atgal į kautynių verpetą. 1848-ųjų kovose ji atliko išties panašų vaidmenį, o tomis dienomis, kai žlugo visos viltys, kovėsi su revolveriu rankoje Badenese legiono gretose šalimais savo vyro, o paskui pasitraukė tremtin į Angliją. Jos politinė veikla nė čia nenutrūko. Ji palaikė tvirtus ryšius su slapta revoliucine italų Karbonarų draugija, o 1857 m. padėjo Felice'i Orsini'ui pasprukti iš šiurpaus austrų Šv. Jurgio kalėjimo Mantujoje – nusiuntė jam knygą su viršelyje paslėptais dviem pjūkliukais ir suplanavo, kuriuo keliu jam bėgti. Emma Herwegh tapo karšta Garibaldi pasekėja, 1860 m. išvertė šio italų patrioto memuarus, buvo arši Napoleono III priešininkė, o šį nugalėjus prūsams, pasidarė ne mažiau nuožmi Prūsijos militarizmo priešė.

Nei Bettina'i von Arnim, nei Emma'i Herwegh neatrodė svarbu siekti teisių moterims. Jos telkė dėmesį į

bendrąsias savo meto politines ir socialines problemas, kurias, jų manymu, išspręsianti demokratinė revoliucija. Jeigu per savo įtemptą gyvenimą jos ir rasdavo laiko pamąstyti apie specifinius moterų rūpesčius, tikriausiai manydavo, kad revoliucijai triumfavus, jie išnyks. Be abejonės, taip galvoti buvo naivu. Įrodymų daugiau negu pakanka, kad netgi jei 1848-ųjų įvykiai būtų iš esmės pakeitę Vokietijos politinę padėtį, moterų padėtis nebūtų apčiuopiamai pakitusi. Per debatus Frankfurto asamblėjoje parlamentarai vyrai (į šią grupę, siekusią sukurti Vokietijai naują konstituciją, moterų deleguota nebuvo) iš viso nekėlė moterų teisių klausimo, šia tema neprabilta nė Vokiečių tautos pagrindinių teisių dokumente, kurio projektą parengė Asamblėja.

Šios spragos nepamiršo moteris, įkūrusi pirmąjį organizuotą sąjūdį už savo lyties teises. Luise Otto, Saksonijos valdininko duktė, savo karjeros pradžioje mėgino rašytojos plunksną ir 5-ajame dešimtmetyje, pasirašiusi slapyvardžiu, išleido du romanus – *Smuklininkas Liudvigas* bei *Pilis ir fabrikas* (*Schloß und Fabrik,* 1846); kurie visuomenės kritika prilygo jos amžininkės Elizabeth Gaskell romanams. Tyrinėdama Saksonijos ekonomines sąlygas, ji suvokė, jog moterys sudarė labiausiai išnaudojamą darbininkijos grupę, ir 1848 m. laiške *Vokietijos darbininkų naujienoms* ir kalboje, pasakytoje per Visuotinį Vokietijos darbininkų kongresą Berlyne, ji tiems laikams nepaprastai atvirai ir be užuolankų kreipėsi į vokiečių darbininkus, ragindama į savo reikalavimus įtraukti moterų teisių garantiją, primindama jiems, jog pramonėje vyraujančios sąlygos skatina šeimos irimą ir prostituciją. Atbalsio ji nesulaukė, tad padarė išvadą, kad „vyrai gali mums pasiūlyti tik labai

ribotą paramą", o todėl moterys pačios privalo nedelsdamos imtis iniciatyvos.

Dešimtmetį po revoliucijos visose Vokietijos žemėse įsigalėjusi politinė reakcija nesudarė palankios dirvos jokiam organizuotam sąjūdžiui, tačiau po 1860-ųjų metų, kai drauge su šalies suvienijimo klausimu atgijo agitacija ir dėl daugelio kitų dalykų, Luise Otto-Peters (1857 m. ji ištekėjo už radikalaus demokrato Karlo Peterso, kuris atsėdėjo septynerius metus kalėjime, nes buvo prisidėjęs prie Badeno kautynių) vėlai stojo į kovą ir 1865 m. įsteigė Moterų švietimo sąjungą. Ši sąjunga siekė propaguoti idėją, jog moterys iš principo privalo turėti teisę į darbą ir išsilavinimą. Vėliau tais pačiais metais jos pastangomis moterų grupių susirinkime buvo įkurta Bendroji Vokietijos moterų asociacija. Ši organizacija, 1870 m. jau vienijusi 9000 narių, Bismarcko ir Vilhelmo laikotarpiu vadovaujama Luise's Otto-Peters mokinių Helene's Lange ir Auguste's Schmidt, tapo viduriniosios klasės moterų sąjūdžio avangardu ir svarbiausia jėga Moterų asociacijų federacijoje, įkurtoje 1894 m., kai ėmė smarkiai gausėti vietinių ir specialių moterų draugijų ir joms iškilo poreikis jungtis į stambesnes organizacijas.

Buržuaziniam sąjūdžiui buvo būdinga tai, kad ilgainiui jo tikslai pradėjo vis labiau konservatyvėti ir nuo jo pradininkės puoselėto demokratinių reformų užmojo linkti į esamų sąlygų gerinimą, užuot siekus esminių permainų. Galbūt tokį poslinkį lėmė moterų sąjūdį veikęs to meto nacionalizmas ir liberaliųjų Vokietijos partijų taktika, o šiose grupuotėse sąjūdis turėjo prijaučiančių. Kad ir kaip ten būtų, ir Helene Lange, ir jos sekretorė Gertrud Bäumer, 1910 m. ėmusi vadovauti Moterų federacijai, laikėsi nuomonės, esą moterims svarbiau įrodyti savo pilietinį

lojalumą ir kompetentingumą naudingai tarnauti tautai, negu visomis pastangomis mėginti išsikovoti teisių sau. Netgi balsavimo teisė joms atrodė palyginti neesminė. Nors Hegwig Dohm, kurios politinės pažiūros susiformavo per 1848-ųjų kovas, jau 1872 m. pareiškė, jog „bet kokia tikra pažanga moterų klausimu <...> susijusi su moterų rinkimų teise", o 1876 m. sušuko: „Kas yra negras? Kas yra žydas? Kas yra moteris? <...> Prispausti žmonės. Kieno prispausti? Savo stipresniųjų brolių", tačiau Federacija pripažino šį reikalavimą vienu savo tikslų tik 1902 metais, ir tai nenoromis ir neapibrėžtai. Iki tol visos viduriniosios klasės moterų draugijos pabrėždavo būtinybę reformuoti švietimą, kad moterys būtų geriau parengiamos šeimai ir motinystei, taip pat telkė pastangas labdaringai ir gerovės kėlimo veiklai, pavyzdžiui, steigdavo vaikų darželius, namus netekėjusioms dirbančioms moterims ir laisvalaikio centrus, skirtus saugoti pastarosioms nuo didmiesčio ydų.

Buržuaziniame sąjūdyje būta ir radikalesnių tendencijų, amžių sandūroje joms atstovavo *Mutterschutz* lyga, kuri labiau domėjosi pačiais vyrų ir moterų santykiais, reikalavo moterims tokios pat teisės tvarkyti savo asmeninį gyvenimą, kokią turėjo vyrai, ir rengė kampanijas, skirtas skleisti žinioms apie kontracepciją, kovoti už santuokos, nepalaimintos dvasininkų, pripažinimą ir siekti valstybės paramos netekėjusioms motinoms. Šie reikalavimai, vyravę Didžiosios Britanijos ir Jungtinių Valstijų moterų asociacijų programose, Vokietijos viešuomenėje sukėlė tokį pasipiktinimą, kad 1908 metais Moterų federacija jų faktiškai atsisakė. Paskutiniais prieškario metais organizacija pradėjo laikytis vis nuosaikesnės linijos ir vis labiau palaikyti *status quo*, o Gertrud Bäumer ne sykį savo kalbose tiesiai

pareiškė, esą moterų pareiga – saviškai siekti prisidėti prie tautos stiprinimo ir stengtis sušvelninti socialinius konfliktus, o jų tikslas turįs būti ne „formali lygybė, bet lygiavertė moteriškų vertybių įtaka mūsų kultūrai".

Išspausdinus Bebelio *Moterį ir socializmą*, per tolesnius kelerius metus išsiplėtė stiprus socialistinis moterų sąjūdis, susijęs su socialdemokratų partija ir profesinėmis sąjungomis. Jo vadovės daugiausia dėmesio skyrė praktiniams uždaviniams, kaip antai išmokyti moteris suprasti savo kaip darbo jėgos padėtį, reikalavo įvesti aštuonių valandų darbo dieną ir uždrausti moterims dirbti jų sveikatai kenksmingomis sąlygomis, taip pat reiškė įsitikinimą, jog būtinas motinystės ir sveikatos draudimas, fabrikų inspektorės moterys ir panašūs dalykai, be to, nuolat buvo pabrėžiama moterų balsavimo svarba renkant profesinių sąjungų tarybas, vietinę ir tautos valdžią. Dėl ideologinių ir klasinių priežasčių šis ir viduriniosios klasės moterų sąjūdis maža teturėjo galimybių bendradarbiauti. Kai didiko duktė Lily Braun, socialiste pasidariusi iš humanistinio įsitikinimo ir atmetusi tiek istorinį materializmą, tiek šios partijos klasinį nusistatymą, prabilo apie socialisčių vadovaujamą moterų sąjūdį, kuris peržengtų klasių ribas, siektų specifinių moteriškų tikslų ir mėgintų tokiomis praktinėmis naujovėmis kaip šeimų kooperatyvai sušvelninti kai kuriuos šeimos išsigimimo padarinius, jos partijos draugai apkaltino ją neperpratus klasių kovos esmės ir apskritai nukrypus nuo linijos. Įtakinga kairiojo partijos sparno atstovė Klara Zetkin pareiškė: „Feministinės idėjos kelia didelę grėsmę Vokietijos moterų socialdemokratinei organizacijai. <...>Moterys kaip visuma neturi jokio bendrumo." Zetkin požiūriu – o jo laikėsi dauguma, – nevalia esą leistis į kalbas su klasiniu priešu, o dorai socialistei

nedera kelti feministinių siekimų aukščiau už bendrus partijos tikslus. Moterų skriaudos išnyksiančios, kai įsitvirtins beklasė visuomenė.

Nors narių buvo daug (buržuazinė Moterų federacija 1912 m. atstovavo apie 300 000 moterų, o socialistinė moterų organizacija ją dar pranoko), prieš 1914 metus moterų sąjūdžius skyrė gili praraja, o karas dar juos nusilpnino ir išblaškė turėtą susitelkimą bendriems tikslams. Todėl tai, kad moterys įgijo politines teises, lėmė ne kurios nors iš šių grupių pastangos ar įtaka, o veikiau karo pralaimėjimas ir Vokietijos imperijos žlugimas.

III

Pirmasis pasaulinis karas visuose kraštuose susilpnino senąsias ortodoksiškas pažiūras ir autoritetus, ir jam pasibaigus nei vyriausybė, nei bažnyčia, nei mokykla, nei šeima nebeturėjo ankstesnės galios reguliuoti žmonių gyvenimą. Viena iš to pasekmių buvo iš pagrindų pakitę papročiai ir moralės samprata – visuomenė tapo gerokai laisvesnė ir nusikratė daugybės suvaržymų. Moterims, kaip ir visiems kitiems, šie poslinkiai išėjo į naudą. Nuo amžiaus bemaž skutais virtę receptai, nustatydavę, kas jų elgesiui dera, o kas nederama, dabar nustojo savo įtikimumo, galios neteko ankstesni draudimai rodytis be palydos viešose vietose, gerti alkoholį ir rūkyti, išblėso netgi tabu, lietęs ikivedybinius intymius santykius. Visa tai pasakytina apie Vokietiją taip pat kaip ir apie Prancūziją ar Angliją; 1919–1933 metais Veimaro respublikoje moterų jau nebeslėgė tokia vyrų tironija kaip Fontane's laikais.

Nauja laisvė atnešė ir naujų laimėjimų. Veimaro laikotarpio kultūrinėje veikloje moterys vaidino ryškų vaidme-

nį, ir sunku įsivaizduoti, kad trumpas Respublikos gyvavimas būtų buvęs toks įdomus ir turtingas, jei jos teatre nebūtų dirbusios Elisabeth Bergner, Tilla Durieux, Fritzi Massary ir Trude Hesterberg, operoje nebūtų dainavusios Sigrid Onegin ir Frida Leider, scenoje nebūtų šokusi Mary Wigman, nebūtų rašiusios Else Lasker-Schüler, Gertrud Le Fort, Mechtilde Lichnowsky ir Vicki Baum, o istorijoje nebūtų reiškusis Ricarda Huch.

Maža to – atsivėrė kelias pasižymėti ir kitoms gabioms moterims, nes senajam nusistatymui prieš moterų aukštąjį išsilavinimą teko pasitraukti. Vienas iš svariausių Respublikos laimėjimų buvo pakitęs požiūris į mergaičių vidurinį mokslą – reforma, priimta per 1920 – 1923 metų Reicho mokyklų susirinkimus. Kadangi universitetai galop susitaikė su neišvengiamybe ir karo metais atvėrė duris reikiamą pasirengimą turinčioms moterims, be to, pagerėjus padėčiai žemesniosiose mokyklose, smarkiai padaugėjo moterų aukštosiose, o dėl šios aplinkybės savo ruožtu dabar gerokai pagausėjo moterų, kurios šturmavo įvairių profesijų barikadas ar skynėsi kelią gana netradicinėse akademinėse disciplinose – psichologijoje, sociologijoje ar chemijoje, kaip viena iš Vicki Baum herojų.

Ši palanki padėtis truko bent iki naciams paimant valdžią 1933 metais. Ne tokie pastovūs buvo 1919-aisiais pasiekti politiniai ir ekonominiai iškovojimai, ir galimas daiktas, šis jų netvarumas kiek prisidėjo ir prie nacizmo išplitimo.

1918 metų lapkričio revoliucija, nušlavusi imperinį režimą, ir po metų priimta respublikoniška konstitucija suteikė Vokietijos moterims rinkimų teisę. Tikėtasi – ypač turint galvoje, kaip entuziastingai iš pradžių jos tatai su-

tiko, – kad ilgainiui bus gerokai išplėtotos moterų teisės apskritai. 1919 m. balsavo beveik 80 proc. visų rinkimų teisę turinčių moterų; Nacionalinėje Asamblėjoje bemaž 10% vietų teko moterims, o įstatymų leidžiamosios valdžios institucijose – nuo 5 iki 10 proc.; atrodė, jog dabar neišvengiamai bus priimti įstatymai, kurie sulygins moterų ir vyrų darbo užmokestį ir sąlygas ir įtvirtins kitas seniai vilkinamas reformas.

Iš tikrųjų nieko panašaus neįvyko. Visiškai naujom politinėm aplinkybėm karo pabaigoje nė viena politinė partija nedrįso reikšti kokių nors abejonių dėl moterų teisių. Visos jos, pradedant kairiaisiais socialistais ir baigiant konservatoriais, pritarė rinkimų teisės suteikimui moterims, ir kiekviena partija stengėsi patraukti kiek įmanoma daugiau naujųjų rinkėjų, įrašydama moteris į savo sąrašus ir netgi patikėdama joms atsakingas vietas. Bet tai nereiškė, kad jos džiaugėsi dėl tokio poslinkio. Tiesą sakant, kai kuriems partijų vadovams vyrams jis kėlė didelį nerimą, ir šie suvokė, jog tokių abejonių kyla ir rinkėjų vyriškajai daliai. Demokratų partija, iš pradžių partinėje politikoje krypusi kairėn, rėmėjams išplatino tokio turinio atsišaukimą:

> Ar jūs, kurių žodis šeimoje svarus, patenkintas šia naujai suteikiama balsavimo teise? Jums nėra reikalo keisti savo padėties šeimos aplinkoje! Laikykitės ir toliau to, ko laikėtės iki šiol, bet atsiveskite drauge balsuoti žmoną ir dukteris, net jei jūs nepratęs aptarinėti su jomis politikos dalykų. <...> Jūs privalote imtis jas politiškai šviesti.

Laikydamiesi šios krypties atsakingi partijos asmenys pasirūpino, kad jų organizacijose valia liktų vyriškose rankose; ilgainiui moterims tekdavo vis mažiau įtakingų partinių postų. Šitai buvo pasakytina ir apie socialdemokratų partiją, nors šios partijos narių moterų nuo 15,8 proc. 1924

m. padaugėjo iki 23 proc. 1930 metais. Nė vienoje partijoje moterys neužėmė daugiau kaip 10 proc. vadovaujančių pareigų, o vietose – nuo 1 iki 2 proc.

Negalima abejoti kompetencija tų 111 moterų, tarp 1919 ir 1933 metų tarnavusių Vokietijos Reichstage; jos nuveikė didžius darbus, ypač parlamento komitetuose gyventojų, teisės ir švietimo reikalams; jos pasižymėjo nepaprasta drąsa. 1933 m. socialdemokratė Klara Bohm-Schuch nepabūgo pareikšti protestą Reichstago prezidentui Hermannui Goeringui dėl smogikų dalinių šiurkštaus elgesio su municipaliteto deputate Maria Jankowski ir pareikalavo, kad kaltieji būtų nubausti. Goeringas į tai atsakė liepdamas ją suimti ir internuoti; visa tai baigėsi jos mirtim 1936 metais. Iš visų Veimaro parlamento narių moterų keturios naciams paėmus valdžią nusižudė, trylika buvo suimtos ir dešimt išsiųstos į koncentracijos stovyklas, o keturiolikai teko iškeliauti tremtin.

Be jokios abejonės, šių moterų buvimas Reichstage teigiamai veikė Vokietijos moterų padėtį apskritai, bet tikrai ne taip, kaip galėjai tikėtis. Netrukus jos pamatė, kad politinės partijos nepasirengusios kovoti dėl bet kokio moterų teisių plėtimo, galinčio kelti grėsmę vyrų prerogatyvoms. Lemiamą akimirką netgi socialdemokratų partija nebalsavo už lygų vienodo darbo apmokėjimą ar vienodas darbo vietų garantijas bei darbo sąlygas. Moteris diskriminuojantys įstatymai vadovavimo šeimai ir nuosavybės klausimais liko nepataisyti. O Reichstago nariai kartkartėmis parodydavo nerimą keliantį polinkį vėl susigrąžinti prieškario moralistines pozas ir elgseną, kuri sakytum bylojo, esą jei moterys nenori sėdėti namie, kur ir esanti jų vieta, tai nėra ko su jomis skaitytis. Įstatymai, turėję ginti netekėjusias motinas, kad joms nebūtų atimta teisė į vi-

suomeninę tarnybą, Reichstage buvo atmesti, to paties likimo sulaukė ir pastangos ginti dirbančias motinas bei gerinti jų vaikų sveikatos apsaugą.

Galimas dalykas, jog nusivylimas varganais rezultatais, kuriuos teikė įgyta balsavimo teisė, buvo susijęs su ta aplinkybe, kad paskutiniaisiais Respublikos metais rinkėjos moterys vis labiau krypo prie konservatyvių partijų ir ypač prie nacionalsocializmo. Dar daugiau reikšmės tikriausiai turėjo depresija, sustiprinusi slaptas abejones dėl emancipacijos teikiamų privalumų. Kad moterų požiūris į lygiateisiškumą nevienareikšmis, buvo matyti jau prieškariu. Kaip kartą rašė romanistė Gabriele Reuter, netgi tos, kurios troško platesnių horizontų gyvenimo, aprėpiančio ne vien santuoką ir šeimą, nujautė, jog didesnė laisvė gali nepigiai atsieiti, „kad to viliojančio pažinimo vaisiaus skonis gali amžiams užkelti joms vartus į jųjų nekaltybės rojų ir visą aklumo palaimą". O daugybė – iš tikrųjų dauguma – buvo tokių, kurios šių aspiracijų nė neturėjo. 1919 metais šios moterys nelaikė rinkimų teisės pergale. Moterų evangelikių federacijos rinkiminis pamfletas tais metais skelbė: „Dauguma evangelikių moterų nesiekė balsavimo teisės. Dabar, kai ji joms suteikta, jos turi atlikti tai kaip joms primestą pareigą"; o kreipimesi į moteris konservatores balsavimas buvo vadinamas „nepageidaujama našta", kuri moterims buvusi „užkrauta". Krito į akis tai, jog daugelis nenorėjo šios naštos nešti, ir per kiekvienus rinkimus mažėjo tų moterų, kurios nevengdavo pasinaudoti savo balsavimo teise.

Kita vertus, atsigavusi po 1923-iųjų sutriuškinimo nacionalsocialistų partija visuomet pritraukdavo solidų moterų balsų skaičių, o po 1930 m. rugsėjo, kai partijos rėmėjų armija išaugo nuo 809 000 iki 6 400 000, didžiulę

jos dalį sudarė moterys. Nepaisant fakto, kad nacionalsocialistai visais su moterimis susijusiais klausimais nuo darbo iki švietimo nuosekliai laikėsi reakcingų pažiūrų, kad partijos administracinėse struktūrose ar tarp jos Reichstago delegatų nebuvo nė vienos moters ir kad ji nė neslėpė savo agresyvios vyriško pranašumo filosofijos, – nepaisant viso to, ši partija traukė rinkėjas moteris, nes žadėjo grąžinti namams ir šeimai deramą padėtį visuomenėje, grasinančioje šiems institutams augančiais ekonominiais sunkumais, ir vėl apgaubti moterį tuo orumu, kuris jai teisėtai priklauso kaip savo vyro pagalbininkei ir rėmėjai ir kaip vokiečių motinai, užtikrinančiai vokiečių rasės ateitį. Buvo sakoma, kad Adolfo Hitlerio oratorinę sėkmę laidavęs jo sugebėjimas kiekvieną savo klausytoją padaryti vokiečių dramos herojumi, o moterys nebuvo atsparios šiai hipnotiškai galiai. Kai fiureris kalbėdavo apie atskirtus, bet kits kitą papildančius vyro ir moters pasaulius, esą pirmąjį sudaro kova už valstybę ir bendruomenę, o antrasis – tai „mažesnis pasaulėlis <...> jos vyras, jos šeima, vaikai ir jos namai", – jo žodžiai tarytum nubrėždavo ir sutaurindavo natūralų moters pašaukimą ir suteikdavo jam patriotinį tikslą. Tatai, be abejonės, nebūtų skambėję taip patraukliai, jei depresija nebūtų atėmusi iš tokios gausybės moterų šio mažesniojo pasaulėlio džiaugsmų ir palikusi joms neišsipildymo ir nesaugumo jausmą.

Į moterų paramą kovoje dėl valdžios Hitleris atsakė defeminizuodamas visas valstybines tarnybas, o drauge ir institucijas, kurios rengdavo šioms sferoms gabius kadrus. Federalinio ir regioninio biurokratinio aparato, teismų tarnautojos, teisininkės ir medikės būdavo atleidžiamos arba priverčiamos atsisakyti savo vietų. Buvo sumažinta moterų visų pakopų mokytojų ir dėstytojų; mergaičių mokyklose

mokymo planai buvo pakeisti, skirta daugiau dėmesio namų ruošos dalykams; smarkiai sumažėjo studenčių universitetuose. Tuo pat metu, siekiant palaikyti socialinę lygybę kaip priemonę depresijai įveikti, būdavo prašomos atsisakyti darbo vietų tos dirbančios moterys, kurių tėvas ar broliai turėjo darbą.

Užtat toms moterims, kurios pageidavo palikti darbo vietas ir kurti šeimą bei auginti vaikus, nacistinė valstybė siūlė atpildą: vedybų paskolas, mokesčių lengvatas ir nuolaidas motinoms, lėšų vyresnių vaikų mokymui ir profesiniam rengimui, sveikatos paslaugas bei kitokias skatinimo priemones, taip pat ir psichologines – viešas pagyras už jų nuopelnus valstybei ir rasei. Pastarąją atpildo formą svarbu deramai įvertinti. Į karinguosius vokiečių instinktus apeliuojanti propaganda, kviečianti juos pabusti ir pralaužti priešo apsuptį, taip pat ir vokiečių *Frau und Mutter* darė kariūne; iki pat skaudžios pabaigos milijonų moterų rodyta nepalaužiama ištikimybė Hitleriui (nacionalsocialistinės *Frauenschaften* skelbėsi turinčios 7 milijonus narių) liudija tai, kaip labai jos didžiavosi šia joms pavesta užduotimi.

Netgi šitaip probėgšmais aptariant moterų ir nacionalsocializmo santykį privalu atkreipti dėmesį į dar dvi aplinkybes. Pirmoji yra ta, kad būta taip pat ir daugybės moterų, kurios negarbstė Hitlerio ir nejuto palaimos jam tarnaudamos, bet arba priklausė negatyviajai režimo opozicijai, žinomai vidinės emigracijos vardu, arba įsitraukė į aktyvaus pasipriešinimo grupes. Niekuomet nepavyks sužinoti, kiek buvo pirmųjų, lygiai kaip neįmanoma nustatyti, kiek veiksmingas buvo jųjų vienintelis ginklas – kaip galima mažiau energijos atiduoti bet kokiai veiklai, kuri galėtų pasitarnauti režimui, – tačiau, matyt, šios tak-

tikos poveikio būta nemenko. Iš antrųjų nemaža ir gyvybę paaukojo – Elisabeth von Thadden, opozicinės Išpažinimo bažnyčios narė, Johanna Kirchner, kuri energingai darbavosi padėdama Hitlerio aukoms pabėgti ir ieškodama paramos vokiečių tremtiniams, Maria Terwiel, bendradarbiavusi su kapitono Harro Schulze's-Boyseno pasipriešinimo grupe, platinusi kurstomąją medžiagą ir parūpindavusi žydams suklastotus dokumentus, Sophie Scholl, kuri su broliu ir nedidele studentų bendramokslių bei Miuncheno universiteto dėstytojų grupe mėgino atverti žmonėms akis į Hitlerio veiksmų nežmoniškumą ir, pasak vieno jos išplatinto lapelio, „priartinti skaudžiai sužeistos vokiečių dvasios atsinaujinimą". Parafrazuojant Georgo Herwegho eilėraštį,

Žmonių minios,
Kaip paprastai, prasiskirdamos priešais valdovą,
Šaukė:
„Kelią laisvei!"

Antra, visai galimas dalykas, kad nacių ideologinis ir biologinis nusistatymas dėl moterų vaidmens visuomenėje pagreitino pralaimėjimą kare. Albertas Speeras, 1942–1945 m. Hitlerio ginkluotės ir amunicijos ministras, ne sykį ragino paskelbti visuotinę moterų mobilizaciją karinei gamybai, motyvuodamas tuo, kad jos būsiančios geresnės darbininkės negu darbo jėga, gabenama iš svetimų kraštų. 1943 metais jo prašymams griežtai pasipriešino darbo jėgos komisaras Fritzas Sauckelis, įtikinęs Hitlerį, jog darbas fabrikuose pakenksiąs vokiečių moterų kūnui ir dvasiai, pažeisiąs jų fizinį ir emocinį gyvenimą, o galbūt ir motinystės galią. Vėliau tais pačiais metais, kai Speeras ir vėl grįžo prie šio reikalavimo, visi kaip vienas *Gauleiter* stojo prieš ir prašymas buvo dar kartą atmestas. Speero paskai-

čiavimu, mobilizavus 5 milijonus karo tarnybai tinkančių, bet jos neatliekančių moterų, tris milijonus vyrų darbininkų būtų buvę galima pasiųsti į karo tarnybą. Toks pastiprinimas galėjo pakeisti susirėmimų Afrikoje ar prie Stalingrado išdavas, tačiau vargu ar jis būtų išgelbėjęs nacių karines užmačias nuo sutriuškinimo ir žlugimo.

IV

1968 metais, pačiame Berlyno universiteto studentų bruzdėjimų įkarštyje, pakėlė maištą organizacijos „Studentai už demokratinę visuomenę" narės, pavargusios kartoti protesto pareiškimus, kuriuose moterų nė nebūdavo minima, ir sėdėti nesibaigiančiose diskusijose, kur niekuomet nebūdavo keliami jų pačių rūpesčiai, jos sušuko: „Draugai, jūsų susirinkimai pašvinkę!" Jos įtūžo patyrusios, jog netgi prieš nelygybę, neteisybę ir diskriminaciją kovojančioje grupėje vadovai vyrai pasirodo esą tokie pat abejingi moterų interesams kaip ir visi visuomenės vyrai, o tatai rodo, kad ir naujajame šviesiajame pasaulyje, kurį ši organizacija stengėsi sukurti, moterys užims lygiai tokią pat žemesnę padėtį, kokią jos regėjo Federacinėje Respublikoje.

Teisės požiūriu tokios nelygybės Federacinėje Respublikoje, be abejonės, nebuvo. Išvalius griuvėsius – sąjungininkų bombardavimai visą Vokietiją buvo pavertę griuvėsiais, – okupavusių šalių manymu, patenkinamai pasibaigus denacifikacijos procesui ir Vakarų vokiečiams užsitikrinus politinį suverenitetą, naujosios Respublikos pagrindinis įstatymas 3-iajame straipsnyje aiškiai konstatavo: „Vyrai ir moterys turi lygias teises". 1949 metais manyta, jog šitaip užbaigiamas ir visiškai realizuojamas procesas, prasidėjęs 1919-aisiais, moterims suteikus rinkimų teisę. Šiuo teisiniu potvarkiu buvo užbaigiami ir sykį visiems laikams

visose veiklos srityse pašalinami visi moterų teisių ribojimai palyginti su vyrais. Tačiau, žinoma, įstatymų veiksmingumas priklauso nuo to, kaip jie diegiami praktikoje, o 3-iasis straipsnis nebuvo galutinai įdiegtas nei 1959 metais, kai socialdemokratų partija Godesbergo programoje pareiškė protestą dėl to, kad per pastaruosius dešimt metų tepadaryta menka pažanga, nei 1968-aisiais – tuomet pasipiktinusios moterys demonstratyviai išėjo iš studentų demokratų susirinkimo; o kai 1980-aisiais Bundestagas įstatymu paskelbė pritariąs 1976 m. Europos Bendrijos normatyvinei deklaracijai dėl lygybės, atlyginimų ir socialinės rūpybos, jis tučtuojau buvo užsipultas padaręs tuščią gestą.

Be abejonės, moterų padėtis kai kuriais atžvilgiais pagerėjo. Veimaro respublikoje prasidėję, bet nacių laikotarpiu nutrūkę papročių ir moralės pokyčiai dabar vėl pajudėjo į priekį, skatinami televizijos ir artimesnių ryšių su Vakarų šalimis; jie iš esmės pakeitė žmonių požiūrį į šeimos vaidmenų pasiskirstymą. 1971 m. 92 iš 100 netekėjusių moterų, jaunesnių negu trisdešimt metų, sakėsi, jog sutiktų gyventi viename bute su vyru nesusituokusios (1967 metais – vos 24 iš 100), – tokioje visuomenėje maža vietos liko ortodoksinėms nuostatoms bei patriarchalinėms sąvokoms. Šią naują laisvę laipsniškai ėmė atspindėti įstatymai. Teisių kodeksas garantavo moterims teisę pačių nuosavybę; o nauji santuokos ir šeimos nuostatai ne tik panaikino 1356-tą Civilinės teisės kodekso paragrafą, namų ruošą apibrėžusį kaip moters pareigą, bet modernizavo santuokos sutartį, jos sąlygose numatydami tai, kad šeimos vaidmenys nustatomi abipusiu susitarimu, ir apsaugodami moterų nuosavybę ir šeimos teises skyrybų atveju. Pasak kritikų, naujasis 1977 metų santuokos, šei-

mos ir skyrybų įstatymas esąs toli gražu netobulas ir teisininkai nesunkiai galį paragrafus apie moters teisę turėti tarnybą ne šeimoje interpretuoti taip, kad sukliudytų jai užimti pareigas, galbūt trukdysiančias sklandžiai tvarkyti šeimos reikalus (pavyzdžiui, jie galį teigti, esą žmonoms netinka būti stiuardesėmis, nors vyrai gali būti lakūnais). Tačiau nekyla jokių abejonių, jog privačioje srityje moterys įgijo geresnę teisinę apsaugą nuo skriaudos nei kada anksčiau turėjusios.

Pasaulyje anapus namų sienų padėtis buvo daug prastesnė. Nepaisant gražių politikų kalbų, nesunku buvo įrodyti, kad moterys Federacinėje Respublikoje neturi lygių galimybių darbe ir kad viešosiose tarnybose bei kitose profesijose jų užimamų vietų skaičius yra neproporcingai mažas. 1957 m. moterys buvo gausiausiai atstovaujamos Bundestage – 9,2 proc. (mažiau nei Nacionalinėje Asamblėjoje 1919 metais – 10 proc.), o vėliau šis skaičius be paliovos mažėjo ir 1980 m. jau nesiekė nė 7 proc.; tatai pasakytina ir apie moterų dalyvavimą atskirų žemių parlamentuose. Moterų teisininkių 1980 m. buvo dešimt kartų daugiau negu 1925-aisiais ir triskart daugiau negu 1933-iaisiais, bet tatai nelabai ką sako, nes tie skaičiai atitinkamai buvo 5 proc., 0,5 proc. ir 1,5 proc. Gydytojų moterų nuo 1933 m. pagausėjo keturiskart, bet tai tik 20 proc.

Verslo pasaulyje reikalai buvo dar blogesni. Teoriškai kelias į vadovų postus kvalifikuotoms moterims buvo atviras, tačiau aiškiai galiojo simbolinio atstovavimo principas, ir dauguma moterų pasijusdavo nustumtos į žemesnes pareigas, net jeigu kvalifikacija jos nenusileisdavo savo konkurentams vyrams. Įstatymai dėl diskriminacijos nebuvo nei taip nedviprasmiškai suformuluoti kaip Jungtinėse Valstijose, nei numatantys tokią griežtą atsakomybę; mote-

rims būdavo sunku įrodyti diskriminacijos faktą, tai brangiai kainavo, o dažniausiai jos negalėdavo tikėtis paramos iš profesinių sąjungų, nebent jau turėdamos tarnybą. Pasak didžiausio Vokietijos moterų žurnalo *Emma*, galiausiai moterims „tekdavo vien tai, kas likdavo nuo vyrų, – trupiniai nuo jų stalo". Šios padėties suvokimas liūdnai atsiliepė vyriausybės remiamoms moterų profesinio lavinimo programoms, – stojančiųjų mokytis tarp 1975 ir 1976 metų sumažėjo 50 proc.

Nebūtų klaida teigti, jog plito moterų specialisčių diskvalifikacija. Buhalterių, sąskaitininkių ir sekretorių išsilavinimą gavusioms moterims vis didesnę grėsmę ėmė kelti duomenų apdorojimo mašinos ir kitokios racionalizacijos. Tuo tarpu dauguma dirbančių moterų būdavo skiriamos į tokias pareigas, kurios reikalavo menkiausios kvalifikacijos, protinio įtempimo ir asmeninės iniciatyvos; joms buvo mažiausiai mokama, ir dėl ekonomikos nuosmukio pirmiausia kentėdavo jos. Pavyzdžiui, 63 proc. iš visų konvejerius aptarnaujančių darbininkų buvo moterys, ir sąstingio laikotarpiais kaip tik jos pirmos būdavo atleidžiamos, o netekusioms vietų būdavo be galo sunku rasti naują darbą. Sunkmečiais darbo rinkoje vyravo tradicinis vyrų nusistatymas, kad moterims iš teisybės išvis nereikia darbo; 1978 m. apie tokią padėtį bylojo tas faktas, kad nors moterys sudarė tik 40 proc. darbo jėgos, net 54 proc. bedarbių buvo moterys.

Žinoma, iš dalies tokia nelygybė (ypač bedarbystės atveju) kilo dėl to, kad dirbančios moterys apskritai buvo ne taip gerai pasirengusios, ne tokios paslankios ir jų daugiau telkėsi krizių labiau veikiamose veiklos srityse; tačiau šios ypatingos aplinkybės negalėjo paaiškinti diskri-

minacijos darbo užmokesčio, karjeros ir kitose srityse, kur lemdavo daugiausia sprendimai, priimami vyrų sudaromose įdarbinimo agentūrose, profesinėse sąjungose ir valdybose. Pasirodė, kad pagrindinio įstatymo 3-iajame straipsnyje užfiksuotas nedviprasmiškas reikalavimas neįtikino ūkio organizacijų pakeisti savo tradicines pažiūras. 1980 m. Hamburgo senato Moterų teisių žinybos direktorė Eva Rühmkorf pasakė: „Ar neteks mums laukti dar šimtus metų, jei manome galį pagerinti moterų padėtį keisdamos vyrų sąmonę", ir pridūrė, kad tik įstatyminė atsakomybė ir piniginės baudos už diskriminaciją gali duoti kokių rezultatų.

O kodėl gi pačios moterys nesugebėjo susitelkti į protesto sąjūdį, kad pakeistų šitokias sąlygas? Atsakymo reikėtų ieškoti toje aplinkybėje, kad moterų aktyviščių, anksčiau sudariusių karingų feministinių organizacijų branduolį, interesai smarkiai skyrėsi. Pirmas dalykas, daugelis moterų, nusivylusių per pirmuosius du Federacinės Respublikos dešimtmečius padaryta pažanga emancipacijos link ir apskritai praradusių iliuzijas dėl kapitalistinės visuomenės vertybių, per universitetų revoliucijos pakilimą su didesniu ar menkesniu įkarščiu įsijungė į radikalią politinę veiklą, o labiausiai linkusios į kraštutinumus žengė į teroro areną. Tokios moterys kaip Gudrun Ensslin ir Ulrike Meinhof veikiau tęsė Emma'os Herwegh ir 1919 m. nužudytos revoliucionierės Rosa'os Luxemburg tradiciją, nei kovojo už moterų teises ir, ko gero, jų veikla galiausiai pakenkė moterų reikalui.

Antra, nemaža kitų moterų savo jėgas skyrė radikaliai feminizmo pakraipai, kuri siekė iš pamatų išjudinti vyrų dominavimą seksualinėje sferoje, išlaisvinant kūną ir įtvirti-

nant moteriškumą. Kad šis posūkis buvo patrauklus (panašiai kaip prieškario *Mutterschutz* sąjūdis), parodė 1972 m. visos tautos mastu vykusi kampanija prieš civilinio kodekso 218-ąjį straipsnį, griežtai ribojusį abortų praktiką, ir per šios kampanijos kulminaciją, pirmajame nacionaliniame moterų suvažiavime Frankfurte, tvyrojusi euforiška nuotaika. Tačiau, kaip 1979 m. nurodė Lottemi Doormann, tai buvo paskutinis išties visam moterų sąjūdžiui atstovaujantis suvažiavimas, nes netrukus feministinis sąjūdis ėmė skaidytis, kol atsirado net 140 skirtingų moterų grupelių, ir kai kurios iš jų sunkiai galėjo sutarti dėl uždavinių ar taktikos, ne viena savo kariaujamą karą prieš vyrus pavertė absurdišku kraštutinumu, o feminizmą, šios autorės žodžiais tariant, – „ekspedicija iracionalumo sritin"; būta ir tokių, kurios kaip savo idealą iškėlė lesbianizmą. Tatai pasireikšdavo savanoriška tremtim į moterų getus; šitaip švaistomą energiją būtų buvę galima deramai panaudoti moterų teisėms ginti tokiu metu, kai menko jų galimybės gauti darbą, o vietos ir valstybinės institucijos mažino išlaidas vaikų darželiams ir žaidimų aikštelėms, ir visa tai drauge negailestingai atsigręžė prieš dirbančias motinas.

Taigi Federacinėje Respublikoje siekti lygių teisių moterims, sakytumei, trukdė tiek moterų sambūrių taktika, tiek tradicinis vyrų nenoras atsisakyti amžiais turėto materialinio ir psichologinio pranašumo. Be to, lygiai kaip Jungtinėse Valstijose kai kurių Lygių teisių pataisos šalininkių naudojama kraštutinė taktika sukėlė daugybės moterų priešiškumą šiam įstatymui, taip, viena vertus, tokios aktyvistės, kaip Ulrike Meinhof, o kita vertus, radikalios feministės stiprino daugelio Vokietijos moterų abejones dėl socialinės ir moralinės lygybės kainos.

Oficialūs pranešimai iš Vokietijos Demokratinės Respublikos dažnai skelbia, jog moterų teisių atžvilgiu VDR esanti daug pranašesnė už Federacinę Respubliką. Šiuose pareiškimuose nurodoma, kad konstitucija garantuoja lygias abiejų lyčių teises visose socialinio, valstybės ir asmeninio gyvenimo sferose, ir skelbiama, esą „moters tobulėjimas, ypač jos profesinės kvalifikacijos kilimas, yra visuomenės ir Valstybės misija"; pateikiami duomenys, kurie skelbia, kad kas trečias Tautų Rūmų narys yra moteris (1974 m.), taip pat kas penktas meras, kas ketvirtas asmuo, užimąs vadovo postą valstybinėje pramonės įmonėje, kas trečias žemės ūkio bendrovės pirmininkas, kas penktas mokyklos direktorius ir kas trečias teisėjas. Teigiama, esą lygaus užmokesčio už vienodą darbą principas ne tik užrašytas konstitucijoje, bet jau ir virtęs tikrove, o dirbančios moterys turinčios įvairiausių socialinių lengvatų.

Visa šita darytų didesnį įspūdį, jei šios aukštos pareigos būtų prieinamos moterims kokiu nors kitu pagrindu, o ne vien remiantis partiniu lojalumu vienpartinei valstybei. Rytų Vokietijoje problema yra ne ta, kad moterys nėra lygios su vyrais (nors jei žinotume daugiau apie šeimos sąlygas VDR, galbūt įsitikintume, jog ir tai tiesa), bet ta, kad visos tokių pačių gabumų ir kvalifikacijos moterys neturi tokių pat teisių kaip kai kurios. Gausybė pavyzdžių rodo, jog praktikuojančios krikščionės negali tikėtis tokio pat elgesio kaip labiau konformistinės mąstysenos moterys, ir religija – tai ne vienintelis trūkumas. Kai skiriant į valstybinę tarnybą, suteikiant galimybę mokytis ar priimant į darbą lemia ideologinis atitikimas, kaip kad yra VDR, darosi neįmanoma lyginti moterų teisių padėtį ar ką kita su kitomis sistemomis.

8

PROFESORIAI IR STUDENTAI

Turbūt nė viena institucija šiuolaikinėje Vokietijoje nebuvo tokia atspari permainoms kaip universitetas, iki 8-ojo dešimtmečio sėkmingai išlaikęs tradicines vidaus valdymo formas. Po Antrojo pasaulinio karo prisiminta autoritarinė antidemokratinė universitetų nuostata Veimaro laikotarpiu ir prabilta apie būtinybę iš esmės pertvarkyti bei demokratizuoti universiteto struktūrą, ir iš tikrųjų atlikta šiokių tokių eksperimentų. Šiuo požiūriu paminėtinas, pavyzdžiui, Laisvasis Berlyno universitetas, įkurtas 1948 m., kai studentai ir jaunesnieji dėstytojai atsiskyrė nuo senojo Frydricho Vilhelmo (dabar Humboldto) universiteto Unter den Linden alėjoje sovietinėje dalyje ir, padedant amerikiečiams, įsikūrė Dahleme, vakarinėje miesto dalyje. Ši įstaiga pradėjo savo veiklą remdamasi profesorių ir studentų bendradarbiavimu, pastarieji buvo įsileisti į visus komitetus ir gavo balsą skiriant visus naujus dėstytojus. Bet po kelerių metų ši pariteto sistema pradėta riboti, ir studentų teisės dalyvauti sprendžiant universiteto vidaus reikalus pamažu išnyko. 1962 metais, kai vienas iš Laisvojo universiteto steigėjų nupasakojo Frederickui Burckhardtui iš Amerikos mokslo draugijų tarybos, kaip sunku buvę įtikinti įvairius universiteto padalinius bent

jau susipažinti su inovaciniais siūlymais, Burckhardtas pratrūko: „Dieve mano! 1948 metais mes manėme padedą jums įkurti demokratiškiausią universitetą pasaulyje, o štai jūs vėl grįžote į Vilhelmo II laikus!"

Svarbiausią permainoms priešišką jėgą sudarė universiteto profesūra, arba konkrečiau – tikrieji *(Ordinarien)* ir ekstraordinariniai profesoriai *(ausserordentliche Professoren)*. Šie dėstytojai – 7-ojo dešimtmečio pabaigoje jų buvo tik 5 tūkstančiai – visiškai pagrįstai galėjo džiaugtis esamomis sąlygomis. Kaip valstybės tarnautojai, jie turėjo garantuotą kontraktą; sudėjus draugėn metinę stipendiją, butui skiriamas lėšas, studentų mokestį už paskaitas (sveiką skatinamąjį mokestį, Amerikos sistemoje nesamą), taip pat užmokesčius už individualius pokalbius *per diem*, už einamas administracines pareigas, profesorių pajamos galėjo sudaryti gerokai daugiau nei 70 000 DM, be to, jiems buvo užtikrinamos solidžios pensijos. 1968 m. vasario mėn. *Der Spiegel* paskelbtame tiksliai padėtį aprašančiame straipsnyje profesoriai vaizduojami sėdį soste „hierarchiškai sukonstruotos pareigybių piramidės viršūnėje, aukštai viršum 300 000 jų studentų, ir valdą jaunesniuosius asistentus, asistentus, *Dozenten*, vyresniuosius asistentus, profesorius be katedrų, mokslinius konsultantus, sekcijų ir akademinius vadovus, globėjus, *Prosektoren, Konservatoren*, auditorius, lektorius, bibliotekininkus, studentų konsultantus, darbininkus ir tarnautojus". Jie nutardavo, kas turi būti dėstoma ir tyrinėjama jų institutuose ir seminaruose; jie spręsdavo apie dalykų studijavimo metodus, studentų egzaminus ir – tai visų svarbiausia – kam bus leista mokyti ir dirbti mokslo tiriamąjį darbą.

Kadangi profesoriaus katedrą mokslininkas gaudavo vidutiniškai 53,6 metų, o tokiam amžiui jis jau būdavo

įklimpęs į savo tyrinėjimus ir su jais susijusią veiklą, tai visiškai natūralu, kad iš profesūros retai tepasitaikydavo revoliucionierių. Apskritai profesoriai linko palaikyti *status quo*, nekelti klausimo nei apie tai, kaip efektyviai universitetas tarnauja visuomenės reikmėms, nei kaip tas reikmes apibrėžia vyriausybė, pramonė, spauda ir visuomenės nuomonė. Universiteto vidaus gyvenime jie laikėsi senų modelių, nes šie buvo patogūs, ir priešinosi naujovėms, nes jos griovė nusistovėjusią tvarką ir reikalavo daug laiko. Paprastai profesoriai būdavo kurti idėjoms, esą struktūros demokratizavimas – tai vienintelis būdas universitetui neatsilikti nuo laiko ir būtinas dalykas sustiprinti demokratijai šalyje.

7-ojo ir 8-ojo dešimtmečio studentų sąjūdžiai metė iššūkį ir nacionaliniu mastu ėmė pulti šį konservatizmą. Vykstant šitai konfrontacijai, viešoji nuomonė daugiausia palaikė profesorių pusę. Tam būta, kaip matysime, ir atsitiktinių priežasčių (nuožmi kai kurių studentų organizacijų taktika), ir ideologinių (nuo antrosios 1967 m. pusės – komunistų organizacijų įtaka studentų sąjūdžio vadovams), tačiau šis reiškinys turėjo taip pat ir istorinių priežasčių. Vokiečių tauta visuomet nepaprastai gerbdavo profesorius, – 6-ojo ir 7-ojo dešimtmečio viešosios nuomonės apklausos vis parodydavo, kad jais būdavo žavimasi labiau už vyskupus, vyriausybės ministrus, koncernų generalinius direktorius, karo vadus ir kitus aukštus postus užimančius asmenis, ir todėl žmones sukrėtė ir papiktino staiga spaudoje pasirodę vaizdai, kuriuose studentai veržėsi į akademinio senato susirinkimus ir – tai pagarsėjęs atvejis – akademinio jaunimo eisena ėjo su plakatu „Po mantijomis – tūkstantmečiai trūnėsiai". Tuo pat metu universitetuose plintantys neramumai, kad ir keista, pastūmėjo visuo-

menę istorinio nusistatymo link, esą universiteto studentams *in statu pupillari* derėtų turėti tik ribotą laisvę; o šitaip mąstydami vokiečiai buvo linkę pamiršti tokios nuostatos nelemtus padarinius jųjų šalies praeityje.

I

Ne visuomet profesoriai buvo tokie aukštinami asmenys, kaip ką tik apibūdinta. XVII amžiuje, ypač kai kuriuose mažesniuose universitetuose, jie užėmė ne ką geresnę padėtį nei smuklininkai – greta dėstomo dalyko žinių jie tiekė studentams pastogę ir valgį, pardavinėjo jiems vyną ir alų. Profesoriams toli gražu nebuvo rodoma tokia pagarba kaip jų bendrapiliečiams, neretai į juos žiūrėta kaip į komiškas figūras, o XVIII a. pradžios moraliniuose savaitraščiuose jie būdavo vaizduojami kaip tuščiagarbiai, priekabūs ir linkę kivirčytis ekscentrikai, dėvį nešvarius baltinius ir susivėlusius perukus, neišmaną padorios draugijos manierų ir negebą rišliai pašnekėti apie nieką kita, išskyrus savo specialybę, kuri paprastai būdavo tokia ezoteriška, kad praktiniams gyvenimo reikalams visai neturėdavo reikšmės.

Bet taip buvo tuo laikotarpiu, kai Viduramžių universitetai išgyveno visišką nuosmukį, dar prieš atsirandant moderniems – Halės (1694) ir Getingeno (1732) – universitetams, kurie pakeitė padėtį. Halė su tokiais profesoriais kaip A. H. Francke, Thomasiusas bei Christianas Wolffas ir Getingenas su savo įstabiu teisės fakultetu ne tik traukė kilmingųjų ir turtingųjų viduriniosios klasės šeimų jaunuolius, kurie vėliau girdavosi studijavę pas tokias įžymybes, bet ir nustatė lygį, nuo kurio stengėsi neatsilikti kiti universitetai, dabar pradėję reikalauti iš savo dėstytojų šio to

daugiau nei vietinio masto reputacijos. Besibaigiant XVIII amžiui profesoriai įgavo naują autoriteto ir prestižo nimbą, o jį pripažindami studentai adresuodavo jiems *Fackelständchen,* arba muzikines serenadas, pavyzdžiui, toji, prie kurios 1771 m. Strasburge prisidėjo ir Goethe, skirta pagerbti istorikui Johannui Danieliui Schöpflinui, naujojo stiliaus profesoriui, garsiojo *Alsatia illustrata* ir kitų visoje Vokietijoje žinomų ir mėgstamų veikalų autoriui.

Pirmojoje XIX a. pusėje, kai vokiečių vidurinioji klasė dar puoselėjo viltis konstitucinės laisvės ir parlamentinio valdymo pagrindu pasiekti tautos vienybę, profesoriai sudarė šio sąjūdžio avangardą. Visoje Vokietijoje buvo skaitomi ir aptarinėjami politologų Karlo Theodoro Welckerio ir Karlo von Rottecko veikalai – šie autoriai ragino pritaikyti Vokietijoje principus, panašius į 1830 metų Prancūzijos konstitucijos, ir aktyviai dalyvavo Pietų Vokietijos parlamentiniame gyvenime. Dar labiau išgarsėjo vadinamasis Getingeno septynetas. Naujajam Hanoverio valdovui Ernstui Augustui 1837 m. anuliavus savo pirmtako konstituciją, šie profesoriai atsisakę atšaukti tam dokumentui duotą savo ištikimybės priesaiką, kaip jiems buvo liepta padaryti. Šie mokslininkai, tarp kurių buvo istorikai Georgas Gottfriedas Gervinusas, F. C. Dahlmannas ir broliai Grimmai, surinkę garsiąsias *Pasakas,* pareiškė esą susisaistę savąja priesaika ir pridūrė: „Visa mūsų veiklos sėkmė ne mažiau priklauso nuo mūsų asmeninio garbingumo kaip nuo mūsų dėstomo mokslo nuoseklumo. Jei pasirodytume savo studentams kaip žmonės, lengvabūdiškai žiūrį į savo priesaiką, niekais nueitų bet kokia mūsų dėstymo nauda".

Ernsto Augusto tatai nepaveikė ir nepaisydamas jų nuopelnų jis apkaltino šiuos profesorius „revoliucine ir didžiai išdavikiška veikla", atleido juos iš pareigų ir pamėgino

patraukti į teismą už tėvynės išdavimą, o nepavykus ištrėmė juos iš karalystės, žavingai tarstelėjęs: „Profesoriai, kekšės ir baleto šokėjai visur įgyjami už pinigus". Šito jis gavo pasigailėti, nes visoje Vokietijoje, kur tik veikė renkami valdžios rūmai, imta viešai protestuoti prieš šį jo veiksmą, o užuojauta ištremtiems profesoriams tvino taip galingai, kad hanoveriškis valdovas sumurmėjo: „Jei būčiau žinojęs, kiek bėdos man pridarys tas septynetas velnių, nebūčiau nė nagų į tą reikalą kišęs".

Nenuostabu, kad kai kilo 1848-ųjų revoliucijos ir Frankfurte įvyko rinkimai į pirmąją Nacionalinę asamblėją, profesoriai tarp jos narių sudarė nemažą būrį, ir šis faktas patraukė dėmesį tose šalyse, kur mokslininkai nebuvo taip gerbiami, o Anglijoje nepagarbusis Benjaminas Disraelis ėmė postringauti apie „penkiasdešimt kuoktelėjusių Frankfurto profesorių" ir visus tuos praktiškai neįgyvendinamus dalykus, kuriuos jie gali užsimoti padaryti. Ir tikrai – jų pastangos Asamblėjoje nedavė didesnių pozityvių ar ilgalaikių rezultatų, ir kai revoliucija galutinai pralaimėjo, o sykiu smarkiai sumenko liberalios viltys ir vidurinioji klasė pamažu atsimetė nuo konstitucinių idealų, grįždama prie jėgos bei realizmo, – tuomet diduma profesūros taip pat pasitaukė iš politinės arenos ir užsisklendė mokslo pasaulyje.

Čionai jų laimėjimai buvo nepaneigiami. Kaip tik XIX a. antroje pusėje, vadovaudamiesi Wilhelmo von Humboldto, 1809 m. įkūrusio Berlyno universitetą, suformuluotais idealais, vokiečių universitetai tapo židiniais, apie kuriuos telkėsi mokslininkai, atsidavę *Wissenschaft* (grynajam mokslui, kaip priešingybei praktinėms žinioms) ir *Bildung* (visos asmenybės ugdymui), ir savo darbais išgarsėjo visame pasaulyje. Nors pirmavo gamtos mokslai, kurių baruose

darbavosi tokie žmonės kaip chemikas Justusas von Liebigas, matematikas Karlas Friedrichas Gaussas, fizikai Wilhelmas Weberis bei H. L. von Helmholtzas ir medikai Rudolfas Virchowas bei Robertas Kochas, humanitariniai mokslai galėjo pasigirti tokiais istorikais kaip Leopoldas von Ranke ir Theodoras Mommsenas, filosofais Karlu von Hartmannu, Kuno Fischeriu, Edmundu Husserliu ir Ernstu Kassireriu, tokiais filologais kaip Ulrichas von Wilamowitzas ir Ernstas Curtius, psichologais pionieriais, pavyzdžiui, Wilhelmu Wundtu, ir sociologijos pirmeiviais Ferdinandu Tönniesu, Georgu Simmeliu ir Maxu Weberiu. Šių milžinų šlovės spinduliuose leista pasišildyti ir menkesniems protams, ir kaip tik šiuo laikotarpiu prasidėjo apskritai vokiečių profesoriaus aukštinimas. Šimtmečio pabaigoje nelyginant iš gausybės rago pasipylė romanai apie universitetų gyvenimą ir visuose juose profesoriaus figūra švietė neapsakoma išmintim ir taurumu. Štai Paulio Grabeino *In Jena, ein Student* pagrindinis veikėjas klausosi garbaus amžiaus profesoriaus paskaitos tarytum dalyvautų religiniame rituale:

> Tuo metu, kai profesorius kalbėjo savo geraširdiška įkvėpta maniera, švytinčiomis akimis, jo taurią galvą nelyg aureolė apšvietė šilta pro langą srūvanti saulės šviesa. Helmutą apėmė iškilmingas tyras jausmas. Šią valandėlę jis pasijuto taip, tarytum stovėtų pačiame *Wissenschaft* šventyklos centre, ir su palaimingu pasididžiavimu jį užliejo suvokimas, jog patsai kada nors bus pašauktas tapti kunigu šioje šventykloje.

Tatai, žinoma, vaizdelis iš grožinės literatūros. Bet jo atitikmenų nesunkiai rastume ir tikrovėje (Veimaro laikotarpiu Prūsijos švietimo ministras Carlas Heinrichas Beckeris apibūdino universitetą kaip „grynojo mokslo Gralio pilį", o profesorius – kaip „josios riterius, einančius savo

šventąją tarnystę"); šie žodžiai atspindėjo pagarbą, rodomą mažų mažiausiai idealizuojamai profesūrai.

Verta pastebėti tai, kad prieš 1848-uosius susižavėjimą profesoriais kėlė jų liberali veikla, o gerbtinu ir netgi mielu jų įpėdinių bruožu imta laikyti *Weltfremdheit*, – keistas žodis, reiškiąs viešuomenės papročių neišmanymą su išsiblaškymo ir kuoktelėjimo atspalviais. Profesoriaus figūra Kurto Tucholsky'o eilėraštyje, be abejonės, turėjo patrauklumo:

Er ging durch alte Winkelgässchen
im schlappen Hut, in faltigem Rock.
Ein kleines Bäuchlein wie ein Fässchen
<...> nicht jung mehr<...> graues Stirngelock<...>
  Vergass er auch sein Regendach,
  man raunte: „Der versteht sein Fach!"
Ein stilles, manchmal tiefes Gewässer:
  der alte Professor.

[Jis žengė senomis kreivomis gatvikėmis
Su subliuškusia skrybėle, susiglamžiusiu švarku.
Pilvukas nelyg statinaitė
<...> jau nebe jaunas <...> žila garbanėlė ant kaktos <...>
  Jei kada ir pamiršdavo skėtį,
  visi kuždėjosi: „Jis išmano savo dalyką!"
Tykūs, retsykiais gilūs vandenys:
  senas profesorius.]

Bet, kaip sykį pasakė istorikas Theodoras Mommsenas, tikrai kažin kas negerai šalyje, kurioje *Weltfremdheit* aukštinama labiau nei politinė savimonė ir kurioje, jei ir atsitinka toks retas dalykas, kai profesorius, atsigręžęs į senuosius idealus, tampa kandidatu į provincijos parlamentą ar į Reichstagą, žmonės kalba: „Kaip žmogus, turįs geresnį užsiėmimą, gali veltis į politiką?" Mommsenas pastebi, kad profesoriams puoselėti *Weltfremdheit* nėra neįprasta, ir su kartėliu rašo: „Pati baisiausia klaida – kai

žmogus nusivelka piliečio apsiaustą, kad nesukompromituotų mokslininko naktinių marškinių".

Tikrovėje, žinoma, Mommseno nusiskundimą sužadinusi nuostata reiškė taikstymąsi su *status quo*, o kartkartėmis, valdžiai paskatinus, ir visai jau politinį tos padėties gynimą. Nors profesoriai teigdavo esą nepriklausomi tiesos ieškotojai, jie iš tikrųjų buvo valstybės tarnai, o jųjų universitetai vis labiau jausdavosi dėkingi vyriausybei už lėšas laboratorijų ir kitai įrangai, tinkamus bibliotekų fondus, naujus pastatus ir mokslinio tyrimo bei kelionių finansavimą. Ši priklausomybė nepastebimai ardė akademinę laisvę, kuri laikoma išskirtiniu vokiečių universitetų bruožu. Negalima buvo tikėtis, kad profesoriai energingai ir *en masse* pasipriešintų paskyrimui, primestam, kaip kartais nutikdavo, žemės švietimo ministerijos, – visiškai nesvarbu, ar jie to norėtų. Juolab tokiu laiku, kai Imperijos vyriausybė vis labiau nerimavo dėl ardomosios veiklos ir socializmo plitimo, vargu ar jie būtų patys prabilę apie kontroversiškus socialinius ir politinius klausimus ar prieštaravę, kai būdavo atsisakoma skirti katedras tiems profesoriams, kurie apie tai kalbėdavo ir kurių pažiūras vyriausybė laikė pavojingomis valstybei. Juk galų gale, sykį rašė Berlyno filosofas Friedrichas Paulsenas, valstybė turi teisę tikėtis, jog mokslai pripažins ir įrodys, kad jos tvarka yra protinga ir būtina. „Jeigu jie nenori šito daryti, jų darbas ima atrodyti kaip pavojinga ir griaunanti esamą tvarką veikla. Kai prieš juos imamasi priemonių, tatai yra dar labiau savaime suprantamas ir teisėtas dalykas, nes mokslinio tyrimo institucijos yra ne tik viešosios valdžios įsteigtos ir išlaikomos, bet taip pat ir skirtos rengti būsimiesiems valstybės ir bažnyčios pareigūnams. Ar jiems

turėtų būti leidžiama klibinti pamatus, ant kurių ir stūkso toji tvarka, kurią palaikyti yra jų pareiga ir pašaukimas?"

Žinoma, pasitaikydavo ir tokių profesorių kaip Mommsenas ir ekonomistas Lujo Brentano, kovojęs prieš akivaizdžius akademinės laisvės pažeidimus ir prieš vis didėjantį dėstytojų konformizmą, bet ne visuomet juos tvirtai palaikydavo kolegos. Vieni to nedarė iš nedrąsumo, kiti – dėl materialinių sumetimų ir rūpindamiesi savo saugia padėtim, nes konformizmas kartkartėmis susilaukdavo atpildo, ir daugelis profesorių demonstruodami lojalumą tikėjosi pelnyti titulų ir paaukštinimų. Dar kiti rinkosi tą patį kelią ne iš baimės ar garbėtroškos, bet todėl, kad jiems rūpėjo socialinės, politinės ir moralinės industrializmo pasekmės, ir jie norėjo atgaivinti senesniąsias tautines ir kultūrines vertybes. Šitaip mąstantys žmonės dažniausiai atkakliai remdavo tas nacionalinės politikos programas, kurios žadėjo pažaboti materializmo ir socialdemokratijos plitimą, jų akimis reiškusį kultūrinę degeneraciją. Galiausiai stulbinantis būrys tokių žmonių sveikino ekspansyvią admirolo Alfredo von Tirpitzo jūrų politiką (matyt, vildamiesi, – beje, kaip ir jis pats, – kad stiprios karinės jūrų valstybės ideologija bus veiksmingas priešnuodis prieš socializmą, nes įkvėps tautinį pasididžiavimą), o drauge ir ją lydėjusią avantiūristinę kolonijinę politiką bei dinamišką, tačiau šiaip jau neatsakingą užsienio politiką, siejamą su Vilhelmo II ir Bernhardo von Bülowo vardais.

1914 metais Vokietijos profesūra, pasak vieno jos nario, buvo tapusi Hohenzollernų dinastijos intelektualiniu asmens sargybiniu, ir tą jie patvirtino tais metais įsiliepsnojusio konflikto metu. Nekritiškai vertindami karą su-

kėlusias jėgas, profesoriai dar nekritiškiau palaikė savo vyriausybės nuostatą dėl vykdomos karinės akcijos tikslų. 1915 m. 352 žymiausi šalies profesoriai, tarp jų Ulrichas von Wilamowitzas-Moellendorfas, Eduardas Meyeris, Otto von Gierke ir Adolfas Wagneris (tačiau ne Hansas Delbrückas, Maxas Planckas, Albertas Einsteinas, Maxas Weberis, Ernstas Troeltschas ar Friedrichas Meinecke), padėjo savo parašus po Intelektualų deklaracija, skelbusia, jog Vokietijai kaip atpildą už josios pastangas būtų išmintinga ir teisinga įgyti Belgiją, Prancūzijos sąsiaurio pakrantę su visomis svarbiomis iškasenų sritimis, Kuršą, Ukrainą ir dideles kolonijų teritorijas; o paskutiniaisiais karo metais tokia daugybė universiteto mokslininkų priklausė konservatyviai dešiniajai Tėvynės partijai, 1917 metais įkurtai kovoti prieš Reichstago priimtą Taikos rezoliuciją, kad jie visiškai nustelbė tą nedaugelį, kurie jausdami artinantis pralaimėjimo šešėlį iš paskutiniųjų stengėsi įkalbėti vyriausybę atsisakyti per didelių užmojų ir derybų keliu siekti taikos. Kai frontas 1918-aisiais žlugo, daugumas šalies profesorių buvo taip pat priblokšti kaip ir tie Reichstago politikai nacionalistai, kurie kliovėsi Ludendorffo kariniu genijumi ir tikėjo pergale bei naudingais teritorijų aneksavimais dar ilgai po to, kai visos viltys jau buvo žuvusios.

Po Pirmojo pasaulinio karo – kaip, beje, ir po Antrojo, – plačiai paplito nuomonė, kad profesūra savo talentus naudojusi skatinti destruktyviausioms Vokietijos visuomenės jėgoms ir slopinti tokiai kritiškai savianalizei, kuri būtų padėjusi užkirsti kelią katastrofai. Šitaip mąstę žmonės tikino, esą jau neabejotinai atėjęs laikas sukurti naują universitetų sistemą, kurios kadrų politika ir vidaus valdymas

būtų demokratiškesnis. Jei šitokia reforma būtų imta planuoti, įvairios *Länder* būtų prieš ją stojusios piestu dėl savo religinio sektantiškumo ir partikuliaristinių interesų. Tačiau iš tikrųjų niekas dėl tokios reformos nė piršto nepajudino, nes slegiant pažeminimui dėl pokario okupacijos bei valstybių nugalėtojų kontroliavimo ir menkiausias bandymas prabilti apie demokratijos vertybes įgydavo nepatriotiškumo atspalvį. Universitetų vidaus reikaluose profesoriai išlaikė veiksmingą monopolį, o kadangi naujosios Respublikos vyriausybė turėjo pernelyg daug kitų problemų, kad rastų laiko kontroliuoti universitetus taip pat griežtai kaip jos imperinė pirmtakė, profesoriai galėjo savo nuožiūra formuoti paskyrimų ir paaukštinimų politiką. Šioji buvo tiesiog demokratijos priešingybė, nes daugumos profesorių pažiūrų Imperijos žlugimas nėmaž nepakeitė, ir jie liko nepagydomi konservatoriai ir monarchistai, taip pat budriai besisergstintys antivalstybinių elementų ir socialistų, tarytum kaizeris tebesėdėtų savo soste. Pažymėtina tai, kad filosofams Ernstui Blochui, Georgui Lukácsui ir Walteriui Benjaminui – neabejotinai neeiliniams mokslininkams – šiuo laikotarpiu nebuvo duota teisė dėstyti universitetuose, įtarus juos esant marksistais.

Veimaro respublikai, mokėjusiai jiems atlyginimus, profesoriai nejautė nieko kita, išskyrus panieką, kuri peraugo į neapykantą, vos tik infliacija (dėl kurios jie lengva ranka vertė kaltę naujajai demokratijai) apkarpė vyriausybės asignavimus aukštajam mokslui bei lėšas bibliotekų fondams pildyti ir smarkiai sumažino profesorių realiąsias pajamas, kurios prieš karą prilygo septyniems nekvalifikuoto darbininko atlyginimams, o dabar buvo jau tik dukart didesnės. Iš savo universiteto katedrų profesoriai plūdo Res-

publiką, ir čia gamtamokslininkai bei medicinos profesoriai tulžingumu nenusileido istorikams bei literatams. Nėra jokios abejonės, kad taip elgdamiesi jie ugdė antidemokratišką savo studentų nusiteikimą. Bet jeigu jie ir vylėsi įtikinti savo klausytojus prisijungti prie jų ir bendromis pastangomis pasukti laikrodį atgal, tai yra grąžinti monarchiją, tai čia jiems ir vėl pakišo koją jųjų esminis atsajumas, *Weltfremdheit*. 3-iojo dešimtmečio pabaigoje universitetų studentams daugumos profesorių politinės pažiūros skambėjo it reakcingos nesąmonės. Jie vis dažniau įsiklausydavo į kitokius raginimus ir jau pradėjo stoti į Adolfo Hitlerio partiją.

Tačiau atėjus nacistinei revoliucijai profesoriai daug nedvejodami ėmė telktis į jos gretas. Kaip prisimena teologijos profesorius Josephas Pascheris, Miuncheno universitete galėjai pamokyti vieną kitą veidą, išduodantį susirūpinimą ir netgi pasibaisėjimą, bet ten taip pat buvo „minios švytinčių veidų, kuriuose galėjai iš tolo perskaityti tikėjimą tūkstantmečiu vokiečių Reichu". Freiburgo universiteto filosofas Martinas Heideggeris savo, kaip rektoriaus, inauguracinėje kalboje patarė kolegoms pripažinti Adolfą Hitlerį likimo pašauktu tautos gelbėtoju. Kitas rektorius, Regensburgo profesorius Götzas Freiherris von Pölnitzas savo kalboje Hitlerio iškilimą paskelbė savo tėvynainių „pergalės valanda"; o Tiubingene *Volkskunde* (etnografijos) profesorius Gustavas Bebermeyeris pareiškė: „Štai įvyko didis stebuklas. Pakilo vokiečių tauta!"

Šie susižavėjimo šūksniai nenutilo ir 1933 m. balandį, kai naujas valstybinės tarnybos atnaujinimo įstatymas privertė atleisti visus žydų kraujo turinčius ar opozicijai prijaučiančius dėstytojus – net 1684 mokslininkus, kurie sudarė 15 proc. visos šalies profesorių, tarp jų buvo 32 proc.

Berlyno universiteto dėstytojų. Prie jų prisidėjo dar pulkas žmonių, supratusių, jog naciams valdant bus neįmanoma dirbti jokio rimto darbo, ir atsistatydinusių savo noru; po šio kraujo nuleidimo vokiečių universitetai neatsigavo dar ilgai ir po 1945-ųjų. Vien mokslui netektis tapo neatitaisoma, nes savo postus paliko bemaž visi Maxo Plancko institutų nariai, o tokio dalyko kaip istorija geriausieji jaunosios kartos specialistai suskato ieškotis vietų Didžiojoje Britanijoje ir Jungtinėse Valstijose. Tačiau Vokietijoje likusi dauguma visiškai nenusiminė, iš dalies, be abejonės, dėl to, kad dabar jiems atsivėrė netikėtai daug progų palypėti karjeros laipteliais aukštyn, ir daugelis jų pradėjo dėl to varžytis, leisdamiesi į visokiausius bizantiškus manevrus, intrigas ir kolegų juodinimą. 1933 m. lapkričio mėn. Leipcigo universiteto profesoriai paskelbė pareiškimą apie ištikimybę Adolfui Hitleriui ir nacionalsocialistinei valstybei, ir vėlesniais mėnesiais mokslininkai viens per kitą puolė derinti savo disciplinas prie naujųjų šeimininkų ideologijos. Žymiausias Vokietijos politologas Carlas Schmittas jau buvo parodęs nemenką sumanumą išvedinėdamas teisės teorijas, įrodančias, jog visa, ką darė Hitleris, buvo pateisinta aukštesnės moralės (ar, pasak Schmitto, „egzistencinės situacijos viršenybės prieš įprastą normą"). Kiti mokslininkai nenusileido miklumu išradinėdami „nacionalsocialistinę fiziką", „germanų filologiją" ar „nacionalsocialistinę genetiką", o ką jau kalbėti apie universitetų institutuose klestėjusias *Volkskunde* ir rasinės teorijos atmainas.

Negalėtumei pasakyti, kad naciai būtų atlyginę ar bent jau kaip nors įvertinę šį įkarštį. Jie apskritai niekino universitetus ir tuos žmones, kurie juose dėstė. Patsai Hitleris

taip nepasitikėjo intelektualais, kad nesidomėjo universitetais netgi kaip vieta, kur rengiami technikai, ateityje būtiniausiai reikalingi režimui, turint galvoje jo kuriamas ginkluotės bei sintetinių pluoštų gamybos programas ir svajonę sėkmingai nukariauti Europą. Jis manė, kad universitetai neturi kitokios paskirties, kaip stumti priekin pagrindinius tyrimus ir darbus iš humanitarinių disciplinų. Iš tikrųjų universitetus jis vaizdavosi taip primityviai, kad nė nemėgino imtis jų atžvilgiu kokios sistemingos politikos, savo švietimo ministrui tokių įgaliojimų taip pat nedavė, o tiesiog paliko juos *Gauleiter* valiai. Ko universitetai galėjo tikėtis iš šių senų partijos karžygių, gerai iliustruoja žydų persekiotojo Frankonijos *Gauleiter* Juliuso Streicherio kalba. Joje jis klausė grupės universiteto dėstytojų: „Jei ant vienos svarstyklių lėkštės padėtum visų profesorių smegenis, o ant kitos – fiurerio smegenis, kaip jūs manote, kuri lėkštė nusvertų?"

Per dvylika nacistinio režimo metų profesoriai prarado valią ne tik skirstyti pareigas ir paaukštinimus, bet ir nustatinėti dėstomų kursų turinį, kontroliuoti egzaminus ir priėmimo principus. Vadovaujami uniformuotų rektorių, kurie dabar būdavo tituluojami „universiteto fiureriais", universitetai tiksliai atspindėjo naująją visuomenę, kurioje buvo daug marširuojama koja kojon ir šūkaujama „Heil Hitler!", bet bemaž neberuseno intelektualinė ar dvasinė energija. Kaip institucijos universitetai visais atžvilgiais smuko, iš dalies dėl begėdiškai ideologizuojamų mokymo planų, – beje, prie šito prisidėjo ne vienas profesorius, – kita vertus, ir dėl to, kad partijos keliami reikalavimai nuvertino ir išstūmė tradicinį abitūros pažymėjimą, ir universitetų suoluose atsidūrė studentai, negebantys dirbti nei

per seminarus, nei laboratorijose, nemokantys užsienio kalbų, ir pirmuosius semestrus jiems tekdavo vien kamšyti spragas.

Prie šios apgailėtinos universitetų būklės nemenka dalimi prisidėjo įgimtas profesūros konservatizmas, *Weltfremdheit* ir konformizmas. Visa tai, be to, ir jų atviri ištikimybės nacizmo principams pareiškimai, leidžia suprasti, kodėl po nacionalsocializmo sutriuškinimo ir žlugimo 1945-aisiais 4 tūkstančiai universitetų dėstytojų prarado vietas. Deja, ne visi jas išsaugoję ar pokario metais užėmę atkurtas katedras atsisakė tradicinių prietarų ir mąstysenos šablonų. Tai ir buvo viena iš priežasčių, dėl kurių kilo 7-ojo dešimtmečio studentų sąjūdis.

II

Tasai sąjūdis ir jo sukelta įtampa tarp universitetų jaunimo ir visuomenės nebuvo precedento neturintis reiškinys. Nuo XVIII a. tarp studentijos ir miestiečių paprastai tvyrojo latentinės trinties atmosfera, o kartkartėmis ta trintis ypač sustiprėdavo. Verta pasigilinti į šių grupių santykius, nes jie neblogai atskleidžia Vokietijos politinę ir socialinę raidą.

Jau pasiekęs senyvą amžių, poetas ir romanistas Josephas von Eichendorffas esė „Halle und Heidelberg" nupiešė labai jau idealizuotą studentų gyvenimo XVIII a. pabaigoje paveikslą, kuriame ypač pabrėžė priešiškumą tarp studentų ir tų miestų, kur jie studijuodavo, gyventojų ir atskirai aprašė dažnas akademinio jaunimo ir amatininkų pameistrių riaušes.

> Narsa ir nuolatinis pasiryžimas stoti mūšin buvo esmingiausia studento dorybė. <...> Kai pameistriai išdrįsdavo pa-

sirodyti ant *trottoirs* ar užtraukti studentų dainą, tuoj pat būdavo šokama juos lupti, kol nesprukdavo šalin. Tačiau jeigu jų būdavo aiški dauguma, pasigirsdavo karo šūkis *Burschen heraus*! Neklausinėdami nei apie priežastis, nei apie progą, studentai kaip stovi pabirdavo iš kiekvienų durų nešini rapyromis ar vėzdais. <...> Improvizuotos kautynės plėsdavosi.<...> Lygiai priešus ir draugus apsiausdavo tiršti dulkių debesys, skalydavo šunes, tvarkos sergėtojai kaišiojo savo lazdas į susipynusią masę, ir grumtynės risdavosi vidurnakčio gatvėmis ir alėjomis, nedrąsioms naktinėms kepuraitėms kyščiojant pro langus <...> O šen bei ten už švinu kaustytų stiklų šmėkščiojo drovaus smalsumo priviliota garbiniuota merginos galvutė.

Amžininkai, kuriems tekdavo kasnakt būti šių pasikartojančių *Krawalle* liudininkais, neįžvelgdavo jose tokios romantikos ir studentų gyvenimą buvo linkę laikyti bemaž vienu lėbavimu ir ištvirkavimu. Tokia išvada prašyte prašėsi – juk tais laikais universitetai skyrėsi vienas nuo kito labiau ne akademine reputacija, bet studentų korporacijų gyvenimo stiliumi, Jena ir Vitenbergas garsėjo išgeriamo alaus ir jų mokslinčių suskaldomų kiaušų kiekiu, Marburgas – dvikovų skaičiumi, o Leipcigas – studentų palaidumu. XVIII a. Tiubingene studentų kvailiojimai kamavo Žemutinio miesto darbininkus bei valstiečius ir *Judenviertel* gyventojus, dažnai ramybės drumstėjai įsiverždavo į liaudies šventes, vestuvių apeigas, puldinėdavo žydų krautuves ir kitaip skriausdavo gyventojus. Studentas buvo *Bürgerschreck*, buržua siaubas. Į miestiečius, kuriuos vadino *Philister*, jis žiūrėjo iš aukšto, rodė jiems atlaidžią geraširdišką panieką ir visiškai ignoravo jų žmogiškas teises. Tatai kuo tiksliausiai įrodo dainos, dainuotos per šventinius studentų brolijų ir ordinų subuvimus. Pasklaidęs XVIII ir XIX a. *Studentenlieder* rinkinius, regi, kaip kiekvienoje dainoje nedviprasmiškai teigiama, jog studentams, kaip

kilnesnei kastai, pridera miestiečių pagarba ir net pasigėrėjimas.

O jeigu kartkartėmis mes nutrūkstam nuo grandinės,
Kas gi mums tai uždraus?
Tiesiog tai mūsų prigimtis.
Tad po velnių visus jūsų pamokslus!
Filisteriai, tylėkit!

O filisterių pasaulis ekonominiais sumetimais dažniausiai taikstydavosi su šiomis skriaudomis. Pirklys, parduodantis studentų draugijoms alų, nebuvo linkęs propaguoti nuosaikumo; nei siuvėjai, nei ginklakaliai, kalviai ar kiti meistrai nebūtų dėl savo nuoskaudų ryžęsi prarasti materialinę naudą. O kai dėl tų klasių, iš kurių studentai dažniausiai būdavo kilę, – didikų, valstybės tarnautojų, dvasininkijos ir turtingų buržua, – tai šios į studentų išdaigas ir išsišokimus žiūrėjo tolerantiškai, tiesą sakant, kaip į sveiką būdą jaunimui, prieš prisiimant valdančiojo elito narių pareigas ir atsakomybę, nusikratyti prigimto polinkio į smurtą ir palaidumą.

Be to, aristokratijoje ir vidurinės klasės viršūnėse buvo plačiai paplitusi nuostata, kad *Verbindungen*, kurioms priklausė didelė dalis studentijos, savo spalvomis besididžiuojančios brolijos su sena istorija ir gyvomis tradicijomis, kaip XIX a. pabaigoje rašė Friedrichas Paulsenas, tarnauja kaip „tam tikra mokykla, rengianti visuomeninei veiklai, ugdanti savitvardą ir valdymo meną". Nepaisant jų absurdiškų ritualų ir jų oficialius renginius gausiai užtvindydavusio alaus, šių draugijų nariai čia išmokdavo šiokios tokios pagarbos tradicijai, tvarkai ir hierarchijai, o dvikovos ir garbės teismai įdiegdavo jiems garbės jausmą, be kurio esą negalinti apsieiti būsimoji valdančioji kasta.

Tačiau, kaip Heinrichas von Treitschke rašė garsiajame savo *Deutsche Geschichte* antro tomo skyriuje, kai „senasis namisėdų miestiečių pasibaisėjimas studentais, primušdavusiais naktinį sargą, apsigaubdavo politiniu šydu", valdančiųjų klasių tolerancijai būdavo nubrėžiama riba. Vos tik pasirodydavo, kad studentų organizuota veikla galbūt kelia tikslą iš esmės pakeisti politinį *status quo* arba suardyti esamą socialinę tvarką, pasiturinčios klasės ir valdžia reaguodavo nedelsdamos ir negailestingai. Taip atsitiko 1792 m., kai profesoriaus Gottfriedo Hufelando paskaitos apie naująją Prancūzijos konstituciją išjudino Jenos studentus, ir šie ėmė sakyti kalbas apie tai, kaip filosofijos šviesa pažadinsianti žmoniją iš „žvėries snaudulio", o Įstatymo sostan pakylėsianti Protą. Kai šiuos protrūkius pakeitė konkretūs reikalavimai išplėsti universitetų autonomiją ir studentų teises dalyvauti universitetų valdyme, Veimaro didysis kunigaikštis Karlas Augustas pasiuntė į Jeną kariuomenės pulkus ir suėmė būrelio vadovus.

Žinomesnį pavyzdį teikia Allgemeine Burschenschaft, sąjūdžio, turėjusio aiškiau suformuluotus tikslus ir platesnį politinį mastą, istorija. Taip pat atsiradęs Jenoje, tarp studentų, dalyvavusių išsivadavimo iš Napoleono okupacijos kare, Burschenschaft siekė tradicines studentų brolijas pakeisti tarpuniversitetine organizacija, kuri savo veiklą skirtų ne atgyvenusių tradicijų gaivinimui, o moraliniam ir politiniam Vokietijos atnaujinimui ir tautos susivienijimo reikalui. Sąjūdis sparčiai plito ir kulminaciją pasiekė 1817 m. tautinėje *Burschen* asamblėjoje Wartburgo pilies papėdėje netoli Eisenacho, kur studentų oratoriai sakė patriotines kalbas ir puolė kunigaikščius, kaip buvo manoma, nesuinteresuotus tautos suvienijimu ir konstitucine reforma; ten

taip pat buvo iškilmingai sudegintos reakcingos knygos ir despotiškos valdžios simbolika.

Wartburgo ceremonija sukėlė gyvą oficialiosios valdžios susirūpinimą. 1818 m. Aix-la-Chapelle konferencijoje Rusijos delegacijos narys Vokietijos universitetus pavadino „visų amžiaus paklydimų buveine", – beje, jo kalbos stilius būtų neblogai derėjęs prie kai kurių XX a. 7-ojo dešimtmečio pabaigos vokiečių laikraščių tono; Prūsijos policijos ministras antrino jam pareikšdamas, esą Jenoje „veisiamas jakobinizmas". Represijų pageidaujanti nuostata buvo stipri dar prieš tai, kai radikalios studentų sąjūdžio atmainos doktrinų apsukta galva Karlas Ludwigas Sandas nužudė dramaturgą Augustą von Kotzebue, kažkada buvusį Rusijos agentu, paikai vildamasis, jog tatai išvaduos Vokietiją nuo reakcijos. Po šio „žygio" Austrijos kancleris Metternichas įkalbėjo vokiečių kunigaikščius priimti Carlsbado dekretus, kurie numatė griežtą universitetų dėstymo ir studentų veiklos kontrolę ir paleido Allgemeine Burschenschaft.

Tolesniais metais – beje, šis laikotarpis kartais vadinamas *Demagogenverfolgung* (demagogų persekiojimu) – vokiečių vyriausybės – viena smarkiau, kita mažiau – stengėsi nuslopinti universitetuose radikalią politinę veiklą, visos studentų draugijos imtos griežtai prižiūrėti. Tačiau šis valdžios susirūpinimas studentų politikavimu visad buvo šiek tiek perdėtas. Netgi pasiekusi apogėjų, Allgemeine Burschenschaft niekuomet nebuvo tokia visuotinė organizacija, kaip teigė jos pavadinimas, ir negalėjo kalbėti už visus ar bent už daugumą studentų. Ją užgniaužus, jau niekuomet nesusibūrė nieko panašaus į vieningą studentų sąjūdį, nes kad ir atkurta XIX a. 3-iojo dešimtmečio pabaigoje, Burschenschaft taip ir liko vien ankstesnio są-

jūdžio šešėlis, juolab viena tarp kelių studentų korporacijų, besivaržančių dėl populiarumo. Per sujudimą, kilusį po 1830 m. Prancūzų revoliucijos, ir vėliau, per 1848-ųjų revoliucijas, studentų organizacijos vaidino labai jau menką vaidmenį, ir Vokietijai judant susivienijimo linkui, studentijos dauguma nuosekliai darėsi vis konservatyvesnė. Bismarcko ir Vilhelmo laikotarpiais politinę universitetų tonaciją diktavo aristokratiškas studentų Korpusas ir *Burschenschaften*, studentų korporacijos, kurios dabar jau nebesiskyrė nuo Korpuso ištikimybe karūnai ir dygėjimusi ardomąja veikla, o daugelis joms nepriklausiusių studentų, *Brotstudenten*, kurie neturėjo lėšų įstoti į kokią broliją, buvo pernelyg pasinėrę į savo studijas, kad dar turėtų politines pažiūras. Vienas prancūzas stebėtojas 1906 m. rašė, jog užtekdavo šnektelti su vokiečiais studentais, ir sutrikdavai dėl jų neišmanymo ir abejingumo, ir atrodydavo, pridūrė jis, kad vyriausybė skatina studentų korporacijų veiklą kaip tik dėl to, kad jų visuomeninė veikla atitraukia jų narius nuo politikos.

Nuo 1880-ųjų šios korporacijos pasidavė taip pat ir antisemitizmo įtakai, kurią skleidė neseniai susikūręs Kyffhäuser Verband der Verein Deutscher Studenten (VDS), hipernacionalistinis ir monarchistinis judėjimas, *Völkisch* bei germaniškai krikščioniškas ir pasiryžęs išvalyti tautą nuo svetimų įtėkmių. Savo propagandą VDS nukreipė į senesniąsias korporacijas, primygtinai ragindama jas įtraukti antisemitizmą į savo oficialias programas. Kampanija pasiekė žymių rezultatų: pavyzdžiui, 1906 m. *Burschenschaften* liovėsi priiminėti žydus.

Visa tai – o drauge ir ta aplinkybė, kad studentai būdavo kilę beveik išimtinai iš viduriniosios klasės viršūnių ir aristokratų šeimų – paaiškina, kodėl Veimaro laikotar-

piu dauguma studentų laikėsi antirespublikoniškų pažiūrų. Nustatyta, kad 56 proc. studentų vyrų tais metais priklausė spalvomis išsiskiriančioms brolijoms – Korpusui, *Burschenschaften,* katalikiškoms ir protestantiškoms *Verbindungen* ir kitoms draugijoms. Savo priešiškumo Respublikai jos paprastai aktyviai nereikšdavo, nors 1929 m. VDS ir *Burschenschaften* prisijungė prie nacionalistų – paramilitaristinės veteranų organizacijos *Stahlhelm* – ir parėmė nacių raginimą surengti referendumą dėl Youngo plano ir nubausti jį priėmusius ministrus, nes planas sumažino reparacijų naštą, bet sykiu patvirtino vokiečių įsipareigojimą jas mokėti. Be to, tos pat studentų organizacijos uoliai platino universitetuose antisemitizmą. Apskritai Korpuso studentai kaip ir anksčiau šalinosi politikos ir aktyviai dalyvavo viešuomenės gyvenime, kuriame tebedominavo alus ir kautynės, tačiau Respublikos vadovams tatai teikė maža paguodos, nes Korpuso studentai, perėmę savo tėvų ir ankstesniųjų absolventų nepalenkiamą monarchizmą, sudarė nebylią opoziciją. Juk Veimaro respublikai buvo taip reikalingas palaikymas. Tai, kad studentijos dauguma, atvirai skatinama kai kurių didžiausią prestižą pelniusių šalies profesorių, pasitraukė vadinamojon „malonion idealizuotos praeities prieblandon", o daugelį kitų suklaidino tokie apsišaukėliai jaunimo mokytojai kaip dešinysis Hansas Zehreris su savuoju šūkiu *Draussenbleiben*! („Nesusisaistyk!"), – visa tai reiškė rimtą demokratijos gretų susilpnėjimą.

Tačiau didžiausiam Respublikos priešui šito buvo per maža. 1927 m. Adolfas Hitleris kalbėjo:

> Įsisiūbavus galingai mūsų tautos kovai, mes matome, kad jauni mūsų inteligentijos atstovai blaškosi be jokio tikslo ar

plano arba buriasi aplink platformą, kuri andai atvedė prie jųjų tėvų pražūties. Šiandieną mums reikia ne alaus gėrimo ištvermės, bet politinės smogiamosios jėgos <...>, ne vakarykščio *Studiosus* <...>, bet vyro, kuris būtų lankstus kaip kurtas, tvirtas kaip oda ir kietas kaip Kruppo plienas. Turi iškilti naujo tipo vyras, kurio vertės saikas būtų ne sugebėjimas talpinti alų, bet jo blaivumas, atsparumas negandoms ir nuožmus fanatizmas gyvenimo priešų, kur tik jų pasitaikytų, atžvilgiu.

1926 m. įkurto Nationalsozialistischer Deutscher Studentenbund (NSDStB) paskirtis ir buvo ugdyti tokio tipo studentą bei nukreipti jo energiją politiškai vaisinga vaga; ir praėjus penkeriems metams po įkūrimo ši organizacija, vadovaujama Balduro von Schiracho, studento, taip ir neapgynusio diplominio darbo ir niekinusio tikruosius universiteto tikslus, buvo tapusi stipriausia vokiečių studentijos politine jėga, remiama daugiau kaip pusės visų studentų ir absoliučios daugumos atstovaujamųjų studentų organizacijų (ASTA) dvylikoje universitetų ir paprastosios daugumos – dar bent aštuoniuose. Be abejonės, svarbiausia jėga, pastūmėjusi vokiečių studentus į NSDStB, buvo pasaulinė depresija, nes visuomenės grupei, pripratusiai save laikyti ateities elitu, ji grasino nedarbu ir statuso praradimu. Svarbu buvo ir tai, kad jie suprato, nors ir pavėluotai, jog jų tėvų ir profesorių puoselėtas monarchizmas nebėra lygiavertė alternatyva esamai sistemai; ne mažiau reikšmės turėjo ir nacionalsocializmo galia apeliuoti į jų idealizmą, jų įtūžį ir jaunatvišką karingumą, taip pat energingas skatinimas gelbėti Vokietiją – smogti jos priešams, ir ne žodžiais, o kumščiais, vėzdais ir peiliais. O naciams pageidautinas modelis buvo vėl, kaip ir XVIII amžiuje, studentas *Bürgerschreck*, tik šiuo atveju atsigręžęs ne prieš nuolankųjį praeities filisterį,, bet prieš komunis-

tus, socialistus, Youngo plano šalininkus, centro partijos vadovo Heinricho Brüningo sekėjus ir užvis labiausiai – prieš žydus.

Nežinia, kas buvo įstabiau, – atbalsis, kurio sulaukė šis sirenų šauksmas, ar gąsdinantis nacių suagituotų studentų brutalumas. Vadovaujamos *Burschenschaften* ir VDS narių, visoje Vokietijoje korporacijos per paskaitas terorizavo liberalių pažiūrų profesorius, o tūkstančiai kitų studentų sustojo į SA ir netrukus džiaugsmingai mušė beginklius žmones gatvėse ir svaidė plytas į žydų krautuvių langus. Džiūgaujančiose miniose, kurios 1933 metų sausio 30-ąją žygiavo Wilhelmstrasse ir sveikino Hitlerį, tapusį Reicho kancleriu, mirgėte mirgėjo studentiškos brolijos kepuraitės, ir vokiečių *Burschenschaften* nedelsdamos pareiškė, esą „tai, ko mes ilgėjomės ir už ką grūmėmės metų metus, ką mes puoselėjome 1817-ųjų *Burschenschaften* dvasia, <...> dabar įsikūnijo". „Vokiečių dvasios revoliucijai" atšvęsti jie tučtuojau sudarė „Studentų kovos kuopą „Prieš nevokiškas įtakas"", ir 1933 m. gegužės 10 d. priešais universitetą, Unter den Linden agatvėje, jie sudegino 20 000 knygų, neva politiškai ir moraliai nevokiškų. Visos jos buvo vokiečių autorių kūriniai.

Vienas iš liūdniausių vokiečių universiteto istorijos skirsnių – kaip demoralizuotą šalies demokratiją padėjo sužlugdyti studentai, o tai, kad jie šitaip naiviai priėmė nacizmą, buvo rezultatas visą šimtmetį trukusio sisteminggo studentų sąjūdžių už reformas slopinimo ir regionų vyriausybių sąmoningai ugdyto politinio indiferentiškumo. 1933 m. *Burschen* sudegintos knygos – tai ironiškai iškreiptas 1817-ųjų Wartburgo ceremonijos atspindys; tokia kaina užmokėta už Karlsbado dekretų mentalitetą.

III

7-ojo dešimtmečio pabaigoje ir 8-ojo pradžioje Vokietijos universitetus apėmė smurto ir griovimo banga, gerokai primenanti 1931–1933 metų NSDStB veiklą. Ši tragiška įvykių raida naujai atskleidė universitetų priešiškumą permainoms ir netgi vertė abejoti, ar tikrai gilūs Vokietijos Federacinės Respublikos demokratiniai įsitikinimai.

Šioms problemoms atsirasti davė postūmį dvejopo pobūdžio aplinkybių sankloda. Pirmiausia, po 1960 metų Vakarų Vokietijoje ėmė smarkiai gausėti universitetuose besimokančių studentų – nuo mažiau nei 300 tūkstančių iki bemaž 900 tūkstančių 1978 metais. Atitinkamai padaugėjo ir profesorių, docentų bei kito akademinio personalo, bet būtent pastarajai grupei kliūdavo vis didesnė dėstymo darbo našta. Šie *Assistenten*, viena vertus, vis labiau jautėsi nepajėgūs aprėpti gausybės naujų studentų poreikių, o kita vertus, nepaisant šio nerimą keliančio fakto, jie neturėjo jokių galimybių pataisyti padėtį, nes jų statusas universiteto institutuose, buvo žemas ir jie negalėjo padaryti jokios įtakos. Tačiau jų nuomonę palaikė aktyvesnieji studentijos atstovai, pradėję raginti imtis struktūrinės reformos. 1960 m. organizacijos „Studentai už demokratinę visuomenę" (SDV) Berlyno skyrius pakvietė demokratizuoti universitetą, – hierarchiškai sudarytus institutus ir seminarus pakeisti amerikietiškomis katedromis, vietoj didžiulėms auditorijoms skaitomų paskaitų įvesti skaitymus mažoms grupėms ir vadovų konsultacijas, įkurti tarpdalykinius departamentus socialinėms problemoms tirti ir spręsti ir įdiegti tripariteto sistemą *(Drittelparität)*, kurioje lygias balsavimo teises visuose universiteto komitetuose ir valdymo organuose turėtų profesūra, kitas akademinis per-

sonalas ir studentai. Tokiam reformos modeliui taip pat pritarė ir kitų universitetų studentų grupės bei ASTA organizacijos.

Antra, daugelis universiteto studentų užsikrėtė tuo kultūriniu pesimizmu, apie kurį kalbėta viename ankstesniųjų knygos skyrių, ir pradėjo nerimauti dėl plintančio konformizmo ir dėl to, kad nebuvo organizuotos priešpriešos šalyje beįsigalinčioms tendencijoms. Jų nuomone, vėl atgyja blogiausi Vokietijos praeities elementai, darsyk įsigali turgaus vertybės, atsigauna militarizmas ir šalis vis labiau įsivelia į imperialistinius veiksmus, kaip antai palaiko Amerikos karą Pietryčių Azijoje; be to, visuomenė vėl įsileidžia buvusius nacių veikėjus, – net socialdemokratai jau pamiršo savo tradiciją ir sutinka bendradarbiauti vyriausybėje, kuriai vadovauja vienas iš tokių asmenų (tai yra 1966-ųjų Kiesingerio–Brandto Didžiojoje koalicijoje), – o universitetai virsta biurokratinėmis organizacijomis, kurių tikslas – kepti susitaikėliškus tarnus sistemai, prarandančiai demokratiškumą. Panašiai kaip 1817 m. Burschenschaften sąjūdžio nariai, jie buvo linkę manyti, kad universiteto reforma ir visuomenės pertvarkymas turi eiti ranka rankon ir kad universiteto pareiga tirti egzistuojančias socialines bei politines problemas ir pranešti visuomenei apie demokratijai kylančią grėsmę. Įvairios studentų grupės ėmėsi vykdyti šią užduotį, ir čia gerokai pirmavo SDV, susikūrusi kaip socialdemokratų partijos studentų sąjūdis, bet 1959 m. nutraukusi šiuos ryšius, kai socialdemokratai atsisakė marksistinės tradicijos ir tapo masine partija, apeliuojančia į visus piliečius. 1964 m. SDV Berlyne ėmė rengti diskusijas apie aparteidą Pietų Afrikoje, Vietnamo karą ir politines represijas Irane, be to, pradėjo organizuoti demonstracijas ir piketus, siekdami visuomenės paramos savo pasiprie-

šinimo sąjūdžiui, nukreiptam prieš Vokietijos dalyvavimą imperialistinėse akcijose kitose pasaulio dalyse.

Galbūt sąjūdis už universiteto reformavimą ir būtų pasiekęs kokių poslinkių, jeigu profesorių, akademinio personalo ir studentų koalicija būtų nedelsdama ir rimtai ėmusis šių klausimų. Betgi tokia koalicija niekuomet nesusidarė, daugiausiai dėl to, kad, pasak Henry'o L. Masono straipsnio 1974 m. leidinyje *Bulletin of the American Association of University Professors,* „tikrieji profesoriai vis dar nesiteikė pripažinti, kad atėjo metas apkarpyti jų tradicines privilegijas, o gal dėl to, kad profesoriai net savame darže pasirodė esą prasti politikai, negebantys bendradarbiauti su kitais". Profesorių vangumas, jų bei vyriausybės administracijos noras apmūryti universitetą sienomis kėlė vis didesnę neviltį tiems, kurie jautė, jog permainos verkiant reikalingos, ir gilino pesimistinį įsitikinimą, kad demokratinėms procedūroms kyla grėsmė.

Tuo pat metu ryškėjo labai neigiama visuomenės reakcija į politinę studentų grupių veiklą; tatai sąlygojo iš dalies Šaltojo karo mąstysena (daugeliui atrodė, jog priešiškumas Vietnamo karui sukurstytas komunistų), o iš dalies įtaka, kurią darė Axelio Springerio spaudos konsorciumas, valdęs 32,7 proc. Vakarų Vokietijos spaudos ir apie 7-ojo dešimtmečio vidurį pradėjęs skleisti požiūrį, esą universitetuose įsigalinčios kairiosios jėgos. Berlyne prieš Vietnamą demonstruojančius studentus dažnai riksmais nustelbdavo pasipiktinę stebėtojai, ragindavę juos kraustytis į VDR; o kai 1967 m. balandį viena grupė pamėgino išreikšti savo protestą Hubertui Humphrey'ui, Berlyne viešinčiam Jungtinių Valstijų viceprezidentui, kriminalinė policija suėmė vienuolika jos narių tuo pagrindu, esą jie planavę mėtyti į jį bombas, kurias, kitą dieną ir vėliau

aiškino spauda, parūpinusi Kinijos ambasada Rytų Berlyne. Netrukus paaiškėjo, jog „bombos" tebuvę maišai sausos tapijokos, bet tatai spaudos nenumaldė, o joje mirgėte mirgėjo pasipiktinimo protrūkiai prieš *„pubertäre Weltverbesserer"* (neapsiplunksnavusius pasaulio tobulintojus) ir reikalavimai išmesti „kairiuosius radikalus" iš Laisvojo universiteto.

Esant tokiai įtemptai atmosferai 1967 m. birželio 2 d. Irano šachas atvyko į Vakarų Berlyną su oficialiu vizitu ir, praleidęs dieną ekskursijoje po miestą ir formaliuose priėmimuose, jis šeimininkų buvo pakviestas į *Užburtosios fleitos* spektaklį Deutsche Oper. Priešais operos teatrą susirinko nemažas būrys studentų ir pasitiko atvykusius oficialius asmenis švilpimu ir riksmais; imta mėtyti įvairius daiktus, įvyko susirėmimų su policija. Visa tai gal būtų praslydę be rimtesnių pasekmių kaip ir incidentas per Humpfrey'o vizitą, jei policijos prezidentas nebūtų liepęs pulti demonstrantų, kai šacho svita saugiai pasiekė teatrą. Per šią akciją 47 žmonės buvo sužeisti, kai kurie sunkiai, o vienas studentas, Benno Ohnesorgas, nukautas kulka iš policininko revolverio.

Sulig Ohnesorgo mirtim studentų sąjūdyje pradėjo imti viršų ekstremistinės jėgos. Galbūt šito dar būtų buvę įmanoma išvengti, jei universiteto administracija ir profesūra būtų energingai ėmęsi veiksmų padėčiai suvaldyti. 1967 m. birželio 5 d. 71 rašytojas ir dailininkas, be kitų, ir Hansas Magnus Enzensbergeris, Hansas Werneris Richteris bei Günteris Grassas, paskelbė pareiškimą, kuriame kaltino Springerio spaudą sukursčius viešąją nuomonę, kritikavo miesto valdžią paskelbus studentus kaltais be jokio įvykių tyrimo ir ragino parlamentą susidomėti policijos veiklos pažeidimais (civiliais rūbais apsirengę policininkai ir net keletas

šacho asmeninės apsaugos vyrų pasiųsti prieš minią) ir brutalumu. Nieko panašaus nepasigirdo iš aukšto rango universiteto atstovų pusės. Kai 34 Meinecke's instituto (istorijos katedros) studentai parašė rezoliuciją, kurioje buvo kviečiama baigti tarpusavio smerkimus bei juodinimą ir nuodugniai ištirti birželio 2-osios įvykius ir šitaip pamėginti išgelbėti universiteto reformą ir neleisti pastarųjų dienų įvykiams nuteikti visuomenę prieš ją, tik vienas profesorius, šios knygos autorius, sutiko rezoliuciją pasirašyti; o institute įvykusiame susirinkime rezoliucijai aptarti vienas studentas paklausė, kodėl profesoriai nė trupučio nesidomi tuo, kas vyksta pasaulyje aplink juos, ir tuomet *Ordinarien* visi *in corpore* paliko salę, o vienas jų įsakmiai mostelėjo savo asistentams sekti iš paskos. Kai nuosaikiuosius studentus šitaip išdavė tie, su kuriais jie būtų galėję bendromis jėgomis siekti tikros universiteto reformos, jau niekas nebepajėgė sutrukdyti sąjūdyje už reformą įsivyrauti grupėms, visiškai nesirūpinančioms tikraisiais universiteto tikslais ir nėmaž jų negerbiančioms, bet siekusioms panaudoti sąjūdį savo ideologiniams eksperimentams ir išpuoliams prieš visuomenę.

Berlyne susiklosčiusi padėtis atsikartojo kituose universitetuose, prie to prisidėjo dar ir nerangūs bei pavėluoti regioninių vyriausybių mėginimai suvaldyti padėtį. Būdavo priimami nemokšiški ir praktiškai nepritaikomi statutai, kurie įgalino radikaliosios studentijos ir akademinio personalo atstovus susivienyti, pasitelkiant dar ir valytojas bei durininkus, gavusius balso teisę vardan demokratijos, ir šie aljansai balsų dauguma nustelbdavo profesūrą svarstant esminius akademinio respektabilumo ir darnos klausimus. Universitetuose prasidėjo ilgas laikotarpis, kurio metu po fakultetus naršydavo „kovinės grupės" ir „rau-

donosios kuopelės", neretai apmokytos ir finansuojamos Vokietijos Demokratinės Respublikos (kur universitetus visiškai kontroliavo Vieningoji socialistų partija ir kur nei profesoriai, nei studentai negalėjo pasigirti laisve), nutraukdavo paskaitas, reikalaudavo keisti seminarų ir kolokviumų struktūrą tuo pagrindu, neva šie neturį jokio ryšio su pasauliu – tokiu, kaip jie jį suprato, – keisdavo egzaminų sąlygas ir visas disciplinas suplakdavo į vienalytį „*Faschismustheorie*" nagrinėjimų srautą. Šiame griovimo darbe dalyvavo stulbinanti daugybė radikalių grupelių, pradedant stalinistinėmis ir prijaučiančiomis VDR ir baigiant vadinamaisiais *Chaoten*, liaupsinusiais maoizmo principus. Niekuomet šios grupuotės negalėjo kalbėti už visą studentiją – jos dauguma, kaip kadaise *Brotstudenten*, iš paskutiniųjų stengėsi įgyti išsilavinimą nepaisant nuolatinių konfliktų ir streikų; tačiau panašiai kaip Vilhelmo ir Veimaro laikotarpiais korporacijos priglobdavo naujai iškeptus studentus, marksistinės studentų organizacijos, matyt, teikė panašią priebėgą sutrikusiems, nesaugiai besijaučiantiems studentams, kuriems labai jau „masiški" universitetai neužtikrino tinkamo akademinio vadovavimo.

Plintant tokiam radikalėjimo procesui nutiko ir daugiau triukšmingų incidentų, dėl kurių kaltės šešėlis krito ant universitetų: 1968 m. Andreasas Baaderis ir Gudrun Ensslin padegė Frankfurto universalinę parduotuvę, neva protestuodami prieš vartotojišką visuomenę ir siekdami parodyti buržuazijai, kas yra Vietnamo karas, o 1970 m., kai Ulrike Meinhof su dviem bendrininkais jėga išlaisvino įkalintą Baaderį, per susidūrimą jie mirtinai sužeidė atsitiktinį žiūrovą; dėl viso šito visuomenės nuostata darėsi vis atšiauresnė ir dešinieji politikai, kai kurie dvasininkai ir spauda pradėjo vis griežčiau reikalauti imtis atsakomųjų

priemonių. 1972 m. SPD–FDP koalicija, susirūpinusi, kad kaltinimai perdėtu atlaidumu vidaus ardomosioms jėgoms nesutrukdytų jiems pradėti naujų ryšių su Rytų Europa politiką *(Ostpolitik)*, pasidavė šiam visuomenės spaudimui. Viename kanclerio Willy'o Brandto susitikime su žemių vidaus reikalų ministrais priimtas susitarimas, kėlęs sąlygą, kad valstybės tarnautojai privalą tiek oficialiame, tiek asmeniniame gyvenime ginti demokratinę tvarką remiantis pagrindiniu įstatymu ir kad todėl tie kandidatai į valstybės tarnybos postus, kurie buvo įsivėlę į konstitucijai priešingą veiklą, neturį būti tvirtinami, o priklausiusieji organizacijoms, kurios kėlė antikonstitucinius tikslus, traktuotini kaip kelią abejonių ir, matyt, taip pat neskirtini eiti tokių pareigų. Kadangi dauguma universiteto studentų, bent jau humanitarų, mokėsi siekdami gauti diplomą, kuris kvalifikuotų juos kaip tinkamus vyriausybinei tarnybai – ar jie taptų mokytojais, ar užimtų oficialių pareigūnų postus valstybės administracijoje, – tai šis vadinamasis *Radikalenerlass* buvo skirtas tiesiogiai jiems. Žinoma, radikalių grupių vadovams tatai bemaž nerūpėjo, nes jie seniai buvo atsisakę minties apie vyriausybinę tarnybą. Tačiau daugeliui studentų, kadaise neilgam susižavėjusių radikalų keliamais tikslais ar neapgalvotai dalyvavusių demonstracijose, šis dokumentas reiškė jų karjerai gresiantį rimtą pavojų, ypač kai paaiškėjo, kad kai kurios žemių ar vietinės tarybos, šį nutarimą įgyvendinančios ir tiriančios kandidatūras, elgiasi kerštingai ir nė nemano atsižvelgti į ypatingas aplinkybes. Kai kurių rezultatų išgąsdinti socialdemokratai mėgino sušvelninti statutą pataisa, sakančia, jog pats priklausymas organizacijai neturėtų būti pakankamas pagrindas diskvalifikuoti kandidatą, bet *Bundesrat*

(Federalinė taryba) šią pataisą atmetė. Iš tikrųjų, kai buvę universitetų aktyvistai 8-ojo dešimtmečio viduryje pradėjo vykdyti terorizmo aktus, buvo reikalaujama, remiantis tokiu neapibrėžtu teiginiu, – kurį, beje, kėlė Vokiečių katalikų vyskupų konferencija, – esą „teroristai ideologiškai apginkluojami universitetuose", papildyti *Radikalenerlass* įstatyminiais aktais, nukreiptais prieš „prijaučiančiuosius" radikalams universitetuose. 1978 m. atmosferą buvo užnuodijęs ne mažiau įtemptas *Demagogenverfolgung* negu XIX a. 3-iajame dešimtmetyje; nacionalinis žurnalas *Stern* rašė: „buvo tiriamos milijonų jaunų žmonių politinės pažiūros, o per 4000 pripažinta netinkamų", Federacinė Respublika pasuko atgaliós prie autoritarinės valstybės, kuri savo piliečius traktuoja pirmučiausia kaip saugumo rizikos veiksnius".

Reikalai tokio lygio nepasiekė dėl keleto priežasčių, iš kurių bene svarbiausia buvo spaudoje pagarsinti faktai apie vieno ūmiausių represijų šalininko nacistinę praeitį, – tai buvo Badeno-Viurtenbergo ministras pirmininkas Hansas Filbingeris. Šie atradimai žmones sukrėtė ir ne vieną paskatino pakeisti savo požiūrį. 8-ojo dešimtmečio pabaigoje visuomenė suvokė, kad perversmo baimės būta perdėtos; universitetuose radikalusis sąjūdis prarado pasitikėjimą savo sugebėjimu priartinti kapitalistinės sistemos žlugimą ir jo šalininkų gretos sparčiai retėjo.

Tuo tarpu naujos universiteto valdymo formos ėmė veikti pakankamai gerai – tam padėjo palengva atėjęs suvokimas, kad 1973 m. gegužį Federalinis konstitucinis teismas priėmė išties išmintingą sprendimą. Juo buvo įteisintas grupinio universiteto modelis, kuriame akademinis personalas ir studentai dalyvavo sprendžiant svarbius

klausimus, skirtingai nuo *Ordinarien-Universität*, kurį teisėjai nedvejodami pripažino pernelyg autoritarišku ir nepajėgiu integruoti akademinį personalą, atliekantį didžiumą dėstomojo darbo. Tačiau teismas nutarė, kad turi būti gerbiama ypatinga profesorių padėtis, kad universiteto organuose svarstant su dėstymu susijusius klausimus jiems turi tekti bent jau pusė balsų ir kad nepavykus pasiekti susitarimo, privalo būti užtikrinamas universiteto „gebėjimas funkcionuoti". Svarstant mokslinio tyrimo ir paskyrimų klausimus, profesoriai turėjo daugiau kaip pusę balsų. Vietoj ankstesniųjų trumpos kadencijos rektorių universitetų administracijai dabar vadovavo renkamas prezidentas, paprastai einantis pareigas septynerius metus, jam padėdavo didelis personalas. Tatai reiškė, jog dar sumažėja *Ordinarien* galia, tačiau naujajam grupiniam universitetui ši sąlyga užtikrino sugebėjimą funkcionuoti.

Po šių pokyčių universitetai vėl grįžo prie savo normalios paskirties – dėstomojo ir tiriamojo darbo. Deja, per tą dešimtį metų trukusį profesorių ir studentų konfliktą, kurį dar apsunkino politikų, spaudos ir viešosios nuomonės kišimasis, liko apleista nemaža svarbių klausimų. Bene svarbiausias iš jų 8-ojo dešimtmečio pabaigoje buvo klausimas, ar tebėra veiksminga senoji universiteto samprata, pagal kurią jis yra elitinė instancija, aprūpinanti visuomenę valstybės tarnautojais, mokytojais, gydytojais ir teisininkais. Jau nekalbant apie tai, kad elitiškumo klausimas savaime atkrito studentų skaičiui viršijus 900 tūkstančių, darėsi vis aiškiau, kad kandidatų į valdymo ar dėstymo tarnybas yra daugiau negu reikia. 1978 m. stipendijų ir mokslinio tyrimo senatorius Berlyne Peteris Glotzas nurodė, kad 10 proc. studentų kasmet iškrenta ir jeigu taip tęsis, susidarys politiškai nepastovus akademinis proleta-

riatas, o tai neišeis į gera Vokietijos demokratijai. Paaiškėjo, kad atėjo laikas reformuoti ne tik universitetų valdymo formas, kad metas pagalvoti, kaip neregėtai išaugusią studentų armiją rengti nebe nesamoms pareigybėms, bet užduotims, kurios iškyla demokratinei visuomenei.

9

ROMANTIKAI

Ludwigo Tiecko romane *Franco Šternbaldo klajonės* (*Franz Sternbalds Wanderungen,* 1798) jaunas dailininkas palieka savo mokytojo dirbtuvę ir leidžiasi pasaulin neturėdamas jokio aiškesnio tikslo. Keliaudamas jis turi pereiti didelę girią, kurioje „kiekvienas medis jį tarsi šaukia, vaiduokliai išnyra iš už kiekvieno krūmo ir bando jį sulaikyti" ir jis „blaškosi nuo vieno prisiminimo prie kito, kol pasiklysta keistų jausmų labirinte". Jaunuolis išeina į laukymę ir jį užplūsta jausmas, kad kažkokiu būdu ankstyvoje jaunystėje jis čia yra buvęs ir kad tąsyk nutiko kažin kas reikšminga, ko jis negali prisiminti. „Apsvaigęs nuo sumaištingų jausmų, jis vėlei išgirsta medžioklės rago melodiją ir krūtinė jam plyšta iš liūdesio, smelkiančios atminties ir saldžių neapibrėžtų vilčių". Jis sušunka:

> Ar aš išėjau iš galvos, ar dar kas darosi šitai kvailai širdžiai? Kokia neregima ranka liečia visas mano esybės stygas, sykiu taip švelniai ir taip klaikiai, ir baido iš slaptaviečių visas svajones ir slaptingus regėjimus, visus atodūsius ir ašaras, ir užmirštas dainas? Ak, aš jaučiu, kad mano dvasia siekia kažko, kas daugiau nei žemiška ir nepatikėta jokiam žmogui. Magnetiška jėga tasai neregimas rojus traukia mano širdį į save ir bloškia sumaištin visas mano nuojautas, džiaugsmus, kurie jau apraudoti ir nuėję užmarštin, visus neįmanomus sielos skrydžius, visas sudužusias viltis.

Šios eilutės – būdingas XIX a. pradžios vokiečių romantinės prozos pavyzdys ir sunku būtų jas su kuo supainioti. Yra visos būdingos sudedamosios dalys: sąmoninga gamta, kurios elementai turi galią kviesti bei perspėti; tolimas ragas, pažadinantis atmintį ir troškimą; jaunuolis, patekęs į limbą tarp praeities ir ateities, jo sąmonėje besipinantis nepaaiškinamas gailestis ir neapibrėžtas ilgesys, neišreikštos individualybės ir prarastos tapatybės nuojautos; ir dar ta savita vokiška vidujybės jausena, atitrūkimas nuo tikrovės, glaudus žmogaus „aš" sąlytis su paslaptingomis gamtos jėgomis ir Dievu. Būtent šie bruožai darė vokiečių romantinę literatūrą tokią ypač patrauklią užsieniečiams, ypač prancūzams, kuriuos nuo p. Stael laikų ir vėliau šis ryškus kontrastas preciziškam jųjų pačių literatūros racionalumui kartu ir žavėjo, ir ramino: juk šitokia nežemiška ir drauge šitaip intensyviai besistengianti ištyrinėti žmogaus psichologijos gelmes literatūra gali reikšti tik tai, jog vokiečiams lemta būti įdomia, netgi egzotiška tauta, bet tokia, kuri vargu ar kada išsiugdys reikiamą darną ir kolektyvią jėgą, kad taptų kaimynais, iš kurių gali laukti nemalonumų.

Tai buvo savimi patenkintas ir pavojingai nekritiškas požiūris, kaip kartą rašė Heinrichas Heine, mėgindamas perspėti savo galų kilmės draugus. Už archajiškumo ir *Schwärmerei*, kurie, svetimšalio akimis, žymėjo romantizmo kontūrus, slypėjo siaubo, smurto ir mirties jėgos. Pašto rago garsai, nakties vienumoje šaukę Eichendorffo herojų prie lango ir vertę jo „širdį suliepsnoti krūtinėje", metams einant įgaus grėsmingesnį skambesį ir ims žadinti pavojingesnes aistras. Ilgainiui prancūzai romantizmą pradėjo suvokti kaip *malaise allemand* ir pripažinti jo įtaką Adolfo Hitlerio iškilimui. Tačiau prie Hitlerio galime nė nesustoti,

nes romantizmo įtaka įgavo atpažįstamus ir sukrečiančius pavidalus nūdienėje Vokietijoje.

I

Romantizmas prasidėjo 1770 – 1830 metais kaip jaunuomenės protestas prieš vyresniųjų standartus. Literatūroje ir mene tai buvo pasipriešinimas klasicizmui, maištininkų akimis, slopinusiam visa, kas meninėje raiškoje buvo kūrybinga ir spontaniška; tai buvo, kaip sykį rašė Nietzsche, „barbariška ir kerinti žaižaruojančių spalvomis daiktų griūtis iš nesuvaržytos ir chaotiškos sielos, <...> menas, kupinas hiperbolizavimo, jaudulio, priešiškumo viskam, kas tvarkinga, monotoniška, paprasta ir logiška". Bendresne prasme tatai buvo reakcija į XVIII amžiaus racionalizmą ir sistemišką mąstymą ir ypač į Švietimui būtingą intelekto sudievinimą, jo utilitarinį nusistatymą, atmetantį tradicijos ir normos reikalavimus ir teikiantį pirmenybę veiksmingumui ir relevantiškumui, taip pat ir Švietimo optimistiniam tikėjimui pažanga. Romantikai labiau vertino gyvenimo pilnatvę ir nenuoseklumą, o ne matematišką tvarką, kaip kad *philosophes,* nuo griežtos prancūziško sodo elegancijos jie nusigręžė į klaidžias vokiečių miško paslaptis.

Kadangi romantizmas buvo jaunatviškas protesto sąjūdis, jis pasižymėjo dideliu emocingumu ir nesaikingumu, tačiau jis nebuvo toks beformis ir sujauktas, kaip apie jį buvo galima spręsti pagal kai kurių jo atstovų veiksmus. Apskritai romantikai laikėsi įsitikinimo, kad gyvenimas turi dimensijų, kurių negalima suprasti moksliškai analizuojant, ir kad instinktas geriau nei protas nurodo kelią, vedantį prie gilesniųjų tiesų. Priešingai *philosophes,* reika-

lavusiems siekti modernumo ir orientuotis į ateitį, romantikai garbino daiktų ištakas, žavėjosi istorija ir manė, kad geriausias raktas jos paslaptims perprasti – tai liaudies daina ir pasaka.

Tad nėra ko stebėtis, kad jeigu jie iš viso mąstydavo apie politiką, jų pažiūros būdavo konservatyvios, ir kad kai kurios jų iškiliausios asmenybės – pavyzdžiui, Friedrichas Schlegelis – savo karjerą baigė kaip Metternicho agentai. Bet apskritai jų konservatizmas buvo keistai anachronistinis ir neretai padabintas tolimos ar įsivaizduojamos praeities atributika. Romantikai buvo iš esmės apolitiški žmonės, nes jie nesuprato nei savo laikų visuomeninių problemų, nei kaip buvo randami realūs tų problemų sprendimai. Tokie dalykai jų dažniausiai nedomino, nes jie nepripažino, kad visuomenė turi kokių nors teisių į individą. Švietimo epochos nuostatą, kad žmogaus teisės turi būti pripažįstamos įstatymu ir pareiga grįstos visuomenės kontekste, romantikai pakeitė priešinga: aukštino individualybę, pranašesnio asmens teisę realizuoti savo galimybes, net jei jis pažeistų visuomenės įstatymus ir konvencijas. Tad neatsitiktinai daugelio romantikų dėmesį traukė Genijus, ir ši „Genijaus karštligė", kaip ją memuaruose pavadino Goethe, kartkartėmis įgaudavo absurdiškas formas, – ja būdavo paaiškinamas ir pateisinamas bet koks ekscentriškas elgesys ir sutaurinami apsišaukėlių intelektualų ar menininkų trūkumai.

Už šį individualybės iškėlimą atsakingas daugiausia pats Goethe; nors vėlesniais metais jis dažnai kritikuodavo romantikus, jis tikrąja to žodžio prasme buvo jų tėvas. Nė viena knyga taip nepaveikė pirmosios romantikų kartos kaip jo romanas *Vilhelmo Meisterio mokslo metai* – istorija apie jaunuolį, kuris palieka patogų gyvenimą bei daug

žadančią karjerą ir leidžiasi į platųjį pasaulį, ir ši patirtis jį taip pakeičia, kad grįžusiam jam draugas pasako: „Tu man primeni Saulių, Kiso sūnų, kuris išėjo ieškoti savo tėvo asilių, o rado karalystę". Tai, kad šiame iškiliame kūrinyje Goethe labiau pabrėžia herojaus *Bildung* – jo kaip asmenybės augimą, – o ne žmogaus egzistencijos realijas, kad jis iš tikrųjų poetizuoja patį gyvenimą, padarė didžiulį poveikį romantikų pasaulėžvalgai. Kaip tik jo įtaka lėmė, kad taip daug veikėjų jų knygose vyksta į kelionę ne pasižiūrėti pasaulio, pažinti kitų žmonių gyvenimą ar įgyti naujų įgūdžių, bet veikiau siekdami atrasti save, savo tapatybės pilnatvę.

Dėl savo svarbos kelionė pilnatvės link neretai įgyja mistinę ar kvazireliginę reikšmę ir dažnas romantikų keliauninkas jaučiasi patekęs jo valiai nepaklūstančių jėgų įtakon; jie visi išgyvena *Sehnsucht*, – taip pasireiškia tos jėgos, – tą nenumaldomą ilgesį kažko, kas juntama, bet nežinoma, tą troškimą tolimų, bet neapibrėžtų džiaugsmų. Šitaip Josepho von Eichendorffo *Vieno nenaudėlio gyvenimo (Aus dem Leben eines Taugenichts)* protagonistą apninka „senasis liūdesys, džiaugsmai ir lūkesčiai" ir jis pasijunta turįs „bėgti iš čia kuo toliau, į patį pasaulio kraštą". Panašiai ir žymiausiame iš ankstyvųjų romantikų romanų, kuriame, beje, ir buvo sumanytas romantinio lūkesčio simbolis, Novalio Heinrichas von Ofterdingenas išvyksta į savo keliones po susitikimo su paslaptingu nepažįstamuoju ir bemiegės nakties, kai jis

gulėjo nerimo apimtas ant savo gulto ir mąstė apie nepažįstamąjį ir jojo istorijas. Tai ne lobis pažadino many tokį nenusakomą ilgesį, sakė jis sau; tolima man net mintis apie turtą; tačiau Žydrąją gėlelę išvysti trokštu. Negaliu jos pamiršti, negaliu nei rimuoti, nei mąstyti apie ką kita. Niekados anksčiau taip nesijaučiau: tarytum būčiau ją jau anksčiau sap-

navęs ar būčiau užmigęs kitam pasauly, nes tame pasauly, kuriame aš pratęs gyventi, kas gi sau suktų galvą dėl gėlės, apie tokią ypatingą aistrą gėlės žiedui nesu nė girdėti girdėjęs.

Pasaulis, per kurį keliaudavo šie romantiniai herojai, nebuvo kasdienybės bruzdesio pasaulis, gyvenamas paprastų miestelėnų, kupinas ramybės neduodančių ir kantraus dėmesio reikalaujančių problemų, – tai buvo poetiškas fantazijos ir stebuklų pasaulis. Jame netiko logikos taisyklės; netikėti susitikimai ir proto balsą ignoruojantys sprendimai čia būdavo normalūs dalykai; ir netgi regimos gyvenimo formos tapdavo tuo, kuo jas paversdavo vaizduotė. Kai Eichendorffo Nenaudėlio akys pirmąsyk išvydo Romą, Italijos geografijos proziškos detalės jam ničnieko nereiškė. Jis regėjo veikiau svajonių miestą, o ne tikrąją Romą.

Kai pagaliau išėjau iš miško ir atsistojęs ant kalvos staiga pamačiau tolumoj dunksantį miestą, buvo jau vėli naktis ir gražiai švietė mėnulis. Tolumoj švytėjo jūra, danguje žėrėjo mirgėjo nesuskaičiuojama daugybė žvaigždžių, o apačioj snaudė šventasis miestas, panašus į ilgą rūko juostą; iš visų pusių apsuptas kalnų, jis atrodė kaip ant tylios žemės užmigęs liūtas, saugomas tamsių milžinų.*

Dažniausiai jų kelias, kaip ir Franco Šternbaldo, vedė į girią, vokiečių girią, kur gyveno visos tos pasakos, romantikų taip noriai renkamos, ir kur galėjai rasti užuoglaudą nuo miesto ar miestelio rūpesčių. Tai buvo jų tikroji dvasios buveinė, kaip XIX a. 7-ajame dešimtmety rašė Bogumilas Goltzas. „Iš visų gamtos vietų būtent girioje gali rasti draugėje visas jos paslaptis ir dovanas. <...> Visa, ką apsunkina ir komplikuoja nedoras, pernelyg jau protin-

*Vertė S. Račiūnas: J. fon Eichendorfas. *Iš vieno nenaudėlio gyvenimo*. – Vilnius, 1965. – P. 72.

gas, bespalvis, šviesus ir šaltas pasaulis, miškas – žalias, slėpiningas, užkerėtas, tamsus, kultūrą neigiąs, bet prigimties dėsniams artimas – būtinai išlaisvins ir vėl padarys gera. Kiekvienas, kieno krūtinėje plaka širdis, turi apgailestauti, kad negali pasilikti girioje ir misti uogomis."

Vis dėlto ši giria buvo taip pat ir grėsminga. Vaikai, kurie misdavo uogomis, veikiai atsidurdavo raganos namuose. Girininkas Maksas Weberio *Der Freischütz,* išėjęs miškan ieškoti apžavų, kurie grąžintų jam šaulio taiklumą, neilgai trukus patenka Samielio, Juodojo girininko, valion. Hundingo trobelė stovėjo girioje, ten buvo ir toji vieta, kur jis nužudė Zygmundą, ir laukymė, kur Zygfrydas krito nuo Hageno ieties. Kai giria apgaubdavo prieblanda, prasidėdavo siaubo valanda, kaip kad Eichendorffo eilėraštyje:

Dämmrung will die Flügel spreiten,
Schaurig rühren sich die Bäume,
Wolken ziehn wie schwere Träume –
Was will dieses Graun bedeuten?

Hast ein Reh du lieb vor andern,
Lass es nicht alleine grasen,
Jäger ziehn im Wald und blasen,
Stimmen hin und wieder wandern.

Hast du einen Freund hienieden,
Trau ihm nicht zu dieser Stunde,
Freundlich wohl mit Aug und Munde,
Sinnt er Krieg im tückschen Frieden.

Was heut müde gehet unter,
Hebt sich morgen neugeboren.
Manches bleibt in Nacht verloren –
Hüte dich, bleib wach und munter!

[Sutemos sparnus jau skleidžia,
Gūdžiai krūpčioja medžiai,
Debesys plaukia lyg sunkūs sapnai –
Ką visas tas šiurpas reiškia?

Jei turi už kitus mielesnę stirną,
Neleisk jai vienai ganytis,
Medžiotojai vaikšto po mišką ir trimituoja,
Visose pusėse girdėti balsai.

Jei turi šičia draugą,
Nepasikliauk juo šią valandą.
Jo akys ir lūpos bičiuliškai šypsosi,
Bet klastingoj taikoj jis rengiasi karui.

Tai, kas šiandien iš nuovargio žlunga,
Ryt pakils vėl atgimę.
Kai kas lieka pražuvę naktyje –
Saugokis, būk budrus ir žvalus!]

Po išoriniu luobu slypintis siaubas sudarė esminę romantikų pasaulio dalį, galbūt netgi svarbiausiąją. Thomas Mannas yra rašęs, kad kai jis pagalvoja apie romantizmą, jam iškyla ne laimingos klajonės, ne liaudies dainos, fantazija ar svajingas lūkestis, bet tamsioji pusė, atsirandanti dėl to, kad romantikai intelektualai labai jau mielai atsiduodavo nakčia už medžių atgyjančioms pirmykštėms jėgoms. Romantizmas jam atrodė esąs „tamsi galybė ir pamaldumas, <...> pirmykštė siela, kuri jaučiasi artima chtoniškosioms, iracionalioms ir demoniškoms gyvenimo jėgoms. <...> Tatai anaiptol ne salsvas sentimentalumas. Tai yra gelmė, kuri tuo pat metu jaučiasi esanti ir stiprybė, ir pilnatvė, tai sąžiningas pesimizmas, kuris lieka ištikimas būčiai, fundamentalumui, istorijai ir priešingas kriticizmui bei meliorizmui, trumpai tariant, ištikimas jėgai, o ne dvasiai". Tatai gali atrodyti hiperbolizuotas požiūris, per daug

prasmių ir pernelyg gilią reikšmę priskiriantis, kaip galima susidaryti įspūdį skaitant E. T. A. Hoffmanno ir Adalberto von Chamisso pasakas, viso labo smalsiam domėjimuisi antgamtiškais dalykais. Vis dėlto romantikų susirūpinimas pasauliu, plytinčiu anapus mūsiškio, – pasauliu, kuriame veikia geros ir piktos dvasios ir kuriame turi būti randami visi tikri atsakymai ir sprendimai, – tikrai turi nesveiką atspalvį. Jei šis susidomėjimas ir nereiškė nieko daugiau, tai bent tiek, kad atsižadama atsakomybės už esamos egzistencijos problemas. O dar didesnį nerimą keliantis yra susidomėjimas mirtimi, toks būdingas pirmajai romantikų kartai. Pati svarbiausia iš visų jėgų, išsprendžianti visas problemas Mirtis romantizmo poezijoje ir prozoje buvo visur esanti, ją galėjai sutikti vieškely, išvysti besišnekančią su paprastais žmonėmis brolių Grimmų *Pasakose,* ji per sapną ateina pas narsųjį Kasperlį Brentano apsakyme ir perspėja jį apie artėjantį galą, ji liepų lapais prabyla į apleistą mylimąją Schuberto „Die Winterreise“:

Komm her zu mir, Geselle
Hier findst du deine Ruh!

[Eikš pas mane, drauguže,
Čia rasi ramybę!]

o iš upelio almėjimo – į širdgėlos parblokštą pameistrį „Gražiojoje malūnininko dukteryje“:

Wanderer, du müder, du bist zu Haus,
Die Treu ist hier, sollst liegen bei mir
Bis das Meer will trinken die Bächlein aus,

[Keleivi nuvargęs, tu jau namie,
Čia tavo ištikimoji, prie manęs tu gulėsi,
Iki jūra išgers upelius,]

ji gundomai šnabžda žydinčio grožio mergelėms:

Gib deine Hand, du schön und zart Gebild!
Bin Freund und komme nicht zu strafen,

[Duok ranką, daili ir švelni būtybe,
Esu tavo draugė ir ateinu ne bausti,]

valdingai kreipiasi į vaiką tėvo glėby:

Ich liebe dich, mich reizt deine schöne Gestalt;
Und bist du nicht willig, so brauch ich Gewalt!

[Myliu tave, mane žavi gražus tavo pavidalas,
O jei tu su manim neisi, aš griebsiuos prievartos!]

ir aplanko išdidžiojo raitininko mintis Wilhelmo Hauffo eilėraštyje:

Morgenrot, Morgenrot,
Leuchtest mir zum frühen Tod?
    Bald wird die Trompete blasen.
    Dann muss ich mein Leben lassen,
Ich und mancher Kamerad.

[Aušra, aušra,
Ar tu mano ankstyvai mirčiai švieti?
    Netrukus suskardės trimitas,
    Tada turėsiu atsisveikinti su gyvenimu,
Ir aš, ir ne vienas mano ginklo draugas.]

Goethe, kuris kartą yra sakęs, kad klasicizmas buvęs sveikas, o romantizmas – liguistas, galbūt turėjo galvoje šį jų artimą bičiuliavimąsi su Mirtimi, kuri, sykį pavadinta vardu* ir iškviesta į dienos šviesą, esti sunkiai beišvaroma lauk.

Romantizmo literatūroje ir filosofijoje nuo XVIII iki pat XX amžiaus ji niekad toliau neatsitraukdavo. Pavyzdžiui, pasidavimas jai savo noru yra Wagnerio romantinių operų

* Kai Reicho prezidentas von Hindenburgas merdėjo, jis paklausė savo daktaro: „Ar *Freund Hein* jau čia?" Daktaras atsakęs: „Dar ne, bet jau nebetoli."

tema, ypač *Skrajojančio Olando* bei *Tristano ir Izoldos;* tatai stebėtinai tiesiai išreikšta viename 1854 m. kompozitoriaus laiške draugui, kur komentuojama Wotano samprata *Žiedo* cikle. Wagneris rašo: „Mes privalome išmokti mirti, – mirti tikrąja šio žodžio prasme". Šis mirties viešpatavimas romantikų temperamentui sudaro bene svarbiausią Thomo Manno *Užburto kalno* temą, ir jo herojaus *Bildung* pasiekia kulminaciją būtent tada, kai šis iš jos išsivaduoja.

Ši mirties manija buvo susijusi su apokaliptine tradicija ir smurto idealizavimu, pačiu grėsmingiausiu būdu pranašavusiu būsimus įvykius. Kai romantinė literatūra susiliesdavo su politikos pasauliu, kaip antai ankstyvojo romantizmo dramose – pavyzdžiui, Johanno Heinse's *Ardinghello,* Schillerio *Plėšikuose* ir Friedricho Klingerio *Audroje ir veržimesi,* – jų protagonistai būdavo aistros ir prievartos žmonės, maištaujantys prieš visuomenės normas ir įstatymus. „Duokite man kariuomenę tokių vyrų kaip aš, – giriasi Schillerio Karlas Moras, – ir Vokietija taps respublika, prieš kurią Roma ir Sparta atrodys kaip moterų vienuolynai!"* Romantikai šiai minčiai pritarė. Iš jųjų tikėjimo stebuklingomis jėgomis išaugo įsitikinimas, kad permainas geriausia daryti prievarta. Socialinėj ir politikos srity jie buvo tokie naivūs, kad tomis retomis progomis, kai jų mintys nukrypdavo į visuomenės tobulinimo idėjas, jie veikiausiai iš nevilties darydavo išvadą, jog jos įgyvendinamos tik revoliucijos keliu.

Ši tendencija, be abejonės, buvo kilusi iš jų gilaus pesimizmo, kuris galėjo įgauti ir labiausiai katastrofiškus pavidalus. Savo pastabose apie Novalio romano *Heinrich*

* Vertė Petras Vaičiūnas: F. Šileris. *Plėšikai.* – V., 1971. – P. 20.

von Ofterdingen užbaigimo planą Tieckas nurodė, kad poeto klajonių *dénouement* ir apvainikavimas turėtų būti didelis karas. Tieckas mįslingai rašė:

> Žmonės turi išmokti žudyti vienas kitą. Tai tauriau negu apvilti likimą. Jie ieškosi mirties.
>
> Garbė, šlovė ir t. t. yra kario pasitenkinimas ir gyvenimas.
>
> Mirtyje ir kaip šešėlis karys gyvena.
>
> Mirties geismas yra kario dvasia. Romantinis kario gyvenimas.
>
> Žemėje karas pritinka. Žemėje turi vykti karas.
>
> Karo dainos. Rytų poemos. Giesmė Loretto. Menestrelių varžybos. Pasikeitimas.

Josepho von Eichendorffo *Ahnung und Gegenwart* (*Nujautimai ir dabartis,* 1815), puikus romanas ir tiksli romantinės minties ir romantinių nuostatų išraiška, baigiasi tokia pat apokaliptine gaida. Kai du draugai šioje istorijoje išsiskiria – vienam jų vykstant į Naująjį pasaulį, – protagonistas pareiškia:

> Man atrodo, mūsų laikai – tai nelyginant ši gili neįžvelgiama prieblanda. Didžiuliai šviesos ir šešėlių masyvai galingai grumiasi tarpusavy, tačiau baigtis neaiški, o tamsūs debesys, pritvinkę likimo, skrieja tarp jų, ir nežinia, ar jie neša mirtį, ar palaimą. Pasaulis plyti apačioje, sukaustytas apatiško tylaus laukimo. Danguje vėl ima rodytis kometos ir keisti ženklai. Dvasios vėlei klaidžioja pernakt, nardo pasakiškos sirenos, tarytum audroms besiartinant. <...> Visa nelyg kruvinu pirštu perspėja apie didžiulę neišvengiamą nelaimę. Mūsų jaunimas nesimėgaus kaip mūsų tėvai nerūpestinga, lengva žaisme, laiminga ramybe. Mes anksti turėjom surimtėti. Mes gimėm kovoje ir kovoje mes žūsime, nugalėti ar triumfuodami. Nes iš mūsų sukurtų magiškų smilkalų materializuosis karo šmėkla, šarvuota, Mirties nubalintu veidu ir kruvinais plaukais.

Devynioliktajam amžiui einant į pabaigą ir artėjant dvidešimtajam tokie niaurūs sapnai palytės jau kitus protus. Romantiniam temperamentui, neretai priblokštam ir sugniuždytam kasdienio gyvenimo ribotumo, visuotinio holokausto vizija dažnai regėjosi paguodžianti, tarsi koks pasikeitimas, žadantis išsivadavimą ir kerštą.

II

Romantizmas kaip literatūrinis sąjūdis baigėsi XIX a. 4-ajame dešimtmetyje, kai jį išstūmė realistiškesnis ir socialiai kritiškesnis literatūrinis avangardas, kuris vadinosi „Jaunoji Vokietija". Bet tatai nereiškė, kad išnyko romantinės idėjos bei mąstysena. Tolesnių 150 metų būvyje jos taip pat veikė žymius rašytojus bei intelektualus, tik platesne prasme – vokiečių pažiūras į politiką ir socialinius klausimus. O tarpais šie mąstymo įpročiai tapdavo tokie visa persmelkiantys, kad smarkiai paveikdavo politinių įvykių eigą šalyje, kaip atsitiko prieš 1914-uosius ir vėlei – prieš 1933-iuosius metus.

Sociologiniu požiūriu romantizmas visuomet buvo iš esmės buržuazijos sąjūdis (literatūros sociologas Leo Lowenthalis iškėlė mintį, kad jis toks buvo pirmuoju savo raidos laikotarpiu), o politiniu požiūriu jis išreiškė buržuazijos bėgimą nuo savo bejėgystės. Tad reikšminga yra toji aplinkybė, kad romantizmas plėtojosi būtent 1830–1848 metais, kai buržuazijos pasitikėjimas savimi pasiekė apogėjų ir kai vokiečių viduriniojі klasė labai tikėjosi paimti politinę valdžią, kaip 1830 m. tatai sėkmingai pavyko Prancūzijos ir 1932 m. Anglijos viduriniajai klasei. Bet visas viltis sugriovė 1848-ųjų revoliucijos nesėkmė; ji rimtai ir ilgam pažeidė viduriniosios klasės *amour propre* ir

savikliovą, ir tolesniu laikotarpiu bėgimas nuo tikrovės ir regresyvus elgesys tapo kasdienybe.

Po 1848 m. pralaimėjimo (ir po to, kai šią katastrofą 1866 ir 1879 metais iš naujo patvirtino liberalių vilčių žlugimas) išsilavinusiai viduriniajai klasei buvo visiškai užkirstas kelias į bet kokį atsakingą šalies valdymo darbą, ir jai teko anaiptol neįkvepiantis užsiėmimas – pelnyti ir leisti pinigus. Ši tuščia egzistencija daugelį tos klasės narių užkrėtė tuo pačiu *horror vacui*, kuris, kaip teigia Dolfas Sternbergeris savo knygoje apie XIX a. stilių, paveikė jų interjero puošybos stilių. Gobelenais, paveikslais, molbertais, vazomis, ginklais, trofėjais, kailiais, erelių ir povų iškamšomis, džiovintais augalais, tapytomis lėkštėmis ir knygomis jie stengėsi paslėpti kiekvieną tuščios sienos colį. Nuo savo gyvenimo tuštumos jie mėgino pabėgti pasitelkę fantaziją.

XIX a. antrojoje pusėje toks bėgimas nuo tikrovės pradėjo įgauti įvairias formas. Turbūt dvi pačios nekalčiausios iš jų buvo vagneriškosios operos mada ir Karlo May'aus kūrybos populiarumas.

„Kur tik nueini, – 1876 m. rašė Marxas savo dukteriai Jenny, – dabar persekioja klausimas „Ką jūs manote apie Richardą Wagnerį?" Marxą aiškiai glumino žmonių minios, plūstančios, jo žodžiais tariant, į „*Staatmusikant* Wagnerio festivalius Bayreutho kvailiams", o galbūt jam kėlė apmaudą, nors jis to ir neprisipažino, ir tai, kad juos šitaip pastebimai labiau domino suveltas *Žiedo* ciklo socializmas negu tasai mokslinis jo modelis, kurį pats Marxas propagavo savo veikaluose. Galima suprasti jo susierzinimą dėl, jo akimis, tokio apverktino pavyzdžio, kaip vokiečių tauta nusigręžia nuo proto argumentų.

Žinoma, ką jau ką, tik ne racionalumą Wagneris siūlė jiems savo paskutiniuosiuose kūriniuose. Daugelio veikėjų motyvacijos *Žiedo* dramose trikdė ne vieną kritikų kartą, vienas žymus muzikos filosofas netgi nurašė juos kaip „išdažytas marionetes"; o *Parsifalio* siužeto motyvai dar labiau gluminantys, nes sunku nustatyti, kokią gi nuodėmę galėjo būti padaręs herojus, „tikras kvailys, suprantantis tik gailėdamas", kad jam reikėtų šitokios drastiškos atgailos. Tačiau šias ydas, kurios, beje, kaip ir Wagnerio atkaklus savo genialumo deklaravimas bei jo asmeniniam gyvenimui būdingas konvencijų ignoravimas, yra aiškintinos jo kvintesenciniu romantizmu, – visas šias silpnybes nustelbė kita jo dovana, liudijusi jo susiliejimą su romantine dvasia. Kartą, po to, kai jiedu su žmona Cosima skaitė E. T. A. Hoffmanno *Aukso puodą,* Wagneris jai pasakė, jog Hoffmanno didybės ir gilumo esmę sudaro tas faktas, kad jis tiki realiajam pasauly gyvenant dvasias ir „iš tiesų tikru" (bent jam pačiam) laiko fantazijos pasaulį. Wagneris būtų galėjęs šitaip kalbėti ir apie save, nes nepaprastą jo paveikumą klausytojams paaiškina būtent jo sugebėjimas svajonių ir mito pasaulį padaryti įtikimą.

Tai pasiekti daugiausia padėdavo muzika, tikroji romantizmo kalba. Jos pakerėti Wagnerio klausytojai kažin ar sukdavo galvą dėl siužeto nenuoseklumų ar autoriaus migloto filosofavimo – jei apskritai tatai pastebėdavo. Tai buvo muzika, turėjusi galią ištirpdyti tikrovę ir sukelti bemaž narkotinę imlumo sugestijai būseną. Muzikologas Eduardas Hanslickas po *Niurnbergo meisterzingerių* premjeros 1860 m. apibūdino šią muziką kaip savotišką ligą; šį vertinimą labai gerai papildė Nietzsche, kuris galop ėmė laikyti visą romantinę muziką psichologiškai nepakenčiama. Šią vietą iš *Anapus gėrio ir blogio* verta plačiau pa-

cituoti. Aiškindamas *Meisterzingerių* uvertiūros poveikį vokiečių klausytojams, Nietzsche sako, kad ši muzika

alsuoja ugnimi ir gyvybe, o kartu ji tarsi glebi gelsva per vėlai prinokstančių vaisių odelė. Ji liejasi plačiai ir nevaržomai, – ir staiga – nepaaiškinamas sulėtėjimas, tarsi tarpas, skiriantis priežastį nuo padarinio, sunkulys *(Druck)*, verčiantis mus pasinerti į svajas, beveik slogutis *(Alpdruck)*. (...) Apskritai šioje muzikoje nėra grožio, nėra Pietų, nėra subtilaus pietietiško dangaus skaidrumo, nėra gracijos, šokio, beveik nėra logikos valios; atvirkščiai, jaučiamas netgi tam tikras nerangumas, kuris dar ir pabrėžiamas, tarsi menininkas norėtų pasakyti: „to aš ir siekiu"; griozdiškas rūbas, kažkas savavališkai barbariška ir iškilminga, mokslingų *(gelehrten)* ir garbingų brangenybių ir nėrinių raibulys; kažkas vokiška geriausia ir blogiausia šio žodžio prasme, kažkas vokiškai sudėtinga, be formos ir neišsemiama; tam tikra vokiška galia ir perpildyta siela, kuri nebijo slėptis po nuopuolio *raffinements*, – kuri galbūt tik ten ir jaučiasi geriausiai; tikras vokiškos sielos požymis, – sielos, kuri kartu yra jauna ir pasenusi, pernokusi ir kupina ateities. Tokia muzika geriausiai išreiškia tai, ką aš galvoju apie vokiečius: jie užvakardienio ir porytdienio žmonės, – jie dar neturi šiandienos.*

Tasai negailestingas primygtinumas, kurį Nietzsche jautė šioje muzikoje, turėjęs galią suteikti įtikinamo tikroviškumo jos kuriamiems peizažams, buvo dar ryškesnis *Reino aukso* įžangoje, tame stulbinančiame pasaže, kuriame Es-dur akordas varijuojamas per 136 taktus, siekiant atgaminti upės tekėjimą ir sukurti nuotaiką, kurioje prasideda didžioji godulio ir išdavystės drama; tatai vėl juntama *Parsifalio* įžangoje – čia nepaprastai lėtas ritmas, ryškiai kontrastuojąs su modernaus gyvenimo tempu, ir somnambuliškas muzikos vidujiškumas sukeldavo paslaptingumui ir stebuklui jautrią nuotaiką.

* Vertė Evaldas Nekrašas: F. Nyčė. *Rinktiniai raštai*. – P. 444–445.

Panirę į šią nuotaiką klausytojai Wagnerio pramanytame ir nepanašiame į tikrąjį Viduramžių Niurnberge regėjo savo jaunystės sapną, nelyginant tą, apie kurį turnyro rytą dainuoja Hansas Sachsas su draugais:

... ein schöner Morgentraum
dran zu deuten wag' ich kaum,

[... nuostabus sapnas,
kurio nedrįstu aiškinti],

o pompastiškame dievų ir didvyrių pasaulyje – mitinį savo pačių unikalumo ir dvasios taurumo vaizdą, taip pat liudijantį ir jų giminystę su paslaptingomis jėgomis bei pasaulio galingaisiais. Būtų sunkiau pasakyti, kuo traukė juos *Parsifalis*. Galbūt aistringas erotizmo ir religingumo derinys, kaip antai tuo momentu, kai Parsifalis, šopenhaueriškas Tristanas, pasiekęs galutinę transcendencijos pakopą, atstumia Kundrės gundymus:

Die Lippe, ja... so zuckte sie ihm;
so neigte sich der Nacken, –
so hob sich kühn das Haupt;
so flatterten lachend die Locken,
so schlang um den Hals sich der Arm;
so schmeichelte weich die Wange;
mit aller Schmerzen Qual im Bund,
das Heil der Seele
entküsste ihm der Mund –
Ha – dieser Kuss!
Verderberin! Weiche von mir!
Ewig, ewig von mir!

[Jo lūpa, taip... šitaip ji krūpčiojo,
taip lenkėsi kaklas, –
taip narsiai kilo galva;
taip juokiantis plaikstėsi garbanos,
taip ranka apie kaklą vijos;
taip švelniai glaudėsi skruostas;

sudariusi sąjungą su visų skausmų kančiomis,
bučiniu burną iš jo atėmė
sielos išganymą –
Cha – tasai bučinys!
Pragaišintoja! Traukis nuo manęs
Amžiams, amžiams šalin!]

Tačiau Ernstas Blochas nurodė, kad Wagnerio fabula – tai *Märchen* pasaulio dalis, dalis tų pasakų, kurios taip artimos vokiečio sielai, ir kad ši sąsaja gali būti tasai galingas veiksnys. „Pasakiškoji Kundrė vis dar gyvena tarsi geraširdė žmogėdros žmona ar velnio bobutė. Pasakoje „Staleli, pasidenk!" mums vis dar sutelpa visas Gralio mitas, vagišius ponas, lazda krepšy arba šventoji ietis, asilas Briklebritas, arba Mėnulio Gralis, ir tikrasis pasidengiantis stalelis, patsai svarbiausiasis Saulės Gralis."

Šitaip tikrajam Wagnerio gerbėjui būdavo užtikrinamas trumpas pabėgimas nuo šiuolaikinio gyvenimo painiavos ir frustracijų į prarastąjį vaikystės pasaulį. Tai, kad čia slypėjo atsakymas į Karlą Marxą trikdžiusį klausimą ir svarbiausia vagneriškosios operos mados priežastis, patvirtina taip pat ir ta aplinkybė, kad po Wagnerio mirties populiariausią operą parašė vienas iš artimiausių jo to laikotarpio, kai buvo rašomas *Parsifalis*, bičiulių; ši opera smarkiai paveikta Wagnerio muzikinės technikos, o jos pasakiški komponentai nė nemėginami slėpti. Tai buvo Engelberto Humperdincko *Hansel und Gretel*.

Kitokią priebėgą nuo tikrovės – įsivaizduojamą nuotykingą gyvenimą egzotiškose vietose – savo skaitytojams siūlė Karlas May'us, turėjęs didžiausią pasisekimą iš vokiečių kalba rašiusių rašytojų; mat 1912 m., kai May'us mirė, buvo parduota 1,6 mln. jo knygų egzempliorių, iki 1938 m. šis skaičius išaugo keturis kartus, o ligi 8-ojo dešimtmečio pabaigos – dar septynetą kartų. Gimęs Erze-

gebirge, audėjų bendruomenėje, kurią nuskurdino industrializacija, savo asmeniniame gyvenime May'us be perstogės bėgo nuo karčios sunkaus darbo ir skurdo tikrovės, kurią memuaruose bei paskutiniajame savo romane jis pavadino Ardistanu. Tėvo paskatintas jis įgijo reikiamą pasirengimą, kad būtų priimtas į mokytojų seminariją, ir 1861 m. tapo asistentu Glauchau mokykloje. Tačiau dėl neišpasakytai geros nuomonės apie savo sugebėjimus jis nesitvėrė, jo supratimu, nedėkingoje profesijoje; už keletą smulkių vagysčių (su ankstyvaisiais romantikais ir su Wagneriu jį siejo įsitikinimas, kad visuomenės taisyklės genijui negalioja) jo vardas buvo išbrauktas iš valstybinės švietimo tarnybos sąrašų.

Nuolatinės tarnybos stoka tik stimulavo May'aus fantaziją. Jis pradėjo neilgą, bet užtat įvairiaspalvę piktnaudžiautojo lengvatikių pasitikėjimu ir smulkaus apgaviko karjerą, – apsimesdavo tai okulistu, tai seminaristu, graveriu, Wolframsdorfo policijos viršininku, kažkokiu dr. Heiligu, o po to, kai buvo suimtas ir paspruko, – „Waldenburgo kunigaikščio nesantuokiniu sūnumi" bei Martinikos plantatoriaus sūnum Didžiojoje kelionėje*; šiais persikūnijimais jis stengdavosi išvilioti iš lengvatikių nedideles pinigų sumas. 1870 m. jis vėl buvo suimtas ir nuteistas ketveriems metams kalėjimo; šis įvykis norom nenorom nukreipė jo energiją kita linkme ir pakeitė jo vaidmenį. Būtent kalėjime jis ir tapo rašytoju. Esama liudijimų, kad iš pradžių jis ketino atsikeršyti visuomenei, demaskuodamas jos neteisybes serijoje socialinės kritikos romanų, tačiau šio sumanymo neįgyvendino. Jaunystėje jį masino

* Tradicinė turtingo užjūrio jaunuolio kelionė, skirta susipažinti su Europos civilizacijos paminklais. *(Vert. past.)*

pigios siaubo istorijėlės tokiais pavadinimais, kaip „Emilija, arba užmūryta vienuolė" ir „Belinis, plėšikas, kuris pelnė susižavėjimą", ir vos ėmęsis šio žanro beveik iškart parodė lakią vaizduotę ir išradingumą. Paleistas iš kalėjimo jis rašė apsakymus ir romanus su tęsiniais vieno leidėjo Dresdene žurnalams ir čia jį aplankė pirmoji tikra sėkmė – ją pelnė padrika, nerišli apysaka *Miško rožytė (Das Waldröschen),* kurioje daktaras iš Pareinės, pavarde Šternau, dėl visiškai neįtikėtinų priežasčių susipainioja su plėšikaujančiomis komančų gentimis, Meksikos renegatų gaujomis, nuodytojais, žmogžudžiais, vaikų grobėjais ir kunigaikščiais apsišaukėliais ir pademonstruoja Heraklio jėgą bei miklumą ir dar virtinę įvairiausių sugebėjimų, vargiai derančių jojo profesijos žmogui. Po to tęsiniais pasirodė dar keturi romanai, *Ulono meilė, Pražuvęs sūnus, Vokiečių širdys, vokiečių didvyriai* ir *Kelias į sėkmę,* visi parašyti stiliumi, kuriame plakėsi blogiausi Aleksandre'o Dumas, Eugene Sue ir tokių vokiečių sentimentalių romanistų kaip Eugenie Marlitt bruožai, o charakterių plėtotė bei struktūros logika buvo aukojama dėl veiksmo ir smurto vaizdų. (*Vokiečių širdžių, vokiečių didvyrių* veikėjų nuotykiai prasideda Stambule, bet vėliau veiksmas persikelia į Tunisą, Egiptą, Arkanzasą, Arizoną ir Sibirą, kol galiausiai juos ištinkantys sunkumai įveikiami ir jie gali grįžti Vokietijon; o *Miško rožytės,* kurios veiksmas iš Ispanijos peršoka į Meksiką, o iš ten – į Tolimuosius Rytus, siužetui klostantis, kaip buvo nustatyta, nužudomi ar tampa fizinio pasikėsinimo objektais 2293 asmenys). Tačiau niekam tai nekliuvo, ir šių istorijų populiarumas paskatino May'ų atsisakyti tęstinio romano ir imtis tvirčiau suręstų kūrinių, kurie daugiausiai ir pelnė jam šlovę. Tai nuotykių istorijos

apie Amerikos Vakarus, kaip antai trijų tomų *Vinetu (Winnetou)* bei dviejų tomų *Taiklioji ranka (Old Surehand)* ir romanai apie Rytų Europą ir Šiaurės Afriką, pvz. *Balkanų tarpekliai (In den Schluchten des Balkan), Mahdi šalis (Im Lande des Mahdi)* ir *Sidabrinio liūto imperija (Im Reiche des silbernen Löwen).*

Amžiuje, dar nežinojusiame kino, radijo ir televizijos, May'us vienas buvo ištisas svajonių fabrikas, jis suvokė savo vaidmenį ir net didžiavosi juo. Viename interviu 1898 m. jis sakė: „Visi gyvena taip, kad jiems negali ir neturi nutikti nieko neįprasta. Mūsiškis europietiškasis *Bildung* yra tokio pobūdžio, kad atsitiktinumas, nuotykis, netikėtumas visiškai išbraukiami. Kiekvieno žmogaus gyvenimas mokykloje ir namie, tarnyboje ar profesijos srity, santuokoje ir visuomenėje yra griežtai nustatytas, ir jis neprivalo leistis į jokias ekstravagancijas. Vos tik kas bent menkiausiai nukrypsta nuo filisteriško kurso, sukyla šimtai jėgų ir vieningai nuslopina svetimąjį elementą". Jo knygos turėjo pralaužti konvencijos kiautą ir apeliuoti į užgniaužtą paprasto vokiečio fantaziją.

Kad tuo požiūriu jie būtų veiksmingi, May'us pasirūpino, kad jo herojai, – nesvarbu, ar jie vadinosi Taiklioji Ranka ar Karą-ben-Nemsis, ar jie avėjo mokasinus ir dėvėjo kailius, ar turbanus ir chalatus, – būtų vokiečiai, kilę iš atpažįstamų Vokietijos miestelių ir ketiną tenai grįžti. Jie turėjo visas tas dorybes, kurias vokiečiams ugdė mokykla ir bažnyčia, bet patekdavo į tokias aplinkybes, kuriomis šios savybės galėdavo visapusiškiau pasireikšti ir pasiekdavo daug įspūdingesnių rezultatų negu buhalterijoje ar gamykloje. Jie užkariaudavo tolimas pasaulio vietoves, priešindavosi nesutramdomai gamtos stichijai, gyveno kilniųjų – o retsykiais ir ne visiškai kilnių – laukinių

gyvenimą, jie gindavo nekaltuosius nuo nedorėlių, išlaisvindavo neteisėtai kalinamus belaisvius, padėdavo susijungti įsimylėjėliams, jie iš naujo suburdavo sumuštas armijas ir atkovodavo prarastą mūšio lauką. Kad ir koks būtų vykdomas sumanymas, May'aus herojai būdavo apsigimę vadai. Pirmąsyk pasirodęs Amerikos vakariniame pakrašty Taiklioji Ranka laikomas žaliu naujoku, bet netrunka parodyti, kaip meistriškai valdo tiek šautuvą, tiek pistoletą, vos per vienas peilių kautynes įveikia smarkiausią kiovų mušeiką ir pagarsėja gebėjimu išjodinėti laukinius arklius, plikomis rankomis smaugti pavojingus žvėris, planuoti išpuolius į priešo stovyklas ir taip įsigudrina išgyventi miškuose ir prerijose, kad jam gali prilygti tik jo draugas indėnas Vinetu.

Šiuos talentus May'aus herojai naudoja nuosaikiai („Aš ginuosi, kai mane puola, – sako romano *Per dykumą (Durch die Wüste)* herojus, – ir nieko nežudau be reikalo"), niekuomet nesiekia jais pasipuikuoti ar iš jų pasipelnyti. Jų atpildas esti labiau moralinis nei materialinis (vienas veikėjas *Sidabrinio liūto imperijoje* sako: „Toks krislas heroizmo atsiperka viduj"), ir apskritai jų elgesio motyvai būna kilnesni nei jų konkurentų ar antagonistų. Tatai ypač pasakytina apie jų elgesį su tautomis, kurias baltaodžiai paprastai niekina. Taikliajai Rankai nepalyginamai labiau patinka indėnai negu dauguma jo sutiktų baltųjų ir stengiasi apsaugoti savo draugus nuo baltųjų pirklių išnaudojimo ir tvirkinimo; o *Vokiečių širdyse, vokiečių didvyriuose* turkų princesė Emineh yra taip sujaudinta savo draugų vokiečių patarnavimų, kad jų elgesį iškelia kaip priešybę kitų užsieniečių elgesiui: „Vien tik vokietis vertas pasitikėjimo. <...> Jis ateina kaip draugas ir pasiūlo tai, ko pats turi su kaupu, – proto be pasipūtimo".

Dalindamas fantaziją kasdienybėje nuobodžiaujančiai publikai, o sykiu ir tokiems nepanašiems nepripažintiesiems kaip Albertas Einsteinas ir Adolfas Hitleris, kurie abu prisipažino buvę godžiausi jo rijikai, May'us iš dalies sulaukė tokios sėkmės dėl savo nepaprastos ištikimybės detalėms, šalių, kurių jis pats nebuvo regėjęs, aprašymuose (vokiečiai keliautojai Didžiosiose lygumose kartais teigdavo atpažįstą gamtovaizdį pagal *Vinetu*). Tačiau daug labiau tą sėkmę lėmė jo pasakojime įpinti svajonių elementai, viską darą įmanoma. May'aus įtaigumas, be abejonės, priklausė nuo to, kad jis pats tomis svajonėmis tikėjo, o paskutiniojo XIX a. dešimtmečio viduryje galutinai joms atsidavė, viešai pareiškęs pats esąs Taiklioji Ranka ir Kara-ben-Nemsis, mokąs 2100 kalbų ir tarmių, apkeliavęs tolimas šalis ir patyręs visus jo knygose aprašytus nuotykius. Paskutiniaisiais metais jo mąstymas darėsi vis mistiškesnis ir nelyginant Heinrichas von Ofterdingenas, besivejąs Žydrąją gėlelę, jis mintimis iškeliavo į egzotišką Džinistano karalystę, nes buvo visai tikras, kad tenai jam atsiskleisią pagrindiniai visatos klausimai, ir jis sužinosiąs, kaip išvaduoti pasaulį nuo industrializmo ir materializmo.

III

Šie buržuazijos bėgimo nuo tikrovės simptomai buvo palyginti nepavojingi, pirmiausia dėl to, kad reikšdavosi ne nuolatos: neįmanoma visą laiką leisti operoje ar skaitant romanus. Praėjo dar geras tarpas laiko, kol nemaža viduriniosios klasės dalis ėmė ryžtingiau siekti ištrūkti iš realiojo pasaulio į kitą, kuris, kaip jie vylėsi, būsiąs geresnis, ir besistengdami pasidavė tiems tamsesniesiems romantizmo aspektams, apie kuriuos jau užsiminta, – ira-

cionalumo, smurto ir mirties jėgoms. Tatai įvyko tik po Pirmojo pasaulinio karo, kai dėl savo ekonominių sunkumų buržuazija pradėjo būgštauti, kad jos epocha bei jai būdingos vertybės artėja prie pabaigos ir kad jų laukia krizė, žūtbūtinai reikalaujanti naujos ideologijos.

Tačiau dar ir prieš Pirmąjį pasaulinį karą būta gan ryškių požymių, jog atgimsta romantinės idėjos ir nusiteikimai. Tatai reiškėsi plintančiu priešiškumu modernybei ir kultūriniu pesimizmu, kuris tapo ypač atkaklus Vilhelmo laikotarpiu, nemažai prisidėjo prie karo pradžios, o jo metu ne tik neišnyko, bet įgavo dar nuožmesnius ir – kas baisiausia – dar labiau gundomus pavidalus.

Šio naujo romantizmo pionieriai buvo W. H. Riehlis ir Paulis de Lagarde, pirmasis – socialinės geografijos specialistas ir Miuncheno universiteto profesorius, antrasis – tulžingas ekscentrikas, kurio pikti straipsniai apie vokiečių kultūros būklę išsilavinusių sluoksnių sąmonėje kėlė stiprų nemalonaus susirūpinimo jausmą. Abu šie žmonės buvo įsitikinę, kad tiksliųjų mokslų ir pramonės suklestėjimas jų šaliai reiškęs tikrą nelaimę, nes jiems veikiant Vokietija praradusi moralines ir kultūrines šaknis ir dabar besiblaškanti reliatyvizmo ir materializmo jūroje. Jos sielą galėtų išgelbėti tik grįžimas prie senesniųjų, fundamentaliųjų vertybių.

Riehlio supratimu, tokių vertybių ieškotina valstietijos gyvenime. Tai nebuvo nauja mintis, – jos ištakos siekė daugelio ankstyvųjų romantikų įsitikinimą, jog valstietija dėl savo glaudaus ryšio su gamta esanti tikrasis gimtosios vokiečių kultūros įsikūnijimas, t.y. kultūros, nesuterštos dirbtinumu, svetimais dariniais ir išaugusios iš tautos gyvenimo. Pirmasis mokslininkas, suteikęs folklorui visuome-

nės mokslo statusą, taútinės kultūros – *Volkskultur* idėją Riehlis padarė tam tikros kultūros filosofijos pamatu ir konservatyvios socialinės politikos programa. Dar XIX a. 6-ajame dešimtmetyje straipsnyje apie vokiečių visuomenės struktūrą jis skelbė, jog „valstietis yra vokiečių tautos ateitis", o vėliau jis išplėtė šią mintį stiliumi, kupinu romantiško priešiškumo modernybei. Jis rašė:

> Pasitelkęs valstietiją praktiškas valstybės veikėjas gali mobilizuoti gyvąją istoriją ir panaudoti ją prieš apsišvietusią jaunąją kartą, kuri prarado istorijos pojūtį; jis gali mobilizuoti gyvąjį realizmą prieš abstrakčias literatų idėjas; gali mobilizuoti paskutiniuosius gamtos elementus prieš dirbtinį pasaulį; jis gali sutelkti valstiečių bendruomenės ir masių jėgas, kurios padėtų atsispirti prieš išsimokslinusią visuomenę, taip apkvaišusią, kad visai netekusią tikslo, o jos individai tapę išsigimusiais degeneratais.

Riehlio raštuose, kurių buvo daug ir tuo metu jie buvo plačiai skaitomi, mes kaip tik ir galime atsekti vokiečių minties *Völkisch* pakraipos užuomazgas (ši pakraipa vis labiau stiprėjo paskutiniaisiais XIX a. metais), taip pat ir su ja siejamo nusistatymo prieš miestus išeities tašką. Be valstietijos romantizavimo ir neapykantos miestui nė viename darbe neišsiversdavo tokie publicistai kaip Heinrichas Sohnrey'us, gyventojų kėlimąsi iš kaimo į miestą regėję kaip valstybės išsigimimo simptomą ir rašę:

> Bauernfaust und Bauerngeist
> Ob auch selten man sie preist
> Sind des Staates Quell und Macht
> Sind die Sieger in der Schlacht
> Wohl dem Staat, der das bedacht.
>
> [Ūkininko kumštis ir ūkininko dvasia,
> Nors ir retai giriamos,
> Yra valstybės versmė ir galybė,

Yra nugalėtojai mūšyje,
Laiminga valstybė, kuri tatai atmena.]

Tą pačią temą plėtojo ir prozininkai, pvz. Emilis Straussas, Hansas Friedrichas Blunckas, Ludwigas Ganghoferis ir Ernstas Wiechertas, taip pat poetas Raineris Maria Rilke – jo *Valandų knygoje* (*Stundenbuch,* 1899–1903) miestas buvo vaizduojamas kaip materializmo ir ištvirkimo židinys, kurio gyventojai

nennen Fortschritt ihre Schneckenspuren,
und fahren raschen, wo sie langsam fuhren,
und fühlen sich und funkeln wie die Huren
und lärmen lauter mit Metall und Glas

[pážanga vadina savo sraigių šliūžes,
ir važiuoja greičiau, kur važiavo lėtai,
ir jaučiasi, ir žybsi blizgučiais kaip kekšės,
ir kelia didesnį triukšmą metalu ir stiklu]

ir buvo reiškiamas įsitikinimas, kad sergėtojų tų vertybių, kurios galėtų vėl padaryti Vokietiją didžią ir galingą, reikia ieškoti laukuos ir kaimuos:

und in den Tälern, stark und vielgestaltig,
ein Volk von Hirten und von Acherbauern.
[O slėniuose, stipri ir daugialypė,
piemenų ir žemdirbių tauta.]

Žymiausiame valstietiškame romane, Hermano Lönso *Vilkolakyje* (*Der Werwolf,* 1910), kuriame pasakojama apie valstiečių bendruomenę, mėginančią išgyventi per Trisdešimties metų karo baisumus, nuskamba ir dar viena, grėsminga gaida: būtent, jog tik tautoje, *Volk,* aptinkamas tasai paprastas heroizmas, reikalingas didžiosioms krizėms įveikti, ir pasirengimas, reikalui esant, ryžtis kraštutinumams – brutalumui ir žiaurumui. Tokius veiksmus vienas Lönso valstietis apibūdina kaip „baisius, bet gražius".

Heroizmo tema yra viena iš svarbiausių taip pat ir Paulio de Lagarde darbuose. Jo esė rinkinys *Vokiški raštai* (1878) buvo ištisinis puolimas prieš tokią kultūrą, kurioje industrializacija, urbanizacija ir nuolatinis rūpinimasis materialiais daiktais užgniaužė dvasią, kurioje religija tapo tuščiu fetišizmu, o švietimas korumpuotas noro šviesti mases, užuot ugdžius elitą ateities uždaviniams, kurioje netgi kalba nyksta, kurioje kūrybingumas užleidęs vietą vidutinybei, o gyvenimo džiaugsmas – nepasitenkinimui ir nuoboduliui. „Verčiau jau skaldyti malkas, – sušunka Lagarde, – negu toliau gyventi šį paniekos vertą civilizacijos ir švietimo gyvenimą; mes privalome grįžti prie [mūsų egzistencijos] ištakų vienišose kalnų viršūnėse, kur mes būtume protėviai, o ne įpėdiniai."

Čia skambėjo pažįstamos romantinio antagonizmo protui ir pažangai intonacijos (šiek tiek labiau slepiamos nei vėliau kai kurių Lagarde's pasekėjų kalboje); drauge, kaip ir ankstyvieji romantikai, Lagarde buvo tvirtai įsitikinęs, jog esama krizė yra įveikiama vien prievartos priemonėmis. Piktas liberalizmo priešininkas, neigęs jį dėl jo lankstumo (kurį laikė principingumo stoka), kosmopolitizmo ir didelio skaičiaus liberalioms partijoms priklausiusių žydų (jis buvo nuožmus antisemitas), Lagarde teigė, esą tai svetima filosofija, griaunanti vokiečių tautos individualumą ir atimanti jos dorybes bei tvirtumą. Jis ne vienąsyk darė užuominas, kad karas galėtų būti vienintelė priemonė išvaduoti šalį nuo šio slogučio ir jį skatinančių kultūrinių negalių. Iš tikrųjų jis karą idealizavo ir dėstė požiūrį, kad jis padeda tautai įgyti – taigi galėtų padėti ir atgauti – stiprybę, gyvybingumą ir atsidavimą.

Riehlio agrariniam romantizmui ir Lagarde's kultūriniam pesimizmui naują išraišką suteikė nepaprastai popu-

liari Juliaus Langbehno knyga *Rembrandtas švietėjas (Rembrandt als Erzieher),* pasirodžiusi 1890 metais. Ši padrika, nelogiška ir gana paini knyga, padabinta abejotinu moksliškumu ir apkarstyta prastais Nietzsche's aforistinio stiliaus pamėgdžiojimais, ne kažin ką teturėjo pasakyti apie savo objektą, kurį autorius panaudojo vien kaip simbolį to vitališkumo, kūrybingumo ir individualybės, kuriuos, jo akimis, griovė modernus mokslas, lygiavinis švietimas ir technologija. Pagrindinis Langbehno teiginys buvo tas, kad Vokietija – tai suskaldyta tauta, kad šiuolaikinė kultūra visiškai priešinga tikrosioms vokiečių vertybėms, kurias vis dar išlaikę valstiečiai, paskutinis nesugadinto visuomenės elementas ir tikrasis *Volk* įsikūnijimas. Vokietijos laukianti užduotis – tiksliau, Vokietijos jaunimo, nes Langbehnas buvo praradęs viltį dėl vyresniosios kartos, toleravusios šalies liberalizavimą, sužydinimą ir technizavimą, ir šioje knygoje apeliavo tiesiogiai į „nesugadintą, klaidingai neapšviestą ir neužslopintą jaunimą", – jų užduotis buvusi „pakelti vokiečių *Volksthum*", atgaivinti organinę bendruomenę, kad tai laiduotų individualybės atgijimą, meno ir tikrosios vokiečių kultūros atgimimą.

Kaip tatai padaryti, Langbehnas nenurodė, o kadangi jis su panieka atmetė protą – vadinasi, permainas turėtų įvykdyti valia ir tikriausiai jėga, nes Langbehno tikslas buvo ne reformuoti, bet sunaikinti tuometinę visuomenę. Iš tikrųjų jo knyga skambėjo kaip romantinis manifestas prieš šiuolaikinio gyvenimo pobūdį ir netgi prieš jo tempą, o kartu kvietimas grįžti į tokią egzistenciją, kuri būtų paprastesnė, spontaniškesnė ir vadovautųsi labiau intuicija, o ne protu. Bet naujasis gyvenimas nebūtų pasyvus. Vėl suvienyta *Volk* turėtų vadą, „slaptąjį imperatorių", kuris būtų tikrasis vienytojas ir tautinės kultūros įkūny-

tojas, ir jo vadovaujama Vokietija užimtų priderama padėtį kaip vyraujanti pasaulio valstybė. Langbehnas dalykiškai rašė, kad posakis „geriausieji valdys" tinka taip pat ir tautoms, ir štai kodėl vokiečiai turi pašaukimą viešpatauti pasaulyje".

Už padrikumo, kaip būdinga visiems romantinio temperamento kūriniams, slypėjo ilgesys. Kaip savo puikioje *Rembrandto švietėjo* analizėje rašė Fritzas Sternas, „knygoje akivaizdžiai vyravo noras siekti tam tikro primityvizmo, kuris sugriovęs esamą visuomenę imtųsi išlaisvinti žmogaus pirmykštes aistras ir sukurti naują germanišką visuomenę, paremtą Menu, Genijumi ir Jėga".

Sunku bent kiek tiksliau pasakyti, kokiu mastu naujajam romantizmui būdingas kultūrinis pesimizmas 1914 metų išvakarėse buvo paveikęs Vokietiją. Kad Lagarde buvo plačiai skaitomas, jau minėjome, ir, be abejonės, reikšmingas tas faktas, kad Langbehno knyga per pirmuosius dvejus metus pakartotinai išleista net trisdešimt aštuonis kartus. Nėra jokios abejonės, kad šių dviejų autorių pažiūros gerokai prisidėjo prie paskutiniaisiais dviem prieškario dešimtmečiais augusio nerimo, jausmo, kad Imperija nepateisino didelių į ją sudėtų lūkesčių, kad politinė sistema pateko į aklavietę ir kad nė vienas didžiųjų jos idealų bemaž nieko nebereiškia. Šį pesimizmą atspindėjo pasaulio pabaigos nuojautos, būdingos tokiems rašytojams kaip Frankas Wedekindas, Carlas Sternheimas ir Heinrichas Mannas, be to, pirmojo ekspresionizmo laikotarpio poetams ir dailininkams, ir neabejotina tai, kad tas pesimizmas turėjo įtakos ir pačiam sprendimui leistis į karą, ir masių nuotaikoms, kurias sukėlė tas sprendimas.

Gali pasirodyti keistas dalykas įrašyti į mūsų romantikų katalogą ir Theobaldo Bethmanno Hollwego, 1914-

aisiais buvusio Vokietijos kancleriu, vardą, bet skaitant jo sekretoriaus Kurto Riezlerio dienoraštį sunku nepatirti jausmo, kad jo politiką iš dalies lėmusi kylanti neviltis dėl, jo akimis, grėsmingų dvasinės degeneracijos požymių politiniame, intelektualiniame ir asmeniniame gyvenime ir neaiškus įsivaizdavimas, kad karas galėtų apvalyti ir atnaujinanti. Tikrų tikriausias romantikas Bethmanno lūpomis sakė Riezleriui, kad jo politika – tai „šuolis į tamsią ir pačią sunkiausią pareigą". Ir galbūt tas nesąmoningas, taip pat romantinės kilmės jausmas, esą atėjo laikas pabandyti prievarta išspręsti tas problemas, kurių neįveikia protas, paaiškina, kodėl taip entuziastingai karo pradžią sveikino tiek politiškai išprusę žmonės, tiek plačiosios masės.

Toji aplinkybė, kad prievarta neišsprendė Vokietijos problemų, o jas tik dar pasunkino, nesustabdė mąstysenos tendencijų, kurios paskatino tos prievartos griebtis. Tragiškaisiais Veimaro respublikos metais politinis romantizmas tik dar labiau išaugo. Kupini pagiežos dėl karo pralaimėjimo ir Versalio sutarties sąlygų ir niekinamai nusigręžę nuo tų Respublikos vadovų, kurie kantriai, iš paskutiniųjų stengėsi surręsti patvaresnę demokratiją nesibaigiančios krizės akivaizdoje, tie gabūs jauni žmonės, rinkdavęsi Otto Diedericho žurnalo *Das Gewissen* redakcijoje arba *Juni* klube, kurio vienas iš įkūrėjų buvo Arthuras Moelleris van der Bruckas, visokie rudolfai pecheliai, otto strasseriai ir oswaldai spengleriai, tie neramios sanklodos akademikai, įėję į Hanso Zehrerio *Tat* būrelį, ernstai jüngeriai, martinai heideggeriai ir carlaišchmittai – visas tas Naujosios dešinės *Tohuwabohu** – šaipėsi iš jųjų pastangų ir kvietė kilti į

* 'Chaosas, sumaištis'; iš hebr. *tohu vabohu* – 'beformis ir tuščias' (Pr. 1, 2). (Vert. past.)

naujas revoliucijas bei siekti naujų, šlovingesnių *Volk* įsikūnijimų. Galimas dalykas, kad Respublikos ekonominės ir politinės problemos, kad ir kaip neįveikiamos jos atrodė, būtų buvusios protu išsprendžiamos, tik šie intelektualai atsisakė skirti savo neabejotinus talentus proto tarnystėn. Wilhelmas Stapelis, vienas talentingiausių rašytojų iš dešinės pakraipos inteligentijos, atmetė net pačią mintį apie loginį ir analitinį visuomenės negalių traktavimą ir rašė:

> Už visą tą intelektualizmo vivisekciją svarbesnis yra tautinio mito augimas, mito, ne išprakaituoto nervų, bet pražystančio kraujyje. Ne racionalizmas, bet mitas kuria gyvenimą. Tatai apima *Bildung*. Tatai yra mūsų laikų prasmė ir turinys. Dėl tos priežasties egzistuoja – ir privalo egzistuoti – priešiškumas tarp tautiškumo *(Volkheit)* ir intelektualizmo. *Volkheit* – tai tikėjimas ir augimas. Intelektualizmas – tai skepticizmas ir bergždumas. Dvasia *(Geist)* glūdi tautiškume; intelektualizmo turinys – vien apskaičiavimas.

Kalbėdami šie žmonės dažnai minėdavo mitą ir kraujo šauksmą, pradedant Rudolfu Pecheliu („Kraujas savo nepaperkamumu yra tikrasis tarpininkas tarp dvasios ir veiksmo. Jame gyvena giliausia mūsų mitų, mūsų sagų ir pasakų prasmė. Jame byloja vokiečių girios ir upokšniai") ir baigiant Gerhartu Hauptmannu („Aš jaučiu tą įvykį [Hitlerio Sudetų krašto užėmimą] savo kraujyje"). Taip pat aidėjo daug piktų Lagarde's ir Langbehno kultūrinės kritikos atgarsių, ir buvo daug miglotai kalbama apie tikrai *völkisch* kultūros reikalavimus. Ir visuomet būdavo aiškiai reiškiamas pasiryžimas atsižadėti Veimaro respublikos ir visų jos darbų dėl kažin kokio neapibrėžto, bet žėrinčio ateities svajonių pasaulio. Šitaip 1931 m. Franzas Mariaux savo veikale, reikšmingai pavadintame *Šlamšto krūva,* rašė apie „didįjį beprotybės svaigulį *(Wahnsinnsrausch)"*, kuriame būsiąs sunaikintas senasis pasaulis ir gimsiąs naujasis.

Šie romantikai ypač mėgo žodį *Rausch*. Ernstas Jüngeris jį pavartojo apibūdindamas mūšyje karį apimančią egzaltaciją, o Martinas Heideggeris vėliau aiškins Vokietijos atsigręžimą į Hitlerį kaip „likimo svaigulį *(Schicksalsrausch)*". Tačiau apsvaigimas – visuomet nenuspėjama būsena, ir apsvaigus padaryti sprendimai ne visuomet baigiasi gerai. Tik ne Jüngeriui, kuris kartą gyręsis, jog drauge su intelektualais dalyvauti proto tėvynės išdavime esanti didžiulė garbė, nerūpestingai, tokiu stiliumi, kuris liudijo apie smurto idealizaciją, propaguojamą daugybės nepolitiškų estetų, aiškino, jog „tikroji valia grumtis, tikroji neapykanta mėgaujasi visa kuo, kas gali sunaikinti priešą. Destrukcija – tai vienintelė priimtina [mūsų sajūdžiui] priemonė. Pirmoji jo užduoties dalis yra anarchiško pobūdžio, ir kiekvienas, kas pripažįsta šitą valią, šioje pirmoje kelio dalyje sveikina viską, kas gali naikinti". Tačiau kas toliau? Romantiniams nacionalistams sunkiai sekėsi paaiškinti, koks tasai jų postuluojamas šaunusis naujas pasaulis. Mariaux, pavyzdžiui, tegalėjo rašyti taip: „Mus užplūsta naujos svajonės apie Reichą <...> Jis vėl ateina. Jis randasi pats iš savęs. Naujas tikėjimas: sena ištikimybė. Nauji mitai, neaiškūs, neapibrėžti: senasis mistinis galutinis tikrumas"; o ir Trečiojo Reicho terminą 1925 m. nukalęs (to paties pavadinimo savo knygoje) Moelleris van den Bruckas ne kažin ką daugiau išaiškino rašydamas: „Vokiečių nacionalizmas gina Galutinį Reichą. Tatai visuomet žadama ir niekuomet neįvyksta. Tai tobulumas, pasiekiamas tik netobulumu. <...> Tačiau yra tik *das Reich*. Vokiečių nacionalizmas kovoja dėl galimo Reicho". Čia į galvą ateina Žydroji gėlelė, kurios nuolat vaikosi romantikų herojai, nors niekad nė mintyse jos aiškiai neapibūdina, o kai jau ji pavyta – retai pasirodo esanti tokia, kokia įsivaizduota.

1930-aisiais, netrukus po pirmosios didelės Hitlerio rinkiminės pergalės, Thomas Mannas pamėgino priminti vokiečių viduriniajai klasei apie bėgimo nuo tikrovės ir struktūros neturinčio *Sehnsucht* keliamą pavojų. Šiame „Kreipimesi į protą" *(Deutsche Ansprache – Ein Appell an die Vernunft)*, kaip jis pats jį pavadino, jis perspėjo juos nesusidėti su „nežinomybe, dinamizmu, tamsiu kūrybingumu <...>, sielos neįžvelgiamumu, šventai vaisingu požemio pasauliu." Jis tęsia:

> Gal atrodytų per drąsu sieti nūdienos nacionalizmą su romantinės pakraipos filosofija, ir vis dėlto sąsajų esama <...> ir jos tarnauja <...> nacionalsocialistų sąjūdžio dvasinei pusei paremti. <...> Čia regime tam tikrą filologų ideologiją, profesionalų germanistų romantizmą, prietaringą tikėjimą tuo, kas šiaurietiška, – ir visa tai sklinda iš akademinių profesionalų klasės, ir 1930-ųjų vokiečiams pamokslaujama mistiškai filisteriškų ir pakylėto neskoningumo kupinu stiliumi, su tokiais šūksniais kaip „rasistinis", *völkisch, bündisch*, „herojiškas", kurie suteikia sąjūdžiui kultūrinės barbarybės prieskonį, barbarybės, kuri yra pavojingesnė ir labiau atitrūkusi nuo tikrovės, labiau užtvindanti ir užteršianti smegenis negu toji *Weltfremdheit* ir tas politinis romantizmas, kurie nuvedė mus į karą.

Manno įžvelgtos sąsajos niekaip nematė patys politiniai romantikai. Hitlerio jie nevertino (tiesą sakant, kai kurie iš jų jį atvirai niekino) ir visai neketino padėti jam iškopti į valdžią. Bet, kaip 1919 m. pasakė vienas iš šios draugės, puikus politologas Carlas Schmittas, „Visa, kas romantiška, tarnauja kitokioms, neromantiškoms jėgoms". Jau pati politinių romantikų literatūrinės veiklos energija darė įspūdį išsilavinusiai viduriniajai klasei ir ypač akademiniam jaunimui; abiem šioms žmonių grupėms tatai silpnino pasitikėjimą demokratine sistema ir skatino jų latentinį polinkį bėgti nuo tikrovės. Šituo jų darbu pasinaudojo Adolfas

Hitleris, neparodęs jokio dėkingumo už paslaugą, o jo Trečiasis Reichas nė iš tolo nepriminė romantikų išsvajotosios karalystės.

IV

Iki pat 7-ojo dešimtmečio pabaigos Vokietijos Federacinėje Respublikoje praktiškai nebuvo tokio politinio romantizmo, kuris būtų padėjęs diskredituoti savo pirmtaką, tačiau tam atėjo galas kilus studentų sąjūdžiui universitetuose, ir tolesniais metais ėmė ryškėti daugelis senesniojo romantizmo bruožų. Jie reiškėsi universitetuose ir didžiuosiuose miestuose plintančiomis anarchistinėmis grupėmis, o 8-ajame dešimtmetyje – augančiu terorizmu ir Baaderio–Meinhof gaujos bei Raudonosios Armijos frakcijos veikla.

Greta tos aplinkybės, kad abiejų sąjūdžių nariai, kaip ir ankstesnių romantinių sąjūdžių dalyviai, daugiausia ateidavo iš pasiturinčios viduriniosios klasės, jų abiejų bendras pamatas buvo gilus kultūrinis pesimizmas, dar nekompromisiškiau negu Lagarde's ir Langbehno smerkiantis modernaus mokslo ir pramonės laimėjimus. Federacinę Respubliką jie suvokė kaip pavyzdį visuomenės, apimtos vartotojiškumo ir sukomercintos kultūros, kurioje universitetai paversti biurokratų, technokratų ir sistemos apologetų tiekėjais, o mokslas esąs atsidėjęs masinio naikinimo ginklų išradinėjimui, kad būtų apsaugota įsitvirtinusi tvarka. Daugelis šiam požiūriui pritarusių žmonių mėgino taisyti šią, jų supratimu, apverktiną padėtį, jungdamiesi prie reformų siekiančių piliečių grupių arba imdamiesi aktyvios veiklos stambesnėse politinėse partijose, arba atsigręždami į komunizmą ir tikėdami, kad pokyčiai įvykdomi sistemingai užkariaujant visuomenės infrastruktūrą,

t.y. „ilgu žygiu per institucijas"; tačiau nemaža dalis 7-ojo ir 8-ojo dešimtmečio studentijos – pateikiami skaičiai siekia 10–15 proc. – įsiliejo į tam tikrą anarchistinę subkultūrą, kaip ją būtų galima pavadinti, o gerokai mažesnė grupė, iš pradžių vadovaujama grupuotės, susikūrusios aplink Andreas Baaderį ir Ulrike Meinkof, stojo į atvirą konfrontaciją su esama visuomene.

Tarp įvairių anarchistinių grupių – maoistų, *Mescaleros, Spontis,* Miesto dalies indėnų *[Stadtteilindianer],* komunų ir kolektyvų gyventojų ir panašių – būta žymių stiliaus ir taktikos skirtumų. Tačiau trimis romantikams būdingais bruožais jie buvo labai panašūs. Pirmasis – tai bėgimas nuo tikrojo pasaulio į vaizduotėje susikurtą savąjį. Tilmanas Fichteris ir Sigwardas Lonnendonkeris rašė:

> Vidutinis Miesto dalies indėnas pabunda gyvenamajame kolektyve, nusiperka bandelių pusryčiams vietos kepykloje, o savo *Müsli* – makrobiotinėje „Mamos ir tėčio" parduotuvėje, pusryčiaudamas skaito [tokius kairiuosius laikraštėlius kaip] *Pflasterstrand, Info-Bug* ir *zitty* ir eina į darbą – nebent jis būtų davęs įžadus nedirbti – paties įkurtoje įmonėlėje ar kokiam „alternatyviam projekte"; kas penkios dienos jis turi prižiūrėti improvizuotą vaikų darželį. Savo „važiuoklę" apsilopo kairuoliškoje automobilių remonto dirbtuvėje, vakare žiūri *Kasablanką* nekomerciniame kino teatre, po to jį galima rasti arbatinėje, kairuoliškoje užeigoje ar muzikiniame bare, o prieš miegą skaitinėja ką nors iš kolektyvo knygynėlio. Šiame gete taip pat esama gydytojų ir teisininkų kolektyvų, konsultacijų moterims ir moterų bei vyrų grupėms. Kolektyvas aprėpia kone visas gyvenimo sritis. <...> Tuo pat metu aktyviai bendraujama, jei lyginsime su tuo, kiek paprastai bendrauja vidutiniai miestiečiai. Tačiau su pastaraisiais Miesto dalies indėnai, antiautoritariniai studentai ir *Spontis* kontaktuoja tik iš būtino reikalo, pavyzdžiui, su policija per reidą. Vakarų Berlyne ir Frankfurte yra tokių grupių dalyvių, kurie didžiuojasi jau dvejus su puse metų nepersitarę nė žodžiu su kuo nors iš pašalies.

Antra, anarchistų sambūriai, nesvarbu, „nutrūkę nuo grandinės" ar ne, visiškai skirtingai nuo studentų socialistų ar komunistų grupių, itin priešiškai žiūrėjo į teoriją ir buvo tvirtai įsitikinę, jog *Basis*, kolektyvo instinktas patikimesnis vadovas veikloje nei protas. Diskusijose su kitomis grupėmis *Spontis* sakydavę, esą kiekvienas, kas pavartoja žodį „dialektika", išduoda solidarumą; viename anarchistų pamflete, kuriame buvo skundžiamasi dėl to, kad *Wissenschaft* atskirianti teoriją nuo praktikos, buvo pareikšta: „Jei kas ims lįsti prie manęs su Blochu, Marxu ar Freudu, aš perskelsiu jam makaulę!" Ši atvira panieka protui buvo būdinga romantikams jau nuo Švietimo laikų.

Galiausiai anarchistų grupės buvo tuo panašios į Veimaro laikotarpio politinius romantikus, kad daug aiškiau išdėstydavo tai, kas jiems Federacinėje Respublikoje nepatiko, negu tai, kokio pobūdžio visuomenė, jų supratimu, turėtų ją pakeisti. Tai pripažino jų pirmasis lyderis Rudi's Dutschke, – didžiausio studentų maišto pakilimo momentu jis pasakė: „Visas išsivadavimo sąjūdis nukenčia nuo to fakto, kad jis dar neturi susikūręs konkretaus utopijos vaizdo". Užuot piešę didingą viziją, jie siūlė tik mintį, kad visuomenei išeitų į sveikatą, jei ji būtų decentralizuota ir transformuota į daugybę savanoriškų kolektyvų, o šitokia alternatyva nekėlė vidutiniam piliečiui jokio pasitikėjimo.

Visais šiais romantiniais bruožais pasižymėjo taip pat ir teroristai, tačiau jie kur kas drastiškesniais būdais bėgo nuo tikrovės ir daug sąmoningiau ir labiau apgalvotai smerkė protą. Čia mes nesileisime aiškintis keblaus klausimo, kodėl pasibjaurėjimas materializmo ir pertekliaus pasauliu turėjo paskatinti devyniolikmetę Susanne Albrecht („Aš pavargau nuo šito ikrų rijimo *[Kaviarfresserei]*") tapti bendrininke nužudant jos tėvų draugą, Dresdeno

banko prezidentą Jürgeną Ponto, ar kokios jėgos paskatino Gudrun Ensslin ir Ulrike Meinhof, protingas, jautrias ir socialiai sąmoningas moteris, susidėti su Andreas Baaderiu, netašytu žmogumi, kuris didžiavosi esąs veiklus ir įsikalė sau į galvą, kad jeigu jis sudegins universalinę parduotuvę, tai padės išvaduoti Vokietiją nuo imperializmo, vartotojiškumo ir seksualinių varžymų. Svarbu pažymėti, kad šie Federacinės Respublikos viduriniosios klasės maištininkai ne tik parėmė 3-iojo dešimtmečio politiniams romantikams būdingą smurto idealizavimą, bet dar ir sureikšmino jį. Nes jei teroristai vadovavosi kokiu principu, tai jis buvo toks: vartojant absoliučiai iracionalų ginklą, t.y. smurtą, nukreiptą į atsitiktinai pasirinktas aukas, visuomenė bus užkrėsta tokia mąstymą kaustančia baime ir nerimu, kad ją suparalyžuos, ji taps neveikli, taigi pribrendusi revoliucijai, sugriausiančiai melagingą demokratiją ir sukursiančiai naują visuomenę, atitinkančią tautos ir darbininkų klasės interesus.

Mažai buvo tikėtina, kad šitaip nutiks klestinčioje ir gerai organizuotoje visuomenėje, kurioje dauguma žmonių, be kitų, ir tikroji, o ne idealizuotoji darbininkų klasė, šiuos politinius romantikus laikė paprasčiausiais žmogžudžiais. Bet terorizmui nesiliaujant – o 1970 – 1978 m. kaip jo aukos žuvo 28 žmonės, 107 per plauką išvengė pasikėsinimo, 93 buvo sužeisti sprogstančių bombų ar per apšaudymus, 162 paimti įkaitais, didelę žalą padarė dešimt padegimo atvejų, 23 kartus buvo sprogdinamos bombos ir per 35 bankų apiplėšimus padaryta 5,4 mln. DM nuostolių, – kilo naujas pavojus, t.y. kad visuomenei netekus kantrybės, bus įvestos saugumo priemonės, kurios smarkiai susilpnins individų teisines garantijas ir pagrindines žmogaus teises. Teroristų siautėjimą lydėjo iš tam tikrų

instancijų pasigirstančios miglotos užuominos, jog vertėtų apkarpyti demokratinius principus ir teises, kad būtų galima įveikti terorizmą. Jei taip atsitiktų, žinoma, naujieji politiniai romantikai pasirodytų besą tokie pat destruktyvūs kaip ir senieji.

10

LITERATŪRA IR VISUOMENĖ

6-ajame ir 7-ajame dešimtmety tapo įprasta kalbėti apie Vokietijos atsigavimą po Antrojo pasaulinio karo sugriovimų kaip apie *Wirtschaftswunder*, arba ekonominį stebuklą. Mažiau dėmesio teko drauge vykusiam dvasios atgijimui, pasireiškusiam įstabiu literatūros renesansu. Žinoma, po dvylika metų trukusios visa užgožiančios nacionalsocialistinės kultūros banalybės bemaž kiekvienas literatūros gyvybės požymis būtų patraukęs dėmesį; tačiau tai, kas įvyko Vakarų Vokietijoje po 1945-ųjų, pranoko bet kokius lūkesčius ir tobulumu bei energija prilygo Veimaro respublikos laimėjimams. Užsienyje tatai buvo pripažinta beveik taip pat greitai kaip ir pačioje Vokietijoje. Leidėjai ėmė varžytis dėl teisės leisti vokiečių romanus, o teatrai Londone ir Niujorke pradėjo pirmąsyk tos kartos gyvenime planuoti naujų vokiškų pjesių pastatymus.

Ryškiausi naujųjų romanų bruožai buvo jų šiuolaikiškumas, jų dėmesys politinėms ir socialinėms problemoms ir jų užimama nedviprasmiška pozicija aktualiausiais klausimais. Tatai aiškiai kontrastavo su tradicine pakraipa vokiečių literatūroje, kuri – iš dalies dėl užsitęsusio ir vėlyvo Vokietijos vienijimosi ir ekonominės modernizacijos, o iš dalies dėl nepajudinamai įsigalėjusios nuostatos, esą filoso-

finės ir dvasinės vertybės yra vienintelės tinkamos literatūros temos – apskritai pasižymėjo provincialumu ir ryškiu atotrūkiu nuo kasdieninės būties problemų. Būta, žinoma, ir išimčių iš šios tendencijos, – štai Theodoras Fontane, kurio romanus apie sunkią moterų padėtį XIX a. jau minėjome anksčiau, ir Heinrichas Mannas, rašęs apsakymus, negailestingai analizavusius Vilhelmo epochos Reicho sociopolitinę struktūrą, – bet tas išimtis nustelbdavo tie, kurie ir toliau laikėsi įsikibę tokio siauro akiračio, kad jų kūriniai menkai tedomino nevokiečių skaitytojų auditoriją, arba dėmesį telkė į tokias abstrakčias temas, kad būdavo šiems neįkandami. Tatai paaiškina, kodėl netgi Veimaro respublikos dienomis taip maža vokiečių rašytojų buvo žinomi ne savo tėvynėj, su žymiomis išimtimis – Thomu Mannu, kurio romanai *Budenbrokai* ir *Užburtas kalnas* pelnė jam palyginti nedidelį, bet subtilaus skonio skaitytojų būrį, ir jo priešingybe, nepaprasto populiarumo sentimentalaus kičo tiekėja Vicki Baum, kuri į užsienio skaitytojų akiratį pateko ekranizavus daugeliu žvaigždžių išdabintą jos romaną *Menschen im Hotel (Grand Hotel)*. Tokio įtaigaus rašytojo kaip Alfredas Döblinas romanai vakariečių skoniui buvo tiesiog per daug abstraktūs ir filosofiški, „pernelyg vokiški".

Po 1945 metų padėtis pastebimai pasikeitė, nors ilgą laiką tai buvo galima pasakyti tik apie Vakarų Vokietijos literatūrą. Vokietijos Demokratinėje Respublikoje gal irgi būtų išsiskleidę nemažai įstabių talentų ir prabudusi rašytojų visuomeninė sąžinė kaip Federacinėje Respublikoje, jei ne tos politinės sąlygos, kuriomis turėjo dirbti kuriantys menininkai. Nuolatinė priežiūra ir spaudimas dėl ideologinio atitikimo taip varžė, kad net toks rašytojas kaip

Bertoltas Brechtas, kurio iškilumas teikė jam daugiau laisvės negu kiti jo kolegos turėjo, atrodė praradęs kūrybingumą ir nuo to laiko, kai apsigyveno sovietų zonoje, nebeparašė jokio reikšmingesnio kūrinio. Apskritai primesta cenzūra anaiptol neskatino tokio socialinio bei politinio kritiškumo, kokiu pasižymėjo literatūrinė kūryba Vakarų Vokietijoje, o sykiu ji skiepijo VDR literatūrai naujovišką provincialų siaurumą ir abstraktumą.

I

Vokiečių literatūros atgimimą po nacionalsocialistinio kultūros pertrūkio galima gana pagrįstai datuoti 1947 metais, kai du buvę karo belaisviai, Hansas Werneris Richteris ir Alfredas Anderschas, ėmė raginti jaunus rašytojus susiburti ir vieni kitiems skaityti savo kūrybą bei kritikuoti tai, ką išgirdę. Taip atsirado Grupė 47, tapusi gyvybingiausia vokiečių literatūros jėga per ateinančius dvidešimt metų, ir tai nenuostabu, jei prisiminsime tuos išskirtinius talentus, kurie prie jos prisijungė, – tai prozininkai Ilse Aichinger, Gerd Gaiser, Günteris Grassas, Wolfgangas Hildesheimeris ir Siegfriedas Lenzas; poetai Ingeborg Bachmann ir Hansas Magnus Enzensbergeris, dramaturgai Uwe Johnsonas bei Günteris Eichas ir kritikai Carlas Amery, Hansas Mayeris, Walteris Jensas, Walteris Höllereris ir Marcelis Reichas-Ranicki's.

Šie rašytojai nesudarė organizuotos grupės, nes jų nesiejo koks nors vienas estetinis kanonas, ir nors daugelį iš jų būtų buvę galima apibūdinti kaip šiek tiek kairuoliškai nusiteikusius visuomeniniais klausimais, jie laikėsi skirtingų politinių pažiūrų. Jie atstovavo greičiau ne sąjūdžiui, o bendrai paskatai. Jie buvo įsitikinę, kad per

dvylika nacių viešpatavimo metų vokiečių literatūra buvo pakirsta ir sugadinta, ir juos jungė pasiryžimas atkurti ją nauju pagrindu, kad nuo šiol ji daugiau niekada nepasiduotų prievartai, o tik vidinei menininko paskatai ir tuo pat metu kritiškai suvoktų nūdienės visuomenės problemas ir rodytų norą padėti jas spręsti.

Šie rašytojai neišvengiamai turėjo jaustis privalą susidoroti su nacizmo patirtimi, tačiau ėmęsi šios užduoties, jie vengė metafizinio ir perdėm simbolinio tos patirties traktavimo, būdingo vyresniųjų rašytojų pokariniams romanams, pvz. Elisabeth Langgässer *Neištrinamas antspaudas* (*Das unauslöschliche Siegel*, 1947) ir Hermanno Kasacko *Miestas anapus upės* (*Die Stadt hinter dem Strom*, 1947), ir siekė stoti akistaton su praeitimi tiesiogiai ir be nutylėjimų. Taigi iš visų pokario rašinių apie Holokaustą nė vienas neturėjo tokios jėgos kaip Paulio Celano eilėraštis „Mirties fuga" *(Todesfuge)* su jo jaudinama masinio naikinimo stovyklų aukų sąmonės įžvalga:

der Tod ist ein Meister aus Deutschland sein Auge ist blau
er trifft dich mit bleierner Kugel er trifft dich genau
ein Mann wohnt im Haus dein goldenes Haar Margarete
er hetzt seine Rüden auf uns er schenkt uns ein Grab in der Luft
er spielt mit Schlangen und träumet der Tod ist ein Meister aus Deutschland
dein goldenes Haar Margarete
dein aschenes Haar Sulamith

[mirtis tai maestro iš vokiečių žemės ir akys jo žydros
tave jis kliudys kulka švinine tave jis kliudys mirtinai
gyvena vyriškis name o tavo auksiniai plaukai Margarita
jis siundo mus savo piktais šunimis jis kapą ore dovanoja
jis žaidžia su savo gyvatėm ir sapną sapnuoja mirtis tai maestro iš vokiečių žemės

o tavo auksiniai plaukai Margarita
o tavo peleniai plaukai Sulamita*]

Panašiai, jei imsime kita pavyzdį, nė viena iš daugybės per šį laikotarpį parašytų esė kaltės klausimu neturėjo tokios galingos smerkiančios jėgos kaip Hanso Magnuso Enzensbergerio „vilkų gynyba prieš ėriukus" (*verteidigung der wölfe gegen die lämmer),* atsakomybę už šiuolaikinės visuomenės nusikaltimus ir neteisybes priskyrusi tiems, kurie iš abejingo pasitenkinimo savimi ar iš baimės juos toleravo.

gelobt sein die räuber: ihr,
einladend zur vergewaltigung,
werft euch aufs faule bett
des gehorsams. winselnd noch
lügt ihr. zerrissen
wollt ihr werden. ihr
ändert die welt nicht.

[tebus pagirti plėšikai: jūs,
kviesdami prievartauti,
tingiai drybsot guoly
klusnumo, net inkšdami,
jūs meluojate, sudraskyti
jūs trokštate būti, jūs
pasaulio nekeičiat.]

Prozininkai irgi demonstravo tą patį nekompromisinį tiesmukumą. Heinricho Böllio „Keleivi, nuvykęs į Spa..." (*Wanderer, kommst du nach Spa...*), istorija apie paralitiką, bei Bruno Wernerio romanas *Galera (Die Galeere),* kurio kulminacijoje aprašomas Dresdeno sugriovimas, sukrečiančiomis detalėmis perteikia apokaliptinį nacionalsocialistinio sapno pabaigos siaubą. Šiems rašytojams ir jų kolegoms

* Vertė Vytautas Karalius: P. Celanas. *Aguona ir atmintis.* – V., 1979.– P. 24 – 25.

buvo labiau būdingas deskriptyvumas nei refleksija; praeitį jie atkurdavo su visomis detalėmis, užuot glaistę ja moraliniais apibendrinimais. Tikrąją prasmę to, kas ištiko jų šalį, jie visuomet siekė pabrėžti vaizduodami šio reiškinio priežastis ir pasekmes tikrų žmonių gyvenimuose tikrose vietose. Günteris Grassas nacionalsocializmą vaizdavo ne apskritai kaip Vokietijos reiškinį, bet kaip jis iš tikrųjų atrodė Dancige; Böllio apsakymų bei jo romanų apie ilgalaikes nacionalsocializmo pasekmes Vakarų Vokietijoje, pavyzdžiui, *Biliardo pusę dešimtos (Billard um halbzehn)* ir *Klouno akimis (Ansichten eines Clowns)*, veiksmas vyksta Kelne. Toks vietinis požiūris buvo paveikus. Kai Siegfriedas Lenzas *Vokiečių kalbos pamokoje (Deutschstunde)* vaizdavo, kaip asmeninius ir šeimos santykius užkampio kaime Šlėzvigo pakrantėje paveikė kultūrinis nacių ideologų iš Berlyno dogmatizmas, arba – imkime pavyzdį iš 8-ojo dešimtmečio – kai Walteris Kempowski's romanuose *Tadellöser und Wolf* ir *Uns geht's noch gold* atskleidė tai, kaip nacionalsocializmo triumfas ir žlugimas paveikė Rostoko pirklių šeimos narių likimus; jų grožinis pasakojimas pasižymėjo tokiu tikroviškumu, o vaizduotė taip puikiai gebėjo apčiuopti esmingiausią detalę, kad jų kūriniai labiau padėjo skaitytojui suvokti nacionalsocializmo prasmę negu daugumas mokslinių rekonstrukcijų.

Daugelio vyresniųjų prozininkų taikomos technikos yda buvo ta, kad apgaubdami nacizmą mitinėmis savybėmis ir, kaip darė kai kurie iš jų, apibūdindami kaip ypatingą vokiečių lemtį, jie neretai jį išpūsdavo. Tai ypač pasakytina apie Thomą Manną, kuris, neturėdamas tiesioginės realaus gyvenimo Hitlerio režimo sąlygomis patirties, Michaelio Hamburgerio žodžiais tariant, nutarė „demonizuoti jį *Daktare Fauste* [savo romane apie nacionalsocializmą], ir

šitaip paradoksaliai prisidėjo prie jo iškrypėliško patrauklumo". Tai ne itin atitiko jaunesnės kartos rašytojų skonį; Günteris Grassas pasirodė turįs didžiausią sugebėjimą išblaškyti šį paslapties ir likimo nimbą. Trijuose puikiai sumanytuose ir nepriekaištingos formos romanuose, *Skardiniame būgnelyje (Die Blechtrommel), Katėje ir pelėje (Katz und Maus)* ir *Šuniškuose metuose (Hundejahren)* jis ėmėsi užduoties parodyti nacionalsocializmo banalumą ir pigumą, sąmoningai jį demitologizuodamas.

Grasso romanuose naciai neturėdavo nieko nei herojiško, nei velniško. Tai buvo apsišaukėliai galiūnai, kurių laikysena visad atrodydavo komiška įžvalgiam stebėtojui (kaip *Skardinio būgnelio* neužaugai Oskarui, kurio įtaigus būgnijimas turėdavo galią jų karines demonstracijas paversti sentimentalia maišatim) ir kurie, praradę savo medalius ir pasižymėjimo ženklus, subliukšdavo ir palikdavo juokingai nuogi (nelyginant pasipūtėliškai besistaipantis karo didvyris *Katėje ir pelėje* tąsyk, kai komiškasis Grasso protagonistas Malkė pavogė jo *Ritterkreuz*, Riterio kryžių). Iš esmės jie buvo tokie pat tuščiaviduriai, kaip tos kaliausės, kurias Edis Amselis *Šuniškuose metuose* užprogramuoja stypčioti ir saliutuoti tvarkingomis gretomis, – arba būtų buvę tokie, jeigu jų nepalaikytų apgailėtini *Kleinbürger* (smulkūs buržua), mėgę pasipuošti uniforma, kaip bakalėjininkas Maceratas *Skardiniame būgnelyje*, apie kurį Oskaras pasakoja:

> Maceratas pamažu pirkosi uniformą. Jei tiktai neklystu, tai pradėjo nuo partinės kepurės, kurią mielai nešiodavo net ir saulėtomis dienomis nusileidęs smakrą trinantį dirželį. Kiek laiko prie tos kepurės derino baltus marškinius su juodu kaklaraiščiu arba striukę su raiščiu. Nusipirkęs rudus marškinius, po savaitės norėjo įsitaisyti ir kavos spalvos kelnes bei aulinius batus. <...> Maceratas būtų galėjęs nešioti jį [kom-

plektą] daugsyk per savaitę, tačiau tenkinosi sekmadieniniais mitingais Gegužinių pievoje priešais Sporto salę. Tenai jis eidavo bet kokiu oru, atsisakydamas imti lietsargį, ir mes ėmėm dažnai girdėti vieną posakį, greitai virtusį nekintamu. „Tarnyba lieka tarnyba, - pasakydavo Maceratas, – o šnapsas šnapsu!"*

Niekas kitas, o tik tokių žmonių kaip Macerato nepataisomas romantizmas ir slaptas pasitenkinimas vertė juos atsiliepti į nacių kvietimus, ir būtent jų miglotas įsitikinimas, jog pareiga – tai savaime imperatyvas nepriklausomai nuo jos objekto, paversdavo juos gyvuliais, galėjusiais įsiteigti sau, esą jie elgiasi pasigėrėtinai ir tauriai, laužydami žydo žaislų pardavėjo krautuvėlę ir tuštindamiesi ant jo skudurų. Kaip tik tas kolektyvinis bukumas, vertęs patikėti išties neįmanomu, ir palaikė nacius. Šiuose neužaugos Oskaro žodžiuose atsiskleidžia autoriaus pasipiktinimas oficialiomis bažnyčiomis už šio kvailo tikėjimo skatinimą:

> Visa lengvatikė tauta tikėjo Kalėdų seniu. Bet Kalėdų senis iš tikrųjų buvo dujininkas. Man atrodė, kad kvepia riešutais ir migdolais. Bet kvepėjo dujom. <...> Ir jie ėmė tikėti vienatine išganinga dujų įmone, kuri kylančiomis ir krintančiomis skaitiklių rodyklėmis įkūnijo likimą ir prieinama kaina organizavo Advento metą, po kurio būsiančiomis Kalėdomis daugelis tikėjo, bet po jų sunkaus šventimo gyvi liko tik tie, kuriems neužteko migdolų ir riešutų, – nors visi manė, kad užteks.*

II

Nacizmo patirtis skatino vokiečių rašytojus įsiskverbti ir atskleisti jo prasmę, bet ji taip pat turėjo ir kitokį

* Vertė Teodoras Četrauskas: G. Grass. *Skardinis būgnelis.* – V., 1994. – P. 89

poveikį: ji padarė juos jautrius bet kokiems vyriausybės veiksmams ar bet kokiai Vokietijos visuomenės kasdieninio gyvenimo tendencijai, kurie kokiu nors būdu atrodė kelią grėsmę individo laisvei ar pranašaują grįžimą į autoritarinį režimą. 1949 m., kai vyriausybė pasiūlė priimti įstatymą, draudžiantį pornografinę literatūrą (vadinamąją *Schmutz- und Schundgesetz*), tarptautinės rašytojų asociacijos PEN vokiškoji atšaka organizavo audringą protestą, o Erichas Kästneris, didžiai gerbiamas Veimaro kartos rašytojas, priminė savo tėvynainiams, kad panašus įstatyminis aktas 3-iajame dešimtmety neišprususiems žmonėms išugdė įtarumą literatūrai ir taip parengė dirvą Hitlerio knygų deginimams ir „išsigimusio meno" parodoms. „Visi gerai žino Trojos arklio istoriją, – rašė Kästneris. – Šis įstatymas – tai naujas Trojos arklys." Jis priimtas reikalaujant įvairaus plauko reakcionieriams ir politikams, nesugebantiems išspręsti realių nūdienos problemų ir besiviliantiems nukreipti žmonių dėmesį nuo savo bejėgystės įstatymu, neva ginsiančiu vokiečių jaunimą. „Pagaliau vargšai jaunuoliai nebegalės nusipirkti šlykščių paveikslėlių laikraščių kioskuose ir neš savo pinigus į taupomuosius bankus, ir bankai turės likvidumą ir galės teikti kreditus, darbininkai turės darbo, pabėgėliai atras padorią pastogę, o grįžtantieji iš karo galės įsidarbinti bankų kasininkais! Šit kaip?"

Tolesniais metais, jei tik iškildavo koks reikalas, primenantis juodą praeitį ar grasinantis ją sugrąžinti, galėjai pasikliauti, jog atskiri rašytojai ar tokios organizacijos kaip PEN ar Grupė 47 viešai apie tai prabils. Taip atsitiko, pavyzdžiui, kai regioninės vyriausybės 6-ajame dešimt-

* Vertė Teodoras Četrauskas: G. Grass. *Skardinis būgnelis*. – P. 159.

metyje pasirodė pernelyg negriežtos ir nepajėgė sustabdyti neonacistinės literatūros platinimo, kai Adenauerio vyriausybė nutarė įstoti į NATO ir, sąjungos reikalavimu, įsteigti nuolatinę armiją, kai 1962 m. vyriausybė bandė pritaikyti baudžiamąsias priemones savaitraščiui *Der Spiegel* nepagrįstai apkaltinus jį valstybės saugumo pažeidimais ir, kaip vėliau pamatysime, kai 8-ajame dešimtmetyje, siekiant sustabdyti priešiškas nuotaikas, buvo priimtas įstatyminis aktas, kuriuo buvo nustatomi politiniai reikalavimai pretendentams į valstybinę tarnybą.

Kaip dar niekuomet praeityje, Vokietijos rašytojai pripažino savo pareiga dalyvauti bendruomenės politiniame gyvenime. Rašytojų konferencijose, vykusiose tokiose vietose kaip Bad Bollyje ir Tutzinge, nė viena tema dažniau nepasitaikydavo darbotvarkėje kaip angažavimosi tema; ir jeigu retai kada būdavo pasiekiamas sutarimas dėl to, kokiomis formomis tas angažavimasis turėtų vykti, ne vieną sykį būdavo skelbiami pareiškimai, kad vadinamasis vidujiškumas *(Innerlichkeit),* praeityje laikytas tikro *Dichter* požymiu, pavojingai veikęs Vokietijos politinių įvykių raidą ir kad Hitleris vienintelis išlošęs iš daugumos rašytojų neutralios laikysenos Veimaro laikotarpiu, – ekspresionistų, kurie arba propagavo panieką politikai, kaip Franzas Werfelis, arba sakė, jog tai esąs visiškai ne jų reikalas, kaip Gottfriedas Bennas ir naujieji objektyvistai, kurie dėl savo cinizmo ir perspektyvos neturėjimo ėmė pulti laisvės gynėjus taip pat nuožmiai kaip ir jos priešus. Slaptažodį naujajai rašytojų kartai 1946 m. surado dramaturgas Güntheris Weisenbornas, pasakydamas šiuos žodžius: „Tylėjimo, paslapčių, šnabždesių laikas praėjo. Mes galime kalbėti. Mes privalome kalbėti". Iš tikrųjų jau dėl paties fakto, jog rašytojo profesija yra laisva, jiems buvo nepa-

prastai svarbu pasiekti, kad jų požiūris būtų išgirstas. 1966 m. Walteris Jensas rašė: „Nūnai vokiečių rašytojas, neatstovaujantis jokiai klasei, neginamas jokios tėvynės, nesusisaistęs su jokia jėga <...> yra triskart vienišas žmogus. Bet kaip tik šis buvimas tarp polių, nesusisaistymas teikia jam baisią, unikalią galimybę būti laisvam kaip niekada anksčiau". Ir turėdamas galvoje augantį spaudimą dėl ideologinio atitikimo, atsiradusį drauge su šaltuoju karu, Jensas tęsė: „Tą akimirksnį, kai įsigali aklas paklusimas, dar svarbesnis tampa perspėjantis Ne, erazmiška abejonė, refleksija ir sokratiškas atsargumas <...>, ir ypač šalyje, kurioje Taip visuomet buvo reikšmingesnis nei Ne, vyriausybė – reikšmingesnė nei opozicija, puolantis – reikšmingesnis nei besiginantis".

Iš daugelio panašiai samprotavusių rašytojų, neretai pasisakydavusių tokiais klausimais ir taip, kad užsitraukdavo ant savo galvų viešuomenės kritiką, trejetas nusipelno atskiro paminėjimo: poetas Enzensbergeris ir prozininkai Grassas ir Böllis.

Visų trijų geidžiamas dalykas buvo laisvų ir savo likimą pasirenkančių žmonių visuomenė ir visiems trims atrodė, kad šiam idealui antrojoje XX a. pusėje ryškėjančiame pasaulyje kyla grėsmė. Enzensbergeris, socialistas, kurio pažiūros atitiko ankstyvąsias Marxo pažiūras, manė, kad šį pavojų sudaro tai, jog nepasisekė tokia revoliucija, kokią mintyse regėjo Marxas, – revoliucija, kuri būtų pakeitusi žmonių materialinę egzistenciją ir sąmonę, o su šiuo pokyčiu rastųsi ir objektyvi politinė forma. Bet visuomenė pasislinko nuo konkurencinio kapitalizmo prie to, ką Enzensbergeris vadina vėlyvuoju kapitalizmu (*Spätkapitalismus*), ir tatai dabar esą būdinga abiem priešingom pasaulinėm sistemom, o jos, nepaisant ideologinių atspal-

vių, iš esmės esančios tapačios. Tai akivaizdžiai rodo faktas, kad tas iracionalumas, kuris, pasak Marxo, būdingas kapitalizmui, pasireiškęs abiejose sistemose padidėjusiu pavidalu, kad jų valdančiųjų klasių kvailumas darąsis diena dienon akivaizdesnis, nes jų vykdoma politika pati save griaunanti, o kiekviena iš šių sistemų bet kokį siūlomą pakeitimą sutinka kaip grėsmingą ir todėl neleistiną. Abiejose sistemose gamybos našumas tapęs tikslu savaime, be jokios atodairos į žmonių poreikius bei socialinį tikslą, o šios padėties teisėtumą gina valstybės valią vykdančios institucijos; pati valstybė tampanti vis labiau autoritarinė, ir ją remia jos ideologiją atspindinti spauda ir leidybos industrija. Vakarų, taip pat kaip ir sovietinės sistemos būdingiausias bruožas esąs jos esminis nehumaniškumas, iš tikrųjų net panieka žmonėms, kuriuos ji, stengdamasi išlikti, naikina. 1957 m. Enzensbergeris šį procesą apibūdino eilėraštyje *„bildzeitung"*, kuriame jis puola daugumos Axelio Springerio leidyklos dienraščių metodus. Kreipdamasis į to laikraščio skaitytojus, Enzensbergeris rašė:

du wirst reich sein
markenstecher uhrenkleber:
wenn der mittelstürmer will
wird um eine mark geköpft
ein ganzes heer beschmutzter prinzen
turandots mitgift unfehlbarer tip
tischlein deck dich:
du wirst reich sein
\- - - - - - - - - - -
auch du auch du auch du
wirst langsam eingehn
an lohnstreifen und lügen
reich, stark erniedrigt
durch musterungen und malz-
kafee, schön besudelt mit straf-

zetteln, schweiss,
atomaren dreck:
deine lungen ein gelbes riff
aus nikotin und verleumdung
möge die erde dir leicht sein
wie das leichentuch
aus rotation und betrug
das du dir täglich kaufst
in das du dich täglich wickelst.

[būsi turtingas
kortelių badytojau laikrodžių klijuotojau:
centro puolėjui panorėjus
dėl vienos markės bus nukirsdinta
ištisa suterštų princų kariuomenė
Turandot kraitis nepralošiamos lažybos
staleli, pasidenk:
tu būsi turtingas
- - - - - - - - - - -
ir tu ir tu ir tu
palengva sunyksi
algų lapeliais ir melagystėm
pralobęs, smarkiai pažemintas
tikrinimais ir miežine
kava, dailiai apdergtas baudų
lapeliais, prakaitu
atominėm atmatom:
tavo plaučiai geltonas rifas
iš nikotino ir šmeižtų
tegu žemė bus tau lengva
kaip lavondengtė
iš rotacijos ir apgavystės
kurią tu kasdien perkiesi
kurion tu kasdien supiesi.]

Šis procesas esąs jau taip įsibėgėjęs, kad jį sustabdyti galima nebent revoliucinėmis priemonėmis. Enzensbergeris vylėsi, jog masės sugebės įžvelgti juos pavergiančios sistemos iracionalumą ir išmoks laipsniškai transformuoti jos manipuliacinius metodus į veiksmo ir išsivadavimo prie-

mones. Kad galėtų tai pasiekti, jiems reikės vadų, ir nors visuomenes retai kada sukuria poetai ir prozininkai, vis dėlto rašytojai ir kiti intelektualai bei universitetų studentai maištininkai esą nepakeičiami visuomenės ugdymo procese; be kita ko, jų laukianti užduotis sistemingai pulti masines informacijos priemones, tapusias veiksmingiausiais visuomenės viršūnių gynybos įrankiais. Tikslas esąs transformuoti visuomenę, nukreipiant jos energiją ir institucijas kita linkme, *„Umfunktionieren"*, įgyvendinant laisvės siekimą.

Prozininkas Grassas bent iš dalies pritarė Enzensbergerio pažiūrai į Federacinės Respublikos nūdienos tendencijas, ir tose jo pirmųjų stambių romanų dalyse, kuriose vaizduojami pokario metai, buvo kandžiai kritikuojamas naujosios valdančiosios klasės polinkis užuoglaudos nuo praeities ieškoti materialiuose malonumuose (svogūnų rūsio scena *Skardiniame būgnelyje*) ir jos spaudos karalių bei pramonės magnatų manipuliacijos (epizodas su sukirmijusiais miltais *Šuniškuose metuose*). Bet, kaip nurodė Jochenas Steffenas, vykusiai lygindamas šių dviejų rašytojų politines pažiūras, Grassas, perdėm švietėjiškas racionalistas, vargu ar galėjo ramiai sutikti su Enzensbergerio revoliucine panacėja. O tiksliau kalbant, jis laikėsi požiūrio, kad rašytojo angažavimasis turi turėti praktinį kritikos ir reformų tikslą, o tatai vargu ar padeda pasiekti išdidžiai pranaši laikysena – taip vokiečių intelektualai paprastai žvelgdavo į kasdienybės šurmulį, – kaip nepadeda ir tas abstraktus teorinis pagrindas, kurį rinkosi Enzensbergeris; geriausiai tai įvykdoma dalyvaujant pačiame demokratijos procese.

Vokiečių literatūros istorijoje Grassas buvo naujas reiškinys – iškilus rašytojas, tapęs aktyviu politinės partijos

rėmėju ir labai padėjęs skleisti jos idėjas rinkėjams 1969 m. kompanijos metu, kai jis apkeliavo Respubliką skersai ir išilgai, aplankė šešiasdešimt rinkiminių apygardų ir pasakė daugiau kaip 90 kalbų už socialdemokratų partiją. Kodėl, klausė jis savęs *Tagebuch,* kurį vėliau įdėjo į savo knygą *Sraigės dienoraštis (Tagebuch einer Schnecke),* kodėl jam atrodę svarbu keliauti po Miunsterio žemę ir Frankoniją ir šnekėti apie tokius nuobodžius dalykus kaip nuosavybės mokesčiai ir darbininkų teisė dalyvauti gamyklos valdyme *(Mitbestimmungsrecht)?* Pirma, todėl, – nors tai pareiškimas, vargu ar sukelsiąs žmonių entuziazmą, – kad jis esąs „socialdemokratas, nes socializmas be demokratijos man bevertis, o nesociali demokratija – tai jokia demokratija". Antra, todėl, kad jis manąs, jog demokratijos link žengiama priešrinkiminėse kovose, partijų pasitarimuose ir parlamente, ir ši pažanga esanti lėta, iš tikrųjų sraigės lėtumo. Rašytojai, kurie esti nekantrūs idealistai, turės šį faktą įsisąmoninti. Šiaip ar taip, tiesmukai pridūrė Grassas, – galbūt prisiminęs „linksmąjį Enzensbergerį", kuris rinkiminę kampaniją praleido Kuboje, be abejonės, samprotaudamas aukštesnėmis temomis, – „nemėgstu žmonių, kurie humanizmo sumetimais nori ištiesinti bananą".

Visuomenė ir spauda dėl intelektualų angažavimosi ne visuomet būdavo patenkinta, o neretai pasigirsdavo ir pikta kritika. Ypač už savo kišimąsi į politiką jos susilaukdavo Heinrichas Böllis, romanistas, pelnęs tarptautinį pripažinimą, ir ne vien už savo literatūrinės kūrybos vertę (1972 m. jis tapo Nobelio premijos laureatu), bet už savo, kaip tarptautinio PEN klubo prezidento, energingas pastangas ginti persekiojamus ir kalinamus intelektualus Sovietų Sąjungoje, Rytų Europoje ir Lotynų Amerikoje.

Böllio susirūpinimas grėsme individo laisvei krypo ne vien į tarptautinius reikalus. Kaip prozininkas, jis anksti pasirodė esąs nekompromisiškas visuomenės kritikas, ir tiek romanas *Biliardas pusę dešimtos,* tiek *Klouno akimis* piešė anaiptol ne patrauklų Federacinės Respublikos kylančios ekonomikos bumo paveikslą ir pabrėžė nacių bendraminčių sugebėjimą įsisprausti į naujosios demokratinės valstybės valdančiuosius sluoksnius. Romane *Klouno akimis* Böllio prasisiekėlių buržua paveikslai kandumu nenusileidžia Theodoro Fontane's romano apie Vilhelmo epochos imperiją *Frau Jenny Treibel* paveikslams; kažin ar taip buvo siekiama įsiteikti naujajai ekonominei grietinėlei ar katalikų bažnyčiai, – pastarąją jis ypač piktai kritikavo, kaip ir kitas katalikas Carlas Amery, kurio knygai *Die Kapitulation* jis parašė įžangą. Ankstesnių knygų įspūdžio nesušvelnino nė romanas *Grupinis portretas su dama (Gruppenbild mit Dame),* atnešęs Bölliui Nobelio premiją, nes šis perdėm katalikiškos moralės pasakojimas – tai moters kankinystės istorija, kurios herojė, išpažįstanti paprastas drąsos, atsakomybės, garbingumo ir meilės dorybes, patiria jas esant neveiksmingas žiaurioje ir subiurokratėjusioje visuomenėje, kuri tiki vien jėga, įtakingumu ir pinigais.

Tačiau audringiausią savo tėvynainių pasipiktinimą sukeldavo ne literatūrinė, bet visuomeninė Böllio veikla. Rašytojas pasibaisėjo, kai kairiųjų studentų ekscesai paskatino vyriausybę priimti vadinamąjį Radikalųjį dekretą *(Radikalenerlass),* uždraudusį priimti vyriausybinėn tarnybon asmenis, praeityje dalyvavusius veikloje, kurią galima apibūdinti kaip priešišką konstitucijai. Šį įstatyminį aktą Böllis laikė gėdingu ir veidmainišku, savotiška demokratinės visuomenės savižudybe. Esė „Radikalumas ir viltis"

jis klausė: „Koks būtų Federacinės Respublikos likimas, jei nebūtų buvę radikalų ir ekstremistų, kurie stengėsi ne asmeniškai praturtėti, bet pakeisti esamus santykius. Įsivaizduokime savo istoriją be studentų sąjūdžio, tarytum jo nė būti nebuvo – kokia suluošinta šiandien būtų mūsų švietimo sistema!"

Netgi kai kuriems žmonėms, kurie žavėjosi Bölliu ir laikė save liberalais, toks požiūris atrodė nesveikas ir ignoruojantis tą suirutę, kurią universitetuose sukėlė grupės, reiškiančios panieką paties Böllio vertybėms. Bet tai rašytojo nenuramino, ir savo įsitikinimą, kad represijos skatina represijas ir ilgainiui pakerta šaknis tos pačios visuomenės, kurią saugoti yra skirtos, jis dar tiesiau reiškė tada, kai iškilo teroristų ir prieš juos taikomų priemonių problema. Böllis iš pat pradžių buvo įsitikinęs, kad visuomenės isteriją kursto konservatyvioji spauda, siekianti atimti pilietines teises iš kiekvieno, kas bent iš tolo susijęs su veikla, apytikriai nusakoma kaip teroristinė; ir kai 1971 m. gruodį *Bild-Zeitung* antraštės paskelbė: BAADERIO–MEINHOF GAUJA ŽUDO TOLIAU! – ir dar tokiu metu, kai nebuvo tikrų įrodymų nei kad egzistuoja gauja, nei kad ji įvykdė žmogžudystę, – jis piktai pareiškė: „Tai yra grynas fašizmas, provokacija, melas ir purvas!" ir pareikalavo teisiniais draudimais apsaugoti viešąją nuomonę nuo tokio pobūdžio apgalvotos įtaigos. Vienintelis dalykas, kurio jis tuo pasiekė – tai užsitraukė ant savo galvos rėksmingą chorą šmeižtų, vadinusių jį terorizmo „šalininku", jo „dvasios tėvu" ir „talkintoju". 1974 m. žurnalas *Quick* rašė: „tokie Bölliai – blogiau negu Baaderio–Meinhof gaujos", o per Laisvojo Berlyno radiją kažkas kalbėjo: „Dirvą terorui parengia piktavalė dvasia tų, kurie pritaria šiuos siaubingus

dalykus darantiems žmonėms" ir kaip vieną pavojingiausių *sympatisanten* nedvejodamas minėjo Böllį.

Romanistas atsakė į tai daugeliu kalbų bei straipsnių, o efektingiausiai – trumpu romanu *Prarasta Katarinos Blum garbė* (*Die verlorene Ehre der Katarina Blum,* 1975), kurį nedelsdami ekranizavo Volkeris Schlöndorffas ir Margarethe von Trotta, talkinami paties autoriaus. Nors ši knyga apskritai ir priminė *Grupinį portretą su dama,* tai buvo veikiau ne romanas, o pamfletas, kaltinantis dešiniąją spaudą asmens pjudymu ir žmogaus teisių pažeidinėjimu. Knygoje pasakojama apie moterį, kuri savo bute praleidžia naktį su vaikinu, ieškomu policijos, nors ji to ir nežino. Dėl šio nekalto poelgio ji tampa policijos ir spaudos persekiojimo objektu, ir nuo šito jos negelbsti joks įstatymas, ji neturi jokios priebėgos; galiausiai, įvaryta į neviltį ir moraliai sugniuždyta, ji nušauna žurnalistą, kuris vadovavo jos pjudimui. Knyga ir filmas sukėlė sensaciją, ir nors po to asmeniški išpuoliai prieš Böllį nesiliovė, vis dėlto šie kūriniai palietė daugelio žmonių sąžinę ir pažadino naują suvokimą, jog vykstantis procesas vis labiau panašėja į gerai organizuotą konservatorių kampaniją prieš pilietinę ir intelektualinę laisvę, prisidengiant susirūpinimu valstybės saugumu. Tai buvo atoslūgio ženklas. 1978 m. dideliu tiražu visoje šalyje platinamas žurnalas *Stern* jau buvo perėjęs Böllio pusėn ir spausdino straipsnius apie tai, kokį pavojų pilietinėms teisėms kelia nauji saugumo metodai; o tais pačiais metais Filbingerio byla, apie kurią bus kalbama vėliau, diskreditavo grupes, rėksmingiausiai puolusias „šalininkus".

Böllis niekuomet nelaikė savęs politiniu rašytoju ir savo polinkiais bei talentu buvo artimesnis ne politiniams ak-

tyvistams Grassui ir Enzensbergeriui, o romanistui Martinui Walseriui, meistriškai ir skrupulingai preparuojančiam vokiečių viduriniosios klasės ydas ir silpnybes. Tačiau, būdamas krikščionis moralistas visuomenėje, jo įsitikinimu, linkusioje į blogį, jis jautėsi priverstas atskleisti šį blogį dažnai iliuzijų pilniems bei trumparegiams tėvynainiams ir nurodyti jo neišvengiamas pasekmes žmogui ir visuomenei. Kartais jis tai darydavo lakoniškai tiesmukai nelyginant policijos raporte, kaip antai *Katarinoje Blum;* kitais atvejais vaizdavo kraują stingdančias vizijas, kokia gali tapti Vokietija, jei tie, kurie tiki laisve, praras budrumą.

Tikrų tikriausias blogas pranašas Böllis buvo romane *Apgultis atsargos sumetimais (Fürsorgliche Belagerung),* makabriškame paveiksle visuomenės, įkalintos savo pačios baimių ir trumparegiško kliovimosi ją išvaduoti turinčia jėga, visuomenės, kurioje savininkų klasė savo laisvę patikėjusi juos saugantiems policininkams ir gyvena griežtai disciplinuotą, bedžiaugsmį gyvenimą, kur stebimas ir registruojamas kiekvienas jų žengiamas žingsnis, valgomas valgis, kiekvienas žmogiškas kontaktas ir telefono skambutis, kur įtarumas tapęs gyvenimo būdu, jaunatviško entuziazmo ir nediskretiškumo protrūkiai sužlugdo žmonių karjeras, o santykiai tarp kartų pasižymi abipusiu nesupratimu, protarpiais – netgi iracionalia neapykanta. Šią visuomenę glaustai nusako vieno Böllio personažo patirtis. Jis

> sėdėjo autobuse, vykstančiame iš Kelno į Hubreicheną ir skaitė knygą *Castro kelias*, sėdėjo sau tykiai ir nė nepastebėjo, kaip žmonės aplink jį skaitė laikraščius su pasakojimais apie Bewerlöho [teroristų nužudyto verslininko] mirtį, ir staiga, kažkur netoli Hurbelheimo, jį nugąsdino autobuse stojusi mirtina

tyla, o pakėlęs akis pamatė, kad visi stebeilija į jį, tyliai ir su neapykanta, ir į jo knygą, be žodžių, lediniais ir nuožmiais žvilgsniais, „tarytum jie tuoj tuoj ims ir pasmaugs mane", ir jis persigando, tikrai persigando ir vos neprisišlapino į kelnes iš baimės ir išlipęs Hurbelheime nukulniavo visą likusį kelią pėsčias. Dabar jam magėjo ištrūkti, paprasčiausiai smukti lauk, visiškai nesvarbu kur. Bet kur, kur galima skaityti knygas, netgi autobuse, ir nepatirti šitokio išgąsčio.

Böllio akimis, tas autobusas esąs tai, kuo Federacinei Respublikai grėsė pavojus tapti tomis dienomis, kai antiteroristinė kampanija pasiekė aukščiausią tašką, ir kol padėtis tokia, visi laisvę mylintys žmonės privalą būti budrūs ir užsiangažavę, o ypač nepriklausomi šalies rašytojai.

III

Priešingai negu romanas, drama visuomet, jau nuo Schillerio laikų, buvo suprantama kaip socialinį tikslą turįs žanras. Iš tikrųjų Schilleris neabejodamas apibūdino teatrą kaip moralinę instituciją, „bendrą kanalą, kuriuo išminties švytėjimas perduodamas iš inteligentiškosios, viršesniosios visuomenės dalies ir švelniais srautais sklinda po visą valstybę". Teatras esąs skirtas ne vien teikti pramogą, bet turįs ir mokyti, teisingai parodydamas gyvenimo scenas ir žmonių konfliktus bei aistras, ar bent jau taip, kad priartintų supratimą. Pats Schilleris laikėsi šio principo savo socialinėse dramose ir istorinėse pjesėse, kurių daugelis kreipė žvilgsnį į viliojamą ir pražūtingą valdžios poveikį žmonių gyvenimui; tą pačią temą gvildeno ir tokie žymūs jo pasekėjai kaip Georgas Büchneris, Friedrichas Hebbelis, Gerhartas Hauptmannas, Frankas Wedekindas ir XX a. 3-iojo dešimtmečio dramaturgai ekspresionistai.

Tačiau svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad, nepaisant vokiečių dramos po 1945 m. ryškumo ir įvairovės – o britų kritikas Kenas Tynanas 1964 m. rašė, kad šiuolaikinis vokiečių teatras geriausias pasaulyje, – visuomeninės atsakomybės tradicija nebuvo visiškai išlaikyta, ir daugelio Vakarų Vokietijos teatrų scenose, užuot mokius ir auklėjus žiūrovą, buvo siekiama sensacijos arba efekto, žeidžiančio publikos vertybes ir jautrias vietas, *Publikumsbeschimpfung*, kaip vieną savo pjesę 1969 m. pavadino Peteris Handke. Nemažu mastu tuo buvo pagrįsta ir Vakarų Vokietijos teatrų organizacija. Iš tradicijos ir dėl pokario pertvarkymų čia teatrų neslėgė tokie komerciniai suvaržymai kaip daugumą Anglijos ir Jungtinių Valstijų teatrų. Jų gebėjimas išgyventi nuo vieno sezono iki kito tiesiogiai nepriklausė nuo žiūrovams teikiamo pasitenkinimo, nes didžiuma jų pajamų plaukė iš subsidijų ir sezoninių bilietų. Vienoje apžvalgoje 1969 m. balandį *Times Literary Supplement* pranešė, jog Rytų ir Vakarų Vokietijos drauge turi apie 150 teatrų, kuriuose per metus apsilanko 60 milijonų žiūrovų. Vidutiniškai teatras išplatindavo beveik 20 000 bilietų visam sezonui, ir kiekvienas parduodamas bilietas būdavo subsidijuojamas maždaug vienu svaru sterlingų. Tokia padėtis turėjo gal ir šiokį tokį sveiką poveikį: teatrų *Intendanten* (direktoriams), režisieriams ir scenografams nereikėjo pataikauti publikos skoniui; bet pernelyg dažnu atveju Vakarų Vokietijoje tai kurstė jų įsitikinimą, jog geriausią reputaciją susikursi stengdamasis būti stulbinamai kitoks negu kiti. Kadangi daugumas teatrų turėjo tą patį penkių šešių dešimčių pjesių repertuarą ir jas kas tam tikrą laiką kartodavo, tai būdavo akcentuojami nauji pastatymai, turėję daryti įspūdį kritikams savo originalumu ar akiplėšiškumu.

Niekas neturi teisės prieštarauti naujoms senų pjesių interpretacijoms. Fritzas Kortneris sukūrė Shakespeare'o Šeiloko interpretaciją, ir pradžioje tai buvo teatrinio meno triumfas; pražūtinga buvo tai, kad jis atkakliai ją kartojo visai nekeistą iki pat savo karjeros pabaigos. Kita vertus, galima pamatuotai tikėtis išvysti naujas ištikimybės autoriaus sumanymui ir tekstui versijas, bent jau taip manoma. Vakarų Vokietijos teatre toks lūkestis visuomet buvo pagrįstas. Tenai vyko ne kas kita kaip begėdiškas manipuliavimas klasika.

Su Schilleriu taip dažnai būdavo šitaip elgiamasi, kad buvo galima įtikėti, jog režisieriai keršijo savo mokytojams už tai, kad juos vertė mokytis mintinai ištraukas iš *Marijos Stiuart* ir *Don Karlo*. 1966 m. Curtas Riessas taip rašė apie Peterio Zadeko *Plėšikų* pastatymą: „atlikėjai dėvėjo tokius kostiumus ir kaukes, lyg norėtų pasišaipyti iš vaizduojamų personažų. Amalija buvo visiškai *kitschisch*, Karlas – atvykėlis iš Laukinių Vakarų, Fricas iš Holivude sukurto siaubo filmo. Negana to, jų ir plėšikų laikysena tarytum bylojo: „Žiūrėkit, koks kvailas buvo Schilleris! Ir argi ne smagu tatai iškelti aikštėn!" Fonas <...> tikras amerikietiškas komiksas pramaišiui su reklaminiais skelbimais. Taigi Schilleris – ne tik komiškas, bet dar ir šokiruotojų iš Laukinių Vakarų pirmtakas!"

Hansguntheris Heymas, statydamas *Vilių Telį* dar labiau iškraipė pjesės veikėjus ir siužetą. Schillerio dramoje Štaufacheris ir jo draugas Atinghauzenas yra patriotai, geidžiantys išvaduoti savo šalį iš austrų tironijos, o Telis – paprastas žmogus, nenorįs veltis į jų planus, bet stoti į kovą jį sukursto sadisto austrų gubernatoriaus Geslerio elgesys, – šis ne tik siekia jį pažeminti, bet dar ir verčia rizikuoti sūnaus gyvybe. Heymo pastatyme Gesleris – tai

simpatingas senosios mokyklos ponas, priverstas užsikrauti atsakomybę už politiką, kuriai jis pats nepritaria; Telis yra asocialus mužikas; Štaufacheris ir Atinghausenas – visuomenės grietinėlės atstovai, mėginantys apmulkinti mases, o jų garsioje priesaikoje Riultyje skamba nacionalsocializmo gaidelės.

Schilleris nebuvo vienintelis šitaip traktuojamas autorius. Goethe's *Tasso,* pjesę apie tai, kaip literatui esti sunku prisitaikyti prie normalios visuomenės, Peteris Steinas pavertė pjese apie neurotiką; Goethe's tekstas ten buvo perdirbtas, kad atitiktų režisieriaus sumanymą, o visas eksperimentas atrodė skirtas išimtinai vien suduoti smūgį Vokietijos didžiausiam poetui, nors šito priežastys ir liko neaiškios. Heinricho von Kleisto *Princas Frydrichas von Homburgas,* parodytas Hamburgo Deutsches Schauspielhaus 1978 m. Berlyno teatrų festivalyje, vyko scenoje, primėtytoje bulvių (galbūt VDR režisierių Manfredo Karge's ir Matthiaso Langhoffo norėta perteikti įspūdį, jog didžiojo kunigaikščio dvaras buvo primityvus ir kaimiškas ūkelis, nors taip, aišku, nebuvo), režisieriai iš teksto buvo išbraukę ištisas vietas, nušviečiančias santykius tarp kunigaikščio ir jo dvariškių, ir netikėtai pakeitę pabaigą, priversdami herojų išprotėti.

Netgi Shakespeare'as, kuris angliškai kalbančiame pasaulyje buvo, galima sakyti, neliečiamas jau nuo nemirtingojo Bowdlerio laikų, Vokietijoje tokiu imunitetu nepasižymėjo ir, kaip vienas iš *„unser Klassiker",* patyrė visokiausių įmanomų akibrokštų. Zadeko *Akis už akį* vaidinę aktoriai dėvėjo džinsus ir mini sijonėlius, o du iš jų stovėjo ant galvų ant kėdžių; pastatymu, kuris remėsi pjesės proziniu vertimu, neturinčiu nė pėdsako Shakespeare'o kalbos, buvo mėginama perteikti žiūrovams tai, ką, re-

žisieriaus supratimu, būtų turėjęs pasakyti poetas. To paties režisieriaus Otelas, pastatytas 1976 m. Hamburge, protagonistą vaizdavo kaip barbarą maniaką, o Dezdemoną – kaip paprasčiausią prostitutę; ji net dalyvavo lesbinėj scenelėj su tarnaite, šiaip slampinėjo po sceną įvairiausiais kostiumais pradedant balta vakarine suknele ir baigiant bikini ir galop buvo skrupulingai žudoma Grand Guignolio* vertoje scenoje, kuri publiką išvedė iš pusiausvyros ir sukėlė vieną stambesnių *Theaterskandal*. Alfredo Kirchnerio 1978 m. *Audros* pastatyme Berlyno Schillerio teatre Prosperas vaikštinėjo pasipuošęs duksliom kelnėmis su petnešomis, panašesnis ne į burtininką, bet į Amerikos imperializmo žvalgą, o žiūrovai buvo skatinami laikyti Kalibaną tikruoju kūrinio herojumi.

Šiais niūrokais pavyzdžiais nesiekiama ištrinti iš atminties kitų nepriekaištingų klasikos pastatymų – pavyzdžiui, Ernsto Schroederio 1970 m. režisuoto *Faustas: Antra dalis* Schillerio teatre bei Friedricho Beyerio Lessingo *Mina fon Barnhelm* Hamburgo Thalia teatre 1979 m., – tačiau daugiausia dėmesio susilaukdavo šokiruojantys spektakliai, ir kaip tik jie nukreipdavo šalin energiją, kurią gal būtų buvę galima sutelkti į kitus teatrinius tikslus. Šiuo požiūriu verta atkreipti dėmesį į tai, kad kitaip negu to pat meto romanas, teatras negalėjo pasigirti nei nacistinės praeities apmąstymu, nei dėmesiu nūdienos socialinėms problemoms.

Sunku pasakyti, kodėl vokiečių dramaturgai buvo nelinkę išbandyti plunksnos pjese apie Hitlerį arba gyvenimo Trečiajame Reiche aktualijas, arba 1944-ųjų liepos 20 die-

* Lėlių teatro veikėjas, pasirodęs kraupiose ir melodramatiškose pjesėse. *(Vert. past.)*

nos suokalbį. Vokiečių kinematografininkai šia kryptimi šį tą nuveikė – išsyk prisimeni Alfredo Vohrerio įspūdingą Hanso Fallada'os *Žmogus miršta vienas (Jeder stirbt für sich allein)* versiją, kurioje pagrindinius vaidmenis atliko Hildegard Knef ir Carlas Raddatzas*, – bet teatro eksperimentai tokio užmojo neturėjo ir, keista, daugiausia ateidavo iš užsienio. Tiek Brechto *Trečiojo Reicho baimė ir nedalia (Furcht und Elend des Dritten Reiches)*, tiek *Arturo Ui* buvo parašyti tremtyje ir didelio pasisekimo neturėjo, nes buvo sukurti neperpratus nacių sistemos sąlygų. Carlo Zuckmayerio *Velnio generolas (Des Teufels General)*, parašytas Vermonte per karą ir Vokietijos sceną pirmąsyk išvydęs 5-ojo dešimtmečio pabaigoje, jaudinamai, bet dirbtinai vaizdavo Trečiojo Reicho *la dolce vita* bei konfliktą tarp SS ir senosios mokyklos karininkijos; o šio autoriaus pasipriešinimo drama *Giesmė liepsnojančioje krosnyje (Der Gesang im Feuerofen)* pernelyg simbolinė, kad atkurtų gyvą nacizmo patirtį. Paveikiausią 6-ojo dešimtmečio pjesę nacizmo tema, *Anos Frank dienoraštį* (1956), parašė amerikiečiai Frances Goodrich ir Albertas Hackettas, o sukrečianti drama apie antisemitizmą, Maxo Frischo *Andorra* (1961), apie kurią kalbėta anksčiau, priklauso šveicaro plunksnai.

Pirmasis bandymas nuodugniai perteikti nacistinį laikotarpį, t.y. kalbėti apie tikrus įvykius ir tikrus žmones, buvo trisdešimtmečio Rolfo Hochhutho *Deputatas (Der Stellvertreter)*, kurio premjera, režisuota Erwino Piscatorio, įvyko Berliner Volksbühne teatre 1963 m. Piscatorio karjera jau ėjo į pabaigą – jis buvo politinio teatro pionierius

* 1981 m. šis kūrinys vis dėlto pasiekė sceną – pagal jį Peteris Zadekas pastatė miuziklą. Jį pasižiūrėjęs Rolfas Michaelis rašė: „Šitas miuziklas, paremtas romanu apie pasipriešinimą, ne seksualine, bet politine prasme yra nešvankus". *(Aut. past.)*

Veimaro laikotarpiu ir žymiai paveikė Bertolto Brechto ir kitų dokumentinę ir epinę dramą, – tačiau jis entuziastingai griebėsi Hochhutho pjesės, pareiškęs, jog tai – vienas iš nedaugelio kūrinių, tikrai prisidedančių prie to, ką žmonės pastaruoju metu ima vadinti „praeities pamokomis", – pjesė, turinti pakankamai drąsos garsiai ištarti vardus ir atsakomybę už blogus darbus priskirti tiems, kurie juos darė, o svarbiausia, tai „istorinė drama, kaip ją suprato Schilleris."

> Kaip ir Schillerio dramose, joje individas regimas kaip veikianti jėga, kuri savo veikla įkūnija idėją; jis yra laisvas tą idėją įkūnyti, laisvas suvokti „kategorinio", tai yra, moralinio ir žmoniško veiksmo būtinumą. Ši laisvė – laisvė, kurią turi kiekvienas ir kurią kiekvienas turėjo nacizmo metais, – turi būti mūsų išeities taškas, jei norime pasisavinti praeitį. Šią laisvę neigti reiškia neigti kaltę, kurią kiekvienas žmogus prisiima, nepasinaudodamas savo apsisprendimo laisve priešintis nežmoniškumui.

Tai pakankamai adekvatus Hochhutho filosofijos apibendrinimas. Kaip 1979 m. rašė Hansas Mayeris, pjesės autorius nenorėjo susitaikyti su tokia padėtim, kokią kartą nusakė dramaturgas Friedrichas Dürrenmattas: „mūsų amžiaus klounadoje, šiame baltosios rasės puolime jau nebėra žmonių, kurie būtų kalti ar atsakingi. Niekas nieko negalėjo padaryti, nors ir nenorėjo, kad tai įvyktų." Hochhutho supratimu, nėra tragedijos be už ją atsakingų veikėjų ir moralinio konflikto, tad jis ir ėmė rašyti istorinę dramą turėdamas tai galvoje. Deja, jis taip atsidėjęs rinko dokumentinę medžiagą savo teiginiams pagrįsti, kad apleido draminę konstrukciją, jo pjesės būdavo tokios ilgos, kad statant tekdavo jas negailestingai iškarpinėti ir šitaip neišvengiamai rasdavosi iškraipymų. Pjesėje *Deputatas*, dramine forma pasakojusioje apie nacių vykdytą Europos

žydų naikinimą, jų išnaudojimą dėl vokiečių ekonominių interesų ir karo meto popiežiaus Pijaus XII nesugebėjimą pasmerkti šį baisų nusikaltimą, iškarpius dalį teksto tapo sumenkinta kitų atsakingų pusių kaltė ir perdėtai pabrėžta pasyvi popiežiaus pozicija.

Nepaisant šios silpnybės, o gal kaip tik dėl jos, pjesė turėjo milžinišką pasisekimą scenoje ir sukėlė šio žanro eksperimentų lenktyniavimo bangą, nors nė vienas iš vėlesnių bandymų – nei Heinaro Kipphardto *In der Sache J. Robert Oppenheimer* (1964), nei jo drama apie Eichmanną *Joel Brand* (1965), nei Peterio Weisso *Tardymas* (*Die Ermittlung,* 1965) ir paties Hochhutho pjesė apie Antrąjį pasaulinį karą *Kareiviai* (*Soldaten,* 1967) – nė iš tolo neprilygo *Deputato* triumfui. Tiesą sakant, dalis jų iš pažiūros buvo sumanyti ne tiek mėginant susidoroti su nacistine praeitimi, kiek nustumti kaltės naštą ant kitų pečių arba įrodyti (kaip buvo daroma Peterio Weisso *Vietnamo diskurse,* 1968 m.), jog 1945-ųjų nugalėtojai sugebėjo vykdyti ne menkesnius negu naciai karo nusikaltimus.

7-ojo dešimtmečio pabaigoje, kai prasidėjo neramumai universitetuose, susidomėjimas nacistine praeitimi ėmė silpti ir visuomenės sąmonėje, ir teatre. Bet besibaigiant kitam dešimtmečiui padėtis pakito – daugeliui žmonių ėmė kelti nerimą, jų akimis, grėsmingi augančios konservatyvios reakcijos požymiai ir potencialus pavojus pilietinėms teisėms. Bundestage pasigirstą raginimai įstatymiškai nustatyti nacizmo laikotarpiu įvykdytų nusikaltimų ribas, gresianti perspektyva, jog bus išrinktas pats konservatyviausias, koks tik įmanoma, Bundestago prezidentas, ir atkaklūs reikalavimai išplėsti *Radikalenerlass* ir pradėti dar nekompromisiškesnę kampaniją prieš terorizmą kai kuriuos žmones įtikino, kad 1933-ieji nėra taip jau nutolę, kaip jų manyta,

ir kad Boną vis dar gali ištikti Veimaro likimas. Šios nuotaikos įkvėpė dvi pjeses apie nacizmą, įrodžiusias, jog vokiečių teatras vis dar geba būti tuo, kuo jis turėjo būti Schillerio įsitikinimu.

Politinio spektro dešinėje balsingiausias veikėjas buvo Hansas Filbingeris, Krikščionių demokratų sąjungos narys ir Badeno-Viurtembergo ministras prezidentas, įžvalgus politikas, apie kurį dažnai būdavo šnekama kaip apie būsimą Respublikos prezidentą. Filbingeris įnirtingai kritikavo socialdemokratų partijos Rytų politiką ir jų nesugebėjimą susidoroti su teroristais taip griežtai, kaip jis manė reikėtų; jis buvo universitetų priešas ir laikė juos terorizmo ir ardomosios veiklos atspirties vieta; ir jis buvo negailestingas moralinis cenzorius, greta kitų dalykų Štutgarto Staatstheater režisierių Clausą Peymanną pavadinęs politiškai bei moraliai nepriimtinu ir privertęs teatrą atleisti jį iš pareigų. Dėl ironiško likimo posūkio ir patsai Filbingeris gavo atsisveikinti su savo portfeliu dar anksčiau už Peymanną: tatai atsitiko spaudoje staiga pasirodžius skelbimui, jog Hochhuthas parašęs naują pjesę. Šįsyk jis prabilo apie teisininkus nacizmo metais, ir būtent apie tuos, kurie tarnavo teismo procesų teisėjais ginkluotosiose pajėgose. O iš tikrųjų pjesė buvo paremta kruopščiai dokumentuota Hanso Filbingerio byla, – byla teisėjo, ėjusio šias pareigas paskutinėmis karo dienomis ir pasmerkusio mirčiai jauną jūreivį Walterį Grögerį tariamai už dezertyravimą; nuosprendis vėliau buvo įvykdytas.

Hochhutho *Teisininkai (Juristen)*, iliustravę autoriaus įsitikinimą, jog „rašytojai privalo suteikti balsą savo tautos nešvariai sąžinei, nes politikų sąžinė juk visuomet tokia švari", – pabaigė Hanso Filbingerio karjerą. Tai nebuvo

itin gera pjesė ir prieš pastatant ją reikėjo smarkiai perdirbti ir sutrumpinti, tačiau jos poveikis tapo juntamas dar gerokai prieš pjesei pasiekiant sceną. Kur kas paveikesnį filbingeriško mentaliteto draminį komentarą pateikė vienas iš Peymanno bendradarbių Štutgarto teatre Thomas Bernhardas, parašęs pjesę *Prieš atsistatydinimą (Vor dem Ruhestand)*. Ji turėjo paantraštę – „Vokiečių sielos komedija", – kuri ne vienam ją išvydusiam galėjo sukelti rūpestį. Istorija, apytikriai paremta Čechovo *Trimis seserimis,* pasakojo apie brolį ir dvi seseris, kurie gyvena vieni ir svajoja apie prarastą rojų – Trečiąjį Reichą. Kartą per metus, per Himmlerio gimtadienį, brolis apsivelka esesininko uniformą ir jie susirengia sau iškilmių vakarą, žiūrinėja išblukusias fotografijas, o retsykiais brolis ir vyresnioji sesuo pakankina jaunylę, invalidę, prirakintą prie vežimėlio, kuri skaito knygas bei laikraščius ir todėl progai pasitaikius gali būti laikoma priešе: išties tarsi koncentracijos stovyklos kalinė ji nukerpama ežiuku ir kitaip skriaudžiama. Protarpiais, kai į šią atminties šventę prasiskverbia tikrovė, jie sako sau, jog artinąsis jų laikas. „Mes dabar turime *Bundespräsident* [Karlą Carstensą], kuris buvo nacionalsocialistas", – sako vyresnioji sesuo. „Na, štai! – atsiliepia brolis. – Tai rodo, kaip toli mes šiandieną esame vėlei pažengę <...> ir turime visą pulką kitų politikų, kurie yra buvę nacionalsocialistai!"

Taigi Vakarų Vokietijos teatras nebuvo abejingas savo pareigoms praeičiai, nors jo užsiangažavimas čia reiškėsi pavieniais pavyzdžiais ir nedavė jokio išties įspūdingo teatrinio meno kūrinio. Kitos politinės temos buvo dar mažiau vaisingos. Buvo galima tikėtis bent šiokio tokio dėmesio padėčiai kitoje Vokietijoje, toms slegiančioms politi-

nėms sąlygoms, kuriomis buvo priversti gyventi jų tautiečiai vokiečiai, ir intelektualų persekiojimui VDR. Vienintelis dėmesio vertas mėginimas atsiliepti į šias problemas buvo subtili ir gudriai argumentuota Günterio Grasso pjesė *Plebėjai repetuoja sukilimą* (*Die Plebejer proben den Aufstand,* 1966). Grassas vaizduoja, kad 1953 m. birželio 17 d., kai Rytų Berlyno, Merseburgo, Halės, Leipcigo, Magdeburgo ir kitų miestų darbininkai sukilo protestuodami prieš augančias gamybos normas, jų sąjungų paralyžavimą ir vis didėjantį komunistinės sistemos represyvumą, – tuo metu Bertoltas Brechtas repetavo Shakespeare'o *Koriolaną* Rytų Berlyne, Theater am Schifferdamm. Darbininkų delegacija ateina pas jį prašyti, kad jis parašytų už juos manifestą. Užuot sutikęs dramaturgas žaidžia su jais žodžių žaidimėlius ir mėgina panaudoti jų agitacijas saviems – dramaturgijos – tikslams. Padėties rimtumą jis suvokia tik po to, kai sovietų tankai įsibrauna į miestą, o tada – jau per vėlu.

Šia pjese Grassas atidavė duoklę Birželio 17-ajai – įvykiui, pasak jo, ilgainiui praradusiam savo tikrąją prasmę ir tapusiam bereikšme švente, paženklinta „tuščiais buteliais, popieriais nuo sumuštinių, alaus patiestais ir tikrais negyvėliais, nes šventadieniais eismas pareikalauja papildomų aukų dividendų". Be to, tai buvo argumentas ryžtingesniam vokiečių menininkų politiniam užsiangažavimui. Iš dramaturgų jis neištraukė aiškesnio atbalsio. Be anksčiau minėtų išimčių, 7-ojo dešimtmečio pabaigoje ir 8-ajame dešimtmetyje vokiečių teatras ne ką tegalėjo pasiūlyti iš politinės dramos ar socialinės kritikos. Tokie dramaturgai, kaip jau anksčiau minėtas Bodo Straussas, laikėsi pažiūrų, labai artimų absurdo teatrui, kurio banga

nuvilnijo 6-ajame dešimtmetyje: jie tarytum geidė pasakyti, jog gyvenimas toks beviltiškas, kad net neverta apibrėžinėti spręstinų problemų.

IV

Vokietijos Demokratinėje Respublikoje tokie dalykai nebuvo leidžiami, – čia literatūra buvo suvokiama ne vien kaip tam tikra socialinė funkcija, bet kaip instrumentas, padedantis siekti naudos visuomenei. Ir jei jau kam tekdavo privilegija būti rašytoju, iš jo būdavo tikimasi, kad jis panaudos savo talentą patobulinti visuomenei ir pagerinti savo tėvynainių gyvenimui. Vos pasibaigus Antrajam pasauliniam karui šitokiam iššūkiui negalėjo likti abejingi daugelis vokiečių menininkų ir ne vienas solidžios reputacijos rašytojas, be jokių sunkumų galėjęs padaryti pelningą karjerą Vakarų Vokietijoje, vietoj jos pasirinko socialistinę Vokietiją. Ir tik paskui jie suprato, kad didelė garbė būti socialistiniu rašytoju kartu nesuteikia laisvės rinktis savo angažavimosi pobūdį ir formą ar teisės reikalauti, kad būtų gerbiami jų amato estetiniai kanonai. Labai gerai, kad partijos vadovybė kalbėjo taip, kaip 1971 m. pasakė Erichas Honeckeris: „Jei išeities tašku renkiesi tvirtą socialistinę poziciją, literatūros ir meno srityje negali būti jokių tabu". Bėda ta, kad literatūros tarybose ir komisijose visuomet sėdėdavo kiti pareigūnai, linkę įžiūrėti, jog štai formulavimo būdas, stilistinė priemonė ar siužeto posūkis nėra tikrai socialistinis, o jei atkakliai jį naudodavai, galėjai laukti, kad tau bus uždrausta spausdinti ar statyti savo kūrybą, būsi pašalintas iš Rašytojų sąjungos ar, blogiausiu atveju, net ištremtas iš šalies. Nuo pat pir-

mųjų VDR dienų tarp jos biurokratų ir rašytojų vyko atvira kova.

Nereikia nė sakyti, jog tie dusinamai veikė naujų talentų augimą ir kūrybingumą. Pirmaisiais pokario metais literatūra buvo griežtai reglamentuota, įvesta valstybinė bibliotekų, leidyklų, knygynų ir teatrų kontrolė ir įteisintas stilistikos kanonas rašytojams. Paskelbtas karas formalizmui – t. y. bet kokiam simboliniam, stilizuotam ar pernelyg pabrėžiančiam formą, o ne turinį raiškos būdui; priimtinu metodu paskelbtas socialistinis realizmas, kurį sovietinės kultūros vadas Andrejus Ždanovas kadaise apibrėžė kaip principą, teigiantį, jog „meninio vaizdo tikroviškumas ir istorinis tikslumas turi būti jungiamas su siekimu ideologiškai perauklėti darbo liaudį ir ugdyti ją socialistiškai". Praktiškai, kaip netrukus tapo akivaizdu, tatai reiškė begalinį srautą romanų apie gyvenimą gamyklose ir laukuose, kur visada buvo sprendžiama problema, ar bus įvykdytos normos ir ar socializmas toliau sėkmingai plėtosis. Kitokia literatūrinė kūryba nebuvo skatinama.

Šių taisyklių privalėjo paisyti netgi tokie iškilūs rašytojai kaip Anna Seghers, žymiausia Rytų Vokietijos romanistė, ir Bertoltas Brechtas, kurio 1948 m. sprendimas apsigyventi Rytų Vokietijoje buvo išgarsintas kaip faktas, įrodantis socialistinės kultūros pranašumą prieš buržuazinę. Seghers visad įtariai žiūrėjo į įteisintas literatūrines normas, o 4-ojo dešimtmečio pabaigoje garsiajame ginče su Georgu Lukácsu gynė liberalią realizmo sampratą, leidžiančią menininkams eksperimentuoti su naujomis raiškos formomis. Bet jai nepakako tvirtumo stoti prieš kietakakčius Vieningosios socialistų partijos biurokratus, ir nei iš pat pradžių, nei vėliau ji nesipriešino jų „ukazams". Jos kapituliavimą liūdnai liudija romanas apie 1953 m.

birželio 17-osios sukilimą *Pasitikėjimas (Das Vertrauen)*, kuriame įsigudrinta visiškai nepastebėti tokių apčiuopiamų realijų kaip nepakeliamos sąlygos, vedusios prie šių neramumų, o pastarieji vaizduojami kaip kontrrevoliucijos apraiškos, panašios į admirolo Kolčako vadovaujamą akciją po 1917-ųjų bolševikinės revoliucijos, ir taip pat inspiruotos kapitalistinių Vakarų.

Brechto vargus su partija puikioje dramaturgo biografijoje aprašė Martinas Esslinas. Nuo pat pradžių jam buvo daromas spaudimas atsisakyti savo garsiojo epinio stiliaus. Kai 1951 m. jis pastatė Maksimo Gorkio *Motiną*, vienas Vieningosios socialistų partijos Centro komiteto narys skundėsi, esą spektaklis stokojąs realizmo, istorinio autentiškumo ir politinės nuovokos; o jo opera *Lukulo teismas* su Paulio Dessau muzika išprovokavo nuožmų partinio organo *Neues Deutschland* išpuolį, kuriame jis apkaltintas ne tik socialistinio realizmo principų pažeidimu, bet ir „atkritimu į abejones ir silpnumą", – pakankamai rimtas kaltinimas, kad paskatintų Brechto bendražygius valdžiai numaldyti parašyti propagandistinio šlamšto veikalą – chorinę kantatą jaunimo grupėms *Pranešimas iš Hernburgo.* Iki pat mirties 1956 m. Brechtas vis būdavo plakamas partinės spaudos, kuri kartkartėmis imdavo grasinti uždarysianti jo teatrą, – kaip antai po Goethe's *Ur-Faust* pastatymo, kai Brechtą kaltino pesimizmu, pagarbos vokiečių kultūrai stoka ir tyčiojimusi iš vokiečių liaudies dainos. Jo garbei galima pasakyti, kad dėl jam daromo spaudimo jis niekuomet iš esmės neaukojo savo meninių principų, tačiau neišvengė žeminančių pareiškimų apie ištikimybę režimui, kurio turėjo nekęsti; toks, pavyzdžiui, buvo klusnumo pareiškimas po 1953 m. birželio 17-osios kruvinų represijų.

Nors per tolesnius metus po 1953-iųjų tarp rašytojų būta augančio nepasitenkinimo ženklų, stalinistiniai literatūros kriterijai prarado jėgą tik 1956 metais, įvykus XX Sovietų Sąjungos KP suvažiavimui. Laikotarpis, sveikintas kaip „atšilimas", taip ir neatnešė nieko daugiau kaip tik šiek tiek didesnę laisvę rinktis tematiką (nebereikėjo rašyti gamybinių romanų ir staiga pasipylė knygos apie Antrąjį pasaulinį karą, tarp jų ir ilgai nenublankęs Rytų Vokietijos bestseleris, Bruno Apitzo romanas apie koncentracijos stovyklas *Nuogas tarp vilkų (Nackt unter Wölfen).* Tačiau partija nebuvo pasirengusi toleruoti jokios didesnio masto intelektualinės laisvės, o maištas Vengrijoje ir neramumai Lenkijoje nuteikė ją dar priešiškiau. O kai profesorius Hansas Mayeris parašė apžvalgą „Mūsų literatūros būklė", kur sugretino to meto skurdumą ir liguistumą su Veimaro laikotarpio laimėjimais, buvo uždrausta ją skelbti, o žurnalui *Der Sonntag* ją išspausdinus autorius tapo piktos prieš jį asmeniškai nukreiptos kampanijos objektu, ir po kiek laiko nutarė, jog protingiausia bus persikelti į Vakarus.

Partiniuose sluoksniuose pradėta suvokti, kad nuolatiniai partijos ir žymiausių šalies rašytojų bei kritikų pažiūrų skirtumai nebūtų sveikas reiškinys, ir 1959 m. vadinamojoje Bitterfeldo konferencijoje buvo žengtas pirmas žingsnis šiai prarajai įveikti. Buvo pripažinta, jog sovietiniai modeliai paseno, o visa tai, kas per pastaruosius dešimt metų VDR buvo pateikiama kaip literatūra, neatitinka jokių reikalavimų, ir visų bendra užduotimi paskelbtas sukūrimas tokios tautinės literatūros, kuri įkvėptų pagarbą tiek tėvynėje, tiek užsienio kraštuose. Paskelbus *motto*: „Drauge! Griebkis plunksnos! Tu reikalingas socialisti-

nei tautinei kultūrai!", rašytojai buvo paraginti imtis šiuolaikinio VDR gyvenimo problemų.

Šis raginimas sulaukė teigiamų atbalsių ir per 7-ąjį dešimtmetį VDR literatūra pasiekė brandos amžių. Įdomu tai, kad prie to prisidėjo 1961 m. rugpjūtį pastatyta Berlyno siena: ji atkirto intelektualus nuo Vakarų ir literatūrą padarė šeimyniniu ūkiu, reikalu *„unter uns"*. Kad ir kaip ten būtų, gana reguliariai pasirodydavo tikros knygos, o nebe pritemptos ideologinio įkarščio apraiškos, – tai Christos Wolf *Maskvos novelės* ir *Perskeltas dangus*, Johanneso Bobrowskio *Sarmatų laikai* ir *Levino malūnas*, Stefano Heymo *Andreaso Lenzo popieriai*, Jakovo Lindo *Jokūbas melagis*, – ir pasaulis gavo nustebti supratęs, kad VDR esama išties gerų poetų – Stephenas Hermlinas, Peteris Huchelis, Christa Reinig, Günteris Kunertas ir kiti.

Tačiau ši regimybė, jog žengiama laisvesnės, o todėl ir geresnės literatūros kryptimi, buvo apgaulinga. Kultūros globėjai niekados neprarasdavo budrumo rūpestingai ieškodami nukrypimų nuo linijos, ir jei vieno rašytojo darbai šiandien būdavo giriami, jis negalėjo būti ramus, kad rytoj jo neims atakuoti. Populiarumas laikytas įtartinu požymiu ir dažnai patraukdavo atidesnį tiriantį žvilgsnį bei kritiką. Tokiu būdu didžiausią oficialiosios kritikos nerimą sukėlė Christa Wolf, rašytoja, kuriai geriau nei kuriam kitam jos meto prozininkui pavyko pavaizduoti skausmingą savirealizacijos procesą socializmo sąlygomis, procesą, kuris, jos nuomone, reikalavo sąžiningumo, aistringo mąstymo laisvės ir „vilties principo", kaip jį įvardijo Ernstas Blochas; 1969 m. gegužės mėn. Rašytojų suvažiavime nuskambėjo dogmatiška jos romano *Nachdenken über Christa T.* (*Apmąstymai apie Christą T.*) kritika, apkaltinusi ją subjektyvumu,

dviprasmiškumu ir nesugebėjimu deramai atskleisti to, kad socialistinės asmenybės laimė – produktyvi kolektyvinė veikla.

Su Peteriu Hacksu partija elgėsi dar drastiškiau. Šis talentingas dramaturgas, 1958 m. emigravęs iš Vakarų Vokietijos, po dvejų metų gavo Rytų Vokietijos Meno akademijos Lessingo premiją už pjesę *Lobosico mūšis (Die Schlacht bei Lobositz),* o jo *Sansusi malūnininkas* (*Der Müller von Sanssouci,* 1958) turėjo didelį pasisekimą. Tačiau kai pasuko nuo istorinių temų prie šiuolaikinių, jis įžengė į džiungles, knibždančias ideologinių snaiperių. Jo pjesė *Briketai,* pasakojusi apie naujo komunistinio darbininkų solidarumo atsiradimą, atsiskleidžiantį per konfliktą tarp dviejų skirtingų pramonės šakų darbininkų, buvo uždrausta, nes neva pabrėžė neigiamus socializmo kūrimo aspektus; o kai Hacksas pjesę perrašė ir pastatė 1961 m. Berlyno festivaliui, pavadinęs ją *Rūpesčiai ir galybė (Die Sorgen und die Macht),* partijos sprendimu ji buvo sutikta nepalankiai ir išbraukta iš repertuaro, svarbiausiam partijos teoretikui paaiškinus, esą „Hacksas regi mūsų visuomenės žmonių santykius pirmiausia buržuazinės psichologijos požiūriu". Po ketverių metų, kai oficialieji literatūros globėjai dėl konkurentų stokos Berlyno festivaliui pastatė naują Hackso pjesę – *Moritz Tassow,* Centro Komitetas pavadino ją „nešvankia", o stambiausias VDR teatro žurnalas nusiskundė, esą Hacksas savo pjesėje nupiešęs komunistą funkcionierių, kuris tiki, jog „paprastas pragmatizmas <...> suteikia praktinei naudai tiesos statusą" ir šitaip pažeidęs komunistinį mokymą. Pjesei darsyk teko atsisveikinti su scena, ir Hacksas pateko tokion gilion nemalonėn, jog jam beliko rašyti vien pjeses vaikams.

Pasigailėjimo nesulaukė nė poetai. Rytų Vokietijos kultūros politika buvo tokia, kad darėsi rizikinga spausdinti bet kokį eilėraštį, nekalbantį ortodoksinėmis temomis ortodoksine maniera, o kiekvienas modernios technikos požymis būdavo prakeikiamas kaip buržuazinis ir regresyvus. Nesunku įsivaizduoti, kokią partinių kritikų reakciją sukėlė toks eilėraštis kaip Christos Reinig „Jūs negirdėjote".

Apie progresą – daugiau nė žodžio
apie darbą, pensijas ir procentus
aš kalbu (didvyriai, jūs negirdėjote)
asocialiesiems elementams.

Paleistuvėms pamestinukams ir bastūnams
čigonams svajotojams meilės apkvailintiems jau gana
darbo žmonėms kuriems jau gana
kalėjimų įnamiams nepritapėliams pabėgėliams

Nusikaltėliams savižudžiams chuliganams
kekšėms namuose su pritemdytom lempom
ir girtuokliams kurie niekados nesupras
kad jie trypia žvaigždės gabalėlį

Kalbu savo žodžius kaip galėtų kalbėti bepročiai
pats sau ir kitiems taip pat akliems
visiems kurie nerado kelio namo
ar neturi ką rasti.

Tatai, be abejonės, buvo per drąsu publikuoti ir neilgai trukus šių eilių autorė prasigavo į Vakarus, kur galėjo būti išgirsta.

Poetas, labiau už Christą Reinig (ar už Peterį Huchelį, kuris buvo 1962 m. išstumtas iš periodinio leidinio *Sinn und Form* redaktoriaus pareigų ir galutinai nutildytas), linkęs į politiką, buvo populiarus baladžių ir dainų kūrėjas Wolfas Biermannas. Ištikimas socializmo idealams, bet

biurokratizuoto totalitarizmo priešininkas, Biermannas išdrįsdavo nutaikyti savo strėles į partijos *Bonzen*, valstybės saugumo galvažudžius, tokias politines akcijas kaip Berlyno sienos pastatymas ir sklandžius, bet niekuomet neįgyvendinamus ekonominių sąlygų gerinimo pažadus, ir jo kandūs sąmojai buvo plačiai paplitę. Partija įvairiais būdais mėgino jį įgąsdinti, bet kai išėjo jo knyga *Vielinė arfa (Die Drahtharfe)*, ji nusprendė, kad panašių pasityčiojimų toleruoti nebegalima:

Die einst vor Maschinengewehren mutig bestanden
fürchten sich vor meiner Gitarre. Panik
breitet sich aus, wenn ich den Rachen öffne und
Angstschweiss tritt den Büroelephanten auf den Rüssel
wenn ich mit Liedern den Saal heimsuche...

[Tie, kurie kitados drąsiai ištvėrė prieš automatų vamzdžius,
bijo mano gitaros. Panika
kyla, man gerklę pražiojus ir
baimės prakaitas žiba kontorų drambliams ant straublių
dainomis man salę užgriuvus...]

Vieningosios socialistų partijos Centro komiteto XI sesijoje Erickas Honeckeris savo kalboje paskelbė poetui nuosprendį aiškindamas, jog:

pastaruoju metu savo dainomis ir eilėraščiais Biermannas išduoda pagrindines socializmo tiesas. Ir čia jį palaiko bei drąsina kai kurie rašytojai, menininkai ir intelektualai. Seniai laikas užimti griežtą poziciją ir užkirsti kelią plisti svetimoms bei pavojingoms idėjoms ir nemeniškam šlamštui, kuris tuo pat metu turi ryškių pornografinių elementų.

Nepaisant to, kad šis pareiškimas negalėjo būti atšauktas, ta draugiška parama, kurią Biermannui rodė žymiausios literatūrinės bendruomenės figūros, matyt, įtikino partiją, kad būtų nemaloni kapituliacija pripažinti Bitterfeldo eksperimentą nepavykusiu ir imtis griežtų priemonių prieš

rašytojus apskritai. Tolesnius dešimtį metų VDR buvo vykdoma itin nenuosekli kultūros politika – cenzoriaus žirklėms užkliūdavo lyg ir visai nekalti kūriniai, o viešpataujančiai sistemai griežtai priešiškiems darbams būdavo leidžiama išvysti dienos šviesą. Vienas iš žymiausių tokių pavyzdžių – tai Ulricho Plenzdorfo pjesė *Naujos jaunojo V. kančios (Die neue Leiden des jungen W.)*, kurios premjera įvyko 1972 m. Halėje ir sukėlė nemažą sambrūzdį, nes parodė, kad jaunimas VDR ne visą savo laiką leidžia dirbdamas ar galvodamas apie socializmą ir kad kai kurie iš jų bent jau svajoja turėti tikrus džinsus ir mieliau klauso Louis Armstrongo muzikos negu „Handelsohn Bacholdy", kad jie turi kartų santykių problemų, o meilė būna ir nelaiminga.

Tačiau tokie pavyzdžiai eikiau įgąsdindavo valdžią ir paskatindavo griežtos linijos šalininkus, kuriems visiškai netiko literatūra, nežengusi su jais koja kojon. 8-ojo dešimtmečio viduryje prieš pažangius rašytojus prasidėjo platus puolimas, įgavęs dvi formas. Rašytojų sąjunga *(Schriftstellerverband)*, įkurta kaip visuomeninė organizacija, reiškianti literatūrinės bendruomenės balsą, tapo sistemingos infiltravimo ir šalinimo politikos objektu, ir šiaip labiau nepriklausomi rašytojai buvo iš jos išstumti arba į ją nepriimti, remiantis įvairiomis prasimanytomis techninėmis priežastimis, o jų vietas užėmė partokratai, valstybinių komisijų nariai bei valstybinių leidyklų atstovai. Vykstant šiam procesui Sąjunga neteko savo galios veikti kaip spaudimo grupė siekiant meninės laisvės ir pamažu virto ginklu, kurį buvo galima panaudoti prieš neklusnius rašytojus. Antra, atrodo, jog buvo priimtas sprendimas sugrąžinti literatūrinę bendriją į tiesos kelią naudojantis grasinimais atimti pilietybę.

Šis ginklas pirmąsyk pasitelktas 1976 m. lapkritį, kai Wolfas Biermannas buvo ištremtas iš šalies. Nors poetui jau seniai buvo uždrausta spausdinti savo kūrybą VDR, jis nesiliovė rašyti, ir jo rinkiniai buvo spausdinami Vakaruose, – tai buvo *Mit Marx und Engelzungen* ir *Vokietija: žiemos pasaka (Deutschland: Ein Wintermärchen)*. Jis turėjo tokią tvirtą tarptautinę reputaciją (kai kas jį laikė gerausiu satyrinių dainų autoriumi nuo Heine's laikų), kad vyriausybė manė naudinga leisti jam koncertuoti užsienyje. Kaip tik vienos koncertinės kelionės metu įvykusiu incidentu vyriausybė ir pasinaudojo, kad parodytų jį kaip pavyzdį. Per koncertą Hamburge paprašytas biso Biermannas pasakė padainuosiąs, kai pasibaigs skelbta programa, ir juokais pridūrė: „Aš pasiruošęs bet ką padaryti" *(Ich bin zu jeder Schandtat bereit)*. *Neues Deutschland* nedelsdama paskelbė, esą „imperialistinės Vokietijos Federacinės Respublikos masinėse informacijos priemonėse" Biermannas pareiškęs esąs „pasiruošęs bet ką padaryti prieš VDR". Tuojau pat duotas įsakymas ištremti išdaviką.

Šįsyk pasipiktinusi poeto kolegų reakcija partijos visiškai nepaveikė. Tarp tų, kurie pareiškė protestą tiesiogiai partijos sekretoriui Honeckeriui, buvo tokie pagarbą pelnę rašytojai kaip Christa Wolf, Stefanas Heymas, Günteris Kunertas, Ulrichas Plenzdorfas, Klausas Schlesingeris, Rolfas Schneideris ir Franzas Fühmannas. 1978 m. gegužę, kai Rytų Berlyne vyko rašytojų suvažiavimas, nė vienas šių rašytojų negavo kvietimo, o prieš kai kuriuos pradėtos oficialaus pjudymo kampanijos (Stefanas Heymas apkaltintas valiutos įstatymo pažeidimu) arba užkulisinio šmeižimo akcijos; partijos statytiniai ir samdyti ideologiniai smogikai jų adresu vartojo *kaputte Typen* terminą. 1979 m., Rašytojų sąjungos prezidentui Hermannui Kantui (nuobo-

daus, bet skrupulingai ortodoksinio romano *Die Aula* autoriui) ir garbės prezidentei Annai Seghers nukreipus žvilgsnį į šalį, Heymas, Schneideris ir dar septyni kovotojai už literatūros laisvę buvo išvaduoti iš Sąjungos saitų.

Tuo metu padėtis jau buvo virtusi europinio masto skandalu. 1979 m. Günteris Kunertas, vienas iškiliausių VDR poetų, bet literatūrai žuvęs žmogus, nes protestavo prieš Biermanno ištrėmimą, paprašė vizos, ją gavo ir išvyko emigracijon į Itzehoe miestą Holšteine. Tai padaręs, jis išspausdino aprašymą tos klastojimo, trukdymo, bylų fabrikavimo ir šmeižto kampanijos, su kuria jis turėjo grumtis per visus kūrybingiausius savo metus. „Pernelyg jau daug „literatūros techninių darbuotojų" nusivalė į mane batus per pastarąjį dešimtmetį, – baigė jis savo pranešimą, – kad aš taikstyčiausi su dar bent vienu tokiu pažeminimu. Šituos žmones, kuriems turime būti dėkingi už jų šventvagiškos ideologinės mąstysenos bjaurų raugą, mes taip pat turime kaltinti dėl tų VDR literatūrą ištikusių slegiančių netekčių; poetams ir rašytojams, kurių skaičius dar tiksliai nežinomas, gyvenimas buvo nepakeliamai apkartintas, tad, jų išmanymu, jiems neliko jokio kito išsigelbėjimo kaip tik pasitraukti. Aš pats nenorom pripažįstu, jog man tai vienintelė alternatyva."

11

KARYBA

Jei dėl kokio nors dalyko per Antrąjį pasaulinį karą visi Vakaruose buvo tikri, tai dėl to, kad kai nacionalsocializmas bus sutriuškintas, Vokietijai daugiau niekada nebus leista turėti armijos. Tokios nuomonės laikėsi tiek paprasti žmonės, tiek vyriausybės pareigūnai, pokario metais sudarinėję valstybės planus, ir ji buvo aiškiai išreikšta pagrindinėse okupacijos direktyvose, parengtose 1944 – 1945 m. Vašingtone, garsiajame memorandume JCS-1067, kurio svarbiausius teiginius priėmė ir kitos valstybės sąjungininkės Potsdamo konferencijoje. Šiame dokumente buvo apibrėžtas pagrindinis sąjungininkų tikslas: „sutrukdyti Vokietijai kada nors vėl tapti grėsmės šaltiniu pasaulio taikai" ir numatyta, jog tatai turi būti pasiekiama „Vokietiją demilitarizuojant ir nuginkluojant jos pramonę" bei „nuolatos kontroliuojant Vokietijos pajėgumą kariauti". 1945 m. rugpjūčio mėn. pradėjusi darbą Vokietijoje sąjungininkų kontrolės taryba išleido direktyvas, draudžiančias vokiečiams dėvėti uniformas, laipsnių ženklus ar ordinus, turėti ginklą, karinės amunicijos ar sprogstamųjų medžiagų (su tam tikroms išimtimis policininkams, šachtininkams ir griovimo darbų brigadoms); karines mokyklas, parodas ir ceremonijas ji paskelbė esant neteisėtas, uždraudė pa-

ramilitarinius sporto klubus ir panašias organizacijas, įsakė nutraukti su karo reikmėmis susijusį mokslinį tyrimą ir davė nurodymą sunaikinti paminklus, plakatus, gatvių rodykles ir memorialines lentas, skirtas „išsaugoti ir palaikyti vokiečių militarinę tradiciją <...> ar šlovinti karo žygius". Zonų komendantams tuo pat metu įsakyta energingai vykdyti demontavimo politiką tose pramonės šakose, kurios galėjo būti pritaikomos karinei gamybai.

Šaltasis karas padarė negaliojančias visas šias priemones. Jau 1948-ųjų pavasarį sovietų vyriausybė patvirtino programą, numatančią išplėsti, apginkluoti ir išdėstyti specialias pasienio pajėgas Rytų zonoje, tad Vašingtone ir Londone prasidėjo rimtos kalbos, esą būtina sukurti ribotas karines pajėgas Vakarų Vokietijoje. 1950 m. liepos mėn. prasidėjęs Korėjos karas šį reikalą dar paskubino, ir Vakarams planuojant integruoti vokiečių kontingentus į Europos gynybines pajėgas, atitinkamai išaugo Rytų Vokietijos daliniai. Rezultatas buvo tas, kad 1955 m. abi vokiečių valstybės jau turėjo savo karines struktūras, palaimintas globojančios supervalstybės.

Vakarų pasaulyje tokia įvykių raida sukėlė niūriausius būgštavimus tiems žmonėms, kurių istorinė atmintis atsilaikė prieš baimę, kad komunizmas pasieks pergalę Šaltajame kare, o ir pačioje Vokietijoje į tokį staigų sąjungininkų politikos posūkį atgal reaguota jei ne atvirai priešiškai, tai bent itin skeptiškai. Vienas Vakarų Vokietijos politinis veikėjas pasakė, kad vokiečiai dabar privalo pamėginti sėkmingai padaryti tai, kas jiems visiškai nesisekė praeityje: būtent, tuo pat metu sukurti efektyvią demokratiją ir efektyvias karines pajėgas. Dėl tikėtinų rezultatų jis neatrodė nusiteikęs optimistiškai. Rimtą susirūpinimą reiškė net patyrę kariai, kuriuos maloniai nustebino tai,

kad jie buvo iškviesti iš atsargos planuoti ir kurti naujų pajėgų. Pasak jų, moraliniai armijos pamatai esą ne mažiau svarbūs nei materialiniai. Kareiviai privalo turėti tradiciją, kuria galėtų didžiuotis. Žinant Vokietijos nešvarią praeitį, kokia tradicija turėtų remtis nauja armija? Ir kokio palaikymo ji gali tikėtis iš Vokietijos žmonių, kai visai netolimoje praeityje dunkso karo baisybės?

Tai buvo sunkūs klausimai ir juos skirtingai sprendė Federacinė Respublika ir VDR.

I

Tiems žmonėms, kurie krūpteldavo, išgirdę žodžius „Vokietijos apginklavimas", istorija neteikė jokio nusiraminimo. Prie to, kad Prūsija XVIII a. tapo viena iš didžiųjų valstybių ir kad ji 1866 m. primetė savo hegemoniją Vokietijai, o 1870 m. – ir visai Europai, daugiausia prisidėjo armija, patvirtinusi didžiojo kunigaikščio Frydricho Vilhelmo Brandenburgiečio 1667 m. teiginį jo memorandume savo įpėdiniui: „Sąjungos, žinoma, yra geras dalykas, bet nuosavos pajėgos, kuriomis galėtum kliautis, – dar geresnis <...> ir tai jos, dėkui Dievui, padarė mane *considerabel* per tą laiką, kai jas įsitaisiau". Tačiau armija buvo taip pat ir svarbiausias absoliutizmo ramstis Prūsijoje bei 1871 m. jos įkurtoje Vokietijos imperijoje, o kartu ir pagrindinis kliuvinys veiksmingam parlamentiniam valdymui ir pažangai demokratijos link. Jeigu galima įrodinėti, kad naujoji Vokietijos istorija buvo ilga konstitucinė kova tarp konservatyvių ir liberalių jėgų, nekyla jokių abejonių dėl to, kad kritiniais šio proceso momentais būtent armija vaidindavo lemiamą vaidmenį, kiekvienu atveju visomis jėgomis priešindamasi liaudies valdžios siekimui. Viltin-

giausias reformų Prūsijoje metas pasibaigė 1819 m. greta kitų priežasčių ir dėl to, kad armija atsikratė savo karininkų korpuso pažangiųjų elementų, siekusių konstitucinių pokyčių, ir darsyk tapo nepataisomo absoliutizmo tvirtove. 1848 m. kovo mėnesio liberalizmo pergalės ir Frankfurto parlamento pastangos suvienyti Vokietiją konstitucinio valdymo ir individo laisvės pagrindais tapo beprasmės, kai Prūsijos armija įvedė tvarką Berlyne, sugriovė barikadas Dresdene ir privertė bėgti narsius, bet neorganizuotus Badeno legiono demokratus. 1866 m. prūsų armijos pergalė prieš austrus prie Königgrätzo taip pat reiškė pergalę prieš tuos Prūsijos liberalus, kurie nuo 1860-ųjų mėgino, pasinaudodami parlamento biudžetinėmis teisėmis, įtvirtinti šiokią tokią kontrolę karinių struktūrų viršūnėms. Kiekvienu iš šių atvejų kariai savo aukščiausiųjų vadų sąmonėje tik dar giliau įrėžė 1848 m. vieno jų suformuluotą principą: „Demokratus gali įveikti tik armija".

1871 m., po pergalės prieš prancūzus, įkūrus Vokietijos Reichą, kariai laikėsi taip, tarsi manytų, jog tik jiems vieniems reikia dėkoti už šį laimėjimą. Vilhelmo I karūnavimas Versalio Veidrodžių salėje priminė ne ką nors kita, o tik karinę apžiūrą, nes ten dalyvavę civiliai atrodė apgailėtinai tarp išdidžiai besipuikuojančių Mars-la-Touro ir Gravelotte'o nugalėtojų, kurie, žvangindami kardais ir žybčiodami ordinais bei medaliais, būriavosi aplink sostą ir šūkavo sveikinimus, jungtiniam orkestrui griežiant Frydricho Didžiojo „Heil Dir im Siegerkranz!" ir „Hohenfriedbergo maršą". Katalikų partijos vadovas Ludwigas Windthorstas su kartėliu pasakė: „Versalyje gimė militarinis absoliutizmas, panašus į tą, kuris suklestėjo valdant Liudvikui XIV". Tolesnė Imperijos istorija parodė, jog šios

pranašystės būta įžvalgios. Iš tikrųjų po 1871 m. galima kalbėti apie vis didesnį Vokietijos gyvenimo militarizavimą. Karinės vertybės persmelkė verslo pasaulį ir priviso tokių pramonininkų, kurie savo įmones valdė taip, lyg būtų tvirtovės komendantai, o universitetų bendruomenėse studentų korporacijos perėmė tiek įgulos gyvenimo ceremonialą, tiek jo ydas ir mėgino imituoti prūsų leitenantų stilių. Vilhelmo II epochoje turtingieji buržua stengėsi ištekinti savo dukteris už aristokratų karininkų, o sūnums siekė išrūpinti paskyrimus į pirmarūšius kavalerijos dalinius, šitaip įsitraukdami į feodalizacijos procesą, davusį esmingiausių socialinių padarinių. Tuo pat metu militariniai sluoksniai darė nemenką įtaką Reicho vidaus politikai. Jų nuolatiniai reikalavimai padidinti karinius asignavimus prisidėjo prie finansinių sunkumų, tapusių rykšte kiekvienai vyriausybei po Bismarcko, o karinių viršūnių duodami patarimai dėl socialinės politikos turėjo tokią katastrofišką kryptį, kad sukūrė krizės atmosferą, kurioje tapo apskritai nebeįmanoma sutaikyti darbininkų klasės su likusiąja visuomenės dalimi.

Karinių sluoksnių vaidmuo užsienio politikoje buvo dar pražūtingesnis. Netgi tokiam stipriam vadovui kaip Bismarckui sunkiai sekėsi suvaldyti karo vadų polinkį kištis į užsienio politikos reikalus. Per 1866 ir 1870 metų karus Helmuthas von Moltke ir Generalinio štabo „pusdieviai" pareiškė abejones dėl jo atsakomybės už vadovavimą valstybės politikai ir mėgino pasisavinti teisę nustatyti karinių akcijų tikslus ir trukmę; o 1887-aisiais Bismarckas netikėtai sužinojo, kad Generalinis štabas iš tikrųjų visą laiką vykdė savą užsienio politiką ir siekė per savo agentus Vienoje paskatinti austrus užbėgti už akių rusams ir pirmiems pradėti karą, leisdami suprasti, jog Vokietija juos palaikys.

Po to, kai Bismarcko karjera baigėsi, vis ryškesnė darėsi armijos tendencija uzurpuoti valdžią Užsienio reikalų ministerijoje ir diplomatiniame korpuse. Buvo priimami tokie veiksmų planai ateities karams, kurie smarkiai ribodavo vyriausybės diplomatinės veiklos laisvę; o kritiniais laikotarpiais civiliniai vadai suprasdavo ne tik tai, kad jų pasirinkimo galimybės gerokai sumažėjusios, bet ir tai, kad karo reikalų išmanymu būdavo pateisinamos tokios veiksmų kryptys, kuriomis jie visiškai nepasitikėjo, bet nepajėgė jų kritikuoti dėl savo techninių karinių žinių ribotumo. 1914 m. Vokietija leidosi į karą nepaisant niūriausių civilinės vadovybės būgštavimų, nes armijos vadovybė teigė, esą tai būtina; o karui įsibėgėjus, armija pasiglemžė teisę priimti ne tik karinius, bet ir politinius sprendimus. Viską pasvėrus kariniams sluoksniams teko atsakomybė už tokias esmingas politines klaidas kaip atsisakymas pasižadėti pasibaigus karui evakuoti savo pajėgas iš Belgijos, o dėl šito tapo nebeįmanomos derybos su Vakarų valstybėmis dėl taikos kompromiso; jiems priskirtina kaltė ir už nežaboto povandeninio karo pradėjimą, nes dėl to į karą įsitraukė Jungtinės Valstijos; ir apskritai, nelanksti tokių žmonių kaip Hindenburgo ir Ludendorffo politika tiesiogiai vedė į 1918 metų žlugimą, nušlavusį monarchinę sistemą, kurią armija remdamasi visa savo įtaka vidaus politikoje taip įnirtingai stengėsi išlaikyti.

Buvo galima tikėtis, kad 1918 m. įtvirtintas respublikoniškasis režimas šias praeities pamokas įsimins ir pasirūpins, kad naujojoje valstybėje militariniai sluoksniai turėtų visiškai minimalią įtaką. Tačiau gresiant pavojui, kad viršų paims kraštutiniai kairieji, Respublikos vadovai taip priklausė nuo armijos paramos, kad efektyviai suvar-

žyti ją jie bemaž neturėjo galimybių, o kariai šį jų padėties silpnumą išnaudojo. Vadovaujama Hanso von Seeckto, armija atsigavo nuo neseno pralaimėjimo fizinių bei psichologinių padarinių ir ne tik tapo veiklia jėga, bet buvo taip organizuota, kad kai tik tarptautinė padėtis leido, sugebėjo sparčiai išsiplėsti. Bet tuo pat metu ji niekad visiškai nebuvo integruota į visuomenę, kurią, kaip buvo manoma, ji turėjo ginti nuo išorės bei vidaus priešų. Trečiojo dešimtmečio Reichsvero karininkų korpusas iš nepasitenkinimo Versalio sutarties sąlygomis, priverstiniu armijos sumažinimu ir dėl to sulėtėjusiu paaukštinimų skirstymu niekino politikus ir juos dėl viso šito kaltino, o tokias savo nuostatas perduodavo ir savo vadovaujamiems daliniams. Padėtis darėsi dar pavojingesnė dėl to, kad sąjungininkai, rašydami sutarties sąlygas, pabrėžė reikalavimą, jog Vokietijai neturi būti leista laikyti pašauktinių armijos, ji turi apsiriboti tik nedidelėmis (100 000 karininkų bei kareivių) ilgalaikės tarnybos savanorių pajėgomis. Dėl šios aplinkybės Reichsvero antirespublikoniškos pažiūros tapo dar grėsmingesnės nei būtų buvę kitu atveju, ir armija virto pretoriaus gvardija, visiškai nepasižymėjusia atsidavimu respublikonų vyriausybei.

Respublikos likimui kritišku laikotarpiu, kai jos demokratiniai vadovai grūmėsi, stengdamiesi suvaldyti pasibaisėtinas pasaulinės ūkio depresijos pasekmes, kariuomenės vadovybė pradėjo varyti savo politinę liniją. Visa virtine nevykusių eksperimentų ji mėgino panaudoti Reicho prezidento nepaprastuosius įgaliojimus ir rasti autoritarinį sprendimą Respublikos problemoms. Visi 1930–1932 metų kancleriai – Heinrichas Brüningas, Franzas von Papenas ir Kurtas von Schleicheris – buvo armijos vadovybės parink-

ti ir paskui nustumti į šalį, kai pasirodydavo nesugebą įveikti blogėjančios politinės padėties. Galiausiai armijos politikus savo manevrais aplenkė Adolfas Hitleris, kuris jau senokai žaidė jaunesniųjų karininkų ir eilinių kareivių nepasitenkinimo nuotaikomis, žadėdamas, kai tik ateis į valdžią, atkurti ir išplėtoti militarines struktūras ir puldamas respublikonų vyriausybę už tautinės dvasios neturėjimą ir negebėjimą apginti gyvybinių valstybės interesų. Per pirmąsias 1935-ųjų savaites, kai tapo aišku, jog Hitleris jau beateinąs į valdžią, daug žmonių Vokietijoje manė, kad armija netoleruos šio pavojingo politinio avantiūristo. Bet po viso savo karštligiško ir nemokšiško kišimosi į politiką armijos vadai dabar užėmė nuoseklaus neutralumo poziciją ir šitaip užsitraukė nemenką dalį atsakomybės už tai, kad Vokietija buvo atiduota į nacionalsocialistų rankas.

Bet ir čia jų atsakomybė dar nesibaigia. Teisingai galima sakyti, kad armija buvo kalta dėl didumos vėliau vykusių baisumų. Ji tikra to žodžio prasme buvo Hitlerio bendrininkė kruvinuosiuose 1934-ųjų birželio 30-osios įvykiuose, kai SS, pasinaudodama armijos amunicija, žudė SA disidentinius elementus ir sykiu apgalvotai nužudė kai kuriuos senus fiurerio priešus, o jos dalyvavimas šioje operacijoje – ir po kelių savaičių noriai duota vieša ištikimybės Adolfui Hitleriui priesaika, nors ir du aukšto rango karininkai, generolai Kurtas von Schleicheris ir Kurtas Bredowas, tapo Ilgųjų peilių nakties aukomis, – žymėjo visiškos kapituliacijos diktatoriaus valiai pradžią. Gėdingą kulminaciją šis procesas pasiekė 1938 m. vasarį, kai karininkų korpusas nebyliai ir nuleidęs rankas stovėjo ir žiūrėjo, kaip Hitleris, pateikęs abejotinus kaltinimus nedo-

ru seksualiniu elgesiu jo atžvilgiu, paniekinamai išvarė jų aukščiausiąjį vadą ir pats pasiglemžė vadovavimą Vermachtui.

Kai kuriems kariams šis nesipriešinimas atrodė gėdingas, ir jie mėgino priminti savo bendražygiams apie senesniąją garbės ir atsakomybės savo šaliai tradiciją. 1938 m., kai neliko abejonių, jog Hitleris tvirtai žengė karo link, karininkų grupė, vadovaujama generolo Ludwigo Becko, Generalinio štabo vado, pabandė organizuoti opoziciją politikai, jų supratimu, prilygstančiai tautos savižudybei. Beckas buvo įsitikinęs, jog būtent dėl to, kad vokiečių tauta visuomet turėjo savotišką *pietas* armijai, karių pareiga dabar buvo apginti ją nuo sunaikinimo. „Istorija, – rašė jis, – šiuos vadovus apkaltins žmogždystėm, jeigu jie nesielgs taip, kaip liepia jų profesinis bei politinis išmanymas ir sąžinė. <...> Kai aukšto rango karo pareigūnas tokiais laikais kaip šie regi savo pareigą griežtai apribotą karine užduotimi ir neatsižvelgia į savo nenuneigiamą atsakomybę prieš visą tautą, – jis pasirodo visiškai neturįs didybės ir savo paskirties suvokimo."

Tačiau Beckas žinojo, kad negali tikėtis daugumos karininkų paramos. Pernelyg daug senesniųjų atsiribojo nuo politinės atsakomybės klausimo, pareikšdami esą tiktai kareiviai, dirbantys savo darbą; ir pernelyg daugelis jaunesniųjų už savo paskyrimus ir paaukštinimus buvo dėkingi savo ištikimybei nacių partijai ir ideologiniam stropumui. Negana to, netgi daugeliui iš nusivylusių Hitleriu dėl 1934-aisiais duotos ištikimybės priesaikos buvo neįmanoma net pagalvoti apie ką nors panašaus į generolų streiką. Tad Beckui ir jo draugams teko sudėti savo viltis į konspiracinę veiklą, bet jie pasirodė nesą nei geri, nei laimę

turintys konspiratoriai. Jų planus įvykdyti pučą prieš Hitlerį 1938 m. per Sudetų krizę suardė Vakarų valstybių kapituliavimas prieš Hitlerio reikalavimus – ši fiurerio pergalė atėmė sąmokslininkams drąsą ir praretino jų gretas, o ir vėlesni jų bandymai pasikėsinti į jį sužlugdavo arba dėl Hitlerio intuityvios pavojaus nuojautos bei dėl jo įgūdžio išvengti to pavojaus paskutinę minutę keičiant planus, arba – kaip per sąmokslą su bomba 1944 m. liepos 20 d. – dėl konspiratorių neryžtingumo bei pražūtingo delsimo.

Mėnesį prieš pasikėsinimą į Hitlerio gyvybę Vilko irštvoje prie Rastenburgo vienas iš konspiracijos režisierių, prisipažinęs esąs pesimistiškai nusiteikęs dėl sėkmės šansų, pasakė: „Mėginti reikia, *coûte que coûte.* <...> Juk tai jau nebe praktinio tikslo reikalas, bet būtinybė įrodyti pasauliui ir istorijai vokiečių pasipriešinimo sąjūdžio ryžtą smogti lemiamą smūgį. Visa kita nebesvarbu". Čia būta tiesos, ir, žinoma, Beckas ir Klausas von Stauffenbergas bei jų bendrininkai įrodė, jog armijos vergiškas nuolankumas Hitleriui nebuvo visuotinis ar nepataisomas. Tačiau jų poelgis negalėjo ištrinti daugelio vadovaujančius postus užimančių karininkų atminties, ir jie nesiliovė vykdę fiurerio įsakymus dar ilgai po to, kai suprato, kad nėra jokios vilties laimėti karą ir kad savo paklusnumu jie didina žuvusiųjų skaičių savo pulkuose ir pailgina vokiečių tautos kančias. Ne vienas aukšto rango karininkas ciniškai toliau tarnavo žmogui, kurį pats asmeniškai laikė bepročiu, tikėdamasis prieš pasibaigiant kautynėms pelnyti maršalo lazdą, ir šis faktas liudija gėdingą moralinį lygį, kurį armija pasiekė Trečiojo Reicho metais, ir atsiminimo apie tai nepajėgs išblukinti ištisas potvynis pasiteisinamosios

literatūros, parašytos pirmaisiais pokario metais buvusių aukšto rango Hitlerio Vermachto karininkų.

II

Po 1954 m. gruodžio Paryžiaus susitarimo, priėmusio Federacinę Respubliką į NATO ir įgaliojusio ją sukurti 500 000 karininkų ir kareivių veikiančią armiją, nė vienam žmogui, keliavusiam po Vokietiją, negalėjo nepadaryti įspūdžio antimilitarizmo mastas ir įkarštis. Ši nuostata smelkė visas partijas. Stipriausia ji buvo turbūt socialdemokratų, kurių dauguma tebesilaikė savo Veimaro laikų pacifistinės doktrinos, bet jiems pritarė ir laisvieji demokratai, o Konrado Adenauerio koalicija antikarinių jausmų taip pat nestokojo. Kanclerio pasirinktąją ginklavimosi politiką skeptiškai vertino profesinės sąjungos ir daugelis evangelikų bažnyčios vadovų. Toji vokiečių jaunimo dalis, kuri buvo tinkama šaukimui į karinę tarnybą, savo nepasitenkinimą šitokia perspektyva reiškė audringai: Kelne buvo nušvilpti šią politiką gynę vyriausybės atstovai, o Augsburge gynybos ministrą užmėtė alaus skardinėmis; o kad šis neigiamas požiūris buvo būdingas plačiajai visuomenei, rodo milžiniškas pasisekimas, kurį turėjo Helmutho Kirsto antikarinis romanas *0815* ir filmai pagal šią knygą bei Carlo Zuckmayerio drama *Velnio generolas,* kurie karių kastą ir armijos gyvenimą vaizdavo pačiomis juodžiausiomis spalvomis.

Tikėtina, kad panašios, tik garsiai nereiškiamos reakcijos būta ir Vokietijos Demokratinėje Respublikoje, kai 1956 m. sausį Rytų Vokietijos vyriausybė priėmė įstatymą, kuriuo buvo pertvarkomi veikiantys karo policijos junginiai ir formaliai įkurta *Nationale Volksarmee;* galima manyti,

jog ir čia, kaip ir Vakarų Vokietijoje, bendrą pamatą antimilitaristinėms nuotaikoms teikė istorinė atmintis ir supratimas, kad turėti armiją Vokietijai nebuvo geras dalykas per visą jos Naujųjų laikų istoriją ir kad karinės struktūros turėdavo polinkį virsti valstybe valstybėje, slopindamos socialinę pažangą ir užkirsdamos kelią formuotis liberalioms bei demokratinėms institucijoms.

VDR vadovybė priešinosi šioms „povandeninėms" nuostatoms, neigdama juodos praeities reikšmę savo skelbiamai pertvarkai. Savo kalboje Liaudies Rūmuose 1956 m. sausio 18 d. skelbdamas naująjį įstatymą, Ministrų Tarybos pirmininkas Willi's Stophas iš tikrųjų priminė savo auditorijai, kad „imperinėje Vokietijoje, Veimaro respublikoje ir nacių režimo metais reakcingi kariniai sluoksniai rezgė savo nusikalstamus planus, spaudė Vokietijos liaudį bei vokiečių jaunimą ir išnaudojo juos saviems militaristiniams tikslams". Tos pačios reakcingos jėgos, tęsė jis, dabar vėl ėmusios veikti Vakarų Vokietijoje ir varyti senąją politiką, „atitinkančią vokiečių monopolizmo, finansinio kapitalizmo ir junkerių, kuriuos susivienijo agresyvaus Šiaurės Atlanto bloko vėliava, interesus". Tačiau tokio tęstinumo linijos nesą galima aptikti Vokietijos Demokratinėje Respublikoje. Revoliucija, įvykusi kaip karo padarinys, sudegino tiltus į praeitį. „Vokietijos Demokratinėje Respublikoje darbininkų klasė, darbščioji valstietija ir kitos aktyvios visuomenės grupės palaiko armiją ir todėl tampa vyraujančia jėga valstybėje bei visuomenėje". Dabar neįmanoma esanti pati mintis apie armijos ir likusios visuomenės dalies priešiškumą, o ši civilių ir karių problema neišnykdavo per visą Vokietijos istoriją. „Vokietijos Demokratinės Respublikos Liaudies armija yra neatskiriama sudedamoji

mūsų darbininkų ir valstiečių valstybės dalis, tarnaujanti demokratiniams gyventojų laimėjimams bei Respublikos sienoms ginti. Vokietijos Demokratinėje Respublikoje visiškai sunaikinti militarizmo pagrindai – monopolizmas ir junkerių sluoksnis. Tad mūsų Respublikos Liaudies armija yra instrumentas, saugantis nuo imperializmo išlaisvintą tautą; ji giliausia prasme atstovauja tautos charakteriui."

Tie, kuriems buvo pavesta sukurti naująją armiją Vakarų Vokietijoje, negalėjo numaldyti antimilitaristinių jėgų tokiais argumentais. Federacinė Respublika nebuvo revoliucinė valstybė, valdoma vienos partijos, kuri pretenduotų valdyti pagal darbininkų klasės interesus ir visiškai kontroliuotų visas valdžios priemones. Priešingai, tai buvo pliuralistinė valstybė su kapitalistine ekonomika ir valdymo politika joje rasdavosi konfliktuojant bei einant į kompromisus įvairioms partijoms, spaudimo grupėms ir ekonominiams bei socialiniams interesams. Tokioje visuomenėje argumentas, esą naujoji armija atstovausianti „liaudies" interesams, turėjo susilaukti skeptiškesnio atbalsio nei VDR, ypač tarp tų, kurie dar prisiminė, kaip praeities Vokietijos armijos, deklaruodamos atstovaujančios valstybei, pirmiausia rūpindavosi pačios savimi. Toks argumentavimas būtų neįtikinęs nė tų žmonių, kurie nerimavo dėl to, ar skubrus naujojo Bundesvero formavimas, Amerikos vyriausybei nervingai spaudžiant, per karinius reikalus negrąžins į viešąjį gyvenimą senų nacių, nes, kaip jie pastebėjo, aukštą rangą Vermachte turėję karininkai (generolas Adolfas Heusingeris, buvęs operacijų divizijos vadas Hitlerio štabe, ir generolas Hansas von Speidelis, Rommelio štabo viršininkas) užima vadovaujančius postus Federacinės Respublikos NATO kontingente.

Todėl Vakarų Vokietijos armijos planuotojai kliovėsi ne Willi'o Stopho stiliaus retorika, o konkrečiomis priemonėmis, kurios, sukurdamos naujo modelio armiją demokratinei Respublikai, turėjo užkirsti kelią amžinai civilių ir karių problemai. Jau 1950 m. pabaigoje – netrukus po to, kai Jungtinių Valstijų valstybės sekretorius Deanas Achesonas pasmerkė ankstesniąją demilitarizavimo politiką ir iškėlė būtinumą Vakarų Vokietijai dalyvauti Europos gynybos pajėgose, – buvęs profesinių sąjungų veikėjas ir parlamentaras Theodoras Blankas buvo paskirtas Vakarų Vokietijos įgaliotiniu saugumo reikalams. Su grupe buvusių karininkų, bendradarbiaujant profesionalams, verslo grupėms ir akademikams, Blankas ėmėsi studijuoti ištisą spektrą klausimų, susijusių su karinės struktūros sukūrimu. *Dienststelle Blank*, kurią vėliau, ratifikavus Paryžiaus sutartis, absorbavo naujoji gynybos ministerija, atliko daugiausia techninio pobūdžio darbą, bet įdomiausią ir revoliucingiausią jos veiklos aspektą būtų galima apibūdinti netgi kaip filosofinį, nes uždavinys buvo suformuluoti principus, kurie turėtų nustatyti naujosios Vakarų Vokietijos armijos vidaus struktūrą ir pobūdį.

Neperdėtume sakydami, kad *Dienststelle Blank* pareigūnus įkvėpė principai, panašūs į 1807–1813 metų Prūsijos karinių reformatorių formuluotus principus. Gerhardui von Scharnhorstui, Hermannui von Boyenui, Augustui von Gneisenau ir jų bendražygiams taip pat buvo iškilęs uždavinys perkurti ginkluotąsias pajėgas nuo apačios iki viršaus po visiškai pražūtingo karo, ir tokiu metu, kai armijos link krypo liaudies neapykanta ir įtarumas. Jie mėgino savo užduotį įvykdyti, sukurdami „pilietinę armiją", kurioje būtų panaikinta buvusi kastų sistema bei brutali disciplina, būtų gerbiama atskiro kario moralinė vertė

ir asmeninės teisės, o asmeninė iniciatyva būtų vertinama ne mažiau negu aklas paklusnumas, – sukurdami armiją, kurioje su džiaugsmu tarnautų Prūsijos valdiniai ir šią tarnybą iš tikrųjų laikytų pilietine pareiga.

Su tokiu pat įkarščiu Blankas ir jo kolegos, – ypač pulkininkas (vėliau – generolas) grafas Wolfas Baudissinas, pats gabiausias ir idealistiškiausias iš naujųjų reformininkų, – reikalavo, kad būtų įveikta praraja, skirianti karinius sluoksnius ir civilių visuomenę ir kad armija nebūtų nei uždaras junginys, nei „ginkluotų robotų ir funkcionierių rinkinys", o *Staatsbürger in Waffen* organizacija, kurioje piliečiai kariai įgytų šiuolaikinėje karyboje reikalingų techninių žinių, išmoktų discipliną ir suvoktų komandinio darbo esmę, nepatirdami tų nužmoginimo procesų, kurie buvo būdingi senesniosioms muštro sistemoms. Tatai būtų armija be *Kadavergehorsam* ir *Barras* – lavoniško paklusnumo ir niekingos karinės tironijos, kurie vaizdžiai perteikti Kirsto romane *0815*, – o jos kariai būtų laikomi žmonėmis, skatinami mąstyti patys ir atlyginami už asmeninę iniciatyvą. Tarnybos nuostatai ir disciplinos kodeksai turėtų ginti individo teises; kareiviai turėtų teisę paduoti peticiją civilinei valdžiai ir reikalauti skriaudos atlyginimo; ir jie turėtų nuomonės, susirinkimų ir diskusijų laisves.

Galiausiai tarnyba naujojoje armijoje būsianti paremta plataus spektro karinio švietimo koncepcija, pagal kurią ir karininkams,. ir eiliniams numatytas ne tik techninis lavinimas, bet ir politinis švietimas bei nešališkas istorijos klausimų ir dabarties įvykių Vokietijoje bei kitose šalyse aptarimas. Šio švietimo svarbiausias principas būsiąs vadinamasis moralinis ugdymas, arba *Innere Führung*. Jo tikslas – įveikti jaunosios kartos apatiją ir įdiegti jai moty-

vaciją bei tarnybos svarbumo jausmą; šia prasme toji koncepcija priminė von Boyeno užmojus padaryti 1814-ųjų Prūsijos armiją „tautos mokykla". Ją veikė taip pat mintis apie tai, jog Vokietijai blogai pasitarnavo „apolitiški kariai" ir kad tarpukario vokiečių karininkų korpuso politinis naivumas padėjo Hitleriui prasibrauti į valdžią.

Tuo tarpu, kai *Dienststelle Blank* formulavo šias priemones, darėsi akivaizdu, kad parlamentas taip pat pasiryžęs įtvirtinti savo valią kariniams reikalams, ne vien siekdamas užkirsti kelią seniems naciams įsiskverbti į naująją karinę struktūrą, bet taip pat šalindamas galimybę būsimosios armijos valdymui būti atiduotam į kieno nors vienas rankas, – kokio nors Seeckto *redivivus* ar antrojo Hindenburgo. Šis pasiryžimas pirmąsyk tapo akivaizdus 1955 m. liepą, kai vyriausybė pateikė Bundestagui įstatymo projektą, raginantį kaip pirmą armijos kūrimo žingsnį surinkti 6000 savanorių. Amerikiečių karinių sluoksnių pasipiktinimui, – nes jie norėjo kaip galima greičiau išvysti vokiečius uniformuotus, – Bundestagas atsisakė patenkinti prašymą, kol bus įstatymiškai pavirtintas iš 38 narių susidedantis Patariamasis personalo komitetas tikrinti visiems paskyrimams, pradedant pulkininko laipsniu ir aukštesniems. Į šį organą įėjo tokie garsūs nacionalsocializmo priešininkai kaip Fabianas von Schlabrendorffas, kadaise mėginęs nužudyti Hitlerį, Annedore Leber, našlė Liūbeko socialistų lyderio Juliuso Leberio, kuris padėjo galvą už pasipriešinimo veiklą, generolas Fridolinas von Sengeris und Etterlinas, neleidęs gestapui įsiskverbti į jam pavaldžius dalinius Italijoje, ir dr. Otto Rombachas, buvęs Acheno meras, iš savo posto nacių išvarytas 1933 metais. Šio komiteto veikla, trukusi nuo 1955 iki 1957 m., įgalino Bundestagą, kaip pažymėjo Niujorko *Times*, „visiškai kon-

troliuoti karininkų personalo sudėtį" armijos formavimo laikotarpiu. Komitetas ištyrė šešis šimtus bylų, iš jų šimtą įvertino nepalankiai ir parodė savo nepriklausomumą atmesdamas keturis nuolatinio rango karininkus, atlikusius svarbią funkciją Blanko organizacijoje. Jų dėka bemaž nebeliko pavojaus, kad naujasis karininkų korpusas taps prieбėga antidemokratiniams elementams ar netgi kad jo nariai savo darbo stilių perims iš tokių pavyzdinių kareivų kaip Seecktas ir Schlieffenas. Kai pirmieji septyni vokiečių karininkai raportavo SHAPE štabui, nebuvo, kaip pažymėjo *Der Spiegel*, „jokio kaukšėjimo kulnais, veriamų žvilgsnių, staigių linktelėjimų, įkvėpto marširavimo, šaižių balsų". Karininkai vilkėjo civiliais drabužiais ir labiau priminė „diplomatus, kurie pamiršo pasiimti skėčius".

Tai, kad parlamentas nė neketina atsisakyti Bundesvero politikos kontrolės, paaiškėjo 1956 m. liepą, kai buvo priimti įstatyminiai aktai, įteisinantys ginkluotųjų pajėgų organizaciją ir šaukimo sąlygas. Kaip karinių įstatymų dalį Bundestagas įsteigė parlamentinio gynimo įgaliotinio pareigybę, – savotiško oficialaus piliečių teisių gynėjo, įgalioto išklausyti karininkų ir eilinių kareivių skundus, bet taip pat turinčio neribotą galią tirti bet kokį armijos gyvenimo aspektą ir privalančio raportuoti apie savo tyrimo specialiais klausimais rezultatus Bundestagui ir periodiškai pateikti raštiškas ataskaitas apie ginkluotųjų pajėgų bendrąją vidaus būklę.

Būtų buvę pernelyg drąsu tikėtis, kad be jokių incidentų pavyks sukurti Bundesverą, – o šis procesas truko iki 1965-ųjų, kai dvylika Paryžiaus susitarimo sankcionuotų divizijų buvo parengtos tarnybai. Kaip 1964 m. pasakė vienas iš generolų, „Į visus ginkluotąsias pajėgas veikiančius reiškinius žmonės Federacinėje Respublikoje reaguoja

nervingai. Šito priežastys slypi istorijoje. Visuomenės, kuriose demokratija įsitvirtinusi, reaguoja atlaidžiau. Ir čia žmonėms teks pamažu išmokti geranoriškiau žiūrėti į normalias spartaus augimo pasekmes". Jis turėjo omenyje spaudos ir visuomenės polinkį manyti, jog kiekvienas armijos karininko nusiskundimas dėl to, kad naujieji politiniai kriterijai žlugdo normalaus karinio lavinimo programas, yra karinio nepavaldumo požymis, ir į kiekvieną pranešimą apie blogą karininkų elgesį su pašauktiniais žiūrėti kaip į signalą, jog grįžta senosios armijos brutalūs mokymo metodai, nesusimąstant apie tai, kad galbūt čia kaltas pakankamai prityrusių karininkų ir puskarininkių trūkumas. Bet šitų incidentų per dešimtį armijos plėtros metų buvo pakankamai, kad jie kurstytų visuomenės įtarumą, o 1964 m. šis įtarumas dar padidėjo, kai parlamentinio gynimo įgaliotinis, buvęs admirolas Helmuthas Heye populiariame iliustruotame žurnale *Quick* išspausdino nerimą keliantį pranešimą apie sąlygas armijoje. Straipsnių serijoje Heye pasakojo tokių dalykų, kurių nebuvo jo raštiškose ataskaitose Bundestagui: būtent, kad jeigu nebus imtasi skubių priemonių, Bundesveras nepageidaujamai pavirs jėga, ginkluota rytdienos ginklais, bet išugdyta vakarykščia dvasia. Jis rašė, kad karininkų korpuse jaučiamas stiprus priešiškumas *Innere Führung* ir kario piliečio idėjoms ir kad pasirodo pavojingų regresijos požymių, iš tikrųjų liudijančių tai, jog karinė struktūra vėlei virsta valstybe valstybėje.

Vėliau kilusiame triukšme buvo girdėti keletas protingų balsų, nurodžiusių, jog, be abejonės, vyresnio amžiaus armijos vadų esama tokių, kurie skeptiškai žiūri į demokratines reformas, bet jeigu jų nepasitenkinimas taptų pernelyg grėsmingas, tai vyriausybė turi visus įgaliojimus

juos sudrausminti. Tuo tarpu galimybę ginkluotosioms pajėgoms tapti valstybe valstybėje gerokai pranoko pavojus, kad Vokietijos visuomenėje jos nenorom taps izoliuotos, – ši tendencija jau buvo tokia ryški, kad karininkai verčiau nedėvėdavo uniformos viešai, bijodami patraukti dėmesį, o kai kuriose vietose – netgi sulaukti piktų išpuolių.

Iš tiesų Bundesvero kariams iškilo visas kompleksas problemų, kurios buvo tikrąja to žodžio prasme unikalios. Ginkluotosios pajėgos, kuriose jie tarnavo, neturėjo nei tokios nepriklausomybės kaip kitų valstybių armijos, nes buvo pavaldžios tarptautiniam štabui, SHAPE, ir priklausomos nuo jo direktyvų, nei tokio masių ir partijų palaikymo, kokį kariškiai turėjo Didžiojoje Britanijoje bei Prancūzijoje, nes 1956 m. Bundesverą iš būtinybės sukūrusios partijos laikėsi nuo jo atstu, o jų nuostatos atsispindėjo ir visuomenės nuomonėje. Buvo tikimasi, kad armija savo daliniams įdiegs tokias savybes, kurios kilus karui juos palaikytų mūšio lauke, tuo pat metu nepažeisdama jų pilietinių teisių bei vertybių, – o tai buvo nelengva užduotis, turint reikalą su pašauktiniais iš perteklingos ir laisvų papročių visuomenės, ne itin gerbiančios kariuomenės dorybes. Vadovavimo struktūros pobūdis vargu ar buvo numatytas toks, kad juos įkvėptų ir ugdytų dvasią, nes Bundestagas, prisimindamas, kaip Veimaro laikotarpiu tokie karo vadai kaip Seecktas nepaisė civilių valios, apdairiai vengė armijai paskirti vadą, aukščiausiąją vadovavimo galią suteikdami gynybos ministrui ir jo civiliams valstybės sekretoriams. 1966 m. generolas H. Trettneris, ginkluotųjų tarnybų generalinis inspektorius, mėgino pasiekti, kad padėtis būtų pataisyta generalinį inspektorių padarant gynybos ministro atstovu, turinčiu galią dalyvau-

ti vadovavime, tačiau šis jo žingsnis buvo pasmerktas kaip karinės politikos pavyzdys, ir Trettneris buvo priverstas atsistatydinti; jis taip ir pasielgė, su nemenku kartėliu pareikšdamas: „Mes esame ir norime būti paklusnūs. Bet jei su mumis ir toliau bus elgiamasi kaip iki šiol, susiklosčius rimtai padėčiai, karinės pajėgos nutrūks nuo grandinės arba – o tai būtų dar blogiau – iš viso nieko nedarys".

Jo žodžiuose skambėjo greičiau ne grasinimas, – tai buvo frustracijos išraiška, frustracijos, patiriamos daugelio karininkų, kurie stokojo visuomeninio prestižo, turėto Vokietijoje ir tebeturimo kitose šalyse, kurių profesinė pareigos ir disciplinos etika sulaukė maža palaikymo visuomenėje apskritai ir iš kurių buvo atimtas bet koks ryšys su praeitimi, turint omeny tą ryškią cezūrą, kurią Vokietijoje paliko 1945-ieji, o sykiu jie prarado ir bet kokį tradicijos tęstinumą. Šis praradimas buvo itin skaudus. Vokiečių enciklopedijoje, *Das Grosse Brockhaus*, tradicija apibrėžiama kaip „viena iš lemiamų charakteristikų, kurios asmenį daro asmeniu. Jis gyvena, semdamasis savo pirmtakų patirties, pažinimo ir įžvalgų". Be šios dovanos asmuo stokoja perspektyvos bei orientacijos, o jeigu jis yra kareivis, jis kenčia nuo savo profesinio statuso sumenkėjimo. Vienas rašytojas laikraštyje *Die Welt* sakė: „Armija be tradicijos pojūčio virstų techniniu įrenginiu, kurio paskirtis – žudyti, o pasiaukojimas jame būtų atitinkamai nuvertintas iki techninių atliekų".

Negalima sakyti, kad Gynybos departamentas į šią problemą neatsižvelgė: 1965 m. liepos mėn. gynybos ministras Kai-Uwe von Hasselis kaip šešerius metus trukusio tyrimo ir diskusijų rezultatą paskelbė memorandumą, pavadintą „Bundesveras ir tradicija". Trimis dešimtimis savo tezių

ši direktyva mėgino palengvinti daugelio Bundesvero karių išgyvenamą problemą, skatindama juos kritiškai, bet supratingai pažvelgti į praeitį ir atrasti joje savus įkvėpimą ir pavyzdį teikiančius modelius.

Kaip gaires Bundesvero orientacijai *Traditionserlass* nurodė, kad per visą savo istoriją vokiečių ginkluotosios pajėgos visad vertino tokias savybes kaip savo krašto meilę, netapačią vulgariam tautiškumui, sąžiningą pareigos vykdymą, nesitikint pagyrimo ar atpildo, paklusnumą ir lojalumą aukščiausiajai valdžiai, atstovaujančiai tautai bei valstybei ir „klusnumu pasiekiamai laisvei" bei pasirengimui prisiimti atsakomybę už veiksmus, atliekamus bendram labui, netgi rizikuojant gyvybe. Pastarąjį principą derėjo suprasti kaip laisvę, kurią visuomet, iki Hitlerio laikų, turėjo vokiečių pulkų vadai, taigi jų asmeninė iniciatyva niekad nebūdavo slopinama bendro vado strateginių ar taktinių planų; kitu lygiu jos pavyzdį pademonstravo tie narsūs karininkai, kurie rizikuodami savo galva sąžinės dėlei priešinosi nacistinio režimo nusikaltimams ir neteisybėms, netgi jei jiems tekdavo sulaužyti aukščiausiajam vadui duotą ištikimybės priesaiką.

Opiu armijos vaidmens politikoje klausimu direktyva labiau pabrėžė individualų, o ne kolektyvinį problemos aspektą. „Dalyvavimas politikoje ir dalijimasis atsakomybe, – buvo konstatuojama dokumente, – nuo Prūsijos reformų laikų priklausė gerosioms vokiečių karių gyvenimo tradicijoms". Ir galbūt nesąmoningai atkartojant generolo Ludwigo Becko 1938 m. memorandumo gaidą priduriama: „Tasai, kas vadovaujasi klaidinga apolitiško kario tradicija ir apsiriboja savo kariniu meistriškumu, pamiršta esminę dalį savo priesaika patvirtintos kario priedermės demokratinėje visuomenėje".

Memorandume toliau buvo pažymimos kai kurios specifinės kario vertybės, pasireikšdavusios ir gerbtos Vokietijos karinėje istorijoje, – tokios kaip sugebėjimas daryti sprendimus spaudžiant laikui bei aplinkybėms ir prisiimti atsakomybę už pasekmes (galbūt tai būta vėl nesąmoningo aido, šįsyk – garsiojo Clausewitzo paragrafo „Apie karo genijų"), – ir tarp dvasinių ypatybių, būdingų iškiliems vokiečių kariams, minimi tokie dalykai kaip taurumas ir riteriškumas, draugystė ir užuojauta, narsa ir pasiaukojimas, santūrumas ir orumas lydint tiek nesėkmei, tiek sėkmei, laikysenos ir gyvenimo būdo kuklumas bei dvasios, kalbos ir kūno disciplina. Memorandumo pabaigoje buvo konstatuojama, kad ryšį su praeitimi regimai išreiškė juoda–raudona–auksinė vėliava, simbolizuojanti pilietinę atsakomybę ir vokiečių troškimą siekti „vienybės, įstatymo ir laisvės", minimą valstybės himne, taip pat federalinio herbo erelis, seniausias vokiečių suverenumo ir įstatymo idėjos simbolis, ir Geležinis kryžius, simbolizuojantis dora pagrįstą kario narsumą; taip pat buvo išvardyta, kokiais atvejais žodis ir simbolis turėtų drauge žadinti kario tradicijos suvokimą (paradai, priesaikos, memorialinės apeigos ir didingi būgnų bei trimitų signalų lydimi patikrinimai).

Dera atkreipti dėmesį į tai, kad 1965 m. liepos direktyvoje buvo tvirtai laikomasi *Innere Führung* principų ir piliečio kario idėjos ir tuo pat metu demonstruojamas ryšys, jungiantis šias 1807–1813 m. prūsų reformuotojų idėjas bei vertybes ir karininkų pasipriešinimo Hitleriui dalyvius. Šitokiu būdu ir pabrėžiant tas karines ir dvasines vertybes, kurios galėjo būti bendros ir Bundesvero kariams, ir labiausiai pasigėrėjimo vertiems jų pirmtakams, buvo mėginama suteikti armijai praeitį, kuria ji galėtų

didžiuotis, ir tuo pat metu pabrėžti jos atsakomybę prieš demokratinę visuomenę, kurios dalis ji buvo. Ir apskritai ši direktyva padėjo įveikti tą šaknų praradimo jausmą, kuris smelkė tarnaujančius Bundesvere, ir sumažinti jų nepasitenkinimą dėl įtampos, susidarančios dėl būtinumo suderinti karinę disciplіną su atskiro kareivio teisėmis. Per tolesnius penkiolika metų po *Traditionserlass* paskelbimo izoliuotumo pojūtis Bundesvero gretose labai sumažėjo palyginti su 7-ojo dešimtmečio pradžia, nors, kaip pamatysime, vėliau jis atgijo.

Taip pat ir Vokietijos Demokratinės Respublikos vyriausybė, nors ideologiniais sumetimais nuolat atsiribodavo nuo Vokietijos praeities, neapsiriko vertindama tradicijos svarbą ir poveikį, kurį tęstinumo pojūtis galėtų daryti ginkluotųjų pajėgų kovos dvasiai. Tatai iliustruoja jų uniformos raida. Pirmieji Rytų Vokietijos kariniai junginiai, vadinamoji 1948-ųjų karo policija, dėvėjo policininkų mėlyną spalvą, bet 1952 m., galiausiai atsisakius mėginimų nuslėpti Rytų Vokietijos armijos kūrimą, jie perėmė sovietinio modelio karines uniformas. Šios pasirodė nepopuliarios tiek armijos daliniuose, tiek plačioje visuomenėje, ir kai galų gale buvo formaliai įkurta Nacionalinė liaudies armija, buvo priimta uniforma, visai tokia pat kaip Hitlerio laikotarpio Vermachto karo lauko pilkoji. Tatai teisindamas, Willi's Stophas savo kalboje pareiškė:

> Mūsų tautos karinė istorija turi svarbių pažangių tradicijų, kurių išraiška yra uniforma. Vokiečių imperializmas ir fašizmas <...> sukompromitavo ją kaip karinės bei tautinės garbės simbolį. Nacionalinėje liaudies armijoje vokiškoji uniforma turės išties patriotinę reikšmę, žymėdama pasirengimą ryžtingai ginti mūsų demokratinius laimėjimus. Dėvėdami šias uniformas, tik su raudonais raiščiais, ginkluoti darbininkai 1918-aisiais išvijo kaizerį; Hamburgo darbininkai, Rūro šachtininkai,

Saksonijos ir Tiūringijos darbininkai ir valstiečiai grūmėsi prieš nacionalistinį *Freikorps* bei reakcingąjį Reichsverą. Šiomis uniformomis daugelis karininkų ir kareivių per Antrąjį pasaulinį karą stojo į „Laisvosios Vokietijos" nacionalinį komitetą prieš fašistinę Hitlerio armiją.

Stophas paniekinamai atsiliepė apie Vakarų Vokietijos Bundesvero uniformą kaip neturinčią šaknų Vokietijos istorijoje ir, tiesą sakant, NATO primestą Bundesverui tarptautinio kapitalizmo kostiumą.

Nesitenkindama šiomis istorinėmis sąsajomis, partijos vadovybė stengėsi taip pat pasisavinti Prūsijos tradiciją, įkūnytą tokių asmenybių kaip reformų partijos vadai Scharnhorstas, Gneisenau, Yorckas von Wartenburgas ir Blücheris, kurių skulptūros Operos aikštėje Berlyno Forum Fredericianum dabar būdavo apšviestos naktimis ir kurių kariniai žygiai buvo šlovinami Vokietijos istorijos muziejuje, įsikūrusiame *Zeughaus* (Arsenale) Unter den Linden gatvės pradžioje. Ši sąsaja bylojo pati už save, ir ne tik dėl to, kad kai kurie iš šių karių pasižymėjo pažangiomis politinėmis pažiūromis (Gneisenau iš tikrųjų Prūsijos dvare laikytas jakobinu), bet dėl to, kad jie visi pabrėžė būtinumą jungtis su Rusija, kad būtų įveiktas Napoleonas. Tačiau tradicinėse ceremonijose, kurios dabar būdavo iškilmingai atliekamos priešais *Neue Wache,* buvusį Berlyno karinį štabą, kur dabar buvo įsteigtas memorialas fašizmo ir militarizmo aukoms, senąjį prūsiškąjį stilių nustelbė vermachtiškasis. Čia kasdien ceremoningai, su visu Vilhelmo ir Hitlerio armijų iškilmingumu keisdavosi sargyba, periodiškai vykdavo ir dar įmantresnės karinės apžiūros, kurių metu *mit klingendem Spiel,* blyksėdami aukštaauliais batais ir šalmais, niaurūs ir nepermaldaujami kariai žygiuodavo Unter den Linden alėja, o pasiekę *Neue Wache,*

keisdavo žingsnį į senąjį *Gänseschritt* (žąsies žingsnelį), itin preciziškai keldami kojas aukštyn ir vėl žiebdami jas į grindinį, o jų bendrapiliečiai žiūrėdavo, jausdami jei ir ne pasitenkinimą, tai bent pagarbą.

Tokie tradiciniai renginiai gerokai rečiau vykdavo Vakarų Vokietijoje ir ne visada būdavo taip pasyviai sutinkami. Štai 1980 m. gegužės 6 dieną Bremene per Didįjį patikrinimą, skirtą pagerbti tuo pat metu naujų pašauktinių priesakai ir narystės NATO dvidešimtpenkmečiui, kilo kruvinas susidūrimas tarp antikarinės demonstracijos dalyvių ir policijos, sužeisti 257 policininkai (iš jų 27 sunkiai) ir ne mažiau kaip 50 iš tų, kurie protestavo prieš šią ceremoniją.

Didysis patikrinimas *(Grosses Zapfenstreich)* – tai pats prašmatniausias karinis reginys, vykstantis tik didžiausio iškilmingumo ir pagarbos momentais. Jo ištakos siekia Prūsijos–Rusijos sąjungos prieš Napoleoną laikus, ir didžioji dalis choreografijos, pagal kurią turi žygiuoti ir būti rikiuojami pulkai, aidint jungtinių orkestrų ir skardžiabalsių fleitų muzikai, yra parengta sekant rusų pavyzdžiu; tas pats pasakytina ir apie dramatišką apžiūros kulminaciją, komandą „Šalmus nusiimti maldai!“, po kurios pasigirsta grojamas himnas „Ich bete an die Macht der Liebe“ (Meldžiuosi meilės galiai) pagal Christiano Gregoro muziką. Ši ceremonija neturi nieko provokuojamo ar karingo, ji iš tikrųjų tėra jaudinamas karinės draugystės tradicijos prikėlimas ir dėl tos priežasties itin tinkama naujų pašauktinių priesaikai. Tai kodėl gi Bremene kilo *Krawall?*

Iš dalies, matyt, dėl to, kad ši iniciacijos ceremonija buvo suporuota su narystės NATO metinėmis, o nesenas

NATO sprendimas tęsti atominį ginklavimąsi buvo ką tik sukėlęs karštus ginčus visuomenėje ir susirūpinimą, kaip tatai pakenks santykiams su Sovietų Sąjunga. Iš dalies ir dėl to, kad *Zapfenstreich* vyko Bremene, atkakliai prašant burmistrui, kuris buvo praradęs sąlyčio taškus su kairiuoju savosios socialdemokratų partijos sparnu ir neįvertino jų antimilitaristinių nuostatų gilumo, o, be to, ir nepakankamai įsisąmonino tą aplinkybę, kad jojo mieste buvo įsikūręs pats radikaliausias Vokietijos universitetas. Ir galiausiai dėl to, kad pagrindinis Didžiojo patikrinimo renginio kalbėtojas turėjo būti naujai išrinktas Federacinės Respublikos prezidentas Karlas Carstensas, žmogus, kurio anaiptol negerbė jaunieji socialistai, akademinis jaunimas ir apskritai kairiosios pakraipos žmonės ir kurio kraštutinis konservatizmas bei prieštaringa politinė praeitis (kai kas jį apibūdindavo kaip „seną nacį") jo dalyvavimą tokiame renginyje darė ekscentrišką. Toks aplinkybių derinys paskatino ceremonijos dieną surengti demonstracijas ir pacifistų, branduolinio ginklo priešininkų, jaunųjų socialistų, evangelinio jaunimo sąjūdžio, pilietinės iniciatyvos šalininkų (žaliųjų) ir NATO priešininkų grupės susibūrė išreikšti pasipiktinimą „kariniu spektakliu", priešingu demokratinėms vertybėms ir pavojingu taikai. Šios taikios demonstracijos sudarė progą gerai organizuotiems kriminaliniams elementams, studentams, studentams komunistams ir *Chaoten*, ginkluotiems Molotovo kokteiliais, grandinėmis, akmenimis ir vėzdais, žvėriškai užsipulti policijos rezervus.

Įvykiai Bremene sukėlė sensaciją visoje šalyje, ir po jų užsimezgė debatai, kurių metu atsirado žmonių, abejojančių, ar tokios ceremonijos ir apskritai visos pastangos sukurti tradiciją tokioje organizacijoje kaip Bundesveras iš-

mintingos, esą tatai gali tik trukdyti demokratijos plėtotei, nes kuriamas elitinis mąstymas. Gynybos ministras Hansas Apelis atsiliepė į tokius balsus, straipsnyje žurnale *Der Spiegel* nurodydamas, jog Federacinėje Respublikoje daugelis grupių bei asociacijų (bažnyčios, profesinės sąjungos, partijos) puoselėja savas tradicijas ir kad būtų akivaizdžiai neteisinga atimti šią teisę iš karių. Per dvidešimt penkerius savo egzistavimo metus Bundesveras pademonstravęs visišką lojalumą demokratinei tvarkai, jis likęs ištikimas *Innere Führung* principams ir kario kaip „uniformuoto *Staatsbürger*" sampratai; ir greičiau girtinas, o ne peiktinas yra tas faktas, kad jis nori viešai, o ne uždarose kareivinėse pagerbti tradicijas, paveldėtas iš praeities bei iš ketvirtį amžiaus trukusios tarnystės Europos taikos reikalui, ir tokiu būdu pasidalyti savo pasididžiavimu su bendrapiliečiais.

Tatai skambėjo įtaigiai, bet negalėjo paslėpti fakto, kad žala buvo padaryta ir kad Bundesverui šiurkščiai priminta, jog visuomenė jį dar toli gražu ne visiškai priėmė.

III

Dabar reikia pasigilinti į tai, kokios stiprios, efektyvios ir patikimos yra abi vokiečių armijos, turint galvoje, jog viskas, kas kalbama paskutiniuoju iš šių klausimų, yra itin hipotetiška.

Johno Keegano *World Armies* 1979 m. leidimo duomenimis, Bundesveras susidarė iš šių pajėgų:

Sausumos kariuomenė 340 000
Teritorinė kariuomenė 441 000
Laivynas (154 laivai, daugiausia maži) 38 000
Oro pajėgos (509 koviniai lėktuvai) 110 000

Paramilitarinės pajėgos:

Federalinė sienų policija 20 000

Atskirų *Länder* operatyvioji policija 15 000

Atsargos daliniai:

Armijos 615 000

Laivyno 27 000

Oro pajėgų 85 000

Sausumos kariuomenė, susidedanti iš svarbiausių kovinių pajėgų, yra pavaldi bendrajai NATO operacinei vadovybei, o aukščiausioji nepriklausoma nacionalinė vadovybė yra korpusų vadai. Korpusai iš trijų keturių divizijų kiekvienas, o kiekviena divizija – po tris brigadas bei viena nepriklausoma divizija, dislokuota Šlėzvige-Holšteine, veikianti kartu su Danijos armija. Iš viso yra dvylika divizijų (keturios šarvuotos, keturios šarvuotos pėstininkų, dvi pėstininkų, viena kalnų ir viena oro). Kiekvieną diviziją papildo nemaži koviniai ir pagalbiniai junginiai (šarvuotieji žvalgybos batalionai, sunkiosios artilerijos ir raketų batalionai, priešlėktuvinės gynybos, signalų bei inžineriniai batalionai ir sraigtasparnių eskadronai). Kaip ir dera tarptautinės armijos kontingentui, Bundesveras gauna įrangą iš įvairių šalių ir turi tą pranašumą, kad gali pasirinkti ginklus, kurių veiksmingumas įrodytas bandant. Dauguma jo smulkiųjų ginklų yra pagaminti Vokietijoje, iš jų pusiau automatiniai šautuvai ir kulkosvaidžiai; mortyros – Izraelyje; sunkioji artilerija ir raketos – daugiausia JAV; tankai – amerikiečių M-48 tipo ir vokiečių leopardai, ir pastarieji laipsniškai išstumia pirmuosius. Pagrindinė teritorinės amijos užduotis yra karo metu apginti užnugario sritis. Ši armija apima vidaus gynybos grupes, lengvuosius pėstininkų batalionus ir saugumo kuopas; kiekvieno šių padalinių paskirtis skirtinga ir taikos metu jie yra sudaryti

daugiausia iš atsarginių. Iš paramilitarinių pajėgų sienų policija yra aprūpinta lengvais šarvuotais automobiliais, mortyromis, prieštankiniais ginklais, 20 mm pabūklais ir smulkiaisiais pėstininkų ginklais. Ji veikia tik 30 km zonoje palei Federacinės Respublikos sienas, bet iškilus grėsmei „laisvos demokratinės tvarkos egzistavimui" gali būti panaudota vyriausybės nuožiūra. Operatyviosios policijos junginiai – tai įgulose organizuota policija, kurios paskirtis – atremti grasinimus civilinei tvarkai.

Kadangi Bundesvero misija karo metu būtų sustabdyti veržimąsi iš rytų ir kadangi tai beveik neabejotinai virstų sausumos puolimu, tai logiškai didžioji karinio biudžeto dalis turi tekti armijai, o laivynas turėtų atlikti kuklesnį vaidmenį. Remdamasi prielaida, kad už šiaurinio sparno gynimą daugiausia bus atsakingos britų ir amerikiečių oro ir laivyno pajėgos, Vokietijos vyriausybė apskritai priešinosi tam, kad būtų didinamas jos laivyno NATO kontingentas. 1964 m. jį sudarė tik 120 laivų (7 naikintuvai, 6 fregatos, 53 minosvaidžiai, 49 torpedinės valtys ir 5 povandeniniai laivai). Po penkiolikos metų šis skaičius padidėjo tik iki 154, nors sukurtos Laivyno oro pajėgos su 134 koviniais lėktuvais, iš kurių – trys kovinių bombonešių eskadrilės. Pats oro laivynas, kuriam karo metu tektų pareiga paremti sausumos kariuomenę, įveikė keblumus, kilusius dėl nepatikimo jo priešakinio kovos lėktuvo, į avarijas linkusio Starfighter, ir dabar turi 35 eskadriles, iš kurių 16 yra kovinės sausumos puolimo eskadrilės. Jis taip pat aprūpintas Sidewinder priešlėktuvinėmįs raketomis, Pershing 1A SSM raketomis ir SAM baterijomis su Nike Hercules raketomis.

Vertinant europiniais, o ne supervalstybių mastais, tai gana grėsminga karinė jėga, juolab kad jos parengimo

lygis yra aukštas; tiek elementarusis, tiek specializuotose karininkų mokyklose bei palyginti naujuose Bundesvero universitetuose karininkams profesionalams įgyjamas išsilavinimas yra atsakantis. Bundesveras nedalyvavo jokiose kautynėse, tad jo efektyvumo negalima realiai nustatyti. Tačiau profesionalūs vertintojai pagal jo įrangą, šiuo metu geriausią visame NATO, ir jo dalyvavimą manevruose skiria jam aukštą balą. Dvylika jo divizijų laikomos NATO kovinės schemos karkasu, ir 1980 m. NATO rudens manevruose koordinuotu judėjimu, šarvuotos technikos naudojimu bei vidutinės grandies vadovavimu parodė aiškų pranašumą prieš Jungtinių Valstijų 7-ąją armiją.

Rimtesnę problemą – čia mes prieiname prie Bundesvero patikimumo kare klausimo – sudaro tai, kad nuo 7-ojo dešimtmečio pabaigos itin padažnėjo atvejų, kai sąžinei diktuojant atsisakoma atlikti bet kokią tarnybą, susijusią su galimybe žudyti ar būti žudomam. Atsisako tarnauti ne vien šaukiamieji, bet ir jau tarnaujantys pašauktiniai. Kiekvienais metais nuo 1971-ųjų iki 1973-iųjų 25 000 pašauktinių prašydavosi atleidžiami dėl įsitikinimų, o 2000 jau tarnaujančių pareikšdavo norą būti paleisti; nuo to laiko šie skaičiai apčiuopiamai nesumažėjo. Tiesą sakant, tokie pavyzdžiai kaip generolo Gerto Bastiano, 2-osios tankų divizijos vado, kuris 1980 m. sausio mėn. pareiškė pageidavimą išeiti į atsargą, nes, jo nuomone, NATO ginklavimosi planai šaukėsi karo su Sovietų Sąjunga, ir gegužės įvykiai Bremene galėjo netgi paskatinti daugiau žmonių vengti karinės tarnybos.

Tatai nekelia tiesioginės ir gyvybinės grėsmės taikos meto kariuomenei, kurioje ilgai tarnaujantys savanoriai sudaro 55 proc. visų pajėgų. Tačiau tai, kad šitiek daug

tarnaujančių kareivių prašosi atleidžiami nuo šios pareigos, sukėlė nemenkų abejonių dėl *Innere Führung* veiksmingumo. 1978 m. gynybos ministras Apelis atvirumo valandėlę pasakė: „Mano akimis, didžiausias pavojus būtų tas, jei mūsų politinis auklėjimas ugdytų tik veidmainius, mokančius prisitaikyti prie aplinkybių, bet ne uniformuotus respublikonus, kurie žinotų, kodėl jie gina šią Respubliką". O tatai vėl grąžina prie klausimo, kokie patikimi būtų Bundesvero nenuolatiniai elementai, jei kiltų karas, ypač turint galvoje tą faktą, kad priešakinės priešo jėgos tikriausiai būtų Rytų vokiečiai.

1761 m., per Septynerių metų karą, Thomas Abbtas parašė esė „Mirtis už Tėvynę", kurioje įrodinėjo, esą kai žmogus gimsta ar nutaria gyventi kokioje nors šalyje, kurios įstatymai jį gina ir varžo jo laisvę vien bendram labui, tai ir yra jo tėvynė, ir ji turi teisę reikalauti iš savo valdinių meilės ir prieraišumo, o jei reikia – ir aukščiausios – gyvybės – aukos, kuri turi būti daroma noriai ir netgi džiaugsmingai. Bailiams ir cinikams tai gali atrodyti juokinga, bet tik todėl, kad jie nepajėgia perprasti „mirties palaimos" – ne tokios mirties, kuri ištinka geidulingąjį ar gyvulį, bet tokios, kuri pakviečia mūsų sielą it karalienę iš kalėjimo, o ne pasmaugia ją jos celėje kaip vergę ir kuri galiausiai iš mūsų venų plūstantį kraują atiduoda kenčiančiai tėvynei, kad atsigėrus jo galėtų atgyti". Tokį norą mirti atlygina pakylėtas gyvenimas, nauja garbė ir platesni sielai atsiverią horizontai.

Šis argumentas nebuvo naujas – jį galima rasti Platono *Kritijuje* – ir jis buvo daugsyk kartojamas vėlesniais laikais po Abbto, kaip antai Hölderlino „Mirtyje už Tėvynę":

> O nehmt mich, nehmt mich mit in die Reihen auf,
> Damit ich einst nicht sterbe gemeinen Tods!

Umsonst zu sterben, lieb ich nicht, doch
Lieb ich, zu fallen am Opferhügel

Fürs Vaterland, zu bluten des Herzens Btut
Fürs Vaterland –

[O priimkit, priimkite mane į savo gretas,
Kad aš nemirčiau eiline mirtim!
Aš nenorėčiau mirti veltui, bet
Trokštu aš kristi ant aukojimo kalvos

Už Tėvynę, išliet savo širdies kraują
Už Tėvynę –]

taip pat Theodoro Körnerio ir Ernsto Moritzo Arndto eilėse, parašytose per Išsivadavimo karus prieš Napoleoną ir per kitus iš 1866-ųjų ir 1870-ųjų metų karų bei galiausiai per 1914-ųjų patriotinių jausmų proveržius. Štai Bruno Franko entuziastingi šūksniai karui prasidėjus:

Frohlockt, ihre Freunde, dass wir leben
Und dass wir jung sind und gelenk!
Nie hat es solch ein Jahr gegeben,
Und nie war Jugend solch Geschenk!

[Džiūgaukit, draugai, kad mes gyvi
Ir jauni bei mitrūs!
Dar niekuomet nebuvo tokių metų kaip šie,
Ir niekuomet jaunystė nebuvo tokia dovana!]

ir Karlo Brögerio išdidžios eilutės:

Dass kein fremder Fuss betrete den heimischen Grund,
Stirbt ein Bruder in Polen, liegt einer in Flandern wund.
Alle hüten wir deiner Grenzen heiligen Saum.
Unser blühendstes Leben fur deinen dürrsten Baum,
Deutschland!

[Kad jokia svetima pėda neįžengtų į mūsų gimtą žemę,
Vienas brolis miršta Lenkijoje, kitas guli sužeistas Flandrijoj.

Visi mes saugom šventą tavo sienų kraštą.
Mūsų labiausiai žydinti gyvybė už tavo labiausiai
nudžiūvusį medį,
Vokietija!]

Ir vis dėlto jau XVIII amžiuje pasigirsdavo abejojančių balsų. Nicolai'aus romano *Sebaldus Nothanker* protagonistą žmona prašo pasakyti pamokslą apie ką tik išspausdintą Abbto „Mirtį už Tėvynę". Jis atsisakinėja ir skundžiasi (ši vieta ganėtinai tinka XX a. sąlygoms): „Kur šioje Vokietijoje, draskomoje karų ir niokojamoje, gali dabar rasti tėvynę? Vokiečiai kariauja su vokiečiais. Mūsų kunigaikščio kariauna įeina į vieną armiją, o mūsų pačių žemėje žmonės stoja į kitą. Prie kurios pusės mums šlietis? Ką mums dera pulti? Ką ginti? Už ką turėtume mirti?" Beveik po dviejų šimtų metų, 1955-aisiais, Getingeno istorijos profesorius Hermannas Heimpelis sugrįžo prie Abbto temos ir per vieną minėjimą Hanoveryje pasakė kalbą „Apie mirtį už Tėvynę", kurioje pareiškė, kad per du pasaulinius karus ši sąvoka prarado prasmę. „Dėl karo *Technisierung*, – sakė jis, – karas visuomet virs visuotiniu, ir šitaip mirtis už tėvynę neteks savo senojo taurumo, nes ji ištinka tiek karį, tiek nekarį." Jau seniai laikas, pridūrė jis, žmonėms suprasti, jog „nėra tokios problemos Europoje, nei tokio tėvynės intereso, vis dar pakankamai švento, kad būtų galima padaryti jį motyvu vėl išleisti į laisvę nepamatuojamą šiuolaikinio karo pabaisą, – nei Saaro teritorija, nei rytų žemės, netgi nei Vokietijos vienybė. <...> Svarbiausia šiuolaikinio karo ypatybė yra ne mirtis už tėvynę, o siaubingas žmonių masių sunaikinimas".

Neįmanoma pasakyti, kaip visuotinai šis jausmas būdingas karinei tarnybai tinkamo amžiaus jauniems žmonėms Vakarų Vokietijoje ir kaip jis paveiktų Bundesvero

patikimumą kare, kuris supjudytų abi Vokietijas viena prieš kitą, bet aišku, jog šis klausimas nėra bereikšmis.

Remiantis Londono Tarptautinio strateginių studijų instituto (International Institute for Strategic Studies) duomenimis, Vokietijos Demokratinės Respublikos ginkluotąsias pajėgas sudarė šie padaliniai:

Armija	107 000 tikrosios tarnybos karių, 305 000 atsarginių
Oro pajėgos	36 000 (335 karo lėktuvai)
Laivynas	16 000 (200 laivų, daugiausia nedidelių)
Paramilitarinės pajėgos	571 500

Tai, kad būgštavimai dėl pavojaus, esą armija vėl atgausianti autonomiją, nėra vien vakarietiškas reiškinys, pakankamai aiškiai parodo tiek vadovavimo ginkluotosioms pajėgoms struktūra, tiek jų santykis su Sovietų Sąjunga. Kaip ir Federacinėje Respublikoje, ginkluotosios pajėgos tiesiogiai pavaldžios nacionalinės gynybos ministrui, kuris jiems vadovauja pagal Liaudies Rūmų išleidžiamus įstatymus ir dekretus; tačiau tikrasis valdantysis organas yra Vieningoji socialistų partija (SED), veikianti per savo Nacionalinio saugumo komitetą, Nacionalinę gynybos tarybą ir Centro komiteto saugumo departamentą. Šie organai stebi tikrąjį ginkluotųjų pajėgų kaip valstybės įrankio veikimą; politiniai atstovai ir partinės organizacijos šakos įvairiuose kariniuose daliniuose rūpinasi, kad personalo politinės pažiūros nenukryptų nuo ortodoksinių, o partijos jaunimo organizacija turi savo padalinius kareiviams, taip pat tarnaujančius skatinti politinį atitikimą. Privalomas politinis švietimas čia kur kas nuodugnesnis nei Federacinėje Respublikoje, – karininkai privalo išklausyti aštuonias politinio švietimo valandas per mėnesį, o kitų rangų kariai – dar daugiau, ir visus karininkus nuo-

latos stebi Valstybės saugumo ministerija. Be to, partija turi dideles saugumo pajėgas – per 70 000 pasienio sargybos ir operatyviosios policijos, be to, paramilitarines kovines grupes visuose stambiuosiuose gyvenamuose regionuose, – ir jų padedama ji gali užkirsti kelią bet kokiai nepriklausomai armijos veiklai, kuriai nepritaria partija.

Kai dėl Sovietų Sąjungos, tai jos iš esmės įtarų požiūrį į bet kokią naują vokiečių armiją, netgi įtrauktą į jos pačios sąjungininkų sistemą, parodo tas faktas, kad Nacionalinės liaudies armijos dydis buvo ribojamas, ir šiuo metu ji yra mažiausia Varšuvos sutarties armija pagal gyventojų skaičių ir antra pagal mažumą apskritai. Sovietų ginkluotųjų pajėgų grupės Vokietijoje vadas visiškai kontroliuoja vokiečių pajėgų veiklą, be to, jos beveik visai priklauso nuo Sovietų Sąjungos dėl šaulių ir lauko ginklų, nes Vokietijos Demokratinei Respublikai, priešingai negu Federacinei Respublikai, nebuvo leista plėtoti savo ginklų pramonės.

Nepaisant šio kontroliavimo, Nacionalinė liaudies armija (NVA), svarbiausioji iš ginkluotųjų pajėgų tarnybų, išaugo į veiksmingą jėgą, puikiai apmokytą ir apginkluotą – jei galima spręsti pagal įrangą, demonstruotą 1979 m. spalį per paradą Rytų Berlyne, pažymint trisdešimtąsias VDR metines, – armiją, aprūpintą, greta naujų sovietinių T-72 tankų, moderniais šarvuočiais, kai kuriais naujesniaisiais sovietų raketų paleidimo įrenginiais bei sraigtasparniais. Nuo 1963 m. ji rodydavo didelę kompetenciją per Varšuvos sutarties manevrus; ji dalyvavo 1968-ųjų operacijoje prieš Čekoslovakiją, nors tik penkias dienas ir griežtai sovietų kontroliuojama; o nuo 7-ojo dešimtmečio pabaigos ji vykdė ir labiau nepriklausomas misijas Afrikoje ir Vidurio Rytuose, matyt, pritariant Varšuvos sutarties są-

junginink̇ems, ji pradėjo siųsti konsultantus ir ekspertus daugeliui tų regionų vyriausybių ir revoliucinių sąjūdžių, iš jų Angolai, Mozambikui, Libijai, Alžyrui ir Etiopijai. Kaip buvo panešama 1978 m., net 1200 Rytų Vokietijos karių dirba konsultantais ir instruktoriais artilerijos, komunikacijų, logistikos ir saugumo klausimais Alžyre ir 450 – Libijoje; o VDR karo mokyklos padėjo rengti karininkus iš Pietų Jemeno, Etiopijos, Angolos ir Sirijos. Taip pat pranešama, kad NVA daliniai dalyvavo kautynėse Ogadene ir Eritrėjoje. Viską kartu sudėjus, rytų vokiečių Afrikoje buvo ne mažiau aktyvūs kaip kubiečių ir jie tokie pat aktyvūs, o jų įtaka Vidurio Rytuose buvo didesnė ir dar augo.

Tačiau svarbiausia NVA tenkanti misija yra Europoje; ji yra Varšuvos sutarties, kurioje priklauso Pirmajam strateginiam ešelonui, dalis pirmosios mūšio linijos, vadinasi, galima tikėtis, jog NVA tiesiogiai dalyvaus bet kokiame susidūrime tarp Rytų ir Vakarų. Tad kokios laikysenos iš jos galima laukti tokiomis aplinkybėmis?

Antimilitaristinės nuotaikos VDR nebuvo taip jau menkai paplitusios, ir nuo 1962 m., kai įvesta visuotinė karo prievolė, atsisakymas tarnauti dėl sąžinės motyvų tapo pakankamai dažnas reiškinys, kad vis sukeltų ginčus apie tai, kaip derėtų elgtis su atsisakančiaisiais, ir čia svarbų vaidmenį vaidino evangelikų bažnyčia. Neįmanoma nuspėti, koks stiprus yra latentinis priešiškumas karui tarp tarnaujančių pašauktinių, sudarančių apie 55 proc. NVA karininkijos ir eilinių, ir kaip jis dar sustiprėtų, jei NVA tektų susidurti su Bundesveru; belieka tik pažymėti, kad atsakymas priklausytų nuo to, kaip šį išbandymą išlaikytų jų ideologinė indoktrinacija.

NVA švietimo programa buvo mėginama, viena vertus, įdiegti atsidavimą socialistinei tėvynei ir nekvestionuojamą lojalumą tiek Sovietų Sąjungai, tiek kitoms Varšuvos sutarties „broliškoms armijoms". Joje taip pat, kaip nurodė amerikiečių karo analitikas Donaldas Hancockas, buvo pabrėžiamos vertybės kaip priemonė ugdyti karingam patriotizmui, o svarbiausioji iš tų vertybių – „neapykanta liaudies priešams". Kadangi į šią kategoriją įeina tautiečiai vokiečiai, gyvenantys Federacinėje Respublikoje, ši auklėjimo užduotis, ko gero, tampa dar sunkesnė negu broliškų jausmų čekams ir lenkams puoselėjimas. Tad galimas dalykas, jog dėl šios priežasties partijos vadovybė jau 6-ajame dešimtmety nusprendė, kad karinio-politinio ugdymo negalima atidėti iki to laiko, kai jaunuoliai pašaukiami į karo tarnybą, tad į mokyklų programas buvo įtrauktos paskaitos apie armiją bei jos misiją. 1968-aisiais Švietimo ministerija pareiškė: „Moksleivių socialistinis karinis auklėjimas yra neatskiriama klasinio švietimo dalis. Jis privalo <...> būti diferencijuotas pagal skirtingas jaunuolių ir vaikų amžiaus grupes. Jo tikslas – pažadinti moksleivių sąmonėje pasiryžimą bet kuriuo momentu stoti ginti VDR ir socializmo".

1974 m. pasirodžiusi brošiūra apie socialistinį karinį auklėjimą toli gražu ne taip delikačiai formulavo jo tikslus. „Neapykantos ugdymas, – buvo sakoma jame, – nesikerta su tauriais socializmo idealais. Neapykanta – tai natūrali pasekmė, sukeliama darbininkų klasės išsivadavimo kovos bei tos aplinkybės, kad socialistinės valstybės visuomenės laimėjimams šiandien aktyviai grasina imperializmas." Po ketverių metų, nepaisant evangelikų bažnyčios protesto, partija priėmė nutarimą, kad nors karinis švietimas jau

smelkė kiekvieną dėstomą dalyką pradedant geografija ir baigiant muzika ir prasidėdavo jau vaikų darželyje, dabar vidurinių mokyklų 9-oje ir 10-oje klasėje būsiąs privalomas specialus dalykas – *Wehrkunde,* arba karinis mokslas.

Nėra abejonių, kad šis ypatingas karinio-politinio auklėjimo pabrėžimas buvo gynybos priemonė, skirta atremti Vakarų įtaką politinio atšilimo laikotarpiu, kai VDR lankėsi daug atvykėlių iš Federacinės Respublikos. Bet tai galėjo būti ir požymis, liudijantis slaptą partijos štabo baimę, ar jų bendrapiliečiai ir netgi jų kareiviai bus pasiryžę imtis ginklo prieš savo brolius anapus sienos. 1978 m. kovo mėn. per Berlyno radiją, programoje „Naujų karių dainų aptarimas", buvo perskaitytas keistas eilėraštis. Jis vadinosi „Mano brolis, mano priešas" ir skambėjo taip:

Der dort drüben steht mit der Waffe,
könnte mein Bruder sein.
Doch was ist ein Bruder?
Kain erschlug Abel.
Märchen erzählen von feindlichen Brüdern,
doch auch das beweist nichts.

Der da mein Bruder sein könnte,
mag sanft sein und friedfertig.
Aber er hat eine Waffe,
gehorcht seiner Oberen,
die sind meine Feinde.

Der dort drüben steht mit der Waffe,
könnte mein Bruder sein.
Aber er ist auch der
Heim-ins-Reich Holer,
billiges Werkzeug der Eroberer,
gefühllose Waffe der Raubmörder.
Mensch, vielleicht Bruder,
jedoch benutzbar zum Tod
und also mein Feind!

[Tasai, kurs stovi aure su šautuvu,
galėtų būti man brolis.
Bet kas yra brolis?
Kainas nužudė Abelį.
Pasakos byla apie priešiškus brolius,
bet netgi tai neįrodo nieko.

Tasai, kurs galėtų būt man brolis,
Galbūt yra švelnus ir taikingas.
Bet jis turi šautuvą,
klauso savo vyresniųjų,
kurie yra mano priešai.

Tasai, kurs stovi aure su šautuvu,
galėtų būt man brolis.
Bet jis taip pat propaguoja grįžimą namo į Reichą,
jis – pigus įrankis nugalėtojo rankose,
beširdis godžių žudikų ginklas.
Žmogus, galbūt netgi brolis,
bet naudingas, kai reikia žudyti
ir todėl mano priešas!]

Vyriausybė, kuri turi griebtis tokių drastiškų švietimo priemonių, vargu ar visiškai kliaujasi įrankių, kuriais jai tektų remtis karo metu, patikimumu. Abiejose Europą dalijančiose sutartyse, kuri kiekviena iškėlusi šūkį „Vokiečius į frontą!", keliamas neatsakomas klausimas: ką darytų vokiečių kareiviai, paliepti šaudyti vienas į kitą?

12

BERLYNAS: ATĖNAI PRIE ŠPRĖ IR KRIZĖS MIESTAS

1935 m. rugsėjį su koledžo draugu nuvykome iš Miuncheno į Berlyną ketindami pasikalbėti su Jungtinių Valstijų ambasadoriumi Williamu E. Doddu. Privačiame gyvenime ponas Doddas buvo iškilus Amerikos Pietų istorikas, Jeffersono Daviso biografas ir prezidento Woodrow Willsono raštų leidėjas, ir iš esmės mes norėjome pasikonsultuoti su juo ne tuometinės diplomatijos, o istorijos klausimais. Teisybę sakant, jo būta geresnio mokslininko nei ambasadoriaus, nors šie trūkumai nė kiek nemenkino jo veiklos. Jis taip šlykštėjosi naciais, kad beveik negalėjo turėti su jais kokių reikalų, nors ilgainiui tatai labai pakenkė jo paties politikai. Šią savo nuostatą jis ugningai išreiškė netgi per mūsų trumpą pokalbį, daugiau niekuo įdomesniu nepasižymėjusį.

Viešėdami mieste gyvenome *Christliche Hospiz* (savotiškoje jaunimo krikščioniškoje bendrijoje) Mittelstrassėje, per kvartalą nuo Unter den Linden gatvės ir tik truputį toléliau nuo Bahnhofo Friedrichstrassės. Tai buvo patogi vieta lankyti galerijas Muziejų saloje ir tyrinėti viliojančias Berlyno centro įdomybes – Gendarmenmarktą ir gatveles tarp Šprė vingio ir pačios upės, kur plėtojasi Wilhelmo Raabe's romano *Sperlingo gatvelės kronika (Die Chronik der*

Sperlingsgasse) veiksmas, – ir mes puikiai pasinaudojome šia galimybe. Vakarais mes iškildavome toliau. Tais laikais svetimšaliams buvo mažne privalu apsilankyti Haus Vaterland, esančiame Potsdamo aikštėje, akį rėžiančioje įstaigoje, vadovaujamoje Kempinskio, kuris stengėsi po vienu stogu pasiūlyti kiekvienos Vokietijos dalies vietinius valgius ir gėrimus atitinkamoje aplinkoje ir su derama muzika. Tad tenai apsilankę radome ir Hamburgo jūreivių smuklę, ir Grinzingo vynų restoraną, sklidiną Vienos valsų, Berlyno *Weissbierstube,* reinietišką restoraną su vaizdu į upę ir Bacharacho miestu ir – galbūt kaip duoklę vokiečių *Wanderlust* – *Wild West Stube,* kur grojo orkestrėlis su sombrerais ir odiniais apmovais ant kelnių, kėpsojo cinamono spalvos meškos iškamša, dvi išblukusios universitetų vėliavos (Princetono ir Notre Dame'o), o kartkartėmis tariamuosiuose Uolėtuosiuose kalnuose nugriaudėdavo audra.

Kitą vakarą mes nuėjome pėsti nuo mūsų apsistojimo vietos per Brandenburgo vartus ir Tiergarteną į Budapešto gatvę ir dar toliau, pro Zoologijos sodą ir Kaizerio Vilhelmo bažnyčią iki Kurfürstendammo, plačios ir ryškiai apšviestos alėjos, sėte prisėtos kavinių, aludžių ir kino teatrų; ten mes nuėjome į UFA Palast ir pasiklausėme Jano Kiepura'os, dainuojančio viename tų nekaltų miuziklų, kurie vainikavo nacių laikotarpio vokiečių kino meną.

Šiandieną apsilankius Berlyne visa tai atrodo neįtikėtinai tolima. Potsdamo aikštė, kadaise tokia judri, kad Paulis Boldtas, įsitaisęs „Café Josty" terasoje, rašė:

> Der Potsdamer Platz in ewigem Gebrüll
> Vergletschert alle hallenden Lawinen
> Der Strassentrakte: Trams auf Eisenschienen,
> Automobile und den Menschenmüll

[Potsdamo aikštė nesibaigiančiu riaumojimu
Ledynais verčia visas kaukiančias lavinas
Gatvėse: tramvajus ant plieninių bėgių,
Automobilius ir žmonių minias]

dabar tapusi dykviete, kur niekas nejuda, šaudymų lauku Rytų Vokietijos kareiviams. Haus Vaterland seniai nebėra, nebėra nė „Café Josty", bemaž nė Kaizerio Vilhelmo bažnyčios, nes nieko iš jos nelikę, išskyrus bokšto griuvėsius, saugomus tam, kad primintų berlyniečiams apie karo pasekmes. Niekam, kas šiandien gyvena Mittelstrassėje, neleista praeiti pro Brandenburgo vartus. Tiergartenas – tai uždrausta teritorija, ir nors tamsią naktį matyti Kurfürstendammo šviesų tviskėjimas, jojo malonumai gyvenantiems Berlyno centre regisi taip pat tolimi kaip ir Katmandu. Tatai užtikrina siena. Į priešingą pusę įmanoma patekti, bet tik griežtai kontroliuojamam, o tranzito mokestis, kurio reikalauja Rytų Vokietijos valdžia, nuolat auga ir jau darosi neprieinamas paprastiems vakarų berlyniečiams.

Fizinis miesto padalijimas buvo pats radikaliausias Berlyno visuomeninio gyvenimo pokytis per jo ilgą istoriją. Berlynas ir anksčiau yra turėjęs sienų – Viduramžiais ir valdant karaliui Frydrichui Vilhelmui I, kuris 1735 m. pastatė naują sieną aplink tuomet labai išaugusį miestą, kad palengvintų miesto mokesčių rinkimą, – bet tie barjerai padėjo berlyniečiams telktis draugėn. O šis juos skaldė, ir jo poveikis buvo gilus ir traumuojantis.

Į klausimą, ar Berlynas gali neribotai ilgai būti taip suskaidytas, niekas neįstengs bent kiek tikriau atsakyti. Čia mes galime tik pasigilinti į kai kuriuos veiksnius, turėsiančius įtakos jo ateičiai, nepamiršdami tęstinumo jėgų, palaikiusių Berlyną per visą jo istoriją.

I

Miesto kilmė yra santykiškai nesena, jei lyginsime su romėnų įkurtaisiais – Viena, Augsburgu ir Kelnu. Taip yra todėl, kad romėnams nepavyko įsitvirtinti į šiaurę ar į rytus nuo Elbės ir tas regionas per šimtmečius išliko klajoklių genčių valdomis – germanų, pavyzdžiui, svebų bei semnonų, apie kuriuos pagarbiai kalbėjo Tacitas, ir slavų, kurie VII–VIII a. persikėlė per Vyslą ir Oderį ir stūmėsi toliau į vakarus. Iki pat XII a. pabaigos nesusidarė palankių sąlygų plėtotis miestui, jos radosi drauge su germanų *Drang nach Osten*, kuriuo buvo siekiama Šventajai Romos imperijai užkariauti teritoriją, žinomą Markos vardu. Šiai kampanijai vienas po kito vadovavo virtinė karingų ir gabių imperijos markgrafų, pradedant Albertu Lokiu iš Askanų dinastijos, pavergusiu ir išvijusiu slavus. Būtent vykstant šiems poslinkiams formavosi Berlyno užuomazgos, tad neatsitiktinai lokys tapo jo simboliu, nes Askanai buvo pirmieji jo globėjai.

Gyvenvietė įsikūrė prekeivių kelių sankirtoje ties brasta ar sankasa per Šprė upę, kurią pereidami pirkliai iš rytų ir vakarų turėdavo išsikrauti savo prekes, prieš keliaudami toliau sausuma arba išsiųsdami savo ryšulius laivais pasroviui ežerų virtinės, vadinamos Havelu, kryptimi, o iš ten į Elbę ir į jūrą. Aplink šią perkėlą, kuri buvo vadinama Mühlendammu, išaugo dvigubas miestas: į rytus nuo upės – pirklių ir smuklininkų bendruomenė su savo turgaviete, *Mölkenmarkt*, bei bažnyčia, gavusia šv. Mikalojaus, pirklių globėjo, vardą, o vakarų pusėje – žvejų gyvenvietė Cöllnas su sava bažnyčia, pavadinta šv. Petro vardu (žinoma, juk jis ir pats buvo žvejas). Taikingos sąlygos, kurias įtvirtino Askanų markgrafai, lėmė, kad

miestas klestėjo iš gyvos prekybos grūdais, mediena, žuvimi ir oda, plaukusiais per jojo laisvosios prekybos uostą pakeliui į Hamburgą, ir XIV amžiuje jis jau buvo toks svarbus prekybos centras, kad įstojo į Hanzos sąjungą. Jis plėtojosi kaip tipiškas Viduramžių miestas, turėjo stambiųjų pirklių bei didikų patriciatą, verslų bei amatų meistrų *Bürgertum*, organizuotą gildijomis, žydų bendruomenę ir nemaža nenuolatinių gyventojų; kaip ir kitų Viduramžių miestų, jo valdiniai didžiavosi savo privilegijomis – teise imti mokesčius iš svetimšalių prekeivių, kalti pinigus, tvarkytis savivaldos pagrindais markgrafams nesikišant ir kitomis.

Ramaus augimo laikai baigėsi XIV a. pradžioje, kai Askanų linija nutrūko. Vėliau miestas pateko į kovos tarp imperatoriaus Liudviko Bavariečio ir pontifikato verpetą, – ginčo, sukėlusio antiklerikalizmo protrūkius, kartais pasireikšdavusius nuožmiomis formomis, kaip antai 1324 m., kai minia nužudė ir sudegino Bernau probstą Mikalojų; dėl šito miestas susilaukė popiežiaus prakeikimo. Nors imperinė valdžia buvo stipri, Markos didikai nedraudžiami puldinėjo keliaujančius prekeivius, niekieno nesaugomus kaimus, o galiausiai ir pačius miestiečius. 1380 m. vienas iš tokių didikų, riteris Erikas Falke iš Saarmundo pilies, surengė antpuolį į Berlyną ir, gerokai jį nusiaubęs, sudegino iki pamatų; kiti nuo jojo neatsiliko, taigi prasidėjo plėšikų baronų laikotarpis. Tokiuose žygiuose labiausiai sekėsi Dietrichui ir Johannui von Quitzowams, Pomeranijos didikams, kurie terorizavo visą Marką; dėl to visiškai sustojo Berlyno prekyba, o iškelti koją už miesto sienų tapo rizikinga. Vėliau *Raubritter* žygius apgaubė romantikos šydas ir 1888 m. Ernstas von Wildenbruchas

parašė pjesę *Quitzowai*, kurią didžiai mėgo Berlyne besilankantys provincijos dvarininkai, bet XV a. pradžios miesto biurgeriai kažin ar būtų buvę tokios geros nuomonės apie ją, – tikriausiai jie ilgėjosi tvirtos rankos, kuri sugrąžintų Markoje tvarką ir teisėtumą.

Atokvėpio jiems, tiesą sakant, ir neteko ilgai laukti, nes 1411 m. imperatorius paskyrė burggrafą Frydrichą Niurnbergietį iš Hohenzollernų dinastijos Markos *Stadthalter*, ir šis energingas kunigaikštis ilgai nesiterliojęs sutvarkė nevaržomai siautėjusius didikus. Berlyno biurgerių aprūpintas pagalbiniais pulkais, provizija ir amunicija (miesto bažnyčių varpai buvo sulydyti į patrankų sviedinius), 1414 m. Frydrichas atvirame mūšyje palaužė Quitzowų galybę ir su savo patrankomis sudaužė visas keturiasdešimt jų tvirtovių ir fortų. Už laimėjimus gavo paveldimą markgrafo titulą ir tapo kurfiurstu, arba Šventosios Romos imperijos kunigaikščiu elektoriumi, – pirmuoju toje ilgoje sekoje, kuri tęsėsi iki XVIII a. pradžios, kai Hohenzollernai gavo Prūsijos karaliaus titulą. Deja, Frydrichas nematė jokio pagrindo leisti berlyniečiams susigrąžinti tą nerūpestingą nepriklausomybę, kurią jiems garantavo *status quo ante bellum*. Jo įžvalgi akis pastebėjo, kad Mühlendammas buvo visos Markos strateginė ašis, ir jis įsigeidė pasistatyti rezidenciją Berlyne ir šitaip pasiglemžti Mühlendammą sau. Sunerimę miestiečiai sugebėjo pavilioti jį materialinėmis kompensacijomis, tačiau Frydricho įpėdinis, kurfiurstas Frydrichas II (Geležinis Dantis) pasirodė esąs atkaklesnis. Kai berlyniečiai atsisakė suteikti jam privilegijas mieste, jis sukurstė nesantaiką tarp vietos grupuočių, o tuomet įsikišo ir tą nesantaiką numalšino, o sykiu užėmė ūkius Tempelhofe bei kitur, taip pat kitas už miesto esančias jo

valdas ir laikė jas kaip užstatą tol, kol gavo teisę pastatyti fortą, savąjį *Zwing-Cölln*, saloje tarp dviejų Šprė vagos atšakų.

Kai 1451 m. jis buvo užbaigtas, Hohenzollernai tapo Berlyno šeimininkais. Viduramžiškos biurgerių laisvės buvo nuolat naikinamos, ir miestas tapo kurfiurstų rezidencija bei Markos sostine, valdoma biurokratinės sistemos, kuriai mokyti administratoriai buvo rengiami Cöllnische Ratschule, o po 1574 m. – ir garsiojoje Berlinische Gymnasium zum Grauen Kloster (kur vėliau mokysis Otto von Bismarckas), ir ši biurokratija išstūmė senąją vietos vyresnybę visose svarbiausiose srityse. Miestiečiams šie pokyčiai darėsi priimtinesni dėl to, kad kartu gerėjo ekonominės sąlygos. Plėšikavimų metais prekybos centras rytų Vokietijoje persikėlė iš Berlyno į Leipcigo mugę. Tačiau kurfiurstų įsitvirtinimas pritraukė į Berlyną bankininkų ir dvaro tiekėjų, taip pat naujųjų verslų atstovų – drabužininkų, siuvinėtojų, skrybėlininkų, auksakalių, ginklakalių ir prabangos prekių gamintojų, – tad miestas ir vėl suklestėjo.

Pirmieji kurfiurstai didžiavosi savo naująja sostine ir negailėjo jai dėmesio, – teikdami mokesčių lengvatas ir žemės sklypus jie skatino dvariškius ir pareigūnus statydintis prabangius namus, įvedė vandentiekį ir pradėjo grįsti gatves. Tačiau didžiumą šios pažangos niekais vertė maras (1546, 1576, 1588 ir 1611 metais) ir karai. XVI amžiaus religinės kovos neaplenkė ir Berlyno, o per Trisdešimties metų karą jį siaubė ir niokojo tiek Gustavas Adolfas, tiek Wallensteinas ir miesto gyventojų nuo 12 000 sumažėjo daugiau kaip dvigubai. Miestas neatsigavo iki pat 1640 metų, kai kunigaikštis elektorius Frydrichas Vil-

helmas sėdo į sostą. Įžvalgus ir ryžtingas žmogus, Frydrichas Vilhelmas sukūrė nuolatinę armiją, pajėgią užkirsti kelią jo pirmtakus žlugdžiusiems antpuoliams, o 1675 m. jo pergalę prieš švedus prie Fehrbellino berlyniečiai sveikino kaip suteikusią saugumą ir naujų vilčių.

Berlin, jetzt freue dich,
Der Feind ist überwunden!
Mark, jauchze und sey froh,
Dein Schrecken ist gebunden!

Du bist durch diesen Sieg
Von solcher Furcht befreit,
Gott wird dir helfen noch
Und ferner stehen bey.

[Berlyne, dabar džiaukis,
Priešas nugalėtas,
Marka, džiūgauk ir būk laiminga.
Siaubas sutramdytas.
Šia pergale tu esi
Išvaduota iš tokios baimės,
Dievas vis tiek tau padės
Ir stovės greta.]

Ir jiems nebuvo lemta nusivilti. Paskutiniaisiais kunigaikščio elektoriaus valdymo metais išsiplėtė prekyba, iš dalies dėl to, kad buvo užbaigtas tiesti kanalas tarp Oderio ir Šprė; pradėjo plėtotis naujos pramonės rūšys, ypač tekstilė, aprūpinanti armiją; gyventojų 1680 m. vėl padaugėjo iki 10 tūkstančių, o tada per kitus trisdešimt metų išaugo šešis kartus; anapus senojo Berlyno-Cöllno ribų, Friedrichswerderio ir Dorotheenstadto vietovėse, įsikūrė nauji gyvenamieji rajonai. Ten daugiausia gyveno pabėgėliai hugenotai iš Prancūzijos, nes kunigaikštis elektorius 1685 m. lapkričio 8 d. Potsdamo ediktu atvėrė miesto vartus. Prancūzai, kurių dar prieš amžiaus pabaigą jau

buvo 5 tūkstančiai ir nesiliovė daugėti, ne tik prisidėjo prie Berlyno ekonominės pėtros, – įkūrė lino bei šilko manufaktūras, specializavosi juvelyriniuose ir kituose dailiuosiuose amatuose, bet padarė svarbų ir ilgalaikį poveikį miesto kultūrai bei jo kalbai, kurioje dar ir dabar gausu prancūziškų posakių, teikiančių berlyniečių pokalbiui pikantiškumo.

Kaip tik XVII a. pabaigoje Berlyne taip suklestėjo menai ir mokslai, kad vietos patriotai pavadino jį Atėnais prie Šprė *(Spreeathen)*, ir svarbu pažymėti, kad prie to labiausiai prisidėjo moteris, Sofija Šarlotė, kunigaikščio elektoriaus įpėdinio Frydricho žmona. Anglijos karaliaus Jokūbo I provaikaitė ir vaikaitė nelaimingosios Elžbietos, kuri ištekėjo už Žiemos Karaliaus, Sofija Šarlotė turėjo Stiuartų dvasios ir linksmumo, bet neturėjo jų palinkimo į beatodairišką elgesį ir nejautrumą. Savo tėvo, Ernsto Augusto, kuris buvo Osnabrücko kunigaikštis vyskupas, o nuo 1679 m. – Hanoverio kunigaikštis, dvare gavusi nuodugnų išsilavinimą, užaugusi ji kalbėjo prancūzų, italų ir anglų kalbomis nė kiek ne blogiau kaip gimtąja kalba, puikiai mokėjo lotynų kalbą, buvo gera muzikantė ir domėjosi tiek gamtos mokslais, tiek filosofija. Teisybę sakant, filosofija buvo bemaž jų šeimos specialybė, nes Sofijos Šarlotės teta, princesė Elizabeth buvo entuziastinga Descartes'o pasekėja ir draugė, o Sofija Šarlotė, kaip ir jos motina, dievino debatus su Leibnizu, kuris buvo lyg ir koks šeimos draugas.

1682 m. ištekėjusi už Prūsijos kurprinco, Sofija Šarlotė atėjo į dvarą, kurio jau dvi kartos rūpinosi išimtinai valdžios ir išsilaikymo klausimais ir neturėjo nei laiko, nei energijos imti domėn tai, kad didžios valstybės prestižas turi priklausyti ir nuo to, kaip ji rūpinasi menais ir li-

teratūra. Jos vyras, kuris 1688 m. tapo kurfiurstu, o 1701 – pirmuoju Prūsijos karaliumi, vis dėlto nujautė šią spragą egzistuojant ir mėgino ją užpildyti gausingos prabangos demonstravimu, – jis pavedė Johannui Arnoldui Neringui išpuošti savo miestą, o Andreas Schlüteriui – perstatyti pilį monumentaliu baroko stiliumi ir pastatyti Arsenalą, gražųjį *Zueughaus*, kuris ir dabar tebestūkso Unter den Linden gatvės pradžioje. Schlüteris taip pat sukūrė didingą raito didžiojo kunigaikščio skulptūrą, kuri seniau stovėjo prie Neherio Ilgojo tilto per Šprė, o dabar puošia Charlottenburgo pilies priešakinį kiemą.

Šią pilį, kuri anksčiau vadinosi Lietzenburgu ir stovėjo sename Lietzowo miestelyje kiek atokiau nuo paties Berlyno, Sofija Šarlotė padarė menų centru, nes jos nedomino statiniai bei monumentai, kaip jos vyrą. Čia rinktinė publika galėdavo išgirsti kamerinės muzikos programas ir – nors liuteronų bažnyčia nepritarė – pirmąsias Berlyne atliekamas operas; čia karalienė subūrė draugėn poetus ir užsienio mokslininkus, pavyzdžiui, Samuelį Pufendorfą, bei teologus, kaip antai iškalbingąjį pietistų pamokslininką Jakobą Spenerį ir jo žymiąją priešingybę – reformatų parapijos vadovą Danielį Jablonskį, aptarinėti tokių knygų kaip Bayle'o *Dictionary* ir diskutuoti tokiomis temomis kaip ekumenizmas ir tikybų susijungimo galimybė. Karalienė gyvai domėjosi Menų akademijos veikla (ji buvo įkurta 1696 m. vadovaujant Schlüteriui) ir įkalbėjo savo vyrą kaip atsvarą jai įsteigti Mokslų Akademiją, kurios pirmuoju prezidentu tapo jos draugas Leibnizas ir į kurios narius netrukus įstojo žymiausi Vokietijos mokslininkai, pavyzdžiui, astronomas Gottfriedas Kirchas. Graži ir sąmojinga moteris, mirties patale Sofija Šarlotė galėjo parašyti: „Žengiu dabar patenkinti savo smalsumą apie pa-

grindines daiktų priežastis, kurių Leibnizas taip ir negebėjo man paaiškinti, apie erdvę, apie begalybę, apie būtį ir nebūtį; o savo vyrui karaliui aš rengiu laidotuvių dramą, suteiksiančią jam dar vieną progą pademonstruoti didybę".

Karaliaujant Frydrichui Vilhelmui I miesto grožiui papildyti daugiau nieko nebuvo nuveikta, nes karaliui daugiausia rūpėjo įrengti pratybų aikšteles savo armijai, kaip antai Tempelhofo lauką (tai 1948-ųjų oro tilto vieta), kuriam pasiekti jis pratęsė Friedrichstrasse iki Halės vartų ir nutiesė naują kelią per Kreuzbergo rajoną. Bet ekonomiškai Berlynas ir toliau klestėjo, o kai sostą perėmė Frydrichas II, miesto gyventojų skaičius artėjo prie 100 tūkstančių. Šis monarchas, kurio karo žygiai iškėlė Prūsiją į garbingiausių Europos valstybių draugę, atkakliai siekė, kad jo sostinė galėtų puikuotis naujosios padėties vertais visuomeniniais statiniais. Jis suprojektavo vadinamąjį Forum Fredericianum tarp karališkųjų rūmų ir Arsenalo, jo valdymo metais buvo pastatyti Operos teatras, Karališkoji biblioteka, princo Henriko rūmai, kur nuo savo įsteigimo 1809 m. įsikūrė universitetas, ir panteono pavidalo pastatas, vėliau tapęs Šv. Jadvygos bažnyčia; prie šių architektūrinių grožybių rinkinio deramai vedė plati Unter den Linden gatvė, ypač po to, kai ją papuošė Brandenburgo vartai, pastatyti Karlo Gotthardo Langhauso Frydricho įpėdinio metais ir vainikuoti žymiąja Gottfriedo Schadowo kvadriga.

Turint omenyje tai, kad 1740 – 1745 ir 1756 – 1763 m. karai nešdavo sumaištį ir kad miestas patyrė dvi svetimos kariuomenės okupacijas (1742 m. vienai dienai jį buvo užėmę austrai, o 1760 m. ilgesnį laikotarpį rusai), intelektualinis Berlyno gyvybingumas Frydricho valdymo metais

buvo įstabus. Kaip matėme, būtent tuo metu Nicolai'us ir Moses Mandelssohnas padarė miestą svarbiu Europos Švietimo centru, ir kaip tik tuo metu užsimezgė ryški Berlyno teatrinė ir muzikinė tradicija, – čia 1767 m. įvyko Lessingo *Minos fon Barnhelm* premjera, 1774 m. pastatytas Goethe's *Götz von Berlichingen* ir įkurtas didelio pasisekimo sulaukęs operos ir baleto teatras, vadovaujamas dirigento ir kompozitoriaus Karlo Heinricho Grauno. Kadangi Berlynas XIX amžiuje pagarsėjo kaip „laikraščių miestas", verta taip pat pažymėti, kad Frydrichui karaliaujant buvo įsteigti jo pirmieji laikraščiai, be kitų, ir *Vossische Zeitung*, tebeėjęs iki pat 1933-iųjų, kai Hitleris padarė galą laisvajai spaudai. Tuo pat metu, nors ir be žymesnio karaliaus paskatinimo, nes jis labiau vertino prancūzų literatus, o ne vokiečių *Naturwissenschaftler*, Berlyne susibūrė grupė mokslinio tyrimo ir jo rezultatų praktinio taikymo pionierių, tokių kaip matematikas Leonhardas Euleris, botanikas Johannas Gleditschas, užveisęs pirmąjį Berlyno botanikos sodą, ir chemikai Pottas ir Hermstedtas, eksperimentavę su dažais, skirtais naudoti pramonėje. Ir galiausiai dar vienas gyvybingumą liudijęs ženklas yra tas faktas, kad miesto gyventojų sparčiai daugėjo, ir Frydricho mirties metais jų skaičius pasiekė 150 000, – pagal dabartinius standartus gana kuklų skaičių, tačiau tuomet staiga smarkiai pristigo gyvenamojo ploto ir prireikė statyti priestatus daugeliui esamų dviaukščių ir triaukščių pastatų, o kitų vietoje statyti keturaukščius.

Vis dėlto valdant Frydrichui Vilhelmui II ir Frydrichui Vilhelmui III miestas bemaž nesiplėtė išorėn. Intensyvus intelektualinis gyvenimas laikotarpiu prieš Prūsijos sutriuškinimą 1806 m. kare su prancūzais – Rachel Varnhagan salono bei Augusto Ifflando teatro gyvenimas vyko Frydri-

cho mieste, kuris ne kažin kiek prasiplėtė nuo kunigaikščio elektoriaus laikų. Tiesą sakant, net XIX a. 4-ajame dešimtmety, kai Berlynas jau turėjo per 250 000 gyventojų, dauguma jų gyveno palei abi Šprė atšakas arba rajonuose, besišliejančiuose prie Unter den Linden. Kai kurie turtingieji aukštuomenės atstovai pasistatydino naujas vilas vietoje, kurią imta vadinti Tiergartenu, tačiau stambioji buržuazija savo rezidencijas tebeturėjo Friedrichsstadte, nors, kaip Jetchen Gebert dėdės ir tetos Georgo Hermanno romane, jie galėjo vasaroti nuomojamose vilose užmiesčio kaimuose Charlottenburge bei Schöneberge.

Priežastys, dėl kurių Berlynas ėmė nežabotai plėstis, kol pasiekė gigantiškas XX a. proporcijas, buvo ekonominės ir politinės; šiam procesui postūmį davė prasidėjusi industrializacija. 1800 m. valstybės lėšomis buvo nupirktas pirmasis garo variklis, skirtas Karališkajai porceliano manufaktūrai, ir tatai sukėlė nemenką aplinkinių gatvių gyventojų išgąstį; pirmoji geležies liejykla ir mašinų gamykla taip pat atsirado senamiestyje. Bet netrukus paaiškėjo, jog pramoninei veiklai reikia daugiau erdvės, ir verslininkai patraukė šiaurėn, kur Weddingo priemiestyje ir rajone, kuris vadinosi Gesundbrunnenu (peršasi mintis, jog šis vardas – Sveikatos versmės – kiek ironiškas, turint galvoje vietovės panaudojimą), jų laukė plyna vietovė. Chausseestrassėje Weddinge 1821 m. buvo įkurta Egellso liejykla ir mašinų gamykla, tapusi Berlyno pramonės pirmavaizdžiu ir mokykla, – čia praktikos įgydavo visi stambieji manufaktūrininkai. 1837-aisiais Augustas Borsigas įkūrė Weddinge gamyklą, o po ketverių metų pagamino pirmąjį lokomotyvą, nes jau prasidėjo geležinkelio amžius, ir 1838 m. buvo nutiesta pirmoji Berlyno linija – į Potsdamą.

Borsigo pavyzdžiu pasekė ir kiti verslininkai – Werneris Siemensas ir Georgas Halske pradėjo kitą Berlyno tradiciją, įkūrę savo pirmąją gamyklą 1847 m. Kreuzberge, bet netrukus ji persikėlė į savo dabartinę vietą Weddinge. Taigi įsibėgėjant stambaus masto struktūros formavimui, kurį dar skatino naujai kuriamos technikos mokyklos, tapo suindustrinta visa teritorija į šiaurę nuo Frydricho miesto.

Kartu su šiais poslinkiais miestą ištiko ir visos industrializaciją lydinčios socialinės ydos. Viena pirmųjų, kaip matėme, tatai pripažino Bettina von Arnim, per 1831 m. choleros epidemiją pasisiūliusi organizuoti medicinos pagalbą vargšams ir išvydusi klaikų skurdą jau gerokai išsiplėtojusiuose šiaurinių rajonų lūšnynuose; po to ji negailėjo jėgų stengdamasi įtikinti vyriausybę tą skurdą palengvinti. Bettina'os *Ši knyga priklauso karaliui* (1843) buvo pirmasis Berlyne sociologinis raportas apie ekonominės ekspansijos rezultatus.

Kitas stebėtojas, atkreipęs dėmesį į tą patį reiškinį, buvo Ernstas Dronke, vėliau tapęs Marxo ir Engelso bendražygiu, – jis apsilankė Berlyne 1846 m. ir ką išvydęs aprašė knygoje, dėl kurios buvo uždarytas dvejiems metams į kalėjimą už *lèse majesté*, nusikaltimą karūnai, ir ardomąją veiklą. Kaip ir Bettina, Dronke pasakojo apie „dvokiančias lūšnas“, kuriose glaudėsi skurdžiai, tačiau jis pažymėjo, kad privatūs verslininkai stengėsi pagerinti šias sąlygas, statydami didelius pastatus su daug kambarių, kuriuose buvo galima apgyvendinti šimtus nuomininkų. Taip pradėjo plisti vadinamieji nuomojami barakai – *Mietskaserne*, – gigantiški daugiaaukščiai statiniai su daugybe kambarių, į kuriuos šviesa patekdavo iš užpakalinių kiemų *(Hinterhöfe)*, o čia buvo vieta skalbiniams džiaustyti

ir dalytis paskalomis bei pramogauti. Miestui augant tokie barakai tapo būdingu milijonų žmonių būstu darbininkų rajonuose Weddinge, Prenzlauer Berge, Kreuzberge ir Neu-Köllne, o XIX a. paskutiniaisiais ir XX pirmaisiais metais Heinrichas Zille pelnė berlyniečių meilę tuo, kad pieštuku bei teptuku iš tikrųjų pagavo šios *Hinterhof* kultūros dvasią.

Pramonės sąjungininkė, kuri irgi skatino miesto plėtimąsi, buvo politika, nes 1870-aisiais Berlynas liovėsi būti tiesiog Prūsijos kunigaikščių miestu ir tapo naujojo Vokietijos Reicho sostine, ir sulig šiuo įvykiu prasidėjo neregėtas statybos bumas, apėmęs ne vien vidinį miestą, bet ir priemiesčius. 8-ajame dešimtmety Berlyne apsilankęs anglas Henry's Vizetelly's savo žaismingoje ir retsykiais subjektyvioje knygoje *Berlynas naujojoje imperijoje* (1879) rašė: „Prūsijos sostinėje į akis nuolat krinta pastoliai ir renčiami pastatai. Berlyno pakraščiuose vis dar statomi nauji kvartalai, planuojamos naujos gatvės, visur dygsta nauji namai. Dar visai neseniai buvo renčiama tiek naujų statinių, kad piršosi mintis, jog naujosios Imperijos sostinė buvo perduota kokiam nors prūsui Haussmannui išleisti nemenką dalį prancūziškų [karo kompensacijų] jos plėtimui ir tobulinimui". Wilhelmstrasse senajame Friedrichsstadte, kadaise rami aristokratų šeimų gyvenama vieta, persimainė, – joje statydinosi namus turtingi pramonininkai bei bankininkai, tokie kaip Augustas Borsigas ir Paulis von Schwabachas, taip pat čia atsirado valstybinių pastatų, kuriuose įsikūrė Prūsijos ir Reicho ministerijos, Kanclerio tarnyba ir Užsienio reikalų ministerija. Valstybės svečių ir turistų poreikiams tenkinti it grybai po lietaus dygo viešbučiai – Adlono viešbutis Wilhelmstrassėje, netoliese Centrinis, Kaiserhofas, Bristolis ir Esplanada, – o ten, kur

Unter den Linden kirto Friedrichstrasse, madingą ir dykinėjančią publiką traukė Bauerio ir Kranzlerio kavinės. 1875 m. į pietus nuo Unter den Linden, Jägerstrasse, iškilo naujasis Reichsbankas, o gretima Behrenstrasse netrukus tapo Deutsche ir Bleichröderio bankų ir kitų komercijos įstaigų centru. Pietiniame Friedrichsstadto gale, tarp Spittelmarkto ir Belle Alliance aikštės, Mosse's ir Ullsteino leidyklos pradėjo ręsti savo laikraščių imperiją, o Wolffo telegrafo biuras tapo didžiulio *Zeitungsviertel* centru.

Tuo tarpu turtingoji buržuazija slinkosi į vakarus bei į pietus – statydinosi prašmatnius butus palei Landwehro kanalą Tiergarteno pakraštyje ir solidžius namus Schoneberge ir Charlottenburge. 8-ojo dešimtmečio pradžioje Fontane's romano *Klystkeliai, painiavos* herojė gyveno sodininko sodyboje Tiergarteno vakarinėje dalyje, maždaug ten, kur dabar Bahnhofo Zoo, ir galėjo per plynus laukus nueiti pėsčia į pietvakariuose esantį Wilmersdorfo kaimą. Bet po to, kai Bismarckui atėjo į galvą mintis sukurti nuosavus Eliziejaus laukus berlyniškiui Bulonės miško atitikmeniui miškingame Grünewalde, Zehlendorfo rajone, tai jau būtų buvę nebeįmanoma. Jojo kūrinys, Kurfürstendammas, ir iš jo it spinduliai nusidriekusios naujos gatvės netrukus priartino Wilmersdorfą bei Steglitzą prie senojo miesto centro, o sykiu radosi gyvenamoji erdvė augančiai viduriniajai klasei ir specialistams, smulkiems prekybininkams ir tarnautojams. Darbininkai, grindę naująsias gatves, rentę naujus pastatus ir aptarnavę Borsigo ir Siemenso mašinas, tebegyveno skurdesnėse Weddingo, Friedrichshaino, Kreuzbergo ir Neu-Köllno gatvėse.

Prasidėjus 9-ajam dešimtmečiui, žmonių, laikančių save berlyniečiais, gyvenama teritorija jau buvo tokia milžiniška, kad būtinai reikėjo pagerinti vidaus susisiekimo tinklą.

Mieste mėgstamas susisiekimo būdas ilgą laiką tebebuvo vadinamieji *droshke*, arba vienkinkiai vežimaičiai, o nuo XIX a. 5-ojo dešimtmečio važinėjo dar ir arklių traukiami omnibusai. Tačiau ilgesnėms kelionėms reikėjo sistemos, kuri galėtų reguliariai ir greitai vežioti daugelį keleivių, ir pirmąsyk tokia galimybė atsirado 8-ajame dešimtmetyje, kai buvo paleistas bėgiais arklių traukiamas traukinys, pirmiausia tarp Charlottenburgo ir miesto centro, o tuomet sparčiai išsiplėtė jų linijų tinklas, kuris 1896 m. perveždavo 154 milijonus keleivių. Tuo metu arklio dienos jau buvo suskaitytos. Jau 8-ajame dešimtmety buvo sukurta žiedinė geležinkelio sistema, kurios linijos driekėsi palei senąją 1735-ųjų muitinės sieną (1867 – 1868 m. ji buvo nugriauta); o 1882 m. šią sistemą papildė naujas miesto geležinkelis *(Stadtbahn)*, sujungęs taškus anapus šio žiedo; juo berlyniečiai, įsigeidę paiškylauti prie vandens, galėjo nuvažiuoti traukiniu nuo Friedrichstrasse stoties prie Wannsee, didžiausiojo iš Havelo ežerų.

Tuo tarpu Siemensas ir Halske pradėjo elektrifikacijos eksperimentus, ir 1881 m. Lichterfelde pasirodė pirmasis pasaulyje elektrinis tramvajus; o per dvidešimt penkerius metus visa gatvių geležinkelio sistema buvo pertvarkyta – pasirodė elektriniai tramvajai ir autobusai. Galiausiai 1897 m. pradėti elektrifikuoto antžeminio ir požeminio geležinkelio – šiandieninio *U-Bahn* – statybos darbai, ir prieš Pirmąjį pasaulinį karą pagrindinė jo linija driekėsi nuo Varšuvos tilto Friedrichshaino keliu per Silezijos vartus, Halės vartų ir Zoo stotį ligi naujojo Olimpinio stadiono (1913) Vakarų pusėje, o jos atšakos nusitiesė į šiaurę iki Schönhauser alėjos Gesundbrunneno rajone, į pietus iki Innsbrucko aikštės Schöneberge ir į pietvakarius per Wilmersdorfą į Dahlem Dorfą ir Zehlendorfą. Kadangi ple-

čiantis transporto tinklui daugėjo ir gyventojų, logiška tapo valdymo efektyvumo sumetimais sujungti šiuos užmiesčio miestelius bei rajonus su senuoju Berlyno centru, ir 1920 m. balandžio 27 d. tatai buvo patvirtinta įstatymu, sukūrusiu Didįjį Berlyną, užimantį 88 tūkstančių hektarų teritoriją, – pakankamai didelę, kad sutalpintų Frankfurto, Miuncheno ir Štutgarto miestus drauge paėmus, – ir turintį beveik 4 milijonus gyventojų.

Sparčiai augdamas Berlynas tapo pasaulinės svarbos pramonės centru, ypač garsiu sunkiosiomis mašinomis, mašinų detalėmis, elektros ir chemijos prekėmis, plonais audiniais, porcelianu bei *haute couture* gaminiais. Jis taip pat pateisino Atėnų prie Šprė reputaciją. Pirmojoje XIX a. pusėje Humboldtas, Fichte ir Schleiermacheris įkūrė universitetą, ir Hegelio, Niebuhro bei Ranke's darbų dėka Berlynas sulaukė pripažinimo kaip iškiliausias Vokietijos filosofinių ir istorinių studijų centras. Drauge atsigavo literatūra, suklestėjo muzikinis gyvenimas – tatai prasidėjo sulig Weberio *Der Freischütz* premjera 1821 m. ir 1829 m. Felixo Mendelssohno-Bartholdy atliktu seniai pamirštu Johanno Sebastiano Bacho kūriniu „Pasija pagal Matą". Jau 1824 m. prozininkas Jeanas Paulis, rašydamas berlyniškiui draugui, apibūdino miestą kaip „iškilią vokiečių kultūros valstybę – socialinę, estetinę ir filosofinę."

Tačiau net ir šis atgimimas, ypač įstabus dėl to, kad atėjo taip greitai po 1806-ųjų pralaimėjimo ir septynerių metų Napoleono jungo, nė iš tolo neprilygo 1870–1914 metų kultūriniam sprogimui. Imperijos metais universitetas įgijo pasaulinę reputaciją, – jis galėjo pasigirti tokiais gamtamokslininkais kaip Hermannas Helmholtzas, Rudolfas Virchowas ir Robertas Kochas, istorikais Theodoru Mommsenu ir Heinrichu von Treitschke, sociologais Ferdinandu

Tönniesu ir Georgu Simmeliu bei filosofais Wilhelmu Dilthey'umi ir Ernstu Cassireriu. Berlynas buvo tas miestas, kuriame savo svarbiausius kūrinius parašė literatai socialinio realizmo atstovai Friedrichas Spielhagenas, Fontane ir Sudermannas, o naują teatro erą pradėjo 1889 m. susikūręs teatras Die Freie Bühne, atsidavęs modernybei ir statęs Ibseno bei Strindbergo kūrinius ir kartu tokių naujų vokiečių dramaturgų kaip Hauptmanno ir Wedekindo pjeses. Vaizduojamojo meno srityje „Berlyno secesijos" grupė, į kurią įėjo Maxas Liebermannas, Lovisas Corinthas, Käthe Kollwitz, Maxas Slevogtas, Ernstas Barlachas ir Maxas Beckmannas, sugriovė tradicijos sąlyginumus ir parodė, jog įmanomas toks meninis stilius, kuris jungtų novatorišką drąsą ir socialinį sąmoningumą; o kai dėl muzikos, tai Berlynan atvykdavo pasirodyti tarptautinės šlovės dirigentai, ir kasmet čia nuskambėdavo net trys šimtai koncertų. Pati miesto atmosfera sakytum skatino kūrybinę veiklą; šioje energijos kupinoje sostinėje jaunimo patiriamą dvasios pakilumą bent iš dalies perteikia Conrado Alberti'o romano *Seni ir jauni (Die Alten und die Jungen)* pagrindinio veikėjo žodžiai: „nervingas, be paliovos virpantis Berlyno oras <...>, kuris veikia žmones nelyginant alkoholis, morfijus, kokainas, – jaudinantis, įkvepiantis, atpalaiduojantis, liguistas: pasaulinio miesto oras".

Šio meninio gyvybingumo nesunaikino nei karas, nei 1918-ųjų revoliucija, ir jis toliau įkvėpdavo vis naujas dvasios viršūnes trumpaamžėje Veimaro respublikoje. Iš tikrųjų šio gigantiško miesto vidinė jėga ir jo sugebėjimas išlikti ištikus negandoms stulbino kai kuriuos reflektyvios mąstymo sąrangos stebėtojus; 1919 m. sausį grafas Harry's Kessleris užrašė savo dienoraštyje:

Vakaras kabarete Bellevuestrasséje. Mitri ispanų šokėja. Jos numeriui įpusėjus lauke driokstelėjo šūvis. Niekas nekreipė jokio dėmesio. Minimalus revoliucijos įspaudas didmiesčio gyvenime. Šis gyvenimas toks gaivališkas, kad netgi tokia pasaulinės istorinės reikšmės revoliucija kaip šioji jo žymiau nesutrikdo. Babiloniškosios, neišmatuojamai gilios, chaotiškosios, galingosios Berlyno savybės man atsiskleidė tik per revoliuciją, parodydamos, kad šis baisingas judėjimas nepalyginamai baisesniame Berlyno švytuokliškame ritme tegali sukelti vien smulkų vietinio pobūdžio susierzinimą, nelyginant kai drambliui kas įduria kišeniniu peiliuku. Jis pasipurto, bet žengia sau toliau, tarytum ničnieko nebūtų nutikę.

Tą patį įspūdį perteikia Alfredas Döblinas savo didžiajame 3-iojo dešimtmečio romane, *Berlin Alexanderplatz,* kur svarbiausias veikėjas – patsai miestas, didingas, protingas, nepažeidžiamas, kantrus.

Tačiau netrukus Adolfas Hitleris ir Walteris Ulbrichtas turėjo parodyti, kaip giliai galėjo būti sužeistas šis miestas, ir kai jiedu savo darbą padarė, jo tvermė jau nebeatrodė tokia tikra, kaip regėjosi Kessleriui ir Döblinui.

II

Dinamiškas miesto gyvumas, gebėjimas nugalėti gamtos katastrofas ir politines krizes istorijos būvyje ir jo orientuotumas į ateitį paveikė berlyniečių temperamentą bei humorą. Jie dažniausiai būdavo energingi, kupini entuziazmo, kalbą spalvingai, moką sąmojingai atsikirsti, linkę į sentimentalumą, optimizmą, o negandoms ištikus – narsūs. Susidarydavo įspūdis, jog jie nuolatos juda ir dažnai esti nusikamavę, ir tai suprantama, nesgi jų miestas buvo toks gigantiškas, ir jiems prireikdavo atlikti tiesiog eiklumo, punktualumo ir įvairaus transporto derinimo žygdarbius, norint laiku atvykti į sutartą vietą. Walteris Mehringas labai taikliai apibūdino 3-iąjį dešimtmetį:

Die Linden lang! Galopp! Galopp!
Zu Fuss, zu Pferd, zu zweit.
Mit der Uhr in der Hand, mit'm Hut auf'm Kopp,
Keine Zeit! Keine Zeit! Keine Zeit!

[Per visą Linden! Šuoliais! Šuoliais!
Pėsčiomis, su arkliu, dviese.
Laikrodis rankoj, skrybėlė ant galvos,
Nėr laiko! Nėr laiko! Nėr laiko!]

Apskritai jie būdavo nesugluminamai iškalbūs, nes kasdien aplink juos tiek visko atsitikdavo, kad jie nekantraudami laukdavo progos pirmam sutiktajam visa tai nupasakoti ir pareikšti, ką apie tai mano. Retai sutikdavai nekalbų berlynietį; esama daug tiesos Kurto Tucholsky'o teiginyje, jog „berlynietis nemoka dalyvauti pokalbyje. Dažnai matai du žmones kalbantis, bet tarp jų nevyksta pokalbis; jie deklamuoja viens kitam kiekvienas savo monologą. Berlyniečiai nesugeba nė klausytis. Jie tiesiog sukaupę dėmesį laukia, kol priešais juos stovintysis liausis kalbėjęs, ir tuomet skubiai pažeria savo tiradą".

Tą kalbėjimo srautą dažniausiai gelbėdavo gyvas posakis ir didžiai turtinga kalba. Berlyniečiai būdavo geri *causeurs*, laikę savo pareiga naudotis savąja vaizdingo pasakojimo dovana ir niekuomet nepristigti iliustratyvių anekdotų; Berlyno humoro tyrinėtojus visuomet stebino tai, kokios dažnos jų pokalbių retorikoje antitezių konstrukcijos, – kartais subtilios, o kartais įmantrios. Walteris Kiaulehnas aiškino, kad tai turi istorines šaknis. Praėjus apie dvidešimt metų po Martyno Liuterio maišto prieš Romos bažnyčią, Berlyno ir Cöllno miesto tarybos kreipėsi į kurfiurstą Joachimą II su prašymu įteisinti evangelikų liuteronų bendruomenę, ir 1539 m. lapkričio 1 d. Spandau Šv. Mikalojaus bažnyčioje jis šią ceremoniją atliko. Nuo to

laiko nuolatinis Naujojo Testamento skaitymas pripratino berlyniečius mąstyti gretinant priešingybes: „Pirmieji bus paskutiniai!", „Tik nusižeminęs bus išaukštintas!" ir panašiai, ir tai neišvengiamai veikė jų šviesesniųjų minučių kalbėsenos stilių.

Kiaulehnas pateikia tokį pavyzdį: vienas berlynietis apibūdina poetą Stefaną George kaip žmogų, „atrodantį lyg sena moteris, kuri panaši į seną vyrą", bet galima rasti daugybę kitų antitezės ir inversijos pavyzdžių. Kaip antai istorija apie įgėrusį žmogų, kuris beviltiškai svyrinėja vis aplink *Litfassäule*, nuo 1854 m. Berlyne paplitusį apskritą stulpą skelbimams klijuoti, ir balsu aimanuoja: *„Entsetzlich! Lebendig ein jemauert!"* („Klaiku! Gyvas užmūrytas!"); yra dar ir ne toks tikroviškas Rytų Berlyno pasakojimas, vaizduojantis Brežnevą, kuriam po mirties skirtas nuosprendis per visą amžinybę žingsniuoti už parankės su Golda Meir, nepranokstama pokalbio meistre. Vieną dieną jis pamato kitą porą ir atpažįsta Walterį Ulbrichtą su Gina Lollobrigida. „Draugas Ulbrichtai! – sako jis griežtai, – kaip jūs pavadintumėt tokią bausmę?" O Ulbrichtas vangiai paaiškina: „Tai ne man bausmė, draugas Brežnevai, bet jai!"

Kalbant apie berlynietišką sąmojų, paprastai būdavo turimi galvoje kiek kitokio pobūdžio dalykai: tai *Schnoddrigkeit* ir *Schlagfertigkeit*. Pirmoji savybė, savotiškas paaugliškas įžūlumas, natūraliai išaugo iš ypatingos didmiesčio demokratijos, didmiesčio, kuriame kiekvienas teisėtai galėjo tapti sąmojaus taikiniu. Tai *Schusterjunge* – batsiuvio pameistrio – humoras Kiaulehno pasakojime apie bydermejerio Berlyną: berniūkštis švilpaudamas traukia Unter den Linden gatve ir staiga, išvydęs impozantišką generolo feldmaršalo Friedricho von Wrangelio figūrą, nutyla. Pamalonintas tokio pagarbos ženklo, Wrangelis taria: „Nagi,

tai ko nebešvilpauji?", o vaikigalis atsako: „Kai į jus žiūriu, ima juokas, o juokdamasis negaliu švilpauti". Tai įžūlumas keturiolikmečio, kuris sustoja prie autobuso laukiančios akivaizdžiai nėščios moters ir maloniai pakalbina: *„Na, Frollein, ooch schon verlobt?"* („O, *Fräulein* jau irgi susižadėjusi?").

Garsųjį *Schlagfertigkeit,* arba greitumą atsikirsti, vietos patriotai priskirdavo miesto orui *(Berliner Luft),* esą paaštrinančiam visas žmogaus jusles. Daug labiau tikėtina, kad to priežastis buvo miesto gyvenimo primesta konkurencija. Kad ir kaip ten būtų, ši savybė buvo didžiai gerbiama, o jos puikiausius vaisius pasisavindavo miesto tautosaka. Frydrichas Vilhelmas IV, kuriam teko nelemta dalia karaliauti tuo metu, kai pratrūko 1848-ųjų revoliucija, ir kuris apskritai buvo nevykęs valdovas, vis dėlto pelnė berlyniečių žavėjimąsi savo žaibiškais sąmojais, kaip kad jo atsakymas Gumbinės miesto gyventojams, padavusiems peticiją dėl teisės pakeisti upelio, prie kurio stovi jų miestas, pavadinimą, – tas upelis Pisa. Karalius užrašė: „Leidžiama. Rekomenduoju Urinoco". Bankininko Carlo Fürstenbergo *Schlagfertigkeit* jau buvo paminėta, tačiau kadaise jis turėjo daugybę konkurentų, tarp kurių dėmesio vertas Reichstago deputatas Adolfas Hoffmannas, – pastarojo sąmojų dar sutirštindavo tai, kad jis kalbėjo aiškia Berlyno šneka, kuriai įprasta neskirti asmeninių įvardžių naudininko ir galininko formų. Sykį Hoffmannas, kaip tyrimo komisijos narys, apklausinėjo abejotinos reputacijos pirklį, ir šis staiga pareiškė: „Aš atsisakau su jumis kalbėtis. Jūs nuolat painiojate *mir* ir *mich*". Hoffmannas atsakęs: „Tiesa, bet už tai nebaudžiama. O štai jūs nuolat painiojat *mein* ir *dein,* ir todėl esate čia ir privalote man atsakinėti".

Ginčuose berlyniečiai būdavo linkę sutirštinti grasinimų bei epitetų spalvas, taip pat puikuodavosi fantazijos ir hiperbolizavimo talentu, nepasitaikančiu kitose Vokietijos dalyse. Herbertas Schöffleris iškėlė mintį, kad tai irgi lemia aplinka ir kad jau vien tas faktas, jog Berlynas tokį ilgą laiką buvo unikalus Vokietijos miestas dėl savo neribotų galimybių, išlaisvindavo jo gyventojų vaizduotę iš gamtos ir tikėtinumo varžtų ir inspiruodavo tokius groteskiškus grasinimus: „Aš tave taip suminkysiu, kad liksi spoksoti pats pro savo šonkaulius it beždžionė pro narvo virbus!" bei tokius netikėtus, bet didelį pasitenkinimą teikiančius vaizdingus įžeidimus: „Tau ne visi puodukai indaujoj!" Įžeidinėjimo menas Berlyne buvo rūpestingai ugdomas, o kartkartėmis įgydavo netgi filosofinių reikšmių, kaip užjaučiamo ir bemaž su pavydu sakomoje pastaboje: *„Du hasts gut, du bist doof"* („Pasisekė tau. Tu kvailas!")

Stiprus Berlyno humorui būdingas ironijos atspalvis buvo įvairiai aiškinamas, priskiriamas aplinkos ypatumui, Markos smėlynams ir dirvos nederlingumui, Frydricho II volteriškumui bei vietinių gyventojų maišymuisi su prancūzais ir žydais. Kad ir neatmesdamas kategoriškai visų šitų aiškinimų, Theodoras Fontane manė, kad jų reikšmė buvusi menkesnė nei faktas, kad nuo kurfiurstų iškilimo Berlynas jau niekada neturėjo tokių laisvių kaip kiti miestai, nes jo policijos pajėgos ir teisėtvarkos sistema priklausė karališkajai valdžiai, ir kadangi cenzūra atėmė iš jų kalbos laisvę, berlyniečiai priešinosi jai pasitelkdami satyrą ir ironiją. Kad ir kaip ten būtų, neabejotina tiesa yra tai, kad Berlyno sąmojus visuomet klestėdavo priespaudos sąlygomis: XIX a. veikiant ypatingajam įstatymui prieš socia-

listus, Pirmojo pasaulinio karo cenzūros metais ir ypač Trečiojo Reicho laikais, – tuomet naujųjų Vokietijos vadų politika ir manieros tapo taikiniu tautinio pogrindinio humoro *Flüsterwitz,* į kurį Berlynas įnešė būdingą įnašą. 1933 m. vasarį sudarant sutartį su Vatikanu Berlyne sklandė istorija, esą Goeringas nuvažiavęs į Romą paspartinti susitarimo ir atsiuntęs Hitleriui telegramą: „Visi įgaliojimai viršyti. Roma dega. Popiežius įkalintas. Tiara man puikiai tinka. Jūsų Šventasis Tėvas"; o po to, kai degė Reichstagas, pasklido dešimtys pokštų apie neatsargų Goeringo elgesį su degtukais. Nacizmo metais galėjo neribotai reikštis berlyniečių pomėgis mįslėms („Kodėl Trečiasis Reichas panašus į tramvajų?" „Nes abiejų priešaky stovi fiureris, o viduj žmonės visą laiką moka ir niekas negali iššokti lauk!"), taip pat ir jų įprotis savo skaudų lūkestį išreikšti ironišku eilėraščiu.

„Heil Hitler!" ist der Deutsche Gruss
Den jeder Deutscher sagen muss.
Doch eines Tages gibt es Krach.
Dann sagt man wieder „Juten Tach!"

[„Heil Hitler!" yra vokiečių pasveikinimas,
Kurį sakyti privalo kiekvienas.
Bet vieną dieną ateis krachas,
Ir tada mes vėl sakysim „Laba diena!"]

Toks humoras šiandien klesti anapus Sienos. Ten išgirsi: „Kuo skiriasi Erichas Honeckeris ir blogas telefono ryšys?" „Niekuo. Pakarti ir rinkti iš naujo!" *(„Nix. Aufhängen und wiederwählen!")*

Po šurmulingu skubėjimu, daugžodžiavimu *(die grosse Schnauze)* bei lengvabūdišku pasitikėjimu savimi slypėjo neabejotinas atsidavimas ir tvirtumas. Berlynietis karštai

mylėjo savąjį miestą, ir šis jausmas net iš tokių žmonių kaip teatro kritikas Alfredas Kerras, gąsdinęs savo recenzijų nuožmumu, galėjo išgauti netikėto sentimentalumo gaidą:

Vor mir steht ein Strauss von Flieder
Und ein grüner Weinpokal;
Und der Kellner bringt in müder
Gangart mein bestelltes Mahl.
Draussen unter schwülem Himmel
Seh ich Droschkengäule ziehn.
Fernes Strassenbahngebimbel.
Juniabend in Berlin.

[Priešais mane – alyvų puokštė,
Ir žalia vyno taurė;
Ir padavėjas nuvargusia eisena
Atneša mano užsisakytąjį valgį.
Lauke, po liepsnojančiu dangumi,
Regiu karietą pravažiuojant.
Toli žvanga tramvajus.
Birželio vakaras Berlyne.]

Toli nuo savojo miesto berlynietis niekuomet nesijausdavo tikrai pats savimi ir, kaip tie du po Harco kalnus keliaujantys turistai Fontane's romane *Cécile*, viską, ką regėjo, lygindavo su kuo nors namie, ir naujasis gyvenimas jam neturėjo skonio. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Alfredas Lichtensteinas savo tuštumos jausmą išreiškė puikiu eilėraščiu su Goethei būdingu intonacijos nuolydžiu:

In fremden Städten treib ich ohne Ruder
hohl sind die fremden Tage und wie Kreide.
Du mein Berlin, Du Opiumrausch, Du Luder.
Nur wer Sehnsucht kennt weiss was ich leide.

[Svetimuos miestuos aš plūduriuoju be vairo
tuščiavidurės svetimos dienos ir nelyg kreida.

O mano Berlyne, tu opiumo svaiguly, tu mergužėle.
Viena tik išsiilgusi širdis mano kančią žino.]

O jau mūsų laikais ta pati gaida skamba Wolfo Biermanno eilėse:

Ich kann nicht weg mehr von dir gehn
Im Westen steht die Mauer
Im Osten meine Freunde stehn,
Der Nordwind ist ein rauher.

Berlin, du blonde blonde Frau
Ich bin dein kühler Freier
dein Himmel ist so hunde-blau
darin hängt meine Leier.

[Nuo tavęs jau negaliu nueiti
Vakaruose stovi Siena
Rytuose mano draugai stovi,
Žvarbus šiaurės vėjas.

Berlyne, tu šviesi šviesi blondinė
Esu tavo vėsus gerbėjas*
Tavo dangus taip šuniškai mėlynas
Ant jo kybo manoji lyra.]

Būtent šioji meilė savo miestui ir palaikė berlyniečius užėjus sunkiems laikams – Hitlerio karo, okupacijos metu ir per pokario Berlyno krizę, kuri, atrodė, tęsis amžinai. Karo pabaigoje anglai, savo kailiu patyrę, kas yra bombardavimas, nenorom turėjo pripažinti esą sužavėti Berlyno žmonėmis, kurie, bombarduojami smarkiau ir labiau be atvangos negu jie patys per 1940-ųjų „žaibiškąjį karą", vis dėlto kasryt išsikasdavo iš po griuvėsių ir kaip įmanydami stengėsi dirbti savo nuolatinius darbus. Jie nesulaukė jokio moralinio palaikymo iš savo fiurerio, kuris,

* Gėrimas, kuris vadinasi *eine Berliner Weisse* (kvietinis alus, kartais pagardintas aviečių ar kadagio uogų sirupu), taip pat žinomas „vėsios blondinės" vardu. *(Aut. past.)*

supratęs, jog karas pralaimėtas, nusiplovė rankas, – bet jie to ir tikėjosi, nes jų miestas ne itin palaikė Hitlerio stilių ir neprijautė jo grandioziniams užmojams. Jie guodėsi juokaudami, esą karas pasibaigsiąs, kai būsią galima nukeliauti *S-Bahn*, t. y. tramvajumi, nuo Rytų iki Vakarų fronto; arba su vietos pasididžiavimu apibrėždavo bailumą kaip ėjimą savanoriu į tarnybą fronto linijoje, kad išvengtum kasnakt pasikartojančio pavojaus Berlyne. Jie su siaubu stebėjo, kaip griaunamas jų miestas, bet kiekvieną dieną darė viską, ką galėjo, kad nuostolių nedaugėtų, o vėliau – mėgino išvalyti griuvėsius ir pradėti atstatymo darbus.

Tačiau kai pasibaigė karas, berlyniečiai netruko suvokti, jog jie negali tikėtis – nors ir kaip uoliai atstatinėtų, – kad jų miestas vėl taps Vokietijos gyvenimo centru. Šaltojo karo sąlygotas atneštas padalijimas greitai pasikartojo ir Berlyne. 1944–1945 m. sąjungininkų tarpusavio susitarimai skelbė, kad miestas, nors ir yra sovietų okupuotoje zonoje, turi turėti specialų statusą ir būti pavaldus sąjungininkų komendantūrai, atstovaujančiai keturioms didžiosioms valstybėms. Patogumo dėlei jis buvo padalytas į keturis sektorius, po vieną kiekvienai sąjungininkų vadovybei, tačiau taip pat turėjo turėti vietos municipalinę vyresnybę su oberbiurgermeisteriu ir magistratu, valdysiančiu miestą sąjungininkams prižiūrint. Deja, nuo pat pradžių buvo aišku, kad sovietų vadovybė stengiasi pajungti visą miestą savo ideologinei kontrolei. Pirmasis miesto komendantas, sovietų generolas Nikolajus Bersarinas, pasirūpino, kad į miesto vyriausybę patektų vien tie vokiečiai, kurie per karą buvo parengti Maskvoje, ir pirmaisiais pokario metais atkurtoji Vokietijos komunistų partija (netrukus virtusi Vieningąja socialistų partija, arba SED) bei sovietų globojama Kultū-

ros sąjunga demokratiniam atsinaujinimui atkakliai bandė komunistiškai sutvarkyti politinį ir kultūrinį miesto gyvenimą.

Šie manevrai nepadarė įspūdžio miesto gyventojams, jau atstumtiems sovietų karių netinkamo elgesio, ir šios politikos patirta nesėkmė, be abejonės, prisidėjo prie to, kad sovietai ėmėsi griežtesnių priemonių – miesto blokados 1948–1949 m. Kaip matėme, šį *coup de main* sužlugdė Berlyno žmonių pasipriešinimas, vadovaujamas Ernsto Reuterio, pasipriešinimas, kuris buvo toks nedviprasmiškas ir ryžtingas, kad padrąsino Vakarų valstybes surizikuoti ir nutiesti oro tiltą, galų gale pavertusį niekais sovietų sumanymą. Tačiau blokada padarė galą vieningam miesto valdymui. Kerštingi sovietų išpuoliai prieš Reuterį ir jo bendražygius Louise Schroeder, Waltherį Schreiberį, Otto Suhrą ir Willy Brandtą privertė juos perkelti savo štabą iš Berlyno centro rotušės į Schönebergo rajono rotušę, kuri nuo to laiko tapo Vakarų Berlyno vyriausybės centru. Tuo pat metu, 1949 m. spalio 7-ąją, SED paskelbė Berlyno sovietų sektorių naujai susikūrusios Vokietijos Demokratinės Respublikos sostine.

Per blokadą Günteris Neumannas parašė pasitikėjimo kupiną dainą *„Der Insulaner verliert die Ruhe nicht"* (Salietis nepraranda ramumo), o senas Berlyno posakis *„Uns kann keener"* („Niekas negali mūsų paliesti") tapo pergalingu šūkiu. Tačiau grėsmė Vakarų Berlyno laisvei neatslūgo. 1958-ųjų lapkritį ji sugrįžo dar niūresniu pavidalu, kai premjeras Chruščiovas paskelbė, kad jei Berlyne dislokuoti sąjungininkų daliniai nebus per šešis mėnesius atitraukti, Sovietų Sąjunga sudarys atskirą sutartį su VDR ir atsisakys savo okupacinės galios bei teisių, o po šito Vakarų valstybės turėsiančios derėtis su VDR dėl susisiekimo su

Berlynu teisės, ir pastaroji, kaip suvereni valstybė, galėsianti joms tokios teisės nesuteikti. Vakarai tvirtai stojo prieš šį ultimatumą, ir jis niekad nebuvo įgyvendintas; tačiau 1961 m. rugpjūčio 31 d. pastatytoji siena, atkirtusi vakarų berlyniečius nuo aštuonių rytinių jų miesto rajonų, paryškino jų izoliuotumą ir pakirto poblokadinių metų nerūpestingą savikliovą. Dabar neišvengiamai kilo retorinių klausimų. Ar saliečiai turi fizinių ir psichologinių išteklių, būtinų jų nepriklausomybei užtikrinti? Ar užtikrins išlikimą tradicija, meilė savo miestui ir drąsa, taip dažnai rodyta Berlyno istorijoje?

III

Svečiui, šiaip sau apsilankiusiam 8-ojo dešimtmečio Vakarų Berlyne, galbūt šie klausimai būtų pasirodę keisti, nes iš pažiūros miestas atrodė klestintis ir pilnas gyvybės. Kurfürstendammas plieskė neonais, iš visų pašalių supamas tokių prašmatnių restoranų bei kavinių kaip Bristolio ar Mehringo, o KaDeWe vitrinos Vitenbergo aikštėje ir Wertheimo krautuvės – Waltherio Schreiberio aikštėje puikavosi prekėmis, kurios savo elegancija galėjo varžytis su bet kuo iš Regentstreeto gatvės bei Penktosios aveniu. Galbūt dar įspūdingesni nei šie materialaus klestėjimo įrodymai buvo gausūs požymiai, rodantys Vakarų Berlyną vis dar esant iš tiesų Sofijos Šarlotės miestą, – jis turėjo tikriausiai patį geriausią simfoninį orkestrą Europoje, puikią operos trupę ir tokius teatrus kaip Schillerio teatras, Volksbühne ir Theater am Halleschen Ufer su tvirta drąsių eksperimentatorių ir novatorių reputacija, galėjo didžiuotis Dahlemo muziejaus ir Nacionalinės galerijos turtais, milžiniška naująja Memorialine biblioteka, neturinčia sau ly-

gių Vokietijoje, virtine akademijų bei mokslinio tyrimo centrų ir gyvu vietos literatūriniu gyvenimu Schöneberge, Steglitze ir Kreutzberge.

Vis dėlto visa tai neigė liūdni demografiniai duomenys, liudijantys, kad Vakarų Berlynas praranda savo gyvybinę energiją. Jo gyventojų skaičius, 1949 m. siekęs 2 105 000 ir 1957 pakilęs iki 2 229 000, kitais metais sumažėjo, o nuo 1964-ųjų ėmė mažėti nuolat ir 1977 m. jau tebuvo 1 926 000, iš kurių tik 1 737 000 sudarė vietiniai gyventojai. Dar daugiau reikšmės negu bendras skaičius turėjo gyventojų struktūra, bylojanti apie blogiausią visoje Vokietijoje amžiaus pasiskirstymą. 1976 m. pabaigoje 22,8 proc. Vakarų Berlyno gyventojų buvo vyresni nei šešiasdešimt penkerių metų, nors Vakarų Vokietijoje tokio amžiaus žmonių buvo tik 13,2 proc.; ir tik 15,8 proc. gyventojų sudarė vaikai iki penkiolikos metų, o Federacinėje Respublikoje – apie 25 proc. Be to, Vakarų Berlyne kasmet mirdavo 20 tūkstančių žmonių daugiau negu gimdavo, ir šio nuostolio nekompensuodavo natūraliai gyventojus papildantys nauji atvykėliai iš aplinkinių regionų, nes VDR leisdavo emigruoti į Vakarus tik vyresniems kaip 65 metų žmonėms. Pastačius sieną tik 1969 ir 1970 metais užfiksuota teigiama gyventojų migracija, bet ir čia vyravo *Gastarbeiter* (laikinai atvykstantys darbininkai) iš Turkijos ir Jugoslavijos. Po 1970-ųjų iš miesto išvykdavo daugiau gyventojų negu atvykdavo. Pavyzdžiui, 1976 m. emigravo 41 566 tikri berlyniečiai, o 30 015 žmonių atvyko į miestą iš Vakarų. Bet nemaža pastarųjų dalį sudarė studentai ir praktiką atliekanti jaunuomenė, nesirengianti čia pasilikti visam laikui.

Ypač didelį nerimą kėlė šių tendencijų poveikis miesto darbo jėgos ištekliams, kurie palyginti su bendru gyven-

tojų skaičiumi nuolat mažėjo. 1970 m. iš miesto išvyko trim tūkstančiais darbininkų daugiau negu į jį atvyko, o nuo 1971 iki 1975 m. šis neigiamas skirtumas tarp išvykstančiųjų ir atvykstančiųjų pakito nuo 5,6 proc. iki 27 proc. Vakarų Berlyno senatas mėgino sustabdyti šią tendenciją, numatydamas patrauklių skatinamųjų priemonių programą Vakarų Vokietijos darbininkams – kelionės ir įsikūrimo išlaidų kompensavimą, neapmokestinamą paramą namams statydintis, pašalpas šeimai ir pan., – ir tam tikrą poveikį tos priemonės padarė. Vis dėlto nustatyta, kad 1971 m. kas trečias asmuo, kurį šie privalumai paskatino persikelti į Vakarų Berlyną, anksčiau ar vėliau apsigalvodavo ir palikdavo jį, – ar dėl to, kad būdavo nepatenkintas tenykštėm darbo ar gyvenimo sąlygom, ar kad jį paveikdavo berlyniškė klaustrofobija – baimė įstrigti mieste be vilties ištrūkti tuo atveju, jei miestą pasiglemžtų Rytų jėgos: šis jausmas visiškai neišnyko netgi po to, kai buvo pasirašyta 1971 m. Keturių didžiųjų valstybių sutartis ir 1972 m. Pagrindinė sutartis, mat šie susitarimai nesustabdė grasinimų bei susisiekimo su Vakarų Berlyne trukdymų iš VDR pusės. Iš tikrųjų SED nuolat kartojo argumentą, esą Rytų Berlynas yra neatskiriama VDR dalis, o Vakarų Berlynas nėra Federacinės Respublikos dalis, – beje, ši teorija prieštaravo svarbiausiam sutarčių tikslui, – ir tai rodė, jog VDR vadovai nelaikė Berlyno klausimo galutinai sureguliuotu.

Kita priežastis nerimauti dėl miesto ateities buvo iš dalies susijusi su darbo jėgos mažėjimu – komercinių ir pramonės įmonių skaičiaus mažėjimas. 1961–1970 m. pramonės įmonių sumažėjo nuo 3500 iki 2370, o naujų susikūrė minimaliai. Ypač reikšminga tai, kad vis mažėjo vietinės reikšmės ir finansavimo įmonių ir kad reiškėsi

pramonės koncentravimosi didelių firmų rankose tendencija: tokių firmų kaip Siemens, AEG Telefunken, Schering, BMW/Daimler Benz centrai paprastai buvo Vakarų Vokietijoje ir jos neturėjo jokių pastovių įsipareigojimų Berlynui.

Viską pasvėrus aiškėja, kad Vakarų Berlyno ekonominis gyvybingumas, tiesiogiai veikęs jo politinę nepriklausomybę, priklausė nuo Federacinės Respublikos, kuri subsidavo jį net 52 bilijonais dolerių per metus iš Vakarų Vokietijos mokesčių mokėtojų kišenės. Šie finansiniai santykiai buvo nesmagūs abiem pusėms. Išdidūs ir nepriklausomi berlyniečiai nepuoselėjo ypač šiltų jausmų savo broliams Vakaruose. Kai jie vartodavo žodį *drüben* („tenai"), ne visuomet būdavo aišku, ar jie turi galvoje Leipcigą, ar Diuseldorfą. Jų savimeilę glostydavo užsienio stebėtojų pabrėžiamas skirtumas tarp jų ir Federacinės Respublikos piliečių. Pavyzdžiui, švedų rašytojas Larsas Gustafssonas 8-ojo dešimtmečio pabaigoje rašė:

> Dvi šalys negali būti labiau nepanašios nei patyręs, išmintingasis Berlynas su savo skvarbiu intelektu, savo revoliucinėmis grupėmis, marksistiniais darželiais, su savo mėlynais, raudonais, baltais pamfletais, su savo gatvių kavinėmis ir knygynais, Berlynas, ši slaptinga ateities jėgų kalvė, įkalinta tarp aukštų sienų ir užminuotų laukų priešiškos, molio pilkumo diktatūros su begaliniais bulvių laukais, šis Berlynas, kuris žino viską, visa patyrė ir jau seniai susitaikė su padėtim, ir kvaila, pinigų pritvinkusi *Bundesrepublik* su savo supermarketais, portatyviniais televizoriais ir savo girgždančiais pompastiškais baldais, storais kilimėliais, stikliniais stalų paviršiais ir juodos odos bei plieno vamzdžių minkštasuoliais.

Savo ruožtu Vakarų vokiečių požiūris į berlyniečius buvo įvairiopas, ir turbūt neapsiriksime sakydami, jog tas pasigėrėjimas ir ta užuojauta, kuriuos jie išgyveno 1948-ųjų ir 1961-ųjų kritiniais momentais, atėjus ramiems lai-

kams užleido vietą senesniam nepasitikėjimui ir nemeilei. Visa kita Vokietija visąlaik ne itin mėgo Berlyną. Daugeliui vokiečių XIX amžiuje tai buvo svetima vieta, o Konstantinas Frantzas, politinis rašytojas, kuriuo žavėjosi Wagneris, 1879 m. rašė, esą labiau Berlynui tiktų būti žydų, o ne germanų reicho sostine. Romantikai Adolfas Bartelsas, Wilhelmas Schäferis ir Juliusas Langbehnas buvo įsitikinę, jog vokiečių kultūrai jo daroma įtaka yra nesveika, o Friedrichas Lienhardas ragino *Volk* ir *Land* susivienyti prieš literatūrinį Berlyną ir modernizmą ir skelbė kovos šūkius *„Bestürmt wird nun die schwartze Stadt!"* („Nusiaubkime juodąjį miestą!") ir *„Los von Berlin!"* („Šalin iš Berlyno!") 3-iajame dešimtmetyje svečius iš provincijos dažniausiai šokiruodavo ir išmušdavo iš vėžių miesto tempas, o Erichas Kästneris sykį perteikė šį pojūtį eilėraščiu:

Sie stehn verstört am Potsdamer Platz
Und finden Berlin zu laut.
Die Nacht glüht auf in Kilowatts.
Ein Fräulein sagt heiser: „Komm mit, mein Schatz!"
Und zeigt entsetzlich viel Haut.

Sie wissen vor Staunen nicht aus und nicht ein.
Sie stehen und wundern sich bloss.
Die Bahnen rasseln. Die Autos schrein.
Sie möchten am liebsten zu Hause sein
Und finden Berlin zu gross.

Es klingt, als ob die Grossstadt stöhnt,
weil irgendwer sie schilt.
Die Häuser funkeln. Die U-Bahn dröhnt.
Sie sind das alles so gar nicht gewöhnt
Und finden Berlin zu wild.

Sie machen vor Angst die Beine krumm
Und machen alles verkehrt.

Sie lachen bestürzt. Und sie warten dumm
Und stehen auf dem Potsdamer Platz herum,
bis man sie überfährt.

[Jie stovi suglumę Potsdamo aikštėje
Ir Berlynas jiems per daug garsus.
Naktis plieskia kilovatais.
Mergina kimiai sako „Eikš su manim, brangusis!"
Ir rodo baisiai daug odos.

Apstulbę jie nežino, kurlink sukti.
Tiesiog stovi ir stebisi.
Traukiniai dunda. Automobiliai žviegia.
Mieliau jie būtų namie
Ir Berlynas jiems per didelis.

Atrodo, lyg didžiulis miestas dejuotų
Nes kažin kas jį bara.
Namai žaižaruoja. Metro gaudžia.
Prie viso to jie tiesiog nepratę
Ir Berlynas jiems per daug laukinis.

Iš baimės jiems pinasi kojos
Ir viską jie daro netaip.
Jie šypso iš apmaudo. Ir laukia kvailai,
Ir stoviniuoja Potsdamo aikštėje,
Kol kas nors juos suvažinėja.]

Po 1945-ųjų, kai Berlynas liovėsi būti valstybės sostine ir Vokietijos politinio gyvenimo centru, priešiškumas jam pakito, tačiau visai neišnyko. Su šiuo miestu susiję dalykai, kurie švedui Gustafssonui atrodė patrauklūs, kėlė įtarimą daugeliui Vakarų vokiečių, nesunkiai įtikinamų, esą miesto intelektualinė laisvė tiesiogiai pasitarnaujanti komunizmui, ir kaltinusių Vakarų Berlyno universiteto sąjūdį už tai, kad jis paskleidęs ardomąsias nuotaikas visoje šalyje. Neįmanoma suskaičiuoti, kiek Vakarų vokiečių kartkartėmis nepatenkinti, jog reikia mokėti mokesčius palai-

kyti miestui, kuriame laisvai vyksta tokie dalykai, – tačiau neabejotina, kad toks priešiškumas egzistavo ir buvo potencialiai pavojingas.

Nepastovių gyventojų (studentų, *Ausgeflippte, Stadtteilindianer,* komunų narių ir anarchistų) elgesys taip pat kėlė grėsmę Vakarų Berlyno stabilumui ir ekonominei ateičiai, nes jei dėl kokių dalykų jie pasipiktindavo, būdavo linkę savo įniršį išgiežti ant paties miesto iracionaliais išpuoliais prieš nuosavybę. 1970 m. gegužės 9 d., protestuodami prieš amerikiečių įsiveržimus į Kambodžą, 8 tūkstančiai demonstrantų susirinko Hardenbergerstrassėje tarp Ernsto Reuterio aikštės ir Zoo stoties, ir didžiulė minia apsupo America House, akivaizdžiai ketindami rūmus nusiaubti ir sugriauti. Nepavykus išsklaidyti šią minią ugniagesių žarnomis, policija pradėjo, ko gero, paskutinę Vokietijos istorijoje kavalerijos ataką – puolimą, kuriame dalyvavo keturiasdešimt aštuoni raitieji policininkai. Kaip ir daugumas panašių raitininkų atakų karo metu, šioji baigėsi nesėkmingai dėl rezervo stokos; kai demonstrantai buvo nustumti ligi Steinplatzo, kavaleriją pasitiko įvairių objektų kruša, užmušusi du žirgus ir dar trisdešimtį sužeidusi, ir policininkams teko pasitraukti. Per kitus tris ketvirčius valandos, kol policija persitvarkė ir suvarė demonstrantus į Technikos universitetą, viena jų grupė pastatė barikadą priešais Renesanso teatrą, o kiti apvertinėjo automobilius ir daužė bankų bei tokių korporacijų kaip IBM langus, beje, viršutiniams pastatų aukštams naudojo vėliavų stiebus iš Ernsto Reuterio aikštės. Iš viso per šias riaušes padaryta apie milijono markių vertės žalos ir sužeista 250 policininkų.

Panaši iracionalaus smurto manifestacija įvyko 1980 m. Kalėdų savaitę, – tai buvo rezultatas nuolatinio butų sty-

giaus Berlyne, o prie to savo machinacijomis dar prisidėjo nekilnojamojo turto spekuliantai, supirkinėdavę pastatus, iškraustydavę nuomininkus ir tuomet palikdavę namus tuščius, kol juos būdavo galima arba modernizuoti, arba nugriauti ir statyti naujus. 1980 m., tokiu metu, kai 80 tūkstančių žmonių ieškojo gyvenamosios vietos, 7000 butų stovėjo tušti. Ši padėtis buvo ypač opi Kreuzberge, rajone, kuris per kelerius paskutinius metus buvo pritraukęs tiek daug turkų *Gastarbeiter*, kad jie sudarė 40 proc. gyventojų; ten taip pat telkėsi studentai, jauni bedarbiai ir vadinamieji *„Freaks und Alternativler"*, kurie čia atrado tinkamą vietą savo nekonvencionaliam gyvenimo būdui. Senato Kreuzberge pradėta stambaus masto rekonstrukcijų ir atnaujinimo programa (davusi šiokių tokių teigiamų rezultatų Mehringo aikštės rajone) 1979–1980 metais sulėtėjo, ir kadangi daug pastatų buvo palikta tuščių planuojant juos vėliau nugriauti, tatai dar labiau įaitrino skaudžią problemą, sukeltą privačių spekuliantų manipuliacijų. Netekęs kantrybės jaunimas 1979 m. pradėjo grupelėmis kraustytis į tuščius pastatus, ir 1980 m. pabaigoje dvidešimt vienam pastate gyveno tokie benamiai asmenys.

Galimybę rasti išeitį iš padėties derybų su Senatu keliu (o to ir siekė kai kurie pastatus užėmę žmonės) atėmė neišmintingas policijos elgesys, kai 1980 m. gruodžio 12 d. ji pabandė sutrukdyti užimti dar vieną namą Fraenkeluferio gatvėje ir prie Cottbuso vartų; per susidūrimą viršų paėmė chuliganai, ir jaunuolių grupės ėmė daužyti bankų ir supermarketų langus. Policija suėmė 63 asmenis, o per kitas keletą dienų pasikartojusiuose incidentuose – dar dvidešimt tris. Maištautojai tuomet paskelbė, kad jeigu sulaikytieji nebus paleisti, per Kalėdas suliepsnosią ne vien

Kalėdų eglutės, ir grasinimą sustiprino destruktyvius veiksmus nukreipdami į Kurfürstendammą, kur jų taikiniais tapdavo atsitiktinai pasirenkami bankai ar verslo įstaigos. Viską susumavus, be išdaužytų langų, Kurfürstendamme per Kalėdų savaitę buvo šešiolika atvejų, kai patirti rimti nuostoliai, tarp nukentėjusių – banko filialas Neu-Köllne, paštas Wilmersdorfe ir viena bažnyčia; o gruodžio 27 d. ugnis prarijo pagrindinę *U-Bahn* stoties salę Dahlemo miestelyje – pastatą šiaudiniu stogu, datuojamą 1912 metais ir vertintą dėl įdomios architektūros.

Išsyk po to Senatas sudarė palankų susitarimą su pastatus užėmusiais žmonėmis, leido jiems išsinuomoti tuos butus, kuriuose jie glaudėsi, ir paskyrė nemažas kompensacijas už jų atliktus remonto darbus, o dėl Senato rekonstrukcijos iškeldintiems žmonėms pažadėjo kitą pastogę. Tačiau šios priemonės nenubraukė žalos, Kurfürstendamme padarytos karingų maištautojų; palyginti su jų siautėjimu, 7-ojo dešimtmečio studentų maištai, pasak vieno stebėtojo, atrodė tiesiog civilizuotos protesto apraiškos. *Berliner Morgenpost*, putodamas įniršiu, plūdo „šituos valkatas, <...> visų rūšių atmatas, *Fixer* [narkotikų prekeivas] ir paprasčiausius nusikaltėlius". Axelio Springerio laikraštyje tokia kalba buvo ganėtinai įprasta, tačiau visai galimas dalykas, jog jis atspindėjo nuomonę tų Berlyno gyventojų, – o jų būta nemažai, – kuriems jau seniai kėlė nerimą tarp jų besimaišantys anaiptol ne „tikri berlyniečiai". Jų gyvenimo būdas kėlė tikriesiems pasidygėjimą, ir šie buvo linkę jiems suversti atsakomybę už neregėtą nelegalaus narkotikų vartojimo plitimą (1978 m. viduryje, Senato duomenimis, užfiksuota 10 000 heroino narkomanų) bei jaunimo nusikalstamumo augimą; jie baisėjosi jų destruktyvumo proveržiais ir buvo ant jų įtūžę.

Net jei neatsižvelgsime į tokių incidentų neigiamą poveikį Vakarų Vokietijos ir užsienio firmų ketinimams investuoti Vakarų Berlyne kapitalą ar atidaryti čia savo filialus, – o to poveikio tikriausiai būta nemenko, – šie išpuoliai skaldomai veikė ir patį miestą, ir šios jų pasekmės galėjo būti pernelyg rimtos, kad būtų galima nekreipti dėmesio. *Die Frontstadt* sutiko 1948–1949 ir 1961 m. krizes vieninga valia, jo žmonės visi drauge stojo prieš išorės priešą. 1980-aisiais berlyniečiai jau nebeturėjo tokių bendrų ryšių, ir tai buvo rimtas praradimas, turint galvoje kitas jiems iškilusias problemas – politines, ekonomines, demografines.

DIDYSIS BERLYNAS
Ankstyvasis Berlynas
Berlyno siena, pastatyta 1961 m.
Pankowas
RYTŲ
Weissensee
Lichtenbergas
BERLYNAS
Prenz-
lauer
Bergas
Centras
Friedrichs-
hainas
Treptowas
Köpenickas
Reinickendorfas
VAKARŲ
Weddingas
Spandau
Tiergar-
tenas
Charlottenbergas
Kreuzbergas
Wilmersdorfas
BERLYNAS
Schöne-
bergas
Tempel-
hofas
Neukolnas
Zehlendorfas
Steglitzas

TREČIA DALIS

DABARTIS IR ATEITIS

13

DEMOKRATIJA IR NACIONALIZMAS

Per 1795 – 1796 metų žiemą, norėdami atsakyti į priešišką ir neprotingą neseno jų sumanymo kritiką, Friedrichas Schilleris ir jo draugas Goethe kartu parašė daugiau kaip penkis šimtus satyrinių epigramų, kurios vėliau buvo pavadintos *Xenien* (Dovanos išeinantiems svečiams) ir išspausdintos *1797 metų mūzų almanache*. Daugumas jų turėjo konkrečius adresatus, bet viena iš dažniausiai cituojamų kreipėsi į vokiečių tautą:

Zur Nation euch zu bilden, ihr hofft es,
Deutsche, vergebens,
Bildet, ihr könnt es, dafür freier zu
Menschen euch aus.

[Veltui tikitės jūs, vokiečiai,
pasidaryti tauta.
Verčiau išmokite – o tai jūs galit –
būti laisvesniais žmonėmis.]

Maža vilties bent kiek tikriau pasakyti, ką šį dvieilį rašydami iš tikrųjų turėjo galvoje poetai, bet mes žinome, kad tais pačiais metais Schilleris savo *Laiškuose apie estetinį žmonijos auklėjimą (Über die ästhetische Erziehung des Menschen)* išreiškė susirūpinimą tuo poveikiu, kurį naujas, Prancūzų revoliucijos pažadintas nacionalizmas darė

individo laisvei. Todėl tikėtina, jog epigramos tikslas buvo perspėti vokiečius. Schilleris ir Goethe ne itin tikėjo savo tėvynainių politiniais sugebėjimais. Jie suvokė, kad dėl priežasčių, kurių šaknys slypi istorijoje (ne veltui juk Schilleris buvo Trisdešimties metų karo istorikas), vokiečiai pasižymėjo besaike, bemaž kenksminga pagarba autoritetui. Taigi jų norėta pasakyti, kad vokiečiai neturėtų puoselėti aspiracijų, susijusių su nacionaline galia, kad jie neįgijo moralinės ir pilietinės laisvės, reikalingos tokiai galiai valdyti, ir, žinoma, neišmoko šia laisve naudotis.

Vokietijos istorija per tolesnius 150 metų po šių plunksnos bandymų parodė, kaip maža įtakos tegali daryti įvykių raidai netgi didžiausieji poetai. Tiesa, pirmojoje XIX a. pusėje vadovai sąjūdžio, siekusio iš pabirų Vokietijos konfederacijos narių suburti vieningą vokiečių tautą, ne mažiau buvo priešiškai nusiteikę absoliutizmo nei partikuliarizmo atžvilgiu, ir jų tikslus apibrėžė Hoffmanno von Fallerslebeno *Vokiečių giesmė* (1840):

Vienybė, Įstatymas ir Laisvė
Vokiečių Tėvynei.

Tačiau po to, kai 1848 m. žlugo viltys pasiekti šiuos tikslus liaudies revoliucijos keliu, nepaprastai stiprus troškimas sukurti tautą privertė juos tam pajungti visa kita. Vienas iš jų vadų, Karlas Twestenas, rašė: „Niekas negali būti kritikuojamas už tai, kad šiuo metu pirmenybę atiduoda galiai ir teigia, jog laisvės reikalai gali palūkėti". Dėl šios kapituliacijos 1871 m. atsiradusi tautinė valstybė – Bismarcko Reichas – buvo autoritarinė struktūra, paremta tokia konstitucijos teorija, kuri ypač smerkė liaudies savivaldos idėją, ir per savo trumpą bei perdėm į rūpinimąsi galia sutelktą istoriją ši valstybė nedavė savo piliečiams jokios galimybės išsiugdyti savikliovą ir politinę

atsakomybę. Ne pati menkiausia priežastis, lėmusi 1871 – 1918 metų Vokietijos imperijos griuvimą, buvo ta, kad joje nebuvo jokių konstitucinių stabdžių ar veiksmingos demokratinės opozicijos jos beatodairiškam vyksmui; ir viena iš tragiškiausių ją pakeitusios nevykusios Respublikos žlugimo pasekmių buvo stoka pakankamai energingų ir atsidavusių žmonių, kurie turėtų noro prisiimti atsakomybę už kuriamą naują laisvės karaliją ir sykiu turėtų praktinių sugebėjimų, reikalingų spręsti problemoms, iškilusioms ją kuriant.

Iš šios nesėkmės išlošė Adolfas Hitleris, patraukęs lengvatikius savo pareiškimu, neva tik jis vienas galėsiąs grąžinti prarastą Vokietijos garbę ir šlovę, ir jų jam suteiktus įgaliojimus panaudojęs taip sunaikinti tautai, kad jai neliktų nė mažiausios vilties atsigauti.

Bent jau taip gali atrodyti. Be abejonės, jei pažvelgsime į Vokietijos ir Europos būklę praėjus beveik keturiasdešimčiai metų po Hitlerio sutriuškinimo ir mirties, paaiškės, jog verta paklausti savęs, ar pirmoji Goethe's ir Schillerio epigramos dalis nebėra tokia pat teisinga šiandien, kokia ji buvo XVIII a. pabaigoje, nors galbūt ir dėl kitokių priežasčių. Bet prieš imantis šios problemos, mums derėtų pasigilinti į antrąją šio dvieilio dalį ir paklausti, kokiu mastu praeities pilietinės nesėkmės atitaisytos per pastaruosius keturis dešimtmečius. Kokia vokiečių laisvės būklė? Ar iš tikrųjų sveika Vokietijos demokratija?

I

Dveji metai prieš Hitleriui ateinant į valdžią filosofas Karlas Jaspersas parašė knygą *Mūsų laikų intelektualinė situacija (Die geistige Situation der Zeit),* kuri pasirodė kaip tūkstantasis tomas labai gerai vertinamoje serijoje *Sammlung*

Göschen. 1978 m., prisimindamas šią aplinkybę, sociologas Jürgenas Habermasas paprašė 50 intelektualų parašyti po esė knygai panašiu pavadinimu *(Stichworte zur „Geistigen Situation der Zeit")*, po metų išėjusiai kaip tūkstantasis serijos *Edition Suhrkamp* tomas. Tai buvo nepaprastai įdomus rinkinys, nors – ir tai nenuostabu, turint galvoje kairuolišką dalyvių orientaciją bei nebylų kvietimą palyginti 1979-uosius su 1931-aisiais – jis buvo gerokai nuspalvintas kultūrinio pesimizmo. Įvairiose esė ypač dažnai pasikartodavo dvi mintys: jog Federacinę Respubliką ištikusi „teisėtumo krizė" ir jog demokratinei sąmonei plėtotis trukdanti „istorijos našta".

Turint omeny Federacinės Respublikos nuo 1949 m. padarytą pažangą ir pasiektus laimėjimus abu šie teiginiai kiek stebino. Tuo metu, kai pono Habermaso kolegos rašė savo esė, visuomenės nuomonės apklausos rodė įstabų palankumą demokratinei valdymo formai. 1978 m. lapkričio mėn. Institut für Demoskopie Allensbach, solidžiausias Vakarų Vokietijos viešosios nuomonės tyrimo centras, pateikė klausimą: „Ar jūs manote, kad ta demokratija, kurią mes turime Federacinėje Respublikoje, yra geriausia valstybės forma, ar esama geresnių?" 71 proc. apklaustųjų manė, jog tai geriausia forma; tik vienuolikai procentų atrodė, kad yra geresnių, o 18 proc. buvo neapsisprendę. Kitoje apklausoje, atliktoje daugmaž tuo pačiu metu, paklausti, „Ar apskritai mes turime gerą politinę santvarką, ar ne?", 2 proc. atsakė „labai gerą", 37 proc. – „gerą", 42 proc. – „pakankamai gerą" *(es geht)*, 12 proc. – „nieko ypatinga", o 4 proc. nepateikė jokio vertinimo. Galiausiai – ir vėl 1978 m. lapkritį – Allensbacho institutas pateikė sudėtingesnį klausimą, bet tokį, kuris, be abejonės, žadino Veimaro laikų prisiminimus: „Turėdami omenyje visus mus

ištinkančius sunkumus, <...> ar jūs manote, kad mes galime <...> įveikti juos su mūsų demokratine valstybe, su keliomis partijomis Bundestage, ar susidoroti su šiais sunkumais prireiks vienpartinės sistemos, vadovaujamos stiprios vyriausybės?" 77 proc. balsavo už pirmąją alternatyvą, o 1976 m. gruodį – 1977 m. sausį iš gavusiųjų tą patį klausimą taip pat atsakė 70 proc., iš apklaustųjų 1975 m. balandį – 66 proc. Tik 9 proc. manė, kad bus reikalinga vienpartinė sistema (1976 m. gruodį – 1977 m. sausį – 13 proc. ir 1975 m. balandį – 18 proc.). Nesigilinant į šiuos apklausų duomenis, lyg ir nelieka pagrindo baimintis dėl mąžtančio tikėjimo demokratija.

Kita vertus, kaip turėjome progos pamatyti, kartos skyrėsi savo nuostatomis, bet šios apklausos tų skirtumų neatspindi. Žmonės, įžengę į brandos amžių 7-ojo dešimtmečio pabaigoje ir 8-ajame dešimtmetyje, ne visuomet buvo tokie tikri dėl ištikimybės Respublikai kaip vyresnieji, kurie natūraliai buvo linkę didžiuotis sparčiu Vokietijos atsigavimu, per trumpą laiką sukurtomis demokratinėmis institucijomis bei tikėti, jog jųjų visuomenė laisviausia pasaulyje. Jaunoji karta buvo labiau linkusi kvestionuoti pasitenkinimą esama padėtim, atrasti veikiančioje sistemoje trūkumų ir mesti iššūkį priimtoms ortodoksiškoms nuostatoms, pasitelkus įvairiausias neparlamentinės opozicijos formas. Apie tai liudijo 7-ojo ir 8-ojo dešimtmečio studentų sąjūdis, sąjūdžiai už gamtos apsaugą ir prieš branduolinį ginklą ir netgi 8-ojo dešimtmečio pabaigoje vis dar mažos neonacistinės grupelės, ir tokiu mastu, kokiu šiuose sąjūdžiuose prasiverždavo antidemokratiškas elgesys, jie skleidė nesantaiką ir drumstė ramybę. Tokiu mastu ir buvo galima kalbėti apie teisėtumo krizę.

Sunkiau buvo nustatyti, kaip istorijos našta apsunkino demokratijos raidą Vokietijoje. Žinoma, niekas atvirai negarbstė praeities, o mokytojai be paliovos skundėsi, kad moksleiviai nesidomi istorija. Jei vykdavo senesnės pilietinės šventės, jos neturėdavo emocinio krūvio. Lankytojai, atėję į Hohenstaufenų parodą Štutgarte 1976 m. bei 1978 m. į Niurnbergo parodą, skirtą pagerbti 600-osioms Karolio IV Liuksemburgiečio karaliavimo metinėms, nebuvo raginami didžiuotis senojo Reicho šlove, o jei ir būtų buvę – raginimai nebūtų sulaukę atbalsio, nes ką gi reiškė Frydrichas Barbarosa vidutiniam Federacinės Respublikos piliečiui? Kai 1981 m. buvo planuojama surengti Prūsų parodą Vakarų Berlyne, komiteto, kuriam buvo pavesta atlikti parengiamuosius darbus, nariai ilgai kankinosi, spręsdami problemą, kaip gi jiems perteikti pakankamai tikslų Prūsijos istorijos vaizdą tautai, kuri regimai pamiršo Hohenzollernų dinastiją ir taip visiškai pasmerkė militarizmą, kad kartais ir savasis Bundesveras keldavo susierzinimą ir antipatiją.

Kitas požymis, liudijęs abejingumą istorijai, buvo tas, kad politinėse diskusijose retai kada būdavo minimi didžių praeities žmonių vardai. Frydrichas II jau nebebuvo tautos valios simbolis, o kai dėl Bismarcko, tai blėstantį jo vardo įtaigumą rodė 1950 – 1971 m. Allensbacho instituto atliktos apklausos, kuriose būdavo pateikiamas klausimas: „Kokie didieji vokiečiai, jūsų nuomone, daugiausiai nuveikė Vokietijos labui?" siūlant pasirinkti iš Konrado Adenauerio, Bismarcko, Ludwigo Erhardo, Frydricho Didžiojo, Theodoro Heusso, Adolfo Hitlerio, „kitų monarchų ir karvedžių", „demokratiškų politikų",„rašytojų, kitų menininkų ir filosofų", „mokslininkų bei išradėjų" ir „kitų". 1950 m.

Bismarckui atiteko 35 proc. balsų, bet jo dalis nuo to laiko nuolat mažėjo, o 1966 m. gruodžio mėn., praėjus metams po jo 150-ųjų gimimo metinių, tesiekė vos 13 proc. 8-ojo dešimtmečio pabaigoje jis jau atrodė tokia tolima ir nežymi figūra, kad dramaturgas Rolfas Hochhuthas, šiaip jau nesižavįs didžiais žmonėmis, parašė straipsnį žurnale *Der Spiegel*, pavadintą „Klasikas Bismarckas", ir jame išsijuosęs kritikavo vokiečių istorikus už neadekvatų savo krašto didžiojo valstybės veikėjo vertinimą, sakydamas, kad trejetas tomų Geležinio Kanclerio *Pokalbių* jo tėvynainiams turėtų būti privaloma lektūra, nes tai esą „vienintelės vokiečių kalba parašytos knygos, kurių humanistinė *ir* politinė reikšmė prilygina jas Shakespeare'o istorinėms pjesėms". Spragą, dėl kurios skundėsi Hochhuthas, 1979 m. užpildė puiki Lotharo Gallio Bismarcko biografija, išsilaikiusi perkamiausių knygų sąraše daugelį savaičių, tačiau nei ji, nei Hochhutho gerokai perdėtas Bismarcko humanizmo aukštinimas nedavė pradžios „Bismarcko bangai" ar nepakreipė kita linkme bendros abejingumo istorijai tendencijos Vakarų Vokietijoje.

Bet nuo istorijos įtakos nepabėgama tiesiog užmirštant vardus ir datas. Žmogaus elgesį gali iš pagrindų veikti paveldėtos nuostatos, ir svarbu pasidomėti, kiek tatai pasakytina apie šiandienos Vokietiją, ypač todėl, kad šiuolaikiniai kritikai, pavyzdžiui, Hansas Mommsenas savo esė Jürgeno Habermaso rinkiniui, yra pareiškę, jog „intelektualinėje srityje emancipacija atsilieka nuo įstabaus Federacinės Respublikos ekonominio, technologinio ir socialinio pakilimo", ir tai jie priskiria atgyjančiai autoritarinių elgsenos formų ir tradicinių mąstymo stereotipų įtakai.

Tam galima rasti įrodymų, jei nepatingėsime pasigilinti, ką slepia paviršiniai Vakarų Vokietijos politiniai procesai, ir patyrinėti, kaip darė nenuilstantys sociologai per pastaruosius trisdešimt metų, kokie yra jų dalyvių motyvai ir nuostatos. Pažvelkime, pavyzdžiui, kaip rinkėjai dalyvauja rinkimuose. Amerikiečiai, kurių pačių dalyvavimo rinkimų procese rodikliai skandalingai blogi, būna pritrenkti išgirdę, kad paprastai 85 proc. ar net daugiau Vakarų Vokietijos rinkėjų ateina prie balsavimo urnų. Bet šie skaičiai nebeatrodo tokie įspūdingi, kai iš motyvaciją tiriančių apklausų sužinoma, jog beveik pusė apklaustųjų balsuotojų prisipažįsta, kad jų elgesį lemia ne koks nors dalyvavimo demokratiniame sprendimų priėmimo procese jausmas, bet įsitikinimas, esą to reikalaujanti jų pilietinė pareiga. Iš tikrųjų jiems anaiptol nėra aiškus ryšys tarp jų per rinkimus pareiškiamos nuomonės ir sprendimų, kuriuos galiausiai priima vyriausybė, – jei tikėsime rezultatais Allensbacho instituto apklausos, kurioje buvo pateiktas klausimas: „Ar jums atrodo, jog žmogus, kaip pilietis, turi įtakos federalinės vyriausybės sprendimams, ar jis yra bejėgis?" 1975 – 1978 m. pastarąjį atsakymą davusių respondentų skaičius svyravo nuo 55 iki 48 proc. Tuo pat metu tų respondentų, kurie atsakinėdami į papildomus klausimus išreiškė nuomonę, kad jų įtaka yra nepakankama, niekada nebūdavo daugiau kaip 25 proc., o dažniausiai ir gerokai mažiau. Priežastį, paaiškinančią regimą pasitenkinimą sistema, kuri, kaip manė pusė respondentų, neleido jiems turėti efektyvaus poveikio įvykiams, atskleidė dar viena apklausa 1971 m., parodžiusi, jog labai daug respondentų – net 48 proc., – paprašyti apibrėžti valstybę, atsakė suprantą ją kaip sinonimišką

vyriausybei, o 12 proc. atsakė, kad šis žodis jiems siejasi su įstatymais. Kaip nurodo vienas komentatorius, tai panašu į nemalonų patvirtinimą tos nuolankios pagarbos autoritetui, kuri buvo būdinga visų vokiečių politinėms pažiūroms XVIII ir XIX amžiuje.

Nepaprastai įdomiame straipsnyje apie tradiciją ir pokyčius vokiečių politinėje kultūroje Augsburgo politologas Theo Stammenas, pasitelkęs trijų dešimtmečių politinio turinio apklausų rezultatus, pamini dar du pavyzdžius, liudijančius apie tradicinius mąstymo modelius. Pirmasis – tai mažas narystės partijose procentas, kontrastingas itin gausiam dalyvavimui rinkimuose. 1952 m. paklausti, ar būtų pasirengę įstoti į kokią nors partiją, 7 proc. respondentų atsakė „taip" ir 85 proc. – „ne". 1960 m. atitinkami skaičiai buvo 14 proc. ir 76; 1975-aisiais – 15 ir 78 proc. Daug neigiamų atsakymų 1952 m. galėjo rastis iš dalies dėl to, kad iš atminties dar neišdilo nacizmo metų prievarta stoti į partiją; bet ta aplinkybė, jog per tolesnius 23 metus šis santykis bemaž nepakito, lyg ir turėtų rodyti, kad svarbesnė priežastis buvo tradicinė vokiečių nuostata labiau vertinti asmenines, o ne visuomenines vertybes. Kadaise buvo sakoma, kad vidutinio vokiečio credo iš trijų dalių: 1) valstybė lygi pareigūnams; 2) politika gadina charakterį; 3) geriausias valdymas yra geras administravimas. Daugumos nenoras partine naryste įsipareigoti aktyviai dalyvauti politikoje leidžia daryti išvadą, kad šitoks nusistatymas prieš politiką dar labai gyvas. Čia taip pat reikšmingi ir kiti Stammeno pateikiami duomenys: 1976 m. atliktoje apklausoje, kur buvo pateiktas klausimas: „Jeigu jūs turėtumėte sūnų ar dukterį, ar būtumėte laimingi, ar nelaimingi, matydami jį ar ją tapus

politikais?", 43 proc. sūnus turinčių respondentų atsakė, kad būtų nelaimingi, ir tik 19 proc. atsakė priešingai; 40 proc. turinčių dukteris sakėsi būsią nelaimingi ir 20 proc. – laimingi. Taip pat 51 proc. sutarė, jog politika esanti „neteisingesnė ir negailestingesnė" nei kitokia veikla.

Turbūt būtų klaidinga pernelyg rimtai vertinti šiuos praeities atbalsius, ypač todėl, kad esama požymių, jog minėtos nuostatos pastaruoju metu ima modifikuotis vietinio lygio ir regioninėje politikoje, piliečių iniciatyvinių grupių ir įvairių žaliųjų sąjūdžio grupuočių (aplinkos apsaugos propaguotojų, branduolinės energijos priešininkų ir pan.) veikloje. Bet nuo to laiko, kai pasibaigė Adenauerio era, – laikotarpis, per kurį Federacinės Respublikos demokratinė kultūra, atrodė, susiformavo ir konsolidavosi ant tvirtų pagrindų, – pasirodė kitų tendencijų, taip pat dvelkiančių praeitimi, ir į jas nevalia taip lengvai numoti ranka.

Pirmoji – tai bemaž neurotinis jautrumas ekonominiams sunkumams, reaguojant į juos pesimistiškai ir nedemokratišku elgesiu (apie šią tendenciją užsiminėme aptardami pinigus). Kai 6-ajame dešimtmetyje triumfavęs ekonominis stebuklas kito dešimtmečio pradžioje pirmąsyk ėmė strigti ir kai Erhardo vyriausybė pasirodė nepajėgi suvaldyti smukimo, šalį apėmusį nerimą atspindėjo ne tik svarbūs pasikeitimai federalinėje vyriausybėje (sudaryta Didžioji koalicija), bet ir staiga atsiradusios Nacionalinė demokratų partija (NPD) ir Ekstraparlamentinė opozicija (APO). Šios grupės prarado savo ne tokią jau nereikšmingą įtaką Vokietijos politikoje, kai energingos Karlo Schillerio priemonės padėjo įveikti nuosmukį, tačiau vien pats faktas, kad jos iš viso egzistavo, išdavė Vokietijos visuomenėje

esant antidemokratinių jėgų, kurias galima greitai mobilizuoti, ir demokratinę kultūrą esant įjautrintą ekonominio nestabilumo apraiškoms.

1974 – 1975 m. pablogėjusi ekonominė padėtis, kurios priežastis buvo stagnacija bei su ja susijusi infliacija ir kurią dar sukomplikavo 1973 m. arabų naftos embargo padariniai, neturėjo tokių politinių rezultatų, bet vis tiek suardė visuomenės sutarimą, kuriuo rėmėsi politinė kultūra, ir prasidėjo ginčai tarp socialinių partnerių. Energingos kanclerio Schmidto pastangos įveikti ekonominę negalią ir vis didesnės sumos, išleidžiamos socialinei apsaugai, taip pat ir pašalpoms bedarbiams, kurių 1976 m. buvo ne ką mažiau kaip vienas milijonas, šiek tiek padėjo palengvinti padėtį; bet jau 1977 m. kilo rimtų nesutarimų tarp darbininkų ir gamybos vadovų ir žmonės ėmė su nerimu kalbėti apie poliarizaciją. („Bonoje slankioja šmėkla, – 1978 m. rašė Ralfas Dahrendorfas, – poliarizacijos šmėkla.“) Dešimtmečio pabaigoje, kai ėmė aiškėti, jog ekonomikos tempų sulėtėjimas nebuvo paprastas cikliškas reiškinys, bet ilgalaikis procesas, kurį sąlygojo, pasak vieno ekonomisto, „Vakarų Vokietijos ekonomikos senėjimas“, ir kai ėmė reikštis kiti nerimą keliantys simptomai (didėjantis biudžeto deficitas, po truputį smunkantis markės kursas bei nauji ginčai tarp darbininkų ir gamybos vadovų dėl bendro sprendimų priėmimo plieno pramonėje ir lokauto naudojimas prieš streikuojančius darbininkus), šalyje kilo ne vien susirūpinimas ir pasipiktinimas, kaip kitose demokratinėse valstybėse, kurioms iškildavo tokios pačios problemos, bet – bent jau kai kuriuose sluoksniuose – imta kvestionuoti pačią demokratinę sistemą. Visas kalbas apie „teisėtumo krizę“ sukėlė ekonominė negalia, o

neokonservatyviuose sluoksniuose sugalvotas naujas žodis *Unregierbarkeit* („nevaldomumas"), skirtas demokratinei sistemai kritikuoti. Nė viena šių sąvokų neturėjo plataus rezonanso, bet jų atsiradimas, taip pat kaip ir 9-ojo dešimtmečio pabaigoje vėl pasirodžiusi maža, tačiau balsinga dešiniųjų radikalų mažuma, negalėjo nuraminti nė vieno istorinę atmintį turinčio žmogaus.

Antra, Federacinės Respublikos politinėje kultūroje buvo palyginti menkai toleruojami nekonformizmas ir kitamanybė ir galėjai justi liūdną tendenciją (ypač politinio spektro dešinėje) stengtis atremti tokius reiškinius teisiniais ribojimais ir draudimais. Reakcija į 7-ojo dešimtmečio studentų sąjūdį kėlė nerimą dėl to, kad priminė XIX a. 3-iojo dešimtmečio kampaniją prieš *Burschenschaft* sąjūdį ir Bismarcko išpuolius prieš katalikus ir socialistus 8-ajame dešimtmety. Kad ir kaip būtų galima pateisinti 1972 m. sausio įstatymą, nukreiptą prieš radikalus (iš tikrųjų nuostatai, draudžiantys priimti į valstybės tarnybą žinomus konstitucijos priešus, nebuvo nepamatuoti), beveik nėra abejonių, kad dažnu atveju jis buvo vykdomas pernelyg stropiai ir interpretuojamas nesivaržant, tarytum darant prielaidą, esą bet kokia nepritarimo forma yra peiktina, – būta atvejų, kai žmonės būdavo nepriimami į darbą ne todėl, kad jie būtų atvirai reiškę priešiškumą demokratinei santvarkai, bet todėl, kad atrodė jai „abejingi". Provokaciniame straipsnyje „Konstitucijos gynimo sunkumai" Ulrichas Greineris atkreipė dėmesį į

> tūkstančius „teisminių įsipareigojimų" ir vis didėjantį stebimų žmonių skaičių. Jie pasijunta nuolat kontroliuojami. Kai kitais atžvilgiais palyginti laisvoje šalyje staiga iš viršaus materializuojasi spaudimas, galimos tiktai dviejų rūšių reakcijos: viena – visuomenei pageidaujama, kurios atspalviai nuo <...> lojalumo valstybei iki prisitaikymo ir apsimetinėjimo, ir kita,

aiškiai nepageidautina, prasidedanti abejonėmis dėl mūsų visuomeninės santvarkos teisingumo ir teisybės ir pasibaigianti radikalizmu. Rašytojas Peteris Schneideris tai suformulavo šitaip: „Kiekvienas, paskelbtas konstitucijos priešu, juo ir tampa".

8-ajame dešimtmetyje įsisiūbavus terorizmui imta reikalauti griežtų priemonių prieš pačius teroristus, be to, nemaža buvo kalbama apie būtinumą pasipriešinti žmonėms, apytiksliai vadinamiems „prijaučiančiais" terorizmui. Tai dažnai būdavo pateisinama šūkiu „Jokios laisvės laisvės priešams!", kuris, kaip nurodo Theo Stammenas, skambėjo net labai įtikinamai, kol nebuvo prisiminta, jog jį pirmąsyk paskelbė Louis de Saint-Justas, prancūzų jakobinas, kuo karščiausiai propagavęs terorą kaip priemonę prieš politinius priešininkus ir vargu ar teiktinas kaip demokratiško elgesio pavyzdys. Apskritai daugelis vokiečių turėjo polinkį, vykstant ginčams jiems rūpimais klausimais, politinį procesą regėti kaip konfliktą tarp draugo ir priešo, – šią teoriją naciams prijautęs politologas Carlas Schmittas kadaise siūlė kaip sveiką Veimaro pliuralizmo pataisą, – ir tai buvo dar vienas požymis, rodąs jų demokratinių įsitikinimų prieštaringumą.

Galiausiai buvo sunku be nerimo stebėti daugėjant smurto vidaus nesutarimuose. Tai prasidėjo nuo 7-ojo dešimtmečio studentų sąjūdžio ir Ekstraparlamentinės opozicijos veiksmų, o 8-ajame dešimtmetyje šią priemonę perėmė kiti liberalios visuomenės darnos priešininkai, ypač grupės, protestuojančios prieš vartotojiškumą, branduolinę energiją ir tokias aplinkos teršimo rūšis, kurias jos siejo su kapitalizmu. Įkvėpti utopinių siekimų, kurie negalėjo būti įgyvendinami rinkimų procesu, jie naudojosi vieninteliais ginklais, galinčiais priartinti jų tikslus, – trukdymu, tvarkos griovimu ir smurtu, – ir dažnai

teisindavo juos taip pat kaip tai yra darę anksčiau vokiečių romantikai: kaip beatodairišką pasipriešinimą protui.

Tai, kad demokratinėje sistemoje buvo įmanomas grįžimas prie tokio politinio iracionalumo, kuris suvaidino pražūtingą vaidmenį Veimaro laikotarpiu, buvo reikšminga dar ir ta prasme, kad šiam reiškiniui pasidavė tiek socialdemokratų, tiek laisvųjų demokratų partijų kairiojo sparno jaunimo organizacijos, JUSO (jaunieji socialistai) ir JUDO (jaunieji demokratai); tatai netgi paveikė jų rinkiminę taktiką. 1980-ųjų rudens parlamentinėje kampanijoje jie sudarė dalį minios, trukdžiusios CDU-CSU kandidatui Franzui Josefui Straussui sakyti kalbas Kelne, Esene ir Hamburge: jie apmėtė kiaušiniais ir pomidorais Kelno sporto rūmų pakylą, kalbėtojo balsą skandino choras šūksnių „*Heil Hitler!* Užčiaupt Straussą!", pešėsi su policija, pjaustė televizijos ir apšvietimo kabelius ir apskritai darė viską, ką įmanydami, kad atimtų iš Strausso jo konstitucinę teisę į kalbos laisvę. Suprantama, kad sugniuždytas kandidatas po panašių scenų Eseno miesto aikštėje sušuko: „Jūs būtumėt buvę geriausi dr. Josepho Goebbelso studentai ir geriausi Heinricho Himmlerio rėmėjai! Jūs geriausi naciai, kokie kada nors yra buvę!"

Tačiau šių konfrontacijų nuožmumas nublanko prieš smurtą, įsisiūbavusį grumtynėse dėl branduolinės energijos, ypač Brokdorfo kaime Hamburgo apylinkėse. Jau 1976 m. planai statyti čia atominių reaktorių sukėlė branduolinės energijos priešininkų grupių protestą, ir per kitus ketverius metus įvyko kelios taikios akcijos. Tačiau 1981 m. pradžioje buvo pasukta smurto keliu. Vasario 2 d. per demonstraciją Hamburge grupės karingai nusiteikusių protestuotojų ėmė daužyti langus, siaubti parduotuves ir šaudyti į policiją

iš timpų, o vasario 28 d. 50 000 demonstrantų patraukė į Brokdorfą, ir tarp jų buvo būreliai smogikų, nusiteikusių nušluoti viską savo kelyje. Per mūšius, kuriuose buvo svaidomos degalų bombos ir kitokie ginklai, buvo sužeisti 128 policininkai, per panašias akcijas tokiomis bombomis buvo padegti Brokdorfo statybos vadovo namai, o teismo rūmai Glückstadte ir Itzehoe apmėtyti Molotovo kokteiliais.

Teisybė, kitos demokratinės visuomenės taip pat neišvengė minėtų tendencijų ir negalių, bet tos šalys neturėjo tokios kaip Vokietija politinio bejėgiškumo ir demokratijos nesėkmių istorijos. Šis faktas teikė svarumo Wolfgango J. Mommseno gailesčio kupinam pripažinimui, esą „nepaisant viso mūsų visuomenės institucijų tobulumo ir akivaizdaus politinės sistemos stabilumo, mes dar neišsiugdėme tokio ramaus santūrumo kraštutinių politinių nuomonių akivaizdoje, koks būdingas senesniosioms brandesnėms demokratijoms, nors joms kyla nepalyginamai sunkesnių socialinių problemų". Ši aplinkybė taip pat žadino nerimą tiems, kuriems rūpėjo, kiek brokdorfų dar atlaikys demokratinė sistema, kol vėl sukils balsai, reikalaujantys tvirtesnės vyriausybės pozicijos.

9-ojo dešimtmečio pradžioje jau tapo aišku, kad Federacinė Respublika turi rimtesnių problemų nei Adenauerio laikotarpiu ir kad demokratinė kultūra nebuvo taip tvirtai konsolidavusis, kaip įsivaizduota anksčiau. Tačiau tai nesutrukdė Vokietijos demokratinei sistemai veikti sėkmingiau negu daugumos kitų demokratinių šalių, tiek susiduriant su jai vienai būdingomis problemomis, tiek su tokiomis, kurios bendros jai ir kitoms išsivysčiusioms kapitalistinėms šalims; daugumas Respublikos piliečių, atrodo, tai suprato 1980 m. spalį eidami prie rinkimų

urnų. Iš tikrųjų per tuos rinkimus nebūtum pasakęs, kad rinkėjai jautėsi esą tokie bejėgiai, kaip teigė kai kurie sociologai, nes jų biuleteniai liudijo nemenką įžvalgumą. Rinkimuose, kuriuose vienas prieš kitą stojo du stipriausi, labiausiai prityrę ir protingiausi tos kartos politikai, rinkėjai pirmenybę atidavė Helmutui Schmidtui, o ne Franzui Josefui Straussui, prisimindami tai, kaip Straussas pažeidė demokratinius principus 1962 m. žurnalo *Der Spiegel* byloje, ir tai, kad jis pasižymėjo pernelyg karinga pozicija kaip gynybos ministras, be to, iracionaliai puolė *Ostpolitik* bei mėgino paskelbti socialdemokratus išdavikų partija, ir sykiu prisimindami solidžius Schmidto užsienio politikos laimėjimus, jo socialines reformas ir taip sėkmingai suvaldytą ir sumažintą infliaciją bei nedarbą, kad į jų lygį pavydžiai žvelgė britai ir amerikiečiai.

Tuo pat metu jie entuziastingiau balsavo už Schmidtą negu už jo partiją, atstūmusią nemaža rėmėjų savo kairiojo sparno taktika ir pasigirdusiomis žiniomis apie piktnaudžiavimus valdžia bei korupcija kai kuriose jos vietinėse organizacijose. Tiek Hamburge, tiek Bremene socialdemokratai patyrė nuostolių dėl išsišokimų prieš Straussą šiauriniuose miestuose ir JUSO grupių dalyvavimo Bremene vykusiose demonstracijose prieš Bundesverą, – ten žaliųjų kandidatų sąrašas pritraukė atitinkamai 2,3 ir 1,7 proc. balsų, o Esene ir Kelne nubyrėjusius socialdemokratų rėmėjus patraukė krikščionys demokratai.

Didelė dalis pastiprinimo, kurį socialdemokratai tikėjosi sukaupti iš Strausso atbaidytųjų rinkėjų, atiteko jų koalicijos partneriui, FDP, ir galbūt tai rodė, jog jų kairiojo sparno reikalavimai kelti ryžtingesnių reformų programą žeidė nepriklausomų rinkėjų fundamentalųjį konservatizmą.

Apskritai neminint padidėjusių liberalų pajėgų šių rinkimų rezultatai nepateikė jokių netikėtumų ir neleido daryti išvados, kad parama sistemai būtų bent kiek silpnėjusi. Šiek tiek sumažėjo bendras dalyvavimo procentas (88,7 proc. greta 1976 m. buvusių 90,7 proc. ir 1972 m. – 91 proc.), tačiau ne tiek, kad vertėtų būgštauti, esą rinkėjai praranda susidomėjimą partijomis ar rinkimų procesu. CDU–CSU liko stipriausia politinė grupuotė, pelniusi 16 900 370, arba 44,5 proc., balsų o tai reiškė, kad nuo 1976 m. ji prarado 4,1 procentą. Socialdemokratų partija, gavusi 16 262 096 balsų, arba 42,9 proc., pasirodė tik vos vos geriau nei 1976 m., o nuo 1972 m. prarado 3 proc. (milijoną) balsų. Palyginti su kitomis partijomis, didžiulė sėkmė lydėjo FDP – 4 030 608 balsų (10,6 proc.) greta 2 995 085 (7,9 proc.) 1976 m. ir 3 129 982 (8,4 proc.) 1972 metais. Visi žymesni balsų pasiskirstymo poslinkiai įvyko tarp stambiųjų partijų. Iš aštuonių kitų grupių, buvusių kandidatų sąraše, tik viena gavo bent kiek dėmesio vertą balsų skaičių – tai žaliųjų sąrašas, gavęs 1,5 proc., t. y. daug mažiau negu 5 proc. kvota, reikalinga atstovavimui Bundestage.

Iš tikrųjų 1980 m. spalio rinkimai, taip pat kaip ir kiti dveji prieš tai vykę rinkimai, išryškino tai, kad nei kraštutinėms kairiosioms, nei dešiniosioms partijoms nepavyko bent kiek labiau patraukti rinkėjus, ir šis faktas, atrodytų, paremia amerikiečių politologo Peterio Katzensteino vertinimą, kad nors ateityje ir galimi Vakarų Vokietijos elito bendradarbiavimo sistemos pertvarkymai bei pokyčiai (pavyzdžiui, laipsniškas socialdemokratų ir profesinių sąjungų santykių irimas), „buvo maža tikimybės, jog 9-ajame dešimtmetyje iškils didesnių išmėginimų

institucinei masinio politinio dalyvavimo formai". Jei atmesime ekonominės katastrofos ar drastiško jėgų santykio pasikeitimo Europoje galimybę, tai Vakarų Vokietijos demokratija, nepaisant vidaus nesklandumų, atrodė tokia stabili, kokia tik begali būti problemų kupiname pasaulyje.

II

1981 m. vasario mėn. Vakarų Vokietijos atstovybės Rytų Berlyne vadovas Günteris Gausas atsistatydindamas davė interviu laikraščio *Die Zeit* atstovams ir išdėstė jame savo asmeniškus įspūdžius apie šalį, kurią rengėsi palikti. Jis regėjo ją, pasakė pradėdamas pokalbį, kaip vokišką kraštą, tiesą sakant, „vokiškesnį nei Federacinė Respublika".

Šie žodžiai reporterius suintrigavo ir jie paragino ministrą išplėtoti šitą temą; o jis nurodė keturis dalykus. Gauso nuomone, „sulėtintas industrializacijos tempas VDR ilgiau nei Federacinėje Respublikoje išsaugojo kai kurias teigiamas pastarojo Vokietijos istorijos šimtmečio vertybes ir taip pat kai kurias neigiamas savybes, būtent priešiškumą kitiems žmonėms". VDR tapusi „ne tokia sulydyta *(eingeschmolzen)*, mažiau suniveliuota".

Antra, VDR esama „sąmoningo palinkimo į istoriją". Su tam tikra atranka, žinoma, kaip ir Vakaruose. „Žvelgdami istorijon, savo palikime ieškome sau tinkamų dalykų. Bet [VDR] gerokai sąmoningesnė istoriškumo kryptis, todėl tam tikros figūros ir tam tikros epochos <...> žmonių sąmonėje įsirėžia daug giliau" nei Vakaruose.

„Trečias dalykas, į kurį norėčiau atkreipti dėmesį, – tęsė Gausas, – taip pat susijęs su kultūrinio palikimo adaptavimu: mes esame labai aplaidūs, o VDR labai sąmoningai susitelkusi į tikslą – be jokio drovėjimosi

propaguojamas folkloras, liaudies dainos tiek rimto meno lygiu, tiek visai paprastuose, netgi banaliuose vietos klubų renginiuose, o tuo tarpu mūsų 6-ojo dešimtmečio karta būtinai turėjo padaryti lankstą per Amerikos folklorą, kad nebesidrovėtų – o tas drovumas buvo įdiegtas nacių – vokiečių liaudies dainų."

Galiausiai VDR "žmonės, kuriems teko prisitaikyti ir kurie suprato, kaip reikia taikytis, – dėl iš dalies akivaizdžių ir apverktinų priežasčių – yra įkalinti savame krašte. Ir tai juos taip pat paženklina".

Šios pastabos įdomios vienu požiūriu – jos atrodo perdėm nušviestos įsitikinimo, jog Vakarų vokiečiai sumokėjo didžiulę kainą už tai, kad įveikė istorinę prarają, skyrusią Vokietiją ir Vakarus ir tapo Vakarų pasaulio politikos, ekonomikos ir kultūros dalimi. Per metus, praslinkusius nuo Trečiojo Reicho galo, jie iš dalies prarado savo esminę substanciją, teigia ministras; Vakarų kosmopolitizmas bei materializmas pagraužė jųjų kaip tautos individualumą; ir jie paaukojo prigimtines kultūrines vertybes, vidujiškumą, bendruomeniškumo jausmą ir iš praeities paveldėtus liaudies papročius dėl vartotojų visuomenės pagundų. Akivaizdus buvo panašumas tarp Gauso nuomonės ir požiūrio tų Vakarų Vokietijos žmonių, kuriems, ypač kairiesiems, buvo svetima tai, ką jie laikė kapitalizmo kraštutinumais, ir kurie ragino grįžti prie senesnės ir paprastesnės gyvensenos. Tačiau abejonių kelia tai, ar daugelis tų vartotojiškos visuomenės kritikų būtų padarę išvadą, kad kadangi VDR nepatyrė dinamiško kapitalizmo sukeltų kultūrinių pokyčių, ji esanti tinkamas modelis jųjų utopiniams lūkesčiams. VDR išvengė bjauresniųjų modernaus gyvenimo aspektų, ji taip pat

neturėjo ir jo patogumų. Jei čia išliko vidujiškumas ir bendruomenės jausmas, tai didžia dalimi dėl to, kaip pripažino ministras, kad VDR piliečiai buvo įkalinti savo šalyje, ir dėl to, kad tokioje šalyje, kur kitamanybė draudžiama, žmogus turėjo arba kapituliuoti prieš bendruomenės reikalavimus, arba užsidaryti savyje. Būti vokiškesniems nei Vakarų vokiečiai taip pat reiškė ir būti mažiau negu jie laisviems.

Beje, verta pažymėti, jog Gausui įspūdį daręs palinkimas į istoriją – Goethe's ir Schillerio, Heine's ir Lessingo, Scharnhorsto ir Gneisenau vardų invokacijos – buvo greičiau ne tikra istorinė savimonė, o mėginimas žmonėms, pajungtiems iš Sovietų Sąjungos importuotai sistemai, duoti kažką, su kuo jie galėtų save tapatinti. Šiais sumetimais ir, be abejonės, siekiant pabrėžti lojalumo, klusnumo ir atsidavimo valstybei svarbą, buvo atgaivinta Prūsijos praeitis ir Christiano Raucho Frydricho Didžiojo skulptūra po trisdešimties metų pertraukos sugrąžinta senojon vieton Unter den Linden gatvė. Tačiau prūsiškumas juk reiškė daugiau negu klusnumą; jis simbolizavo liberalizmą, toleranciją ir švietimą – ypatybes, į kurias visai nepalankiai žiūrėjo Vieningosios socialistų partijos funkcionieriai. Laikraščio *Die Zeit* korespondentas Joachimas Nawrocki's rašė:

> VDR su visa savo *Brimborium* [pompastika] ir *Zackigheit* [blizgesiu], savo sukalkėjusiomis griežtos struktūros hierarchijomis ir komandų grandinėmis dvelkia veikiau Vilhelmo imperijos, o ne Prūsijos dvasia. Tiksliau sakant, iš tikrųjų valstybės ir visuomenės organizacija nuo karo pabaigos čia buvo radikaliau pakeista negu Federacinėje Respublikoje. Bet daugybė dalykų pakito stulbinamai mažai: mažų miestelių ir kaimų išvaizda, peizažas, o užvis mažiau – santykis tarp piliečio ir valdžios, negalėjimas kalbėti visu balsu *(Unmündigkeit)*

ir bet kokios politinės alternatyvos nebuvimas. <...> Tiktai daugelis dalykų įgijo naujus pavadinimus. Tai, kas būdavo vadinama *lèse majesté*, dabar įvardijama kaip „visuomenės juodinimas" ir „antivalstybinė provokacija".

Turbūt daugiau negu paviršutiniškas įspūdis yra tai, kad pažvelgęs į partijos ir valstybės funkcionierių fizionomijas nuotraukose, sakykim, vaizduojančiose Pagrindinės sutarties pasirašymą, pastebėtum nesupainiojamą skirtumą nuo Vakarų Vokietijos atstovų. VDR veikėjai, pasipuošę kaizerio Vilhelmo ūsais, bemaž atrodo nužengę iš Heinricho Manno *Der Untertan* ar [Carlo] Zuckmayerio *Hauptmann von Köpenick* puslapių.

Kai 1971-aisiais partijos sekretoriumi tapo Erichas Honeckeris, būta tam tikrų lūkesčių, jog, galimas daiktas, prasidedanti pažangių pasikeitimų era, nes naujasis vadovas atrodė suprantąs, kad šalyje, kurioje maža kas betikėjo marksizmo pažadais, vienintelis būdas sustiprinti lojalumą valstybei buvo apčiuopiamas sąlygų gerėjimas. Tačiau jo mėginimai tai įgyvendinti netrukus susidūrė su sunkumais. Literatūrinės veiklos varžtų atleidimas įkvėpė tokį kūrybinės energijos bei naujų idėjų proveržį, kad Vieningosios socialistų partijos viršūnės netrukus nusigando; priešingą grįžtamąjį poveikį turėjo taip pat ir nutarimas leisti Vakarų markėms cirkuliuoti kaip antrai valiutai, kad VDR žmonės galėtų nusipirkti vakarietiškų prekių valstybinėse valiutinėse parduotuvėse. Ne kiekvienas turėjo galimybių įsigyti Vakarų markių, ir šis eksperimentas tik sukėlė lūkesčių, kuriems nebuvo lemta išsipildyti. Iš Vakarų importavus 10 000 "Volkswagenų", lazda irgi atsisuko kitu galu. Automobiliai kainavo per brangiai (30 000 Rytų markių) ir jų buvo per mažai poreikiams patenkinti, juo labiau kad kai kurie žmonės laukė mašinos po septynerius metus. Taigi šių eksperimentų galutinis rezultatas buvo tas, kad jie prisidėjo ir prie režimo ekonominio nestabilumo (nors prekybos balansas ir taip jau buvo nepalankus – 3–4 bi-

lijonai per metus), ir prie masinio nepasitenkinimo dėl to, kad vietos gaminiai smarkiai nusileido Vakarų produkcijai, o šioji buvo neprieinama, išskyrus saujelę išrinktųjų valstybės tarnybos viršūnėse.

Kol murmėjimas nevirto organizuotu protestu, jis buvo toleruojamas, bet vos tik pasigirsdavo sisteminga kritika, valdžia jausdavosi priversta griebtis vienintelio likusio ginklo – baudžiamųjų priemonių, ir būtent taip ji pasielgė su pernelyg „atlapaširdžiais" rašytojais. Kaip jau matėme, ribotos išraiškos laisvės era pasibaigė, kai 1976 m. lapkritį buvo ištremtas Wolfas Biermannas. Per kitus dvylika mėnesių toks pat likimas ištiko rašytojus Thomą Braschą, Reinerį Kunze, Sarah Kirsch, Jürgeną Fuchsą ir Hansą Joachimą Schädlichą, dainų autorius Gerulfą Pannachą ir Christianą Kunertą bei aktorius Manfredą Krugą bei Evą Mariją Hagen. Germanistas Hellmuthas Nitsche buvo ištremtas dėl to, kad išdrįso parašyti prezidentui Carteriui apie 1975 m. Helsinkio sutarties žmogaus teisių garantijų pažeidimus, o gydytojas Karlas Heinzas Nitschke – už tai, kad rinko parašus po peticija ta pačia dingstim. Visais šiais atvejais įvykdyti nusikaltimai Vieningosios socialistų partijos vadų akimis buvo erzinantys, bet trivialūs, nes jie rimtai netraktavo humanitarų ir mokslininkų pažiūrų ir manė, jog pilietybės atėmimas yra pats patogiausias būdas su jais susitvarkyti.

Daug grėsmingesnė valdžios kėdėse sėdintiesiems atrodė kritika, dėstoma pačių partinių, kurie turėjo nepriekaištingus marksistinius mandatus ir kurie drįso pasinaudoti savo ortodoksiškumu prieš partijos strategiją ir praktiką. Partijos ideologams tokia kitamanybė buvo loginis prieštaravimas, nes, jų nuomone, neklasinėje visuomenėje (o jie teigė VDR

tokią esant) neegzistuoja joks politinis ar socialinis pamatas opozicijai. Todėl kai gamtamokslininkas Robertas Havemannas užsimojo parašyti disertaciją, kvestionuojančią esamos vadovybės nuostatas, į tai atsakydami jie paskyrė jam namų areštą – ir nebe pirmą kartą; o kai Rytų Berlyno ekonomistas Rudolfas Bahro parašė analitinę studiją *Alternatyva: „Realiojo socializmo" sistemos kritika,* kurioje kaltino režimą uždraudus teorines diskusijas ir įrodinėjo, esą egzistuojanti sistema neišlaisvino darbininkų klasės, o tik pajungė ją partinei biurokratijai, valstybės saugumo atstovai jį suėmė, remdamiesi suklastotais kaltinimais špionažu.

Jeigu Bahro areštu ir vėliau įkalinimu buvo siekiama sustabdyti kritiką partijos viduje, tai šio tikslo pasiekti nepavyko. Priešingai, dėl to labai susirūpino vidutinio lygio funkcionieriai ir atsidavę jauni pareigūnai, kuriuos seniai slėgė partijos bonzos, ir kai kuriuos iš jų tai paskatino pradėti vienytis į opozicinį sąjūdį. 1978 m. sausio mėn. *Der Spiegel* išspausdino trisdešimties mašinraščio puslapių manifestą, kurį parašė grupė, anot jų pačių, „demokratiškos ir humanistinės mąstysenos VDR komunistų", kurie „nelegaliai susibūrė į Vokietijos demokratinių komunistų sąjungą (BDKD), nes aplinkybės vis dar neleidžia kurti legalios organizacijos".

Šio straipsnio autoriai, prašydami jiems pritariančių žmonių Federacinėje Respublikoje paramos, skelbė savo tikslą esant „kūrimą visoje Vokietijoje demokratinės komunistinės santvarkos, kurioje būtų visiškai įgyvendintos visos kiekvieno piliečio teisės, pagal Marxo teiginį, jog visos sąlygos, kuriomis žmonės yra spaudžiami, niekinami ir pavergti padarai, turi būti panaikintos". Konkrečiai jie skelbėsi esą

prieš vienpartinę diktatūrą, kuri yra sekretoriaus ir politbiuro klikos diktatūra;

prieš proletariato diktatūrą, kuri yra biurokratijos diktatūra proletariatui ir priešiška visai tautai;

už partijų pliuralizmą, nes laisvė, pasak [Rosa'os] Luxemburg, visuomet yra laisvė tų, kurie mąsto kitaip;

už nepriklausomą parlamentą, kuris atsiranda iš laisvo rinkėjų apsisprendimo;

už nepriklausomą aukščiausiąjį teismą, kuriame kiekvienas pilietis gali apskųsti piktnaudžiavimą valdžia. Netgi Prūsijoje malūnininkas galėjo laimėti bylą prieš karalių. „Realiajame socializme" bejėgė dvasia turi nusilenkti prieš bedvasę jėgą, negalėdama reikalauti teisinės apsaugos;

už vyriausybę, kurioje nebūtų tikrovei aklų *(lebensfremd)* centro komiteto *„aparatčikų"*;

už „demokratinio centralizmo" uždraudimą partijoje, valstybėje ir visuomenėje, nes tai priešingas demokratijai centralizmas.

Tas manifestas buvo keistas utopizmo, naivumo (ypač kai jame buvo išdrįstama kelti ekonominius siūlymus) ir poleminio aštrumo lydinys, ypač piktai puoląs „raudonuosius Kremliaus popus", – juos kaltino darbininkų judėjimo suskaldymu, – ir jų VDR pakalikus, apie kuriuos ten buvo rašoma:

Jokia valdančioji klasė Vokietijoje niekada nebuvo tokia parazitiška ir taip visiškai užsisklendusi kaip tos dvi dešimtys šeimų, kurios naudojasi mūsų šalimi kaip savitarnos parduotuve. Nė viena niekada neleido sau pasistatydinti tokių iš tikrųjų auksinių getų miškuose, saugomų lyg tvirtovės. Nė viena netapo taip begėdiškai korumpuota ir nesėmė pilnom saujom sau į kišenes iš specialių parduotuvių bei privačių importo siuntų iš Vakarų, nesižarstė apdovanojimais bei

premijomis, neapsirūpino specialiomis klinikomis, pensijomis bei dovanomis kaip ši kasta.

Nors kai kuriuose sluoksniuose ir buvo abejojama šio manifesto tikrumu, komunizmo žinovai Vakaruose, remdamiesi kalba ir kitais požymiais, padarė išvadą, kad jis autentiškas, o šią išvadą dar pastiprino tai, kaip smarkiai Vieningoji socialistų partija puolė šį dokumentą kaip falsifikatą, padirbtą Vakarų žvalgybininkų. Žinoma, nebuvo kaip nustatyti, kokio masto buvo pogrindžio sąjūdis, apie kurį kalbėjo manifestas; bet neliko jokių abejonių dėl disidentinės veiklos egzistavimo pačioje partijoje.

Nebuvo ko tikėtis, kad galbūt Erichas Honeckeris mėgins nutildyti šiuos elementus darydamas kad ir dalines nuolaidas manifesto demokratiniams reikalavimams. Partijos sekretorius puikiai suvokė, jog sovietų vadovybė, jau ir taip nepatenkinta jo eksperimentu su valiutinėmis parduotuvėmis, į bet kokią sistemos struktūros reformą reaguotų reikalavimu jį pakeisti, o jis, šiaip ar taip, mąstė per daug realistiškai, kad manytų, jog nepopuliarus režimas gali ilgai išsilaikyti, jei jau ėmė rodyti silpnumo požymius. Todėl VDR įžengus į 4-ąjį savo egzistavimo dešimtmetį, visa kas vertė manyti, kad jai ir toliau tiks Wolfo Biermanno apibūdinimas: „Ši atgrasi, bauginanti policinė valstybė, sunkianti užsienio valiutą iš savo nelaimingų vaikų, o savo kritikus komunistus arba uždaranti kalėjiman, arba ištremianti iš šalies, valstybė, į kurios herbą labiau tiktų patalpinti ne plaktuką ir skriestuvą, bet vėzdą ir apynasrį".

III

1960 m. Heinrichas Lübke savo kaip Federacinės Respublikos antrojo prezidento inauguracinėje kalboje aptaręs

keletą aktualių dienos problemų priėjo tautos susivienijimo klausimą. „Jis tebėra, – pareiškė prezidentas, – svarbiausias mūsų tautos gyvenimo klausimas, <...> ir šiuo klausimu mes visi esam vieningi, nepaisant partinės ar religinės priklausomybės. Kada nors Vokietija nebus padalyta – ar absurdiškų sienų, ar brutaliai nutrauktų asmeninių ryšių; nes būtų neišsprendžiamas prieštaravimas, jeigu tie, kurie šiandien pripažįsta Azijos ir Afrikos gyventojams teisę į laisvę ir apsisprendimą, nesuteiktų šios teisės mums, vokiečiams".

Kaip ir daugelyje vėlesnių prezidento pasisakymų, šiame teiginyje buvo daugiau patoso nei logikos, ir klausytojas pats turėjo sukti galvą, kokie čia nedorėliai, jo nuomone, iš tikrųjų rodo savo malonę kažkam iš azijiečių bei afrikiečių. Tačiau p. Lubke'i negalima prikišti dėl to, kad jis akcentavo klausimo svarbą. Prasidėjus šaltajam karui, kai laikina riba tarp Vakarų okupuotos zonos ir sovietų zonos virto aiškiai nuolatine siena, susivienijimo klausimu milijonai Vakarų vokiečių laikėsi itin griežtų įsitikinimų tiek dėl asmeninių, tiek moralinių-humanistinių, patriotinių ar ideologinių priežasčių, tiek dėl to, kad turėjo giminaičių bei draugų, nuo kurių juos atskyrė arbitralus Vokietijos padalijimas, arba dėl to, kad jie jautė įsipareigojimą prieš tautiečius vokiečius, kuriuos žinojo kenčiant nuo sunkių politinių bei ekonominių sąlygų VDR, ar todėl, kad Vokietijos suskaldymas žeidė jų nacionalinį orumą, nors kadaise ji driekėsi

Nuo Meuse's iki Memelio,
Nuo Tyrolio iki Baltijos jūros,

ar galiausiai todėl, kad tikėjosi, jog susivienijimas reikštų atoslūgio bangą, nušluosiančią komunizmo grėsmę. Panašiai ir anapus Vokietiją dalijusios geležinės uždangos šis

klausimas buvo svarbus, nes, viena vertus, žmonės tikėjosi, kad galbūt susivienijimas išvaduos juos nuo nekenčiamo režimo, o kita vertus – VDR vadovybė juo manipuliavo, kaip pamatysime, savo propagandoje ir santykiuose su Federacinės Respublikos vyriausybe.

Vakaruose susivienijimo idėjos keliamų jausmų karštis ilgainiui slūgo, nors netgi 9-ajame dešimtmetyje šios sąvokos nebuvo galima ignoruoti. Pirmaisiais metais tai atrodė grynai praktinis tikslas. Kai 1949 m. Parlamento taryba susirinko rengti pagrindinio įstatymo naujajai Vakarų Vokietijos vyriausybei, kaip jau įsitikinome, jos nariai nenorėjo pasirodyti pripažįstą apkapotą Vokietiją ir todėl surašė preambulę, apibūdinančią pagrindinį įstatymą kaip priemonę sukurti vyriausybę „pereinamajam laikotarpiui", kol bus pasiektas šalies suvienijimas. Tomis dienomis, kai Konradas Adenaueris artimai bendradarbiavo su Johnu Fosteriu Dullesu, kai amerikiečiai kalbėjo apie komunizmo „nustūmimą", buvo įmanoma įtikėti, kad tas perėjimas užtruks neilgai. Bet kai 1953 m. birželio 17-ąją sukilus Berlyno darbininkams Vakarų sąjungininkai nepajudino nė piršto, pasitikėjimas „jėgos politika" žlugo, o po 1955 m. Ženevos viršūnių susitikimo ir Adenauerio kelionės į Maskvą nesėkmių pasidarė aišku, jog nėra vilties, kad nacionalinis klausimas greitai bus išspręstas. Ir vis dėlto tiek Adenauerio, tiek Erhardo vyriausybės atkakliai nesutiko pripažinti kitos vokiečių valstybės teisinį egzistavimą ir tvirtai laikėsi politikos nutraukti santykius su tomis vyriausybėmis, kurios šiuo klausimu buvo skirtingos nuomonės. Nelaimė, vadinamąją Hollsteino doktriną, sumanytą kaip ginklą „jėgos politikos" strategijoje ir skirtą izoliuoti bei susilpninti VDR ir pastūmėti ją ieškoti sąjungininkų

Vakaruose, vis dažniau ignoruodavo Trečiojo pasaulio valstybės, kurias ji ir turėjo įbauginti.

Didžiosios koalicijos ir Brandto vyriausybės *Ostpolitik* kryptį iškilmingai pradėjo aiškus pripažinimas, jog ankstesnioji politika priėjo aklavietę. Iš tiesų Brandtas su savo kolegomis padarė išvadą, kad sutelkti dėmesį į susijungimo klausimą buvo ir nerealistiška, ir trumparegiška. Šitaip tarp abiejų Vokietijų buvo nuolat palaikomi pavojingai įtempti santykiai ir sykiu tai prisidėjo prie taikos Europoje trapumo; tokia politika neieškojo progų *ad hoc* susitarimams, kurie galėtų pagerinti tautiečių VDR gyvenimą. Vis dėlto vykdydamas savo atšilimo politiką Brandtas suprato, kokią didžiulę simbolinę reikšmę susivienijimo klausimas turėjo daugeliui vokiečių politikų. Dienoraštyje jis aprašė, kaip, būdamas užsienio reikalų ministru Didžiojoje koalicijoje, jis stebėjosi „kai kurių CDU grupių, net ir ministrų kabineto narių, baiminga ir agresyvia elgsena, kai tik kalba pakrypdavo į šventąją Hollsteino doktriną. Vargu ar pavyks įveikti iliuziją, kad pasaulyje vis dar galima pelnyti pasitikėjimą užsispyrusiai tvirtinant, esą federalinė vyriausybė viena atstovauja Vokietijai, kad galima tiesiog imti ir sustabdyti įvykių eigą ar pasiekti ką iš sukalkėjusių pozicijų".

Jo užduotis nepasidarė lengvesnė ir vėliau, kai jis tapo pats sau ponas, nes vokiečių dešinieji priešiškai sutiko VDR pripažinimą *de facto*, nebyliai daromą Brandto formuluotėje „dvi vienos tautos valstybės". Per antrą derybų Kaselyje raundą demonstrantai ėjo gatvėmis nešini plakatais:

Volksverräter Hand in Hand –
Willi Stoph und Willy Brandt!

[Tautos išdavikai eina ranka rankon –
Willi's Stophas ir Willy's Brandtas!],

o deryboms artėjant prie pabaigos, CDU–CSU nariai priešinosi sutartims kiekviename žingsnyje, teigdami, esą Brandto politika pažeidžianti pagrindinio įstatymo preambulę ir dėl to esanti nekonstitucinė. Kadangi ir abiejose Rytų sutartyse, ir 1972 m. Pagrindinėje sutartyje tarp Federacinės Respublikos ir VDR pirmoji pusė pasiliko teisę taikiomis priemonėmis siekti susivienijimo, Aukščiausiasis konstitucinis teismas negalėjo pripažinti teisėtais kaltinimų federaliniam kancleriui, nors jis viešai paskelbė interpretuojąs konstitucijos preambulę taip, kad visų politinių institucijų įstatyminė pareiga yra skatinti „nuolatinį susivienijimo siekimą".

Šis sprendimas davė postūmį karštoms diskusijoms apie tai, kaip, turint galvoje naujus santykius su Rytų Vokietija, ši tema turi būti pateikiama mokyklų programose, į kurias būtent tuo metu buvo nukreipta ugnis dėl neseniai paaiškėjusio moksleivių nenusimanymo apie susivienijimo klausimą arba nesidomėjimo juo. 1978 m. pabaigoje Vakarų Vokietijos *Länder* švietimo ministrai ir senatoriai dar labiau supainiojo ir taip jau keblų dalyką, mėgindami įrodyti, esą sutartys nesuardžiusios esminės tautos vienybės. Tuo tikslu jie pateikė porą apibrėžimų, kuriuos rekomendavo mokykloms: pirma, kad „vokiečių tauta ir toliau egzistuoja kaip kalbinis ir kultūrinis vienetas"; ir antra, kad „vokiečiai ir toliau egzistuoja kaip valstybinė tauta, nors ir neturinti bendros valstybės, bet jos valdiniai, kuriems netaikomi atskiri VDR įstatymai, yra vieningos vokiečių valstybės nariai. Kaip rašė ministras socialdemokratas Horstas Ehmke, kažin ar bent kuris vienas iš šių

apibrėžimų buvo politiškai realistiškas ar pedagogiškai įmanomas perteikti.

Po ilgo tylos laikotarpio, per kurį diplomatai visomis pajėgomis siekė sutvirtinti normalizacijos procesą, 8-ojo dešimtmečio pradžioje pradėtą Brandto, ginčas dėl susivienijimo vėl įsiliepsnojo pirmosiomis 1981 m. savaitėmis. Progų tam sudarė šiame skyriuje jau minėtas interviu, kurį Günteris Gausas davė *Die Zeit* korespondentams. Jame Gausas nusiskundė, kad daugelis vakariečių dar nesusitaikė su faktu, jog netolimoje ateityje būsią dvi nepriklausomos suverenios vokiečių valstybės, kurios gyvens gretimai, ir kad kuo daugiau jos žinos viena apie kitą, tuo geresni darysis jųjų santykiai. Deja, Vakarų Vokietijoje esama pernelyg daug patriotų, sekmadieniais sakančių kalbas apie vokiečių tautą ir visad šį terminą prilyginančių 1871-ųjų Bismarcko Reichui, o sykiu leidžiančių suprasti, jog Reichas turįs būti atkurtas atskilusią dalį sugrąžinant atgal į sąjungą su Vakarais. Jau seniai laikas, kalbėjo Gausas, jo tėvynainiams Federacinėje Respublikoje pažvelgti į šį reikalą iš gilesnės istorinės perspektyvos. Vokiečių tauta nėra sinonimiška Bismarcko imperijai, kuri, kad ir kaip būtų, tetruko septyniasdešimt penkerius metus. Šimtmečiams slenkant, tauta buvo įgavusi daug skirtingų pavidalų ir gali vėlei tai padaryti. „Tokiems santykiams su VDR, kurie turėtų perspektyvą, – tęsė ministras, – mums reikia rimtai ir iš esmės susimąstyti apie Mažąją Vokietiją *(Kleindeutschland)* bei Didžiąją Vokietiją *(Grossdeutschland)*, apie tikrąją federalizmo prasmę ir apie tai, kuo virto vidurio Europa – ar tatai būtų į gera, ar į bloga. <...> Dvi vokiečių valstybės egzistuoja, ir iš visa ko sprendžiant, egzistuos ilgiau, nei gyvens ši karta. Nėra jokios

prasmės ir toliau kalbėti apie VDR iš politinės ir psichologinės 1949-ųjų perspektyvos".

Tuomet atsakydamas vienam iš savo pašnekovų, nurodžiusiam, jog tokios sąvokos kaip „tautos vienybė" didžiai populiarios, ir paklausiusiam, kaip jas būtų galima substancializuoti, Gausas pasakė:

> Mes privalome, kiek tai įmanoma, atsisakyti vartoti tautos sąvoką, nes priešingu atveju mums kyla pavojus įsivelti į kovą su vėjo malūnais, o kalbant konkrečiai, mes ir vėl duodame VDR žmonėms pagrindą sakyti: „Štai išlįs iš už kampo senas revanšistas, kuris nenorės pripažinti, kad yra dvi viena nuo kitos nepriklausomos vokiečių valstybės, ir abi savo ruožtu suverenios".

Tokie tiesmuki pastebėjimai tikrai įpylė žibalo į ugnį, ir, kaip buvo galima tikėtis, sukilo protesto šūksniai, o CDU–CSU nariai ypač gyvai reiškė pasipiktinimą Gauso *requiem* Bismarcko Reichui ir kaltino jį su konstitucija nesuderinamu elgesiu ir politiniu naivumu. Tačiau užsimezgę debatai nebetruko tiek ilgai ir nebuvo tokie nuožmūs kaip ankstesnioji kova prieš Rytų sutartis; o tiesą sakant, įdomiausias su jais susijęs dalykas yra tas, kad jie atrodė inspiravę Vieningosios socialistų partijos vadovybės pažiūrų nacionaliniu klausimu intriguojantį taktinį posūkį.

Komunistų partijos manifeste Karlas Marxas rašė, jog darbininkai neturi tėvynės tol, kol nepaima politinės valdžios ir nesukuria savos nacijos, paremtos principais, iš esmės skirtingais nuo buržuazinės visuomenės, kurią jie ir nugalėjo. Taigi Vieningosios socialistų partijos vadovai kalbėdami apie Vokietijos padalijimą laikydavosi linijos, esą nuo 1949-ųjų buvusios dvi vokiečių nacijos: darbininkų, valstiečių ir „realiojo socializmo" nacija ir kapitalistinė nacija, kuri esanti pasmerkta ilgainiui išnykti. Jas skirianti

praraja yra absoliuti ir neperžengiama. Walteris Ulbrichtas sykį pasakė, kad Krause'ių tauta neturinti nieko bendra su Kruppų tauta, nors jos ir kalbančios ta pačia kalba.

Tačiau tai nereiškė, kad žmonės, stovintys už Vieningosios socialistų partijos politikos vairo, galėjo būti abejingi susivienijimo klausimui. Net ir labiausiai įsitikinęs socialistas turėjo ryšių su Vakarais, kuriuos jam teko pripažinti, o dar buvo ir ideologinių priežasčių, skatinančių jį patikėti, kad Vokietija neliks amžiams padalyta - 1954 m. partijos konferencijoje Walteris Ulbrichtas, prabilęs šia tema, pažėrė tokį tekstą, kurį pakeitus vieną vienintelį žodį buvo galima įsivaizduoti Heinricho Lübke's lūpose.

> Mes esame už Vokietijos vienybę, nes vokiečiai mūsų tėvynės vakaruose yra mūsų broliai, nes mes mylime savo gimtąjį kraštą, nes mes esame įsitikinę, kad Vokietijos suvienijimas yra nenuginčijamai įstatymiškas ir kad kiekvienas, drįstąs stoti prieš šį įstatymą, bus sunaikintas.

1963 m. programa apibrėžė partijos tikslą kaip „Vokietijos vienybės atkūrimą", tuo pat metu priskirdama Vokietijos padalijimą veiksmams „imperialistinių didžiųjų Vakarų valstybių, susimokiusių su Vakarų Vokietijos monopoliniu kapitalizmu", o kartu tarsi skelbdama suvienijimo išankstinę sąlygą esant kapitalizmo sunaikinimą Vakaruose.

Tai, kaip Vieningosios socialistų partijos propagandininkai naudojosi suvienijimo klausimu, visuomet būdavo paveikta taktinių sumetimų. Tuo laikotarpiu, kai Federacinė Respublika siekė izoliuoti VDR ir skelbėsi vienintelė turinti teisę kalbėti už Vokietiją tvarkant pasaulio reikalus, svarbu buvo mėginti šias jos pastangas neutralizuoti, metant nacionalinį kozirį jau vien tam, kad būtų galima priminti kitoms šalims, jog Vokietija nepasibaigia vakari-

niame Elbės krante. Tačiau kai buvo pasirinkta *Ostpolitik* kryptis ir Vakarų vokiečiai pradėjo rimtai mėginti susikurti normalius santykius su VDR, partijai pradėjo nepatikti vakariečių polinkis kištis ir didėjanti Vakarų idėjų bei gaminių įtaka jos valdiniams. Vokiečių vienybės tema todėl buvo pritildyta, o oficialiąja politika tapo atsiribojimas, arba *Abgrenzung*. 1974 m. buvo išbrauktas 1968-ųjų konstitucijos paragrafas, apibrėžęs VDR kaip „socialistinę vokiečių nacijos valstybę", siekiančią įveikti „Vokietijos padalijimą, vokiečių nacijai primestą imperializmo", ir žingsnis po žingsnio nugalėti prarają tarp abiejų vokiečių valstybių, kol jos susijungs demokratijos ir socializmo pagrindais", o naujajame paragrafe buvo tiesiog užrašyta: „Vokietijos Demokratinė Respublika yra socialistinė darbininkų ir valstiečių valstybė". Per kitus šešerius metus *Abgrenzung* išliko partijos linija, o 1980 m. spalio mėn. ji buvo ryžtingiausiai išreikšta, kai Erichas Honeckeris kalboje, pasakytoje Geroje, piktai užsipuolė Federacinę Respubliką, pareikšdamas, jog santykiams normalizuoti būtina, kad Federacinė Respublika pripažintų atskirą Rytų Vokietijos valstybės pilietybę (ją Vakarai visuomet vengė pripažinti), o šį reikalavimą lydėjo nutarimas penkiskart padidinti tranzito mokestį į VDR atvykstantiems Vakarų vokiečiams, – šis žingsnis atrodė apskaičiuotas taip, kad radikaliai sumažėtų vakariečių lankytojų. Tačiau praėjus vos keturiems mėnesiams, kai Vakarų vokiečiai diskutavo Günterio Gauso mintį, kad galbūt atėjo laikas iš dialogo tarp dviejų Vokietijų išbraukti žodį „tauta", Vieningosios socialistų partijos sekretorius staiga pakeitė kursą – ar bent savo kalbos stilių. Rajonų delegatų susirinkime Rytų Berlyne Honeckeris užsiminė apie Vakarų politikus, mėginančius

sudaryti įspūdį, neva susivienijimas jiems reiškiąs daugiau negu jų piniginės.

Mes norėtume jiems pasakyti: būkite atsargūs! Vieną rytą socializmas pasibels į jūsų duris, o kai ateis diena ir Federacinės Respublikos darbininkai imsis socialistiškai pertvarkyti Vokietijos Federacinę Respubliką, – tada dviejų vokiečių valstybių suvienijimo klausimas bus pateiktas visiškai kitaip. Negali būti nė menkiausios abejonės, ką mes tuomet nutarsime.

Sunku būtų nuspręsti, ar Honeckerį labiausiai veikė jo troškimas pasirodyti vokiškesniam už Vakarų Vokietijos vyriausybės atstovus, ar viltis patraukti Vakarų Vokietijos darbininkus, kuriuos tuo metu ekonominė padėtis kaip tik vertė susiveržti diržus, ar noras pelnyti pritarimą iš savos šalies piliečių, kuriems partijos bandymas įkvėpti atskiros „socialistinės valstybės sąmoningumą" toli gražu nesužadino entuziazmo. Pastaruoju atveju sekretorių galėjo kiek suerzinti audringi jo klausytojų aplodismentai, rodę, jog netgi valstybės funkcionieriai pasiduoda emociniam apeliavimui į susivienijimo klausimą.

Ir vis dėlto Günteris Gausas, be abejonės, neklydo sakydamas, kad žmonės, tebevartoją žodį „tauta", kaunasi su vėjo malūnais; ir tatai tiko politikams abipus Sienos. Lygiai kaip Vokietijos padalijimą sąlygojo išorės veiksniai, būtent – santykių tarp didžiųjų valstybių blogėjimas, taip ir bet koks fundamentalus santykio tarp abiejų šalies dalių pasikeitimas turėtų priklausyti nuo pasaulio politikos būklės. Iš tikrųjų buvo galima tikėtis, kad net menkesnius pataisymus lems tarptautinio klimato pokyčiai. Pavyzdžiui, buvo maža abejonių, kad sovietų invazija į Afganistaną, su tuo susijęs Rytų ir Vakarų santykių atšalimas ir nerimas dėl padėties Lenkijoje tiesiogiai paveikė Honeckerio kalbą Geroje ir turėjo įtakos jo bandymui apriboti Vakarų

svečių srautą į VDR. Kai dėl platesnio klausimo, – ar Vokietija bus suvienyta ir kada, – buvo visiškai nepanašu, kad jį spręstų patys vieni vokiečiai. Savo 1979 m. kalboje apie tautos būklę Helmutas Schmidtas parodė bent jam neturįs šiuo požiūriu iliuzijų:

> Mintis, kad vieną dieną Europos vidury galėtų atsirasti 75 milijonų vokiečių valstybė, kelia susirūpinimą daugeliui mūsų kaimynų ir partnerių Europoje. <...> Mes neturėtume pamiršti fakto, kad Vokietijos padalijimas šiandien yra Europos jėgų pusiausvyros dalis, – pusiausvyros, užtikrinančios taiką Europoje. <...> Būdami tokioj geopolitinėje padėtyje ir turėdami mūsų nesenos praeities bagažą, mes, vokiečiai, negalime sau leisti politinės šizofrenijos, kai, viena vertus, vykdoma realistinė taikos politika, o tuo pat metu tęsiamas iliuzinis ginčas dėl susivienijimo. <...> Kad mūsų taikinga valia imtų viršų, reikalingas pasirengimas tikrovei.

Tatai nereiškė, jog Vokietijos suvienijimas buvo neįmanomybė, o tik tai, kad tikriausiai, kaip pridūrė kancleris, jis ateis tik po ilgo taikaus laikotarpio. Turint galvoje padėtį pasaulyje, trumpai tariant, buvo nematyti jokio tikro pagrindo abejoti vis dar nemąžtančiu Schillerio epigramos aktualumu.

PABAIGOS ŽODIS

Kai 1982 m. pasirodė pirmasis šios knygos leidimas, tik labai nedaugeliui žmonių būtų užtekę narsos pranašauti, kad dvi Vokietijos, apie kurias buvo rašoma, per nepilną dešimtmetį susivienys. Kiek buvo įmanoma numatyti, objektyvios aplinkybės, regis, neigė net pačią galimybę. 8-ojo dešimtmečio vidurio politinis atolydis, žadėjęs palengvinti Rytų ir Vakarų Europos santykius ir laipsniškai sumažinti jas skiriančius barjerus, pasibaigė sulig Sovietų Sąjungos invazija į Afganistaną 1979 m. ir nesėkmingom SALT-2 derybom. Santykiai tarp didžiųjų valstybių kažin ar galėjo būti blogesni, ir prasidėjus 9-ajam dešimtmečiui buvo kalbama apie tai, kad prasideda naujas ledynmetis ir kad esamus Europos santykius įšaldys nepalenkiamas ir pavojingas dualizmas, kurį galėsiąs pralaužti tik karo kataklizmas.

Perspektyvos iš tikrųjų regėjosi tokios niūrios, kad buvo linkstama pasiduoti blogoms nuojautoms (dabar jau visiškai aišku, kad jų būta nepamatuotų) – būgštavimams, esą nuo pavojui neapsaugotas ir padalytas Berlyno miestas gali dabartinėje savo būklėje neišsilaikyti ar susivienijimo troškimas gali susilpnėti ir išnykti abiejose vokiečių respublikose. Pesimizmas, kylantis mąstant apie šias niūrias

galimybes, dažniausiai užtemdydavo jau apčiuopiamus požymius, rodančius, kad Sovietų Sąjungos ir jos stipriausios satelitės – bent tąsyk taip atrodė – Vokietijos Demokratinės Respublikos ekonominiai pamatai nesugrąžinamai ỹra. Išsyk nebuvo pastebėta nė to, kad, vis akivaizdžiau gresiant branduolinės konfrontacijos tarp supervalstybių galimybei, sąjungininkų solidarumas silpo palyginti su buvusiu per ankstesnes krizes. Abiejose sienos pusėse vokiečiai buvo palikti tvarkytis patys, ir tatai išpureno dirvą naujiems savimonės daigams, – kurie, kaip dabar mums aiškėja, reiškė naujos tautinės sąmonės užuomazgą.

Po to, kai padėtį Rytų ir Vidurio Europoje pakeitė dramatiški 1989-ųjų ir 1990-ųjų įvykiai, po to, kai griuvo siena ir abi Vokietijos susiliejo į naują vieningą demokratinę respubliką, – svarbu atsigręžti į nerimo kupiną dešimtmetį, pasibaigusį šiais sukrečiančiais įvykiais. Pačia tiesiogine prasme 9-asis dešimtmetis abiejose dalyse buvo laikotarpis nesąmoningo pasirengimo toms netikėtoms galimybėms, kurios atsivėrė prieš jas paskutiniais 1989 m. mėnesiais.

I

Viena didžiausių dešimtmečio teatrinių sėkmių Federacinėje Respublikoje buvo Bodo Straußo *Parkas (Der Park,* 1983), vaidintas dvidešimtyje visos šalies teatrų; iškiliausi jo pastatymai – Dieterio Dorno Münchener Kammerspiele ir Peterio Steino Berlyno Schaubühne am Lehninerplatz. Apytikriai paremta Shakespeare'o *Vasarvidžio nakties sapnu,* ši istorija pasakoja, kaip fėjų karalius Oberonas ir jo žmona Titanija atkeliauja į Federacinę Respubliką, vildamiesi vėl pažadinti aistrą tautai, kurios svarbiausius jaus-

mus numarinęs perdėtas rūpinimasis savimi ir materialine nuosavybe. Šis reikalas žuvęs nuo pat pradžių ir pats Oberonas, matyt, tai supranta, sakydamas:

Suaugę piliečiai vargu ar pernakt pavirs
Trubadūrais; nei karaliaus Saliamono geidulių
Lengvai nepažadinsi vairavimo mokyklos instruktoriams.

Demoniškos Oberono galios nepažadina jokio atbalsio savimi užsiėmusiems *Bundesbürger*, ir galiausiai persimaino pati stebuklingoji pora: Oberonas virsta pilku kostiumuotu smulkiu buržua, kurio neįmanoma atskirti nuo bet kurio kito žmogaus pro šalį plūstančioje minioje, o Titanija – vieniša visuomenės dama, kurios paskutinis beviltiškas bandymas susirasti meilužį žmogų nueina niekais. Nors buvo kelios satyrinės ir išties sensacingos scenos, žavėjusios žiūrovus, pjesės pagrindinė mintis, atrodo, ta, esą Vakarų Vokietijos visuomenė visiškai susiskaidžiusi, žmonių bendravimas, išskyrus formalųjį, nutrūkęs, o visos poros sueinančios draugėn vien kaip atsitiktinai ir probėgšmais susiduriantys praeiviai, todėl Oberonas liūdnai taria:

Kai kiekvienas vaitoja ir stūgauja,
mylėdamasis su savo paties menkybe,
Kas gi dar gali eit iš galvos
dėl kito?

Dramaturgai dažnai nesti geri visuomenės stebėtojai, o Bodo Strausso supratimas apie esamą visuomenę greta to meto realijų atrodo nederamai trumparegiškas. Kaipgi kitaip jis būtų sugebėjęs nepastebėti, kiek daug vokiečių dalyvavo politinėje veikloje privačios iniciatyvos lygiu arba su dideliu ryžtu ir atsidavimu kovojo už aplinkos gelbėjimą ar už taikos išsaugojimą ateinančiai kartai? Kaipgi jo žvilgsnis galėjo praslysti pro visus nepatenkintus savo

visuomenės vertybėmis, ieškančius istorijoje naujų atsakymų esamoms problemoms ir mąstančius apie tradicijas ir tęstinumus, pranokstančius žmogaus „aš". Net jeigu pateisinsime Straussą tuo, esą jis buvo per daug artimas savo visuomenei, kad būtų geriausias jos vertintojas, vis dėlto keista tai, kad jis nepastebėjo aistrų, deginusių Vokietijos žmones 9-ajame dešimtmetyje.

O Federacinės Respublikos politinė padėtis tikrai turėjo neabejotiną aistros elementą; dešimtmečio pradžioje joje įvyko reikšmingų permainų: viena vertus, suiro Helmuto Schmidto socialistų–liberalų koalicija, ir ją pakeitė Helmuto Kohlio vadovaujama liberalų–konservatorių koalicija, o kita vertus, nauja populistinė partija – žalieji – išsikovojo atstovavimą Bundestage ir jau metė iššūkį senesniųjų partijų taktikoms bei vertybėms. Schmidto pralaimėjimą pirmiausia lėmė augantis jo paties partijos – socialdemokratų – kairiojo sparno nepasitenkinimas konservatyviu jo ekonominės politikos pobūdžiu. 8-ojo dešimtmečio pabaigoje sulėtėję ekonomikos tempai ir bedarbių armija, išaugusi bemaž iki 2,5 milijonų, taip prislėgė federalinius nedarbo fondus, kad Schmidto vyriausybė savo paskutiniaisiais metais pasijuto priversta sumažinti pašalpas bei sugriežtinti atranką. Tai sukėlė daugelio socialdemokratų rinkėjų nepasitenkinimą, ir 1982 m. balandžio mėn. partijos konferencijoje Miunchene buvo pareikalauta įvesti naujus mokesčius turtingiesiems, kad būtų galima finansuoti darbo vietų kūrimo programas, taip pat griežtesnę pramonės kontrolę, įteisinti darbininkų dalyvavimą priimant su darbo organizavimu, investavimu ir įdarbinimu susijusius sprendimus. Tatai nugąsdino Schmidto sąjungininkę FPD, kuriai vis labiau aiškėjo, jog kancleris patekęs neatsakingų

elementų įtakon, ir neilgai trukus ji jau derėjosi su opozicija. Mums nėra reikalo čia gilintis į valdžios pasikeitimą lydėjusius manevrus, konstitucinio proceso komplikacijas ir dėl FPD balsų praradimo pasigirdusius kaltinimus nesąžiningumu. Rezultatas buvo tas, kad 1982 m. Kohlis pakeitė Schmidtą federalinio kanclerio poste ir netrukus, per 1983 m. kovo rinkimus įgijo tautos mandatą; CDU-CSU laimėjo 48,8 proc. balsų greta SPD atitekusių 38,2 procento.

Turbūt įdomiausias kovo rinkimų rezultatas buvo tas, kad žalieji, gavę 5,6 proc. balsų, tapo pirmąja nauja partija, atstovaujama Bundestage nuo 1957 metų. Per 1980 m. rinkimus, kai žalieji pirmąkart pasirodė nacionalinėje politinėje arenoje, į juos buvo numota ranka kaip į tipingą vokiečių romantizmo produktą, greit pranyksiantį iš akiračio. Vien pats faktas, jog juos labiau domino ekologiniai klausimai, o ne mokesčiai ir bendrasis nacionalinis produktas, atrodė patvirtinąs jų politinį nepraktiškumą; iš tikrųjų tai buvo jų didžioji stiprybė. Kaip tik jų susirūpinimas Vokietijos miškų ir žuvingų vandens telkinių, užterštų pramonės atliekomis, likimu, nerimas dėl sodybų ir kaimų, kuriems grėsmę kėlė industrinė ekspansija, dėl rizikos veiksnio, atsiradusio ėmus saugoti branduolines atliekas, – visa tai pelnė žaliesiems rinkėjų balsus netgi tuose regionuose, kur žmonės tradiciškai ir sociologiškai nepasiduodavo radikaliems sąjūdžiams. Be to, rūpinimasis aplinkos apsauga nebuvo vienintelė jų sėkmės priežastis. Pastaraisiais metais senesniųjų partijų neaplenkė korupcija, o vadinamasis Flicko skandalas, stambaus masto įtakos pirkimo operacija, pakenkė joms visoms. Ir tiktai žalieji nebuvo gavę Flicko pinigų, tad ši aplinkybė prisidėjo prie jų sėkmės. Likusią dešimtmečio dalį jie buvo kairiųjų ge-

luonimi, – masiškai palaikoma jėga, į kurią negalėjo neatsižvelgti senesniosios partijos ir kuri pasirodė esanti patikima socialdemokratų sąjungininkė tiek valstybiniu, tiek vietos lygiu. Jų silpnoji vieta buvo polinkis į destruktyvias kovas, ir dėl šito jie 1990 m. gruodžio rinkimuose prarado atstovaujamąsias vietas Bundestage.

Tiek prie socialistų–liberalų koalicijos suirimo, tiek prie žaliųjų iškilimo nemažai prisidėjo grėsmingas tarptautinis klimatas bei pačios Federacinės Respublikos netvirta padėtis didžiųjų valstybių ginklavimosi varžybose. 1979 m. NATO bloko šalys, sunerimusios dėl tos aplinkybės, kad per atšilimo metus Sovietų Sąjunga dislokavo į Europą nutaikytas vidutinio nuotolio raketas (SS-20), tam tikrų Helmuto Schmidto siūlymų pagrindu susitarė priimti vadinamąjį NATO „dviejų kelių" nutarimą. Taigi Sovietų Sąjunga pakviesta derėtis dėl to, kad būtų sunaikinta jos naujoji vidutinio nuotolio branduolinė ginkluotė, o nesant teigiamo atbalsio, NATO dislokuosiąs Pershing II ir tolimojo nuotolio raketas Vokietijoje, Didžiojoje Britanijoje ir Italijoje. Šiam planui nuo pat pradžių nepritarė daugybė vokiečių. 1980 m. lapkričio mėn. plataus masto antibranduolinės koalicijos surašytame „Krefeldo kreipimesi" buvo iškeltas reikalavimas atšaukti „dviejų kelių" nutarimus, o 1982 m. balandį po šiuo dokumentu jau buvo pasirašę 2,7 mln. žmonių. Jie buvo ašis to nepaprasto taikos sąjūdžio, užvaldžiusio vokiečių protus ir vyravusio politikoje kitus dvejus metus, sąjūdžio, į kurį įsitraukė iškiliausi abiejų Vokietijų rašytojai, – Heinrichas Böllis, Christa Wolf, paskaitose apie poeziją Frankfurte 1983 m. ir apsakyme *Cassandra* po metų pranašavusi Vokietijos sunaikinimą ginklavimosi varžybų įkarštyje, ir Günteris Grassas, skersai išilgai išvažinėjęs šalį, reikšdamas protestą prieš NATO

politiką, o savo knygoje *Žiurkė* (*Die Rättin,* 1986) išsakęs daugelio savo tėvynainių neviltį dėl neabejotinai nepaliaujamo žengimo branduolinio karo link. 1983 m. spalį ši neviltis pasiekė kulminaciją: Bonoje susirinko didžiausia Federacinės Respublikos istorijoje demonstracija, 300–400 tūkstančių žmonių, kad Willy Brandtą įgaliotų pareikalauti, jog nepaisant aiškios derybų su Sovietų Sąjunga nesėkmės, vyriausybė atsisakytų priimti raketas, kurias buvo tikimasi pradėti dislokuoti metų pabaigoje.

Per šią užsitęsusią kampaniją socialdemokratai pasmerkė savo ankstesniojo lyderio politiką ir 1983 m. lapkritį neeiliniame partijos suvažiavime keturiais šimtais balsų nubalsavo prieš dislokavimą (14 – už, 3 susilaikė). Tačiau po to įvykusiuose debatuose Bundestage viršų paėmė naujasis kancleris, Helmutas Kohlis, tvirtai pasisakęs už NATO doktriną ir įrodęs, jog kai kurie jo kritikai visai nekritiškai palaikė amerikiečių kietąją liniją; jo koalicijos partneriai bemaž vienbalsiai nubalsavo už raketų dislokavimą.

Kol visa tai vyko, antiamerikietiškas nusistatymas gerokai sustiprėjo galbūt dėl to, kad buvo manoma, jog Jungtinių Valstijų vyriausybė nepakankamai energingai stengėsi derybomis pasiekti susitarimą su Sovietų Sąjunga. Šis nusistatymas nenyko ir net tvirtėjo, ir tai lėmė priežastys, susijusios ne vien su ginču dėl raketų. Daugelis vokiečių ėmė abejoti, ar iš tikrųjų tokie jau naudingi Konrado Adenauerio užmegzti artimi santykiai su amerikiečiais. Jiems atrodė, jog nuo to laiko, kai Sovietų Sąjunga įgijo branduolinių pajėgų pusiausvyrą su Jungtinėmis Valstijomis, Vašingtonas vis tikslino savo ekstensyvaus bauginimo doktriną ir dabar, regis, buvo nusiteikęs užsitikrinti, kad bet koks kilsiantis karas neišplistų už Europos. Tačiau tuo

pat metu amerikiečiai pareikalavo kompensacijos už jų užtikrinamą saugumą ir ji turėjo būti teikiama mokant įmokas už Amerikos pajėgų Vokietijoje išlaikymą, taip pat perkant karo pramonės produkciją iš Jungtinių Valstijų ir vykdant kitus bendrus NATO vidaus susitarimus. Nors pasaulinė finansų sistema nuolat rėmė Federacinę Respubliką, tačiau tai prilygo kad ir netiesioginiam, bet solidžiam Amerikos finansų subsidavimui ir dėl šios aplinkybės nebuvo daroma jokių nuolaidų. Kaip ir strateginės doktrinos, Vašingtono biudžetinė ir fiskalinė politika atrodė vis labiau priklausoma nuo vidaus aplinkybių, neatsižvelgiant į pasekmes užsienio politikoje. Negana to, Reagano administracijos politikoje, vokiečių akimis, pasitaikydavo nerūpestingo nenuoseklumo, o kadangi ji nerodė ypatingo noro tartis su savo sąjungininkais, tas nenuoseklumas buvo dar pavojingesis.

Dar neišblėsus ilgiems debatams dėl Pershing ir tolimojo nuotolio raketų dislokavimo, Rolfas Zundelis išanalizavo šiuos klausimus įžvalgiame straipsnyje, išspausdintame Hamburgo analitiniame savaitraštyje *Die Zeit*. Nėra abejonių, rašė jis, kad jo tėvynainiai atsisako būti paversti „sąjungos partneriu, ginkluotu iki dantų ir griežtai besilaikančiu sąjungos disciplinos (bet neturinčiu garantuotos teisės turėti savo nuomonę apie pavojingiausių ginklų panaudojimą)" ir įtraukti į „naują technologinį fanatizmą". Tatai nereiškia, jog jie norį nutraukti sąjungą su Vakarais. Bet tai iš tiesų reiškia, kad Jungtinės Valstijos gali tikėtis vokiečių elgesio permainos: naujos savigarbos, „ramaus ir tvirto išaiškinimo, kas vokiečių supratimą skiria nuo amerikiečių pasaulėžiūros <...>, ne proamerikanizmo ar antiamerikanizmo, bet atidos tam, kas sava. Priešingu atveju negalima nei patvari sąjunga, nei vidaus taika".

Kaip ateities nusakymas šie teiginiai buvo per ankstyvi, o kaip įspėjimas – neveiksmingi. Žinoma, jokių amerikiečių elgesio pokyčių vokiečiai nepastebėjo. 1983 m. privertęs vokiečius rimtų vidaus politinių problemų kaina dislokuoti Pershing raketas, 1986 m. prezidentas Reaganas išvyko į viršūnių susitikimą Reikjavike su Sovietų Sąjungos vadovu Gorbačiovu ir vedė derybas (laimė, nesėkmingas) dėl tolimojo nuotolio ginkluotės sutarčių su Sovietų Sąjunga, visiškai nepasitaręs su savo sąjungininke Vokietija. Kitais metais Sovietų Sąjunga ir Jungtinės Valstijos vis dėlto pasirašė sutartį dėl vidutinio nuotolio raketų (INF susitarimą), ir 1983-iaisiais dislokuotas raketas po ilgų ir atkaklių ginčų teko pašalinti; tačiau neilgai trukus Jungtinių Valstijų vyriausybė pradėjo agituoti už likusiųjų trumpo nuotolio *Lance* raketų „modernizavimą", o tai nusimanantiems amerikiečių stebėtojams pasirodė bandymas pakirsti IFN susitarimą, nejučia įstumiant naują ginklų sistemą į Vakarų fronto liniją. O čia ir išsipildė Rolfo Zundelio pranašystė. Sukeldama rimtą krizę NATO bloke, Kohlio vyriausybė atsisakė palaikyti modernizavimo planą ir pareikalavo atitraukti Lance raketas ir, suradus padorumą išlaikančią formulę, tai buvo padaryta. Taigi pačiose išvakarėse tų didžiulių įvykių, kurie vėliau revoliuciškai pakeis Rytų ir Vidurio Europą, atsirado požymių, jog Federacinė Respublika daugiau nebeleis jos užsienio politiką diktuoti stipriausiam sąjungininkui.

II

Ši neseniai įgyta savikliova buvo pasiekta tik po ilgos savo jausmų analizės ir skausmingo ginčo dėl tautinio indentiteto. 1982 m. rudenį britų apžvalgininkas Vokietijoje rašė žurnale *The Economist:*

Ta Vakarų Vokietija, kuri rengiasi nusikratyti Helmutu Schmidtu, kelia didesnį rūpestį nei kada nors po 1945-ųjų. Įgaudama vienos rūšies pasitikėjimą savimi, – kaip Vakarų Europos ekonominis milžinas, – ji prarado kitokį: tokį, kuris randasi žinant, kas iš tikrųjų esi ir kokia tavo padėtis pasaulyje.

Vokiečių tauta, ilgais savo istorijos laikotarpiais buvusi suskaldyta, visuomet daugiau negu kitos tautos suko galvą dėl savo tapatybės, ir tatai ypač pasakytina apie 9-ąjį dešimtmetį. Dvejus metus prieš naujo dešimtmečio pradžią politologas Iringas Fetscheris, turėdamas galvoje jaunosios kartos nuotaikas, rašė: „Po daugelį dešimtmečių trukusio atitolimo nuo Vokietijos, vieniems žmonėms pasireiškusio socialistiniu internacionalizmu, kitiems – kosmopolitine vartotojiška mąstysena, vėlei pabudo poreikis, noras būti savimi, būti kažkuo konkrečiu tautoje". Tačiau netrukus suvokta, jog kelias į naują tautinę savimonę būtinai daro lankstą į Vokietijos praeitį, lankstą, kurį įveikiant privalu susidoroti su tokios retrospektyvios kelionės išjudinamomis problemomis. Ir čia, tarytum patvirtinant Horsto Krügerio pranašystę, cituotą šios knygos pirmojo leidimo trečio skyriaus pradžioje, jiems iš už kiekvieno kampo rodėsi Adolfas Hitleris.

Netgi tie, kurie šion kelionėn nevyko, negalėjo išvengti nuolatinio jausmo, kad fiureris yra greta. Visą 9-ąjį dešimtmetį Vokietija kentėjo nuo begalinių metinių, kurias visas ištikimai minėjo tarptautinės masinės informacijos priemonės: 1981 m. buvo pažymėtos 40-osios ir Sovietų Sąjungos užpuolimo, ir Wannsee konferencijos metinės. Šiuos ypač neįsimintinus gimtadienius lydėjo 1983 m. sukakęs Hitlerio atėjimo į valdžią 50-metis, o dar po metų – 40-osios išsilaipinimo Normandijoje bei bombos sąmokslo

prieš vokiečių diktatorių metinės. 1985 m. pergalės prieš fašistinę Vokietiją 40-metis išvirto į prastai surengtas ir pagiežingas iškilmes; neliko nepaminėtos ir 50-osios Niurnbergo proceso metinės. Jau ir taip nemalonių prisiminimų perpildytą dešimtmetį užbaigė *Anschluss* bei *Reichskristallnacht* 50-metis, o 1989-aisiais Lenkijos užpuolimo, pradėjusio Antrąjį pasaulinį karą, metinės. Tad nenuostabu, jei daug vokiečių – ypač jaunų, kurių nebuvo galima apkaltinti dėl to, kas atsitiko tarp 1933 ir 1945 metų, – pasijuto tarsi tarptautinės spaudos persekiojami, o ji, atrodė, visa, kas vokiška, regėjo nacistinės praeities šviesoje.

Ypač skaudžios buvo Antrojo pasaulinio karo pabaigos metinės. Kancleris Kohlis, aiškiai nepatenkintas, kad buvo nepakviestas į 1984 m. birželį vykusį sąjungininkų išsilaipinimo Normandijos pajūryje iškilmingą minėjimą, vylėsi tatai atitaisyti ir pademonstruoti vokiečių solidarumą su amerikiečiais, pakviesdamas prezidentą Ronaldą Reaganą atvykti paminėti karo pabaigos metines Vokietijoje. Prezidentas kvietimą priėmė, nors gal vėliau to ir pasigailėjo, nes vizitą rengę žmonės, kurie nuvyko į Vokietiją suderinti jo darbotvarkės su kanclerio tarnybomis, aiškiai labiau rūpinosi rasti geras vietas fotografuotis negu kreipė dėmesį į savo misijos politinį delikatumą; taigi jie padarė klaidą: sutarė, jog Prezidentas ir ponas Kohlis aplankys Bitburgo kapines, neatsižvelgdami į tą aplinkybę, kad ten buvo palaidoti keli Waffen-SS nariai. Tai buvo išties rimta klaida, planuotąjį Vokietijos išvadavimo 1945-aisiais jungtinį minėjimą pavertusi ilgu ir tulžingu vokiečių karo nusikaltimų ir žiaurumų vardijimu, o užsienio šalys ta proga išreiškė skepticizmą dėl to, kokiu mastu Vokietija išsilaisvino iš nedoros praeities.

Šį žeidžiantį disputą laikinai numaldė 1985 m. gegužės 8-ąją Bundestage pasakyta federalinio prezidento Richardo von Weizsäckerio tauri kalba, kurioje didžiai paprastais, bet įtaigiais žodžiais jis pasakė savo tėvynainiams, kad jų demokratijos sveikata priklauso nuo to, ar jie pripažins tėvų nuodėmes.

> Mes visi, kalti ar nekalti, seni ar jauni, privalome pripažinti praeitį. Mums visiems tenka patirti jos įtaką ir mums visiems tenka atsakomybė už ją. Jaunesnioji ir vyresnioji kartos turi padėti viena kitai suprasti, kodėl gyvybiškai svarbu, kad neišblėstų atmintis. Tai nėra susitaikymas su praeitimi. Tai būtų neįmanoma. Praeities negalima vėliau pakeisti ar padaryti taip, kad jos nebūtų buvę. Tačiau kiekvienas, kas užsimerkia prieš praeitį, yra aklas dabarčiai. Kas atsisako prisiminti nežmoniškumą, tam gresia pavojus vėl juo užsikrėsti.

Tuomet, atsigręždamas į nacionalinį klausimą, Weizsäckeris priminė savo auditorijai, jog 1945 m. Gegužės 8-oji buvo abiejų vokiečių valstybių bendro likimo dalis ir todėl jas abi susieja kaip simbolis jų bendro troškimo, kad Europoje įsigalėtų taika ir baigtųsi padalijimai. Sienas įveikęs susitaikymas buvo paskatinimas visiems vokiečiams, duotas Antrojo pasaulinio karo pabaigos. „Mes įsitikinę, – užbaigė Prezidentas, – kad Gegužės 8-oji – tai ne paskutinė data visų vokiečių bendroje istorijoje."

Gali būti, kad šie žodžiai stipresnį ir sveikesnį poveikį turėjo plačiajai visuomenei, o ne akademiniams intelektualams, tarp kurių buvo tokių, kurie, įaudrinti Bitburgo kontroversijos, nekreipė dėmesio į Weizsäckerio perspėjimą nemėginti modifikuoti praeities ar vaizduoti ją taip, lyg jos nebūtų buvę. Vadinamasis „karas tarp istorikų", drumstęs universitetų vandenis antroje dešimtmečio pusėje, prasidėjo nuo pavienių bandymų racionalizuoti nacis-

tinę praeitį, perkeliant atsakomybę už tuos nusikaltimus ant nevokiečių pečių, arba sušvelninti juos palyginimais su kitomis istorijos baisybėmis. Paprastai šiuos eksperimentus istorikai atmesdavo, tačiau jie davė postūmį platesnei diskusijai apie tai, kaip nacionalsocialistinė patirtis turėtų būti „istorizuota" arba pateikta platesniame vokiečių istorijos kontekste; o tai savo ruožtu atvedė prie dar piktesnio ginčo tarp tų, kurie, kaip Erlangeno istorikas Michaelis Sturmeris, įrodinėjo, esą Vokietijai reikalingas naujas istorijos dėstymo būdas, kuris būtų paremtas bendru sutarimu ir žadėtų suteikti „tapatybės gaires" bei duotų vokiečiams „galimybę vėl atpažinti save", ir iš kitos pusės – tų, kurie, kaip filosofas Jürgenas Habermasas, į tai atsakė, jog šitaip būtų pasmerktas „atsivėrimas Vakarams", didžiausias pirmosios pokario istorikų kartos laimėjimas, taip pat nuopelnas pliuralistinės istorijos, nuo to laiko vyravusios universitetuose.

Šios užsitęsusios ir tuščios rietenos galiausiai pradėjo varginti netgi pačius dalyvius, ir vis dėlto negalima būtų pasakyti, kad jos nebūtų turėjusios jokios reikšmės. Kaip ir tuo pat metu vykę debatai dėl raketų, tai buvo itin specialus ginčas, bet kartu, kaip ir konfliktas dėl Lance raketų modernizavimo, jame buvo sprendžiami politiniai ir su tapatybe susiję klausimai. Nepaisant savo *longueurs,* šis ginčas išsklaidė tai, kas 9-ajame dešimtmetyje nedavė vokiečiams ramybės: Miuncheno klasiko Christiano Meierio žodžiais tariant, jis padėjo „daugybei mūsų žmonių išsivaduoti iš hipnotiško paralyžiaus, juos ištinkančio nacistinės praeities akivaizdoje, ir išsilaisvinti iš priešpriešos tarp, viena vertus, visuotinio pasmerkimo visų to meto vokiečių ir visa ko, kas vokiška, ir kita vertus, [praeities] represavimo ir beatodairiškos [jos] traukos". Dešimtmečiui

besibaigiant Hitlerio šmėkla buvo nuvyta šalin, ir vokiečiai pasijuto geriau pasirengę imtis dabarties keliamų problemų.

III

Čia ne vieta pasakoti istoriją revoliucijos, 1989 m. nusiritusios per Rytų Europą ir pasibaigusios Vokietijos Demokratinės Respublikos žlugimu, Berlyno sienos griuvimu tų pačių metų lapkritį ir – kitų metų spalio 3 d. – abiejų vokiečių valstybių susijungimu. Kai ateis laikas ir atsivers visi archyvai, tatai bus viena iš istorikų *grands thèmes*, ir mokslininkai diskutuos apie giliąsias bei tiesiogines priežastis, lėmusias tų metų permainas, apie biurokratizacijos bei ekonominio piktnaudžiavimo poveikį yrančioms socialistinėms valstybėms ir apie masių bei individų įtaką įvykių klostymuisi. Vis dėlto tikriausiai ne per anksti pateikti kelias bendras pastabas apie asmenybės vaidmenį 1990-ųjų Vokietijos susivienijime, ir ne per didelis supaprastinimas bus kelti mintį, jog šis susijungimas turbūt niekad nebūtų pasiektas, jei ne Konrado Adenauerio pastangomis padėti politiniai bei ekonominiai pagrindai ir sukurtos institucijos, kurių dėka Federacinė Respublika tapo stipriausia ir stabiliausia demokratine sistema Europoje, tuo pat metu patikimai įsitvirtinusi Vakarų pasaulyje; jei ne Willy'o Brandto *Ostpolitik*, kuri, pradėta tuomet, kai Federacinės Respublikos užsienio politika buvo betampanti nelanksti ir nevaisinga, davė jai naują impulsą, praplėtė jos horizontus ir atskleidė naujas galimybes Rytų tautoms; jei ne Michailas Gorbačiovas, kurio *perestroika* pažadino laisvės viltį visoje Rytų Europoje ir kurio suvokimas, jog Sovietų Sąjunga nebepajėgia savo sateličių griežtai kontroliuoti, ir davė pradžią komunistinių režimų byrėjimui; ir jeigu ne neži-

nomi organizatoriai, kurie subūrė didžiuosius mitingus Leipcigo, Dresdeno ir Rytų Berlyno gatvėse, nuvertusius Honeckerio vyriausybę; ir, žinoma, jei ne Helmuto Kohlio veikla.

Kai 1982 m. spalio mėn. Helmutas Kohlis tapo Federacinės Respublikos kancleriu, jis nuo 1973 metų buvo buvęs Krikščionių demokratų sąjungos (CDU) nacionalinis pirmininkas ir nuo 1976 m. – jų Reichstago delegacijos vadovas. Giliai religingas žmogus, turįs tvirtus moralinius įsitikinimus, jis turėjo stiprų pilietinės atsakomybės jausmą, tačiau jam kenkė jo nelanksti, vangi laikysena bei palinkimas į senamadišką retoriką. Opozicija per menkai vertino jo politinius sugebėjimus, ypač Helmutas Schmidtas, laikęs jį nepatikimu ir neturinčiu savų idėjų, bei jo paties koalicijos nariai, pavyzdžiui, Franzas Josefas Straussas, kuriam nepatiko Kohlio iškilimas į jo paties geistą postą ir kuris jo protinius sugebėjimus vertino daugmaž kaip ir Schmidtas. Pirmosiomis jo kancleriavimo dienomis buvo laidomos pašaipios pastabos, kad jis, esą, negebąs paveikti klausytojų, gerai nemokąs nei angliškai, nei prancūziškai ir pridarąs neapdairių žingsnių (bent jau taip buvo pasakojama) per vizitus į užsienio sostines. Tačiau jis taip ėjo savo pareigas pirmuosius metus, kad bemaž nebuvo ką prikišti. Jis nesistengė nutraukti savo pirmtakų varytos politikos vien tam, kad tai padarytų, ir savo koalicijos dešiniojo sparno apmaudui, tęsė *Ostpolitik*; jis nesidavė išmušamas iš vėžių nei 1982, nei 1983 metų antibranduolinių demonstracijų ir oriai stebėjo Pershing ir tolimojo nuotolio raketų dislokavimą, o per Lance raketų krizę atkakliai palaikė didžiausiojo sąjungininko pusę ir savo pasiekė.

Žavėjęsis Konradu Adenaueriu, Kohlis puoselėjo viltį užbaigti savo didžiojo pirmtako darbą: integruoti Federacinę Respubliką į Europos Bendriją, pagal planą turėjusią iki 1992 m. pereiti prie bendros valiutos ir ekonominių institucijų. Jis nesitikėjo, kad būnant kancleriu jam teks susidurti su Vokietijos susivienijimo klausimu. Tačiau kai šis klausimas iškilo, Kohlis nedelsdamas atsiliepė ir padarė tai su tokia savikliova, kad pelnė abipus bendros sienos gyvenančių tėvynainių pritarimą. Būtent jis 1989 m. lapkritį pasiūlė Dešimties punktų programą Vokietijos susivienijimui, ir dera pažymėti, kad tai darydamas jis iš anksto nepasitarė su sąjungininkais. Iš pradžių jis manė, jog vokiečių poreikius geriausiai atitiks dviejų Vokietijų konfederacija, kuri suteiktų rytų partneriui laiko susikurti savo demokratinę sistemą, prieš žengiant į sąjungą su *Bundesrepublik*; tačiau netrukus Kohlis įsitikino, kad dėl pabėgėlių iš VDR į vakarus srauto tai būtų nepraktiška, ir todėl jis priartino greitą abiejų Vokietijų susijungimą, dalyvaudamas 1990 m. kovo rinkiminėje kampanijoje Rytų Vokietijoje (o šių rinkimų rezultatai buvo teisingai interpretuojami kaip mandatas nedelsiamam susivienijimui) ir įvykdydamas reformą, kuria abiejose šalies dalyse buvo įvesta ta pati valiuta. Suvokęs, kad šitaip paimdamas vairą į savo rankas jis išgąsdino kaimynus ir Europos didžiąsias valstybes, jis numaldė lenkus, laiku pažadėdamas pripažinti esamą Lenkijos–Vokietijos sieną kaip nuolatinę, ir nepriekaištinga diplomatine kampanija įveikė britų ir prancūzų priešiškumą, užsitikrindamas tvirtą Amerikos palaikymą susijungimo klausimu, o per 1990 m. liepos mėn. susitikimą su Gorbačiovu Kaukaze privertė šį žymų politiką sutikti su nesąlygišku Vokietijos susivienijimu bei jos teise savo nuožiūra pasirinkti sąjungininkus, –

o tai reiškė, jog susivienijusi Vokietija galėjo likti NATO partnere, kaip ir norėjo. Kai 1990 m. spalio 3-iąją įvyko lauktasis susijungimas, tie laikraščiai, kurie sveikino Helmutą Kohlį kaip dienos didvyrį, nė kiek neperdėjo.

Niekas neabejojo, kad naujosios respublikos laukia daugybė problemų, iš kurių ne menkiausios buvo ekonominės. Iki 1989-ųjų Vakaruose vyravo nuomonė, kad Vokietijos Demokratinės Respublikos ekonomika yra stipri ir pažangi. O iš tikrųjų ji priminė korporaciją, kurią be paliovos plėšia jos direktorių taryba. Honeckerio paliktoji VDR buvo šalis, kurios orą nuodijo rudąją anglį naudojanti pramonė, kurios žemės ūkis buvo sužlugdytas neprotingo trąšų vartojimo, kurios ežerai ir upės buvo užteršti chemikalais ir kitomis atmatomis, kurios transporto bei ryšių sistema buvo pakrikusi, kurios našumas smuko jau daugelį metų ir kurios gyventojai kentėjo nuo didžiulio butų ir medicinos pagalbos trūkumo. Paskaičiuota, kad grąžinti gamybą į tinkamą lygį prireiks dešimties metų, o aprūpinti žmones butais pagal Vakarų standartus – dvidešimt penkerių, ir tai kainuos bilijonus dolerių. Jei privataus kapitalo investavimas nepadengs didesnės dalies šių lėšų, jas teks kaupti didinant mokesčius, o tai gali sukelti federalinei vyriausybei rimtų politinių problemų. Vis dėlto neabejojama, jog tai padaromi dalykai, ir vyrauja supratimas, kad ateities labui teks šį tą paaukoti.

Pesimistai klausia, kokį poveikį Vokietijos demokratijai padarys susiliejimas su milijonais vokiečių, kurie pragyveno totalitarinių režimų sąlygomis penkiasdešimt septynerius metus be pertrūkio ir kurie dėl tos priežasties neturėjo jokio supratimo apie demokratinę tvarką ar apie tai, kaip susidoroti su visuomene, labiau vertinančia laisvę ir galimybes nei saugumą, teikiamą mainais už paklusnu-

mą. Žinoma, kai ką pakeisti bus būtina, nors ir nelengva, ir naivu būtų tikėtis, neva naujoji Vokietija būsianti tiesiog šiek tiek didesnė *Bundesrepublik*. Bet kai dėl demokratijos, tai ji yra toks dalykas, kurio galima išmokti, padedant gerai konstitucijai, gerai teisės sistemai ir gabiems vadovams. Patiems Vakarų vokiečiams teko jos išmokti per pirmąjį dešimtmetį po karo pabaigos. Taip pat nevalia pamiršti, kalbant apie Rytų vokiečius, jog tai žmonės, kurių demokratines aspiracijas 1953 m. birželio 17-ąją traiškė sovietų šarvuočiai. Tai žmonės, kurie 1989 m. spalį pradėjo demokratinę revoliuciją, atvedusią į šalies susivienijimą.

1990-aisiais grafas Christianas von Krokowas išspausdino knygą *Vokiečiai savo šalyje, 1890 – 1990*, sužadinusią Vokietijoje nemažą susidomėjimą, be kita ko, ir dėl autoriaus nuorodų į ankstesnįjį 1871-ųjų susivienijimą ir pražūtingus jo vaisius. Krokowas rašė:

> Pasirodo, esama tokių žmogaus rankų kūrinių (beje, ir valstybių), kuriuos nuo pat pradžių slegia prakeiksmas. Dievai nusigręžia ir savo vietą užleidžia menkesniems demonams. 1871 metų Reichas, tautinė vokiečių valstybė, priklausė tokiems kūriniams <...> [Ji] buvo per didelė ir per daug nuveikusi, kad patikimai įsiterptų į Europos jėgų pusiausvyrą, jos nesuardydama, ir pernelyg ribota tapti tikra pasauline valstybe. Tatai buvo viena dalis prakeiksmo. O mėginimas grįsti tautos savikliovą dominavimu bei hierarchija vietoj laisvės ir lygybės – Europos civilizacijai priešingas eksperimentas – tai būta antrosios dalies.

Jeigu šitaip norėta įspėti dabartinę kartą, tai apstu priežasčių, leidžiančių viltis, jog toks įspėjimas buvo nereikalingas. Vokiečiai, regis, surado savikliovą demokratijos, įkurtos 1949 m., stiprybėje ir laimėjimuose, ir dabar, kai jie atvėrė glėbį broliams bei seserims, iš kurių ji 40 metų buvo atimta, jie ėmė mažiau kankintis dėl savo tapatybės,

nes pagaliau žino, kas jie tautine prasme. Tačiau nėra jokių požymių, rodančių, jog esama didesnių ambicijų ar galvojama apie kažkokį dominavimą. Šalyje, kurioje militarizmas jau tikrai miręs, o romantizmas – vien šešėlis to, kas jis anksčiau buvo, viskas skatina manyti, jog vokiečiai įsidėjo į galvą Richardo von Weizsäckerio perspėjimą, kad geriausias būdas išsaugoti dabarties laisvę ir gerovę yra atsiminti praeities klaidas. Po 1945 m. katastrofos grįžę prie tautos teisių teorijos ir Švietimo bei Vakarų liberalizmo principų, jie priprato plaukti pasroviui, drauge su Europos civilizacija, o ne prieš ją, ir šįsyk jie atrodo pasiryžę patikimai laikytis europinės tvarkos. Tuo metu, kai rašomos šios eilutės, Helmutas Kohlis dar sykį su visa savo didžiule energija imasi užduoties stiprinti Europos Bendriją, kurios vienu iš kertinių akmenų taps, kaip galima iš visko spręsti, susivienijusi Vokietija.

1991 m. sausis

PRIEDAS

„TA BAISIOJI VOKIEČIŲ KALBA“

Tais laikais, kai Bismarckas buvo žymiausias žmogus Europoje, Berlyne viešinti amerikietė, geisdama išgirsti kanclerį kalbant, įsigijo du bilietus į svečių galeriją Reichstage ir nusisamdė vertėją, kad ją ten palydėtų. Jiems pasisekė atvykti kaip tik prieš Bismarckui įsiterpiant į socialinės apsaugos įstatymų svarstymus, ir amerikietė prisislinko prie pat vertėjo, kad nepraleistų nė žodžio iš jo vertimo. Bet nors Bismarckas kalbėjo gana energingai ir jau ilgokai, vertėjas nepravėrė lūpų ir niekaip neatsiliepė į savo samdytojos baksnojimus alkūne. Nebesitverdama iš nekantros pagaliau ji burbtelėjo: „Ką gi jis sako?“ „Kantrybės, ponia, – atsakė vertėjas, – aš laukiu veiksmažodžio!“

Be jokios abejonės, vokiečių kalbos struktūra, kilusi iš lotynų kalbos, pasižyminti griežtomis netiesioginės kalbos taisyklėmis ir dėl elegancijos vartojanti įrėminimą, atvykėliams užsieniečiams visad keldavo pasipiktinimą ir bejėgiškumo jausmą. Savo garsiajame traktate apie Vokietiją p. de Stael nusiskundė, esą šioje šalyje neįmanomas geras pašnekesys, nes kalbos gramatinė struktūra visuomet palieka prasmę sakinio pabaigai ir šitaip užkerta kelią „pertraukinėjimo malonumui, o juk kaip tik tai daro diskusiją tokią gyvą Prancūzijoje“. Markas Twainas garsiojoje esė

„Ta baisioji vokiečių kalba“ savo skundus reiškė kur kas nuožmiau. „Vidutinis sakinys vokiškame laikraštyje – tai nepranokstama ir įspūdinga keistenybė, – rašė jis. – Jis užima ketvirtadalį skilties; jame yra visos dešimt kalbos dalių, bet ne iš eilės, o pramaišiui; jį sudaro daugiausia sudurtiniai žodžiai, kuriuos autorius čia pat sugalvojo ir kurių nerasi jokiame žodyne <...>; jame kalbama apie keturiolika ar penkiolika skirtingų dalykų, kurių kiekvienas apskliaustas atskirai, o šen bei ten dar įsiterpia papildomi skliausteliai, apimantys trejus ar ketverius menkesnius tarsi svogūno lukštai; galiausiai visi šie atsidarantys ir užsidarantys skliausteliai vėlgi sugrūdami tarp dar vienos karališkų skliaustų poros, iš kurios pirmasis uždėtas pirmoje didingojo sakinio eilutėje, antras – paskutinės eilutės viduryje, o po jo eina VEIKSMAŽODIS, ir tuomet pirmąsyk sužinai, apie ką vyrukas visą tą laiką šneka; o po veiksmažodžio – vien kaip papuošimą, kiek aš suprantu, – autorius pažeria *„haben sind gewesen gehabt geworden sein“* ar panašaus pobūdžio žodžių, ir monumentas baigtas. <...> Išmokti skaityti ir suprasti vokišką laikraštį užsieniečiui amžiams liks neįmanomybe.“

Vis dėlto gramatinė kalbos struktūra yra išmokstamas dalykas, o vokiečių kalbos struktūra – ir ne tokia jau sunki, kaip sako Markas Twainas. Norėtųsi manyti, kad savo kritiką jis nukreipia ne tuo adresu ir kad dažniausia nesupratimo priežastis užsieniečiams esti ne kartkartėmis griozdiška rašytinės ar šnekamosios vokiečių kalbos forma, o greičiau tai, kad sunku spręsti, apie ką iš tikrųjų kalbama. Skaitytojui nevokiečiui neretai susidaro įspūdis, kad jis bando prasiskinti kelią per žodžių džiungles, – žodžių, iš kurių nemaža neturi tikslios reikšmės, ne vienas yra aiškiai nebūtinas, o kai kurie atrodo iš viso nereikalingi.

Ir šis įspūdis nėra toks jau klaidingas. Įvairiu metu ankstyvojoje vokiečių kalbos istorijoje ji pasirodė pavojingai pasiduodanti abstraktumui ir sutirštinimui, perdėtam puošnumui, lingvistinei ksenofobijai ir ideologinei manipuliacijai. Prie šitokio kalbos, XVIII a. pabaigoje buvusios *claritas et elegantia* modeliu, žalojimo prisidėjo filosofai, profesoriai, intelektualai romantikai, kariai ir biurokratai, žurnalų redaktoriai, moralės sergėtojai ir totalitarizmo agentai, ir susikaupusios jų įtakos padariniai ir šiandien tebėra regimi, ir vis dar sudaro grėsmingą barjerą veiksmingam bendravimui su išorės pasauliu.

I

Vokiečių kalbą sukūrė Martynas Liuteris, rašė Heine savo *Vokiečių religijos ir filosofijos istorijoje,* ir tai jokia hiperbolė, nes kad ir ką besakytum apie įvairiom Vokietijos tarmėm sukurtus literatūros kūrinius, bendra vokiečių literatūrinė patirtis neturėjo pamatų, kol jų nepadėjo Vitembergo vienuolis. Jis padarė tai savo Biblijos vertimu ir politiniais bei teologiniais pamfletais, kuriems suteikė visiškai naują kalbinį pavidalą, pasižymintį neprilygstamu skaidrumu ir turtingumu, raiškos gyvumu ir lankstumu ir vienodai tinkamą dėstymo ir argumentavimo, satyros ir humoro reikalams. Liuteris niekais pavertė savo priešininko Karolio V kadaise pasakytus pašaipius žodžius, esą vokiečių kalba tinka kalbėti tik su arkliais; ir kai išrasta spausdinimo mašina leido Liuterio raštams išplisti po visas vokiečių žemes, jo vokiečių kalba sparčiai įsitvirtino kaip universali literatūrinė kalba. Kadangi Liuterio Biblija iki šiol plačiai skaitoma, jos stilistinė įtaka dar ir šiandien gana žymi.

Liuterio nustatyto pavyzdžio poveikį, deja, negailestingai ardė žlugdantys religiniai karai. Trisdešimties metų karo laikotarpiu per Vokietiją plūdo įvairiausių tautybių armijos, ir tai smarkiai degeneravo kalbą; tuo galima įsitikinti iš *Landsknechte* dainų, kurios neretai būna tokios makaroniškos kalbos:

Wir kamen vor Friaul
Wir kamen vor Friaul
Da hatt'n wir allesamt gross' Maul
Strampedemi
Alami presente al vostra signori

Negana to, Prancūzijos iškilimas po Vestfalijos taikos grėsė prisidėti prie karo padarinių ir sunaikinti vokiečių žemių kultūrinę nepriklausomybę. Nepastebimai, bet greitai prancūzų kalba Vokietijoje virto kultūros ir elegancijos kalba, ir turbūt visai natūralu, kad rašytojai, geidę plačios auditorijos, arba neberašydavo gimtąja kalba, arba stengdavosi, kad ji atitiktų prancūziško stiliaus reikalavimus. Patriotiškai nusiteikusiems vokiečių rašytojams tatai kėlė didžiausią susirūpinimą, o vienas jų, romanistas Johannas Michaelis Moscheroschas, pasmerkė *„à la mode"* literatūrą ir paniekinamai rašė apie „mūsų mažuosius vokiečius, kurie šoka pagal prancūzų muziką ir nebeturi nei savo širdies, nei savo kalbos; prancūzų nuomonė yra jų nuomonė, prancūzų kalba, valgis, gėrimas, dora ir laikysena yra jų kalba, valgis, gėrimas, dora ir laikysena, nesvarbu, ar jie geri ar blogi".

Šį susirūpinimą dar pozityviau išreiškė XVII a. pabaigos filosofo Gottfriedo Wilhelmo von Leibnizo ir juristo Christiano Thomasiuso raštai. Kaip naujai Berlyne įkurtosios Mokslų Akademijos prezidentas, Leibnizas jautė pareigą ginti vokiečių kultūrą ir dviejose svarbiose esė apie

kalbą įrodinėjo, kad geriausias būdas jo tėvynainiams išsivaduoti iš svetimų modelių būtų padaryti savąją kalbą ne mažiau veiksminga priemone rimtam pokalbiui negu prancūzų kalba. Kad priartintų šį tikslą, jis paragino sudaryti rimtą kalbos tobulinimo, gražinimo ir tyrimo programą, be to, kurti mokslinę leksiką ir rengti esamos bei archajiškos vartosenos ir techninių terminų žodynus.

Thomasiusas ne tik atkartojo šias rekomendacijas, bet dėstydamas Leipcigo ir Halės universitetuose stengėsi praktiškai paskatinti studijuoti efektyvų gimtosios kalbos stilių, – sulaužęs ligtolinį lotynų kalbos kaip dėstomosios monopolį universitetuose, jis savo paskaitas apie kalbą skaitė vokiškai. Thomasiusas taip pat parašė vokiečių kalba keletą filosofijos darbų ir – o tai dar svarbiau – įkūrė pirmąjį vokiečių literatūrinį žurnalą, iš tikrųjų pamėginusį pasiekti plačiąją skaitytojų auditoriją. Šis eksperimentas didesnės sėkmės nesulaukė, nes Thomasiusas, atrodo, nesugebėjo atsisakyti savo profesoriško stiliaus; tačiau iš jo klaidų pasimokė kiti, ir XVIII a. pradžioje tiesiog veržte prasiveržė aktyvumas žurnalistų, siekusių nenusileisti amžininkų Josepho Addisono ir Richardo Steele'o *The Tatler* ir *The Spectator* pasisekimui Anglijoje. Tiesą sakant, nemenką dalį vadinamųjų „moralinių žurnalų" Vokietijoje turinio sudarė angliškųjų vertimai ar mėgdžiojimai. Negalima pasakyti, kad tai nepadarė jokio teigiamo poveikio vokiečių literatūrinės kalbos plėtrai, nes į ją prasismelkė angliškojo stiliaus rafinuotumas, o imituojant angliškas struktūras buvo galima atprasti nuo besaikio vokiečių pomėgio įrėminimo stiliui.

Tuo metu karas prieš prancūzų įtaką jau buvo laimėtas ir buvo atlikta didžiuma to mokslinio bei analitinio darbo, kurio imtis ragino Leibnizas. Šią pažangą 1748 m. įtvirtino

ir vokiečių kalbai naujo stabilumo suteikė išspausdintas Johanno Christiano Gottschedo veikalas *Vokiečių kalbos meno dėsniai pagal geriausių praeities ir dabarties rašytojų pavyzdžius.* Gottschedui pakako drąsos nustatyti tvirtas modernios vartosenos taisykles ir standartus; jis tai darė siekdamas jungti geriausias vokiečių tarmių ypatybes su pavyzdinių raštų kalba nuo Opitzo laikų; ir nors jis buvo puolamas ir kaltinamas pedantizmu bei konservatyvumu, jo norminė vokiečių kalba buvo visuotinai pripažinta. Per kitas penkias dešimtis metų vokiečių prozos stilių subrandino Christiano Fürchtegotto Gellerto epistoliarinis stilius, Christiano Martino Wielando romanai ir Gottholdo Ephraimo Lessingo kritikos darbai, – pastarasis, nepaisant sėkmingos kampanijos už tai, kad būtų įkurtas išties nacionalinis teatras, be jokių skrupulų mėgdžiojo Voltaire'o prozos stilių, kurį perteikė aiškia, tvirtai suręsta vokiečių kalba, labai spalvinga ir kandžia.

Tačiau užduotis suvienyti ir suderinti visus praeito amžiaus lingvistinius pokyčius teko Johannui Wolfgangui Goethe'i. Gimęs ir užaugęs mieste, kurio kultūra buvo persunkta imperinių prisiminimų ir liuteronybės, dar prieš susipažindamas 1770 m. su Johannu Gottfriedu Herderiu, – o šį susitikimą jis pavadino lūžio tašku savo poetiniame gyvenime, – Goethe suprato, jog tam, kad kalba liktų gyva, ji turi dažnai sugrįžti pasipildyti iš savo pačios praeities. Studijų universitete metais ir tuo laikotarpiu, kai brendo kaip rašytojas, jį stipriai veikė Gellerto natūralaus stiliaus iškėlimas ir Friedricho Gottliebo Klopstocko teoriniai darbai, kuriuose buvo pabrėžiama vaizduotės, emocingumo ir natūralumo svarba. Visos šios įtakos persipynė tuose ankstyvuosiuose Goethe's kūriniuose, kurie taip pakerėjo vokiškąjį pasaulį, – dramoje *Gecas fon Berlichinge-*

nas ir romane *Jaunojo Verterio kančios,* – o neprilygstamą išraišką įgavo *Vilhelmo Meisterio mokslo metuose* – šis romanas itin turtingas Goethe's vaisingo verbalinio eksperimentavimo, išradingumo ir jo unikalios įžvalgos bei patirties intensyvumo dovanų. Po *Vilhelmo Meisterio* niekam nebeliko pagrindo manyti, kad vokiečių kalba esanti kokia nors prasme menkesnė – ne tokia išraiškinga ar graži – kaip bet kuri jos kaimynė.

Tačiau būta ir tokių, kuriems šių pasiekimų nepakako. Įstabiai aiškiai rašęs Nietzsche mėgo sakyti, jog vokiečių protas ypač nevertina aiškumo, – jog priešingai, jis „mėgsta debesis ir visa, kas miglota <...> tai, kas neaišku, neturi pavidalo, kaip nors kinta, auga, [jam] atrodo esą „gilu". Visiškai tuo pat metu, kai Gellertas ir Wielandas mokė vokiečius rašyti grakščia, skaidria ir neįmantria proza, šiuos patarimus su panieka atmetė J. G. Hamannas: esą tai svetima vokiečių kultūrai. Stilius turįs būti modeliuojamas, įrodinėjo jis, nusižiūrint į dieviškąją gamtos netvarką ir Dievo ieškančių biblinių pranašų regėjimus; o norėdamas parodyti tai, ką turėjo omeny, Hamannas savo paties darbus rašė – pasak Erico Blackallo, didžiausio britų autoriteto vokiečių kalbos raidos srityje – suraizgyta, didžiai simboline kalba, kupina nuorodų į pranašus, pertraukimų ir citatų, ir jo veikalai buvo stiprūs bei įspūdingi, bet dar dažniau – neperprantami, aforistiški ir migloti. Hamanno raštų nesuprantamumas nepakenkė jo reputacijai, – tiesą sakant, galbūt dėl Nietzche's nurodytų priežasčių, ko gero, ją netgi pastiprino; jis iš tikrųjų tapo žinomas kaip „galingas šiaurės magas". Jo stiliumi užsikrėtė ir kiti vokiečių prozininkai, pavyzdžiui Jeanas Paulis, tačiau šio įstabaus ir originalaus rašytojo romanai bei

apsakymai yra bemaž neprieinami Vakarų pasauliui, nors Herderį ir jaunąjį Hegelį jie tiesiog žavėjo.

Hegelis daug labiau negu Hamannas yra atsakingas už tai, kad imtas gerbti stilistinis neaiškumas akademiniuose ir mokslo darbuose. Iki jo filosofams nesunkiai sekėsi reikšti savo požiūrius gana paprasta kalba. Pavyzdžiui, Leibnizas manė, kad vokiečių kalba galėtų tapti idealia kalba filosofijai, ir kaip tik dėl savo konkretumo, kuris padarytų ją suprantamesnę neprofesionaliems skaitytojams. Ir patsai Hegelis, bent jaunystėje, gebėjo rašyti pakankamai aiškiu stiliumi, kaip rodo jo esė „Vokietijos konstitucija" (1788). Bet tuo metu, kai pradėjo rašyti *Dvasios fenomenologiją (Phänomenologie des Geistes)*, pasirodysiančią 1807 m., jis jau buvo atsisakęs savo palyginti skaidraus stiliaus ir ėmė rašyti proza, kuri kelia neviltį ištisiems legionams atsidėjusių jo tyrinėtojų. Kodėl jis taip darė – visiškai neaišku. Vienas iš jo leidėjų anglų, J. N. Findlay'us, prisipažino, kad „daug kas *Fenomenologijoje* yra enigmatiška, ir kartais darosi neaišku, kodėl gi kelias į Absoliutų Pažinimą būtinai turėtų vingiuoti per šias keistas tankmes". Jis spėjęs, tęsė Findlay'us, kad Hegelio „žodžių pasirinkimą valdžiusi vešinti pasąmonė", kad „įkvėpimas pagaudavęs jį Jenos auditorijose, įkvėpimas, turbūt unikalus filosofijos istorijoje, veikęs ne tik jo mintis, bet ir jo stilių, ir dėl šio įkvėpimo kartais būni tikras, jog jis sako kažką neišmatuojamai gilaus ir svarbaus, bet ne visai tikras, kas iš tikrųjų tai yra".

Nuo to laiko, kai Hegelis persikėlė į Berlyno universitetą (1817), iki savo mirties 1831 m. jis užėmė kone monarcho padėtį vokiečių intelektualiniame gyvenime. Čia nesigilinsime į tą fundamentalią įtaką, kurią jis darė kitoms svarbioms asmenybėms – pavyzdžiui, Ferdinandui

Lassalle'iui, Karlui Marxui, Leopoldui von Ranke'i ir visai Prūsijos istorikų mokyklai. Svarbu pažymėti, kad akademinės kalbos stiliaus požiūriu Hegelio iškilimą tegalima apibūdinti kaip davusį apverktinų rezultatų. Jo poveikis įtikino protus, ne tokius vaisingus kaip jo, kad didžiausias intelekto požymis yra abstraktumas ir neperprantamumas, ir jam tenka atsakomybė už tebevyraujantį įsivaizdavimą, bent jau universiteto sluoksniuose, neva darbas, kurį lengva skaityti, nevertas rimto dėmesio. Be abejonės, tiesa ir tai, kad universitetų sistemai būdingas elitiškumas padėjo susiformuoti tokiai nuostatai, o painus ir suraizgytas stilius pakeitė lotynų kalbą, kadaise buvusį barjerą tarp mokyto pasaulio ir plebso. Kad ir kaip ten būtų, šalyje, kurioje profesorius buvo galbūt labiau gerbiamas nei nusipelnė, atsiradęs profesoriškas stilius negalėjo sveikai paveikti bendrosios kalbos būklės.

Kitokio miglotumo pridėjo XIX a. pradžios romantinis sąjūdis, kurio maištas prieš Švietimo racionalizmą atvedė prie supratimo, kad Gottschedo ir Goethe's kalba jų reikmių neatitinka, o trūkstamus dalykus mėginta pakeisti neliteratūrinėmis priemonėmis. Turint galvoje šio sąjūdžio pobūdį, tai buvo visai natūralu. George'as Steineris savo studijoje apie kalbą *After Babel* pažymėjo, kad sandūros tarp menininko ir viduriniosios klasės dažnai skatina pirmąjį niekinti vyraujantį idiomą ir kad nuolatinis gilinimasis į individualios asmenybės nesąmoningus ir pasąmoningus klodus ardo bendrą sintaksės autoritetą; šios pastabos puikiai tinka romantikams. Kaip griežtas kontrastas tokiems gerai prie visuomenės prisitaikiusiems asmenims kaip Goethe, kuris Veimaro Didžiosios kunigaikštystės šachtų ministro tarnyba didžiavosi nė kiek ne mažiau nei savo poezija, romantikai paprastai, su keliomis išimtimis, manė-

si esą menininkai, dėl savo ypatingų talentų pasmerkti būti visuomenės nesuprasti. Drauge juos ne taip domino realusis pasaulis kaip tas, kurį kūrė jų tipo žmonės, pasaulis, kuriame įprastinės taisyklės netiko, – fantazijos, stebuklo ir siaubo karalystė, ir tuo jie vėlgi skyrėsi nuo tokių rašytojų kaip Goethe, Schilleris ir Lessingas.

Jiems buvo aišku, kad tokio pasaulio neaprašysi ir jo paslapčių neatskleisi kalba, kuri buvo vartojama moralizuojamojo turinio savaitraščiuose ir Schillerio politinėse kalbose. Išties sunku esą įsivaizduoti, kad vieni tik žodžiai galėtų adekvačiai perteikti tą jausmo gilumą, patirties gausumą ir sielos taurumą, būdingą vienišiems atsiskyrėliams, apie kuriuos taip mėgo rašyti romantikai. Jie buvo tvirtai įsitikinę menininką turint jausmų, išsiveržiančių iš paprastų žmonių emocijų skalės, ir gebant mąstyti mintis, „glūdinčias per giliai, kad sukeltų ašaras"*. Kaip tad visa tai perteikti? Romantikams atsakymas buvo nuotaikos kūrimas pasitelkiant simbolį, kerus ir muziką.

Romantikų apsakymuose retai kada būdavo nuosekliai plėtojamas charakteris ar veiksmas. Charakteriai, paprastai vienaplaniai ir neturį nepriklausomos būties, dažniausiai tarnaudavo kaip paties protagonisto minčių atspindžiai, kaip jo intymių lūkesčių ir baimių įsikūnijimai. Veiksmas nebūdavo plėtojamas logiškai ir nuosekliai, bet jį sudarydavo virtinė nuotaikų, kurias kartais sukeldavo stereotipiški gamtovaizdžiai (Josepho von Eichendorffo apsakymuose jie retai kada tepaįvairinami kokia reikšmingesne detale), pasikartojantys simboliai (pro debesis spindintis mėnulis arba pašto rageliai, nuaidintys nakčia) ir konotuoti žodžiai, turėję reikšti daug daugiau negu pasakyda-

* „...Thoughts that do often lie too deep for tears": William Wordsworth. Ode: Intimations of Immortality. *(Vert. past.)*

vo. Romantikų žodyne *Sehnsucht*, gausiai vartojamas terminas, nereiškia į ką nors sutelkto geismo, o veikiau yra kontaminacija, galinti reikšti bet ką nuo melancholiško giminiškumo su gamta jausmo iki beviltiško pripažinimo, kad pasaulis visai išsiderinęs. Ludwigo Tiecko apsakyme „Der blonde Eckbert" žodžio *Waldeinsamkeit* (miško vienatvė) tiesioginė prasmė nėra tokia svarbi kaip jo skambesys, kuriuo siekiama sukelti gailesčio dėl prarastos nekaltybės nuotaiką ir troškimą pabėgti nuo realiojo pasaulio apgaulių į saugų paprastesnės praeities prieglobstį. Romantinis stilius buvo paremtas nelogiška ir netikslia kalba, kurioje žodžiai neturėjo griežtos prasmės ir iš tikrųjų turėjo būti neapibrėžti, kelti aistras ar abejones, nerimą ar tą neaiškų sentimentalų jausmą, kurį vėlesnioji nepagarbi karta vadino „sielos medum tepimu" *(Seelenschmus)*. Šitaip rasdavosi miglota, sapną primenanti proza, labiau skirta pajausti, o ne suprasti ir paprastai ištirpstanti verčiama į anglų ar prancūzų kalbą, – tokia proza, kuri iš tikrųjų labiau priminė muziką, o ne kalbą.

Bet tai neatsitiktina. Fantazija buvo romantikų žirgelis, ir muzika žengė koja kojon su fantazija. Ji žavėjo tos kartos rašytojus, o vokiečių kultūros filosofas Wilhelmas Dilthey'us kartą nurodė, kad daugelio romantikų apsakymams dažnai būdinga muzikinė sąranga, kad tai sąmoningai sumanytos tono ir moduliacijų pratybos. Panašiai, pritrūkę literatūrinių priemonių, romantikai buvo linkę griebtis muzikinių pakaitalų. Tiecko, taip pat ir Eichendorffo apsakymuose pasakojimą dažnai pertraukia dainos, kuriomis siekiama arba emociškai nuspalvinti epizodą, arba pranešti skaitytojui, ką iš tikrųjų jaučia personažai. Čia ir vėl pajunti romantikų įsitikinimą, kad kalba yra neadekvati priemonė, jei norima išreikšti individualios sielos gel-

mę ir sudėtingumą ir pačią slapčiausią gyvenimo prasmę, ir kad tam tikslui tinkamiausia yra muzika – tikroji vokiečių kalba.

Tokią nuostatą savo raštais dar labiau paskatino tasai romantiškiausiasis iš filosofų, Arthuras Schopenhaueris, buvęs toks madingas XIX a. vidurio Vokietijoje. Įstabiame pasaže veikalo *Pasaulis kaip valia ir vaizdinys (Die Welt als Wille und Vorstellung)* trečiojoje knygoje Schopenhaueris taip apibūdina muziką: ji esanti „aukščiausio masto visuotinė kalba, kuri net su sąvokų bendrybe santykiauja beveik taip, kaip sąvokos su pavieniais daiktais. <...> Šis intymus santykis, muziką siejantis su tikrąja visų daiktų esme, paaiškina ir tą faktą, kad jeigu nuskamba kokiai nors scenai, poelgiui, įvykiui, tam tikrai situacijai tinkanti muzika, ji tarsi atskleidžia mums jų slaptingiausiąją prasmę ir yra jų tiksliausias ir aiškiausias komentaras. <...> Juk [, kaip sakyta,] muzika nuo visų kitų menų skiriasi tuo, kad ji yra ne reiškinio, arba, teisingiau, adekvataus valios objektiškumo, antspaudas, betarpiškas pačios valios antspaudas ir šitaip visame fiziniame pasaulyje atskleidžia metafizinę prasmę, o bet kokiame reiškinyje atskleidžia daiktą savaime *[das Ding an sich]*. Todėl pasaulį galima pavadinti tiek įkūnyta muzika, tiek ir įkūnyta valia; tuo ir paaiškinama, kad muzika sureikšmina bet kokį paveikslą ir netgi kiekvieną realaus gyvenimo ir pasaulio sceną, ir, žinoma, tuo labiau, kuo jos melodija analogiškesnė to reiškinio vidinei dvasiai".*

Sunku pasakyti, ką tatai galėtų reikšti kokia nors praktine prasme, bet čia muzikai priskiriama neabejotinai magiška galia. Schopenhaueris atmetė sveiku protu pagrįstą

* Vertė *Arvydas Šliogeris.*

Leibnizo apibrėžimą, pagal kurį muzika yra proto, kuris nemoka skaičiuoti, nesąmoningos aritmetikos pratybos *(exercitium arithmeticae occultum nescientis se numerare animi)*, ir taip jį pakeitė: tai esą nesąmoningos metafizikos pratybos, kurias atlieka protas, nepažįstąs filosofavimo *(exercitium metaphysices occultum nescientis se philosophari animi)*, ir šis subtilus pakeitimas maloniai atitiko romantikų temperamentą.

XIX amžiuje romantizmo priešininkai protestavo prieš šį muzikos išaukštinimą ir kalbos sumenkinimą. Jaunosios Vokietijos lyderiai, pavyzdžiui, Karlas Gutzkowas ir Ludwigas Börne, taip pat natūralistai, tokie kaip Heinrichas Hartas, muziką traktavo kaip įtartiną meno rūšį, apeliuojančią į jausmus ir todėl priešingą protui, o to priežastį, jų supratimu, geriausiai atskleidžianti jų pačių kieta ir nekompromisiška proza. Tačiau prozos pretenzijas romantikai atmetė paniekinamai ir su pasipiktinimu. Esė „Richardas Wagneris Bayreuthe" Friedrichas Nietzsche 1872 m. pareiškė, kad kalba – tai „siaubinga liga", slegianti visas žmonių pastangas, tai piktavalė jėga, žlugdanti žmonių siekimus, todėl „kai žmonės remdamiesi tarpusavio supratimu mėgina dirbti drauge, juos apninka bendrųjų sąvokų – taip, tiesiog žodžių garso – beprotybė <...> ir jųjų bendros prasmės kūriniai esti paženklinti nesupratimo ženklu <...>, tų valdingų žodžių ir sąvokų tuštumu. <...> Taigi žmogus esi žodžių vergas; dėl šitos priespaudos niekas nebegali atskleisti savo sielos, <...> ir tik nedaugeliui pavyksta išsaugoti individualybę". Padėtį galinti pataisyti tik muzika, rašė Nietzsche, nes muzika yra „bet kokių sąlygiškumų, bet kokios meninės distancijos ir supratimo tarp individų stokos priešininkė. Muzika yra grįžimas prie gamtos ir sykiu gamtos apvalymas bei transfor-

mavimas. <...> Muzikoś mene aidi gamtos, paverstos meile, skambesys".

Žmonėms, taip pagarbiai žvelgusiems į muziką, nesunku buvo įtikėti, kad įsiklausymas į jos gilesnę kalbą teikia moralinio pranašumo prieš iškalbingesnes pasaulio tautas. Thomo Manno *Apolitiško žmogaus apmąstymų (Betrachtungen eines Unpolitischen)*, pasirodžiusių per Pirmąjį pasaulinį karą, pagrindinė tezė yra ta, kad kalbos vartojimas analizei esąs priešingas vokiečių protui, linkusiam į muzikos kontempliaciją, knygoje buvo ir keistų išpuolių prieš Manno brolį Heinrichą, neva negebėjusį suvokti vokiečių *Kultur* pranašumo ir virtusį *Zivilisationsliterat*, raštininku, ginančiu Vakarų civilizacijos idėjas ir propaguojančiu Prancūziją, šalį, kurioje politika drauge su savo „dvyne seserimi literatūra" išstūmė muziką ir „uzurpavo didžiumą tautos socialinio ir meninio intereso".

Nutraukęs ryšius su Wagneriu, Nietzsche pakeitė savo požiūrį ir rašė, jog muzika – tai „blogiausias narkotikas, ypač pavojingas tautai, linkusiai smarkiai gerti ir plačiai girtis intelektualinio fermento galia tiek protą apsvaiginti, tiek jį aptemdyti"; kai istorinių įvykių raida įtikino Manną, kad Vokietijos muzikalumas yra veikiau silpnybė, o ne kultūrinio pranašumo požymis, jis irgi pakeitė savo požiūrį. *Užburtame kalne* (1924) protagonisto vokiečio mokytojas Setembrinis perspėja jį, jog muzika veikia kaip opiumas, naikindama išraiškos ir minties aiškumą („Alus, tabakas ir muzika <...> Štai jūsų tėvynė!"), o štai „žodis esąs žmogaus garbė, ir tik žodis darąs gyvenimą vertą žmogaus. Ne tik humanizmas, bet ir apskritai humaniškumas <...> esą neatskiriamai susiję su žodžiu."*

* Vertė Vytautas Petrauskas: T. Manas. *Užburtas kalnas.* – V., 1978. – T. 1. – P. 125, 174.

Jis apgaili tą faktą, kad vokiečių santykis su kalba nei šioks, nei toks, ir apibūdina tai kaip grėsmę pasauliui. „Jūs nemėgstate žodžio, – sako Setembrinis, – arba jo neturite, arba naudojatės juo kažkaip nemaloniai, o pasaulis, vartojantis artikuliuotą kalbą, nežino ir negali žinoti, ką jūs galvojate. Dranguži mielas, tai pavojinga. <...> Žodis, kad ir koks prieštaringas, labai įpareigoja..."*

Dar vėliau, besibaigiant Antrajam pasauliniam karui, Mannas grįžo prie šios problemos, tiesą sakant, niekuomet nesiliovusios jį jaudinti, – ji tapo jo paskutinio didžiojo romano *Daktaras Faustas* pagrindine tema. Kalboje „Vokietija ir vokiečiai" jis daro nuorodą į vieną vietą romane *Pusbrolis Ponsas*, kur Balzacas pasakoja apie vokietį muziką, kuris buvo harmonijos meistras, tačiau balso partijas visad palikdavo savo bendraautoriui prancūzui. Jo kraštas, sako Mannas, skaudžiai kentėjo nuo šios tendencijos pirmenybę atiduoti muzikai, o ne žodžiams. „Toksai sielos muzikalumas atsiima savo kitose srityse – politinėje, žmonių bendro gyvenimo srityje."

II

Liguistos profesoriškos gelmės (kartais vadinamos *Hegelei*) ir romantikų fantazijos bei muzikalumo poveikis jau buvo išplitęs dar gerokai prieš Vokietijai susivienijant. Kai prasidėjo kampanija, galop tą tikslą pasiekusi, iškilo dar vienas pavojus kalbos glaustumui ir aiškumui, šįsyk vidurinosios klasės, svarbiausios nacionalinio sąjūdžio atramos, patriotinėje retorikoje. Buržuazijos literatūrinis stilius priminė jų skonį renkantis baldus: svarbu ir pasipuikuoti, ir kuo daugiau visko prigrūsti. Tipingas tokio stiliaus

* T. Manas *Užburtas kalnas*. – T. 2. – P. 196.

pavyzdys yra kalba, kurią 1859 m. pasakė Gabrielis Riesseris vadinamajame „Schillerio metų" minėjime, skirtame poeto gimimo 100-osioms metinėms, – skaitant specialiai parinktas poeto kūrinių vietas, Schilleris virto kovotoju už Vokietijos vienybę.

Pasigirdus fanfaroms, Riesseris pradėjo savo kalbą tokiais žodžiais: „Tegul jūsų sielose nesiliauja aidėti tūkstantbalsiai džiaugsmo šūksniai, pervėrę mūsų ausis tais tonais, kurie ką tik nutilo! Taurus muzikos kūrinys, skirtas didžiojo žmogaus atminčiai išaukštinti, dar niekada neturėjo vertesnio objekto, dar niekada neskelbė aukštesnės, visuotinesnės šventiškos nuotaikos kaip šioje scenoje", ir toliau tęsė tokiu stiliumi – pasitelkęs atkaklų idealizmą, dirbtinį patosą ir verbalinę pompastiką – dar gerokai ilgiau kaip valandą. Hermannas Glaseris savo įdomioje knygoje *Filisterių ideologija* išanalizavo Riesserio kalbos žodžių parinkimą ir stilių ir nustatė, kad joje kas trisdešimt trečias žodis yra stiprinamojo pobūdžio – t. y., aukštesniojo ar aukščiausiojo laipsnio būdvardis arba prieveiksmis – ir kad, be to, ten dar gausu stiprinamųjų būdvardžių, pvz., „didingas griausmas", „pakilūs tonai", „galingas genijus" ir pan. Siekiant pabrėžti, kad Schilleris buvo kilnus, taurus, stiprus, išdidus ir neprilygstamas, atitinkami žodžiai paprastai padabinami būdvardžiais *hoh* ir *hoch* (aukštas, didis), kurie pasitaiko šešiasdešimt kartų. Velionis poetas buvo apibūdintas kaip „aukščiausių ir tauriausių savybių įsikūnijimas", kaip „natūralaus, paties gražiausio žydėjimo skaisčiausiasis žiedas", pasižymintis „švelniausiu ir giliausiu jautrumu, tyriausiu dvasingumu, didžiausiomis galiomis ir pirmapradėmis bei vaikiškomis emocijomis", ir visa tai – viename sakinyje.

Šis nesustabdomas superlatyvų paradas, ši sinonimų griūtis, kai daiktavardžiai dūsta po būdvardžių svoriu, šis nuolatinis stengimasis išspausti taurų efektą vien perdėtu žodingumu sudarė rimtą grėsmę kalbai kaip komunikacijos priemonei. Bet Riesserio klausytojai to nesuvokė ir šį stilistinį pūtimąsi laikė iškalbos viršūne. Negana to, šį išpūstą stilių buržuazija vertino ir jo pageidavo ne tik viešose kalbose, veikloje, kuriai pagal jos pačią prigimtį būdinga verbalinė ekstravagancija. Toks pat nesaikingumas klestėjo ir šeimos žurnaluose, tiekusiuose didžiąją dalį jų literatūrinių pasiskaitymų; dažnai jis dar būdavo sustiprintas tos moralizavimo ir sentimentalumo kombinacijos, kuri yra pelniusi *Kitsch* vardą. Tai buvo pagrindinė prekė, kurią piršo *Die Gartenlaube,* labiausiai skaitomas iš tokių žurnalų XIX a. antroje pusėje, atspindėjęs tiek liberaliosios buržuazijos apsišvietimą ir humanitarinę pakraipą, tiek jos literatūrinius bei stilistinius pomėgius.

Jau pirmajame *Die Gartenlaube* numeryje, pratarmėje, adresuotoje „visiems bičiuliams ir skaitytojams", buvo aiškiai nustatomas stilistinis tonas. „Sveikiname Dievo vardu, mielieji žmonės vokiečių žemėje! – rašė žurnalo leidėjai. – Kai ilgais žiemos vakarais su savo mylimaisiais susėdate jaukiame kampe prie židinio arba pavasarį, kai balti ir rausvi žiedai byra nuo obelų, susirenkate su keliais draugais šešėlingoje pavėsinėje, – tuomet atsiverskite mūsų žurnalą. Tegul tai būna žurnalas Namams ir Šeimai; knyga dideliems ir mažiems, kiekvienam, kieno krūtinėje plaka karšta širdis, kiekvienam, ką vis dar džiugina gėris ir Taurumas. <...> Ir viršum viso to lai sklando Poezijos dvelksmas nelyginant žydinčio žiedo aromatas, ir lai mūsų *Gartenlaube* primena jums Namus, kur jūs randate tą geraširdį vokiečių švelnumą *(Gemütlichkeit),* bylojantį tiesiai

į Širdį. Tad pamėginkime visi drauge, ir šitaip telydi jus Dievas!" Jei visa tai ir neskambėjo taip pretenzingai ir pompastiškai kaip Riesserio kalba, tai vis dėlto liudijo visuotinę tendenciją taip elgtis su kalba, kad sentimentaliais stereotipais būtų uždangstomi visi aštrūs realybės kampai, o tiesioginė žodžių prasmė užleistų vietą jų galiai žadinti jausmus. Pasitelkus tokią kalbą, paprasti namų aplinkos įvykiai galėjo būti taip pakylėjami, kad Marką Twainą tai būtų išmušę iš vėžių lygiai kaip ir vokiškas laikraštis, tačiau dauguma *Die Gartenlaube* skaitytojų tai aiškiai buvo labai prie širdies. Tokia proza, žinoma, buvo plačiai imituojama. Ja daugiausia parašyti Cosima'os Wagner dienoraščiai. Cosima su vyru ne šiaip sau rytą atsikelia – jie „šlovingai pasveikina šią dieną". Jie neina gulti ramiai, kaip kiti žmonės, bet „su pakiliu nuovargiu atsiduoda poilsiui". Netgi po to, kai labiau išsilavinę buržuazijos sluoksniai ėmė šio stiliaus gėdytis, jis ir toliau gyvavo E. J. Marlitt ir Hedwigos Courts-Mahler sentimentaliuose romanuose, kuriuos dievino žemesnė vidurinioji klasė.

1871 m. įkūrus Vokietijos imperiją dėl pasikeitusių politinių sąlygų, kalbai radosi naujas krūvis. Esminių socialinių padarinių turėjo prūsų armijos vaidmuo Vokietijos susivienijime; vienas iš tų padarinių buvo visuotinai paplitusi nepaprasta pagarba Prūsijos generaliniam štabui, kuriam buvo priskiriama pergalė prieš Austriją ir Prancūziją, taip pat ir tai, kad turtinga vidutinioji klasė pradėjo manyti, jog socialiai būtina jų sūnums įgyti atsargos karininkų laipsnius patvirtinančius dokumentus. Šie reiškiniai neišvengiamai turėjo įtakos ir kalbai.

Jėgos metaforos pradėjo įsigalėti laikraščių vedamuosiuose, parlamentarų kalbose, universiteto paskaitose ir

istoriniuose veikaluose, naujasis kalbos nesąlygiškumas paženklino tiek Heinricho von Treitschke's paskaitas apie politiką Berlyno universitete, tiek pramonininko Stummo Halbergo ir kitų verslo pasaulio galiūnų *(Geheimratsübermenschen)* kalbas, – o šie pramonininkai, atrodė, laikė savo gamyklas kariniais daliniais.

Tuo pat metu, kai vyko viduriniosios klasės feodalizacija, buitinę kalbą pradėjo veikti reiškinys, kurį vėliau imta vadinti prūsiškuoju stiliumi. Jis tikriausiai atsirado Napoleono laikotarpiu, o jo ištakos siekia karaliaus Frydricho Wilhelmo III nedrąsumą ir neartikuliuotumą; karalius kalbėjo nuotrupomis, veiksmažodinėmis formomis ar pavienėmis frazėmis pakeisdamas sakinius. Ilgainiui šitokia lapidarinė komunikacijos forma surambėjo ir virto įsakmia, kiek įžūlia *(schnoddrig)* kareivinių ir kazino kalba *(Kommisston)*, kuria buvo žavimasi ir kuri buvo vartojama taip pat ir ne armijoje, nes laikyta aukštesniosios kastos stiliumi, o dėl tokių valdingų formuluočių kaip *Bisschen dalli!*, *Weitermachen*! arba *Schnauze!* vartojimo ji atrodė žyminti ryžtingumą ir moralinę tvirtybę.

Beje, reikia pažymėti, kad pačioje armijoje, ypač tarp personalo, ir profesinėse mokyklose, literatūrinio lygio būta aukšto. Kadriniai karininkai būdavo išmokomi nesuveltai ir glaustai rašyti, ir įstabiai didelis jų skaičius išaugo į pripažintus rašytojus. XIX a. pabaigoje Clausewitzas pademonstravo gebėjimą pačius komplikuočiausius strateginius klausimus aptarti grakščiai ir visiems suprantamai; Helmutho von Moltke's XIX a. 4-ojo dešimtmečio laiškai iš Turkijos buvo tikra aukštoji literatūra; o artilerijos vado kunigaikščio Krafto zu Hohenlohe's Ingelfingeno 1866-ųjų ir 1870-ųjų metų karo memuarai buvo parašyti tokia pat gyva ir pulsuojančia proza kaip ir žymaus žurnalisto

(o vėliau romanisto) Theodoro Fontane's karo reportažai. Tačiau šimtmečiui įsibėgėjant karyba imta mechanizuoti, taigi pasikeitė ir karių stilius, ir Schlieffeno kartos kadrinių karininkų rašiniai jau pasižymėjo vis labiau į jų kalbą plūstančiu techniniu žargonu.

Bent probėgšmiais dera atkreipti dėmesį į dar kitus du XIX a. reiškinius. Pirmasis buvo vis didesnis visuomenės biurokratizacijos rezultatas: drauge su ja ėmė klestėti negyva, ištęsta, legalistiška proza, būdinga statutų knygoms ir instrukcijoms, kaip pildyti pajamų mokesčių blankus. Christianas Morgensternas pasijuokė iš to eilėraštyje „Magistratūra", kuriame jo herojus Korfas, gavęs kvietimą iš policijos atvykti į teismą atpažinimui ir registravimui, atsako biurokratine tirada, kad atimtų norą toliau siuntinėti reikalavimus.

Korf erwidert darauf kurz und rund:
„Einer hohen Direktion
stellt sich, laut persönlichem Befund,

untig angefertigte Person
als nichtexistent im Eigen-Sinn
bürgerlicher Konvention

vor und aus und zeichnet, wennschonhin
mitbedauernd nebigen Betreff,
Korf. (An die Bezirksbehörde in — ."

Staunend liests der anbetroffene Chef.

[Korfas atsako trumpai drūtai:
„Aukštajai direkcijai
žemiau minimas akmuo,

remdamasis asmeninių tyrimų rezultatais
praneša, kad jis tikrąja
pilietinės konvencijos prasme neegzistuoja

ir reikšdamas apgailestavimą
dėl tokios padėties pasirašo:
Korfas. (N apylinkės žinybai)"

Nustebęs skaito tatai žinybos viršininkas.]

Visi biurokratai neturi humoro jausmo, ir Morgensterno žaisminga parodija neužkirto kelio biurokratizacijai ir neatėmė tokios kalbos gundomosios galios, dėl kurios kai kurie žmonės įtiki, neva ji suteikia prozai svarumo ir autoritetingumo. Tokių žmonių Vokietijoje buvo daugybė.

Galiausiai kalbos grakštumui ir efektyvumui grėsmę kėlė regresyvios ir ksenofobinės tendencijos imperinėje Vokietijoje, neišnykusios per Pirmąjį pasaulinį karą, o Veimaro respublikos laikotarpiu dar sustiprėjusios. Jas daugiausiai lėmė toji modernybės baimė, kuri, kaip jau įsitikinome kitose šios knygos dalyse, buvo paveikusi dalį vokiečių visuomenės ir reiškėsi priešiškumu miestui, kaimo gyvenimo idealizavimu ir baime užsikrėsti svetimomis idėjomis; pastarąją apraišką sukėlė kai kurių patriotinių grupių agitacija, varyta kelis dešimtmečius prieš Pirmąjį pasaulinį karą ir po 1918-ųjų pralaimėjimo. Poveikis kalbai buvo toks, kad imta entuziastingai vartoti archajiškas formuluotes ir kurti prozą, pilną kraujo ir purvo, kaip Hermanno Lönso apsakymuose apie Luneburgo dykrą bei kūriniuose pareiniškio Wilhelmo Schäferio, geidusio sunaikinti Berlyno vyravimą Vokietijos kultūriniame gyvenime ir grąžinti vokiečių literatūrą tautai, o visa tai mėginusio darytai savosiomis *Trylika vokiečių sielos knygų* (1922), parašytų išsigalvota ir iškraipyta proza, kurią geriausiai apibūdintų terminas pseudovokiečių kalba.

Šių *Heimatdichter*, kaip jie kartais būdavo vadinami, veikla pasireiškė tuo, kad jie vėl ėmė guiti iš kalbos svetimus žodžius; to buvo siekiama Eduardo Engelio po-

puliariame darbe *Entwelschung: Verdeutschungswörterbuch,* pirmąsyk pasirodžiusiame 1917 metais. XVII a. pabaigoje, kai buvo labai reali galimybė, kad svetimi žodžiai nepataisomai iškreips vokiečių kalbą, Leibnizas ragino imtis energingų veiksmų ir užkirsti tam kelią. Bet Leibnizas manė, kad atsisakyti reikia tik tų svetimų žodžių, kuriems vokiečių kalba turėjo gerus atitikmenis, ir pripažino, jog daugelis nevokiškų žodžių ne tik naudingi, bet ir praturtiną kalbą. Engelis nebuvo linkęs pripažinti jokių išimčių. It naujas Hermanas Čeruskas romėnų legiono priešaky, jis švaistėsi į visas puses, naikindamas vokiečių parlamentarų mėgstamus lotyniškus posakius *(panem et circenses, rebus sic stantibus),* seniai vartojamą terminą, reiškiantį gimnaziją baigusį asmenį *(Abiturient),* Bismarcko praktikuojamos profesijos apibūdinimą *(Diplomatie).* Vietoj jų pakaksią *Brot und Vergnügen, wie die Dinge stehen, Abgangsschüler* ir *Staatenverkehr,* teigė jis, ir šį jo atkaklumą galima vertinti tik kaip nesupratingumą. Žodį *Die Toilette,* reikalavo jis, turi pakeisti, nelygu turima galvoje prasmė, arba griozdiškas *Ankleidezimmer,* arba kiek komiškas *Abort* (išvietė). Berlyniečių, kurie didžiavosi hugenotų indėliu į savo miesto gyvenimą ir kalbą, mėgstamas *Bouletten* Engelis netgi įžeidžiamai siūlė pervadinti *Klösse,* kaip bavariškus kukulius, kurių jos nė nepriminė.

III

Visos paminėtos tendencijos Trečiojo Reicho laikotarpiu įgavo kraštutinę išraišką. Tarp atsivertėlių, įsitraukusių į nacionalsocialistinį sąjūdį pirmosiomis dienomis po Hitlerio atėjimo į valdžią, – vadinamųjų *Märzgefallene,* – buvo didžioji dauguma tuometinių universitetų katedrų profesorių bei intelektualinės bendrijos narių, ir šie žmonės

profesoriškąjį stilių iškėlė į naujas komplikuotumo aukštumas, stengdamiesi pateisinti naująjį režimą, įtvirtinti jį Vokietijos istorijoje ir kultūros tradicijoje. Šiuose baruose ypač sublizgėjo filosofas Martinas Heideggeris, paskelbęs, esą Hitleris ir vokiečių tauta susieti likimo ir „vedami tos nepermaldaujamos dvasinės misijos, kurią vokiečių tautos lemtis jėga įspaudžia josios istorijoje". Tuo pat metu naują postūmį gavo kalbos militarizacija, prasidėjusi po 1871 metų, nes kovinga nacionalsiocialistų laikysena, atrodė, reikalavo jai tinkamos kalbos, ir be paliovos skambėjo tokie žodžiai kaip *Kampf, Schlacht, Einsatz, Einheit, Front* ir *Durchbruch,* pasiskolinti iš armijos žodyno, bei griozdiški iš jų sudaryti sudurtiniai žodžiai, kurie suteikdavo militarinį skambesį tikrąja to žodžio prasme viskam, kuo užsiimdavo naujoji valdžia, – žodis *Arbeitsschlacht* reiškė bedarbystės mažinimo kampaniją, *Erzeugungsschlacht* – nacių programą gimstamumui padidinti, *Ernährungsschlacht* – žemės ūkio politiką ir taip toliau. Tad jei pasitaikydavo geras derlius, apie tai būdavo džiaugsmingai paskelbiama *Völkischer Beobachter,* oficialiajame partijos laikraštyje, kaip apie „persilaužimą *(Durchbruch)* Rytų Prūsijoje".

Naujojo režimo stilius buvo eklektiškas. Jis laisvai naudojosi išpūsta ir sentimentalia maniera, prie kurios jau buvo pripratusi žemesnė vidurinioji klasė, sudariusi partijos narių daugumą. Be saiko buvo vartojami superlatyvai ir stiprinamieji būdvardiniai prefiksai, pvz. *einmalig* (unikalus), *historisch* (istorinis), *Welt* (pasaulio) ir *gross* (didus), o fiurerio veiksmai retai kada būdavo nusakomi kaip menkesnės nei „pasaulinės istorinės reikšmės"; šis polinkis į efektą ir *Kitsch* aiškiai matomas paanalizavus bet kurią kalbą, sakytą fiurerio gimtadienio proga.

Šis stilius buvo nuspalvintas taip pat ir tos neapykantos svetimiems žodžiams, kuri buvo būdinga *Heimatdichter* (Reicho kultūros rūmai be paliovos vykdė švarinimo operacijas), „kraujo ir purvo" terminologijai (BLUBO) bei jų pomėgiui archaizmams. Gamyklos darbininkai neretai būdavo vadinami *die Gefolgschaft* (sekėjais) – žodžiu, dvelkiančiu vokiečių senove ir turinčiu vasalo pareigos, ištikimybės ir nekvestionuojamos tarnystės tikriesiems vadams konotacijas. Tačiau nepaisant afektacijos ir antiurbanistinio tono, kurį liudija, pavyzdžiui, tai, kaip Josephas Goebbelsas paniekinamai vartoja daiktavardį „asfaltas" ir dirbtinį veiksmažodį *asphaltieren* („Žydas *asphaltiert* iškraipytomis frazėmis ir slidžiais pažadais"), Trečiojo Reicho kalboje knibždėte knibždėjo techninių terminų, pasiskolintų iš nuosavos modernios pramonės, kurios taip nekentė agrariniai romantikai, o ir pats Hitleris mėgo efekto dėlei vartoti tarptautinius žodžius, ir dera pažymėti, kad ne visuomet teisingai ar vietoje.

Prieš partijai paimant valdžią (tie keleri metai vėliau oficialiai imti vadinti *Kampfzeit*, arba kovos laikais), amerikiečių ekonomistas ir publicistas Peteris Druckeris sykį girdėjo nacių oratorių kalbant valstiečių miniai: „Mes nenorime didesnių duonos kainų! Mes nenorime mažesnių duonos kainų! Mes taip pat nenorime, kad duonos kainos pasiliktų tokios pačios! Mes norime nacionalsocialistinių duonos kainų!" Nacionalsocializmo kalba it veidrodis atspindėjo tokią panieką racionalumui. Hitlerio kalbos veikiau buvo skirtos pralaužti klausytojų emocinį pasipriešinimą, o ne apeliuoti į jų intelektualinius sugebėjimus, ir ta magiška galia, kuria pasižymėjo jo didžiausi oratorystės laimėjimai kasmetinėse partijos

konferencijose Niurnberge – kaip ir XIX a. pradžios romantinė proza – buvo paremta simboliais, ritualu ir muzika. Jo kalbai, kuri dažnai būdavo tiesiog nepralenkiamai griozdiška ir vulgari, įtaigos suteikdavo *Stimmung* (nuotaika), kuriama neliteratūrinėmis priemonėmis. Nacių kalbos vartosenoje tokie žodžiai kaip „protas" ir „objektyvumas" buvo netikę žodžiai; geri žodžiai buvo „jausmas" ir „valia". Alfredas Rosenbergas, sąjūdžio filosofas, piktai priekaištavo žmonėms, žengiantiems vien logikos takais, „einantiems nuo vienos išvados prie kitos <...> remiantis vien proto aksiomomis". Esą būtina nusikratyti „visa ta bekraujo grynai schematiškų sistemų intelektualistinio šlamšto krūva". Hitleris tam neabejotinai pritarė. Jo požiūriu, gerų vokiečių pareiga buvo ne analizuoti aplinkybes ir veikti apgalvotai. Jiems derėjo „pajausti", „išgirsti kraujo balsą", „pajusti lemties ekstazę" (Heideggerio sugalvotas terminas), o tuomet veikti „kietai" ir „fanatiškai", kaip liepia vadas.

Naciai dažnai vartojo žodžius *fanatisch* bei *hart* ir, kaip savo itin įžvalgioje Trečiojo Reicho kalbos studijoje nurodė Victoras Klempereris, visuomet suteikdami jiems prasmę, priešingą jų iki 1933-iųjų turėtai, nes ši keldavo neigiamas asociacijas su beprotybe ir su žiaurumu. Būti kietam naujoviškai reiškė būti stipriam, nepalaužiamam ir herojiškam, o būti fanatiškam reiškė būti visiškai atsidavusiam reikalui ir pasirengusiam bet ką dėl jo paaukoti. Per Antrąjį pasaulinį karą Hitleris vis labiau įjunko į šį žodį ir, savo štabo karininkų nevilčiai, laikė jį visų problemų sprendimo būdu. Visose jiems sakytose kalbose jis varijavo vieną pavyzdį, (jis paimtas iš karo pabaigos):

> Originalumas yra tarsi žaltvykslė, jeigu jis neparemtas tvirtumu ir fanatišku atkaklumu. Tai svarbiausias dalykas visoje žmogaus egzistencijoje. Žmonės, kurie tik fantazuoja ir rezga idėjas ir panašiai <...>, nieko nepasieks <...>. Pasaulio istoriją galima formuoti tik tada, kai greta geros galvos, gyvos sąžinės ir amžino budrumo dar turi fanatiško tvirtumo, tikėjimo jėgos, darančios žmogų kariu ligi pat kaulų smegenų.

„Fanatiškas" ir „kietas" – tai ne vieninteliai žodžiai, kuriems naciai priskyrė naują reikšmę. Kadaise padorūs žodžiai „sistema" ir „sistemingas" dabar pasidarė įtartini, nes daiktavardis *das System*, kalbant apie Veimaro respubliką, imtas vartoti kaip žodis, smerkiantis jos abejotiną moralę ir kultūrinę degeneraciją, o tai, nacių teigimu, buvusios jos svarbiausios ypatybės. Neutralus žodis „organiškas" buvo pakylėtas ir ėmė reikšti daugmaž „ištikimas tėvynės kraujui ir žemei, kyląs iš jos". Tad kai būdvardis „organiška" būdavo vartojamas su „filosofija", jis atimdavo iš daiktavardžio jo reikšmę ir imdavo reikšti savotišką jausmą, atmetantį proto tironiją. *Rücksichtslos*, kadaise reiškęs „beatodairiškas" ir skambėjęs šiek tiek niekinamai, dabar – bent jau taikant vokiečių patriotams, – įgijo teigiamą prasmę „energingas" ir „tvirtai pasiryžęs pasiekti savo tikslą". Panašiai daryti ką nors aklai (*blindlings*) nebereiškė neapgalvoto veiksmo; priešingai, „aklas paklusnumas" dabar buvo beveik toks pat pasigėrėtinas kaip „fanatiškas tvirtumas".

Šitokiu kalbos ardymu siekta pakeisti vokiečių tautos mąstymą apie politiką ir gyvenimą, ir šis tikslas buvo palaikomas visomis valdžios turimomis priemonėmis. Nacių partija visiškai kontroliavo švietimo sistemą ir masinės komunikacijos priemones, o kultūros ir propagandos ministras Josephas Goebbelsas naudojosi šia galia gudriai, kaip pats sykį pasakė, atkakliai siekdamas propaguoti

„terminologiją, suderinamą su mūsų valstybės filosofija". Goebbelsas leisdavo nedviprasmiškas direktyvas spaudai, kuriose išvardydavo, į ką atkreipti dėmesį, ir nurodydavo, kaip visa turi būti pateikta, taip pat sudarinėdavo priimtinų formuluočių ir draudžiamų žodžių sąrašus. (Štai 1937 m. gruodžio 13 d. „skubi instrukcija" skelbė, kad „nuo šios dienos žodis *Völkerbund* (Tautų Sąjunga) vokiečių spaudoje nebebus vartojamas. Toks žodis nebeegzistuoja".) Panašios direktyvos buvo taikomos ir mokyklų vadovėliams, taigi kalba buvo vienodinama, suvaržyta jos raiška ir tai veikė mąstymą. Argi galėjo, pavyzdžiui, su tam tikrais daiktavardžiais nuolatos siejami būdvardžiai nesuformuoti stereotipų, atmetančių visas išimtis? Kai kiekvienąsyk spaudoje ar viešai kalbant Versalio sutartis būdavo vadinama „gėdinga" ir „nusikalstama", tapo sunku įsivaizduoti, kad ji kuriuo atžvilgiu būtų teigiama.

Per visą nacizmo laikotarpį tokie stereotipai nuolat nuodijo vokiečių sąmonę. Net turint galvoje tai, kad antisemitizmas egzistavo Vokietijoje daug anksčiau, nei Hitleris tapo politine jėga, vis dėlto sunku patikėti, kad vokiečiai būtų toleravę tokį nežmonišką elgesį su žydais, jeigu kiekviename kontekste, kur tik pasitaikydavo žodis „žydas", nebūtų nenuilstamai vartojami būdvardžiai „klastingas", „pasalūnas", „apgavikas", „ištvirkęs", „pasileidęs", „išdavikas", „bailys", „parazitas" ir „bešaknis", jeigu žydai nebūtų be paliovos siejami su 1918-ųjų pralaimėjimu, su Versalio sutartimi ir komunizmu ir jeigu naciai nebūtų sugalvoję gąsdinamų žodžių, skirtų ne tik atgrasinti nuo bet kokių kontaktų su žydais, bet pasiekti, kad jie imtų atrodyti žemesnės už žmogų būtybės, sumaniusios suteršti vokiečių rasės grynumą, – tokių žodžių kaip *Judenknecht* (žydų pastumdėlis), *Judenhure* (žydų kekšė)

ir *Volksverräter* (tautos išdavikas), skiriamų vokiečiams, kurie turėjo draugų žydų, taip pat *Blutschande* (kraujotarša) ir *Rassenschande* (rasės teršimas), taikomų lytiniams santykiams su jais.

1939 m. rugsėjį Hitlerio paskelbtas karas Lenkijai paskatino Trečiojo Reicho kalbos tvarkytojus griebtis naujų manipuliacijų. Reikšminga tai, kad pirmasis oficialus pranešimas buvo taip suformuluotas, kad paslėptų Vokietijos atsakomybę už prasidėjusį karą. „Nuo vakardienos ryto mes atsiliepiame į priešo ugnį." Ir vėliau, visiškai skirtingai nuo blaivių ir pakankamai tikslių Pirmojo pasaulinio karo armijos biuletenių, nacių pranešimai būdavo arba be saiko išpūsti – tatai ypač pasakytina apie pergalinguosius metus, kai atrodė, kad superlatyvai įbaugins priešą ir numaldys negeras nuojautas tų žmonių, kurie nepakankamai entuziastingai sveikino karą, – arba, kai karo eiga pakrypo kita linkme, – juose būdavo išsisukinėjama ir meluojama. Po 1942–1943 metų tokių žodžių kaip „atsitraukimas" ar „pralaimėjimas" karo biuleteniuose nepasirodydavo, jie buvo uždrausti minėti spaudoje. Tokiuose kontekstuose, kurie leisdavo suprasti, kad padėtis laikina, būdavo galimi alternatyvūs pasakymai, kaip „sutrukdymas". Ne priešas turėjo gretas „pralaužti", bet vokiečiai „išlyginti", – šiuo eufemizmu buvo diskretiškai pridengiami patirti nuostoliai. Vokiečių daliniai, visuomet „narsūs" ar „didvyriški" (šių epitetų nevalia būdavo taikyti priešui), niekuomet nebūdavo priešo „nublokšti"; jie „atsitolindavo" arba, kai jau niekaip nebūdavo galima paneigti priešo apsupties fakto, jie „išsiverždavo laisvėn". Bėda ta, kad šiuos triukus griovė iš Rytų fronto grįžtančių kareivių pasakojimai bei ilgėjantys žuvusiųjų sąrašai; tad žmonės pradėjo skaityti biuletenius kritiškai. Klempereris

pasakoja apie draugą, kuris 1941 m. gruodį jam sakęs, esą Afrikoje prasti reikalai, o paklaustas, iš kur žinąs, nurodė žodžius „mūsų didvyriškai besigrumiantys daliniai" paskutiniajame biuletenyje. „*Heldenhaft* skamba kaip iš nekrologo, – tvirtino jis. – Gali tuo pasikliauti."

Eufemizmai būdavo pasitelkiami ir siekiant paslėpti nuo vokiečių tautos nacionalsocialistų vidaus politikos realybę. Nuo pat režimo pradžios naciai itin išradingai sugalvodavo beasmenius terminus šiurpiems dalykams pavadinti ir skolindavosi juos iš mechanikos srities. Žodis *Gleichschaltung*, pavadinęs 1933–1934 metų politinių partijų ir profesinių sąjungų panaikinimą ir vėliau vykdytą viešojo ir profesinio gyvenimo „valymą" nuo tų asmenų, kuriuos naciai laikė pavojingais ir nepageidaujamais, – tai inžinerinis terminas, reiškiantis „įjungti tą patį bėgį"; jis buvo pakankamai abstraktus ir techninis, kad nukreiptų protą nuo minties apie tai, ką jis reiškia kalbant apie žmones. Tam, kas vyko Ilgųjų peilių naktį 1934-ųjų birželį ar tokiose stovyklose kaip Dachau, žodžiai *töten* ir *niedermachen* buvo pernelyg tiesūs, kad juos būtų galima laisvai vartoti; o *liquidieren* ir *entledigen*, verslo pasaulio žodžiai, buvo pranašesni --- jie aukas vertė daiktais. Panašiai programa, pagal kurią buvo naikinami psichiniai ligoniai ir protiškai atsilikusieji, buvo diskretiškai dangstoma žodžiu „eutanazija", kuris buvo pakankamai mažai žinomas ir netikslios reikšmės, kad paslėptų žvėriškus faktus.

Tokio pat verbalinio delikatumo buvo laikomasi ir kalbant apie 6 milijonų Europos žydų išžudymą. Ši politika gavo „Galutinio sprendimo" pavadinimą; pasak H. J. Adlerio, kuris kalėjo Theresienstadto ir kitose koncentracijos stovyklose ir turėjo progų išstudijuoti budelių žargoną, aukų likimas būdavo nusakomas įvairiai: „nuklysti"

(abwandern), būti „evakuotam", „išsiųstam" *(abschieben),* „perkeltam į getą", „ištrintam" *(ausmerzen)* ir – jo nuomone – viena kraupiausių nacių formuluočių – „specialiai sutvarkytam" (*Sonderbehandlung,* arba *SB*). Mirties brigados dirbo savo kraupų darbą, pridengtos pavadinimu *Sonderkommandos.*

Biurokratinė kalba teikė palaimą taip pat ir tiems, kurie geidė nuasmeninti mirties stovyklų operacijas. Rudolfo Hoesso, Auschwitzo komendanto, korespondencijoje daugiausia turima reikalo su naikinimo kvotomis ir tempais, ir visa tai skamba taip, tarytum jis būtų sintetinių medžiagų firmos ar atliekų perdirbimo gamyklos valdytojas. 1941 m. liepą, kai Hermannas Goeringas, Ketverių metų plano visagalis vadovas, norėjo pranešti Reinhardui Heydrichui, kad žydų gyventojų išžudymui jam būsią patikėtos visos vyriausybės pajėgos ir priemonės, jis rašė:

> Kaip pagalbinę priemonę 1939 m. sausio 24 d. dekretu jums patikėtai užduočiai spręsti žydų klausimą emigracijos ir evakuacijos keliu pačiu palankiausiu būdu, aš šiuomi skiriu jums atlikti visus reikiamus pasirengimus organizaciniu, substancialu ir finansiniu požiūriu totaliniam žydų klausimo sprendimui vokiečių įtakos sferoje Europoje.
>
> Tokiu mastu, kokiu čia bus paliečiama kitų centrinių oganizacijų kompetencija, turi būti atsižvelgiama į pastarąją.

Vargu ar įmanoma būtų rasti gėdingesnį Trečiojo Reicho kalbos pavyzdį už šleikščiai saldoką, sentimentalią ir moraliai neraštingą Heiricho Himmlerio kalbą SS grupių vadams Posene 1943 m. spalį:

> Aš noriu čia, jūsų akivaizdoje, pakalbėti visiškai atvirai apie vieną delikatų dalyką. Tarp mūsų apie tai dera šnekėtis visiškai atvirai, bet nepaisant to, mes niekuomet apie tai nekalbėsime viešai. <...> Turiu omeny žydų evakavimą, žydų tautos naikinimą. Tai vienas tokių dalykų, kuriuos lengva pasakyti. „Žydų tauta bus sunaikinta, – sako tūlas partijos

draugas. – OK – įtraukta į programą – žydų eliminavimas – eksterminavimas – mes tai padarysim." Bet štai jie, 80 milijonų dorų vokiečių, kiekvienas turi savo gerąjį žydą. Aišku: likusieji visi kiaulės, bet šitas – aukštos klasės žydas. Iš tų žmonių, kurie šitaip šneka, nė vienas nėra matęs, kaip tai vyksta, nė vienas per tai neperėjo. Dauguma jūsų žino, ką tai reiškia, kai štai čia guli šimtas lavonų vienoj vietoj, ana ten – penki šimtai lavonų, tūkstantis – aure tenai. Visa tai būti mačius nuo pradžios iki galo ir būti tai darius (neminint išimčių dėl žmogiškojo silpnumo) ir kartu išsaugoti mūsų vientisumą – štai kas mus užgrūdino. Tai nerašytas šlovės puslapis mūsų istorijoje, ir jis niekad nebus parašytas.

IV

Viena iš pagrindinių temų Günterio Grasso romane *Šuniški metai* yra kalbos vaidmuo kuriant nacionalsocializmą, propaguojant jo doktrinas ir slepiant jo nusikaltimus, ir knygoje apstu triuškinančių puolimų prieš vokiečių kalbos klastotojus ir gadintojus. Dalyje, skirtoje karo kulminacijai, Grassas piešia, kaip Trečiasis Reichas leidžia savo paskutinį kvapą, akompanuojant begaliniam ir beprasmiam karinių pranešimų srautui, įvilktam į heidegeriškos prozos pavidalą. „Niekas ateina būti tarp priešo šarvų ir mūsų pačių ietigalių, – rašoma viename jų. – Niekas bus dusyk įgyvendintas ir viršytas. Kiekviena ir visokia Nieko veikla, nutaikyta į distancialumą, bus substantyvuota galutinės pergalės perspektyvoje, kad vėliau, iškalta iš marmuro ar skeveldrų kalkakmenio, ji galėtų būti po ranka regimumo būsenoje."

Šį pasažą galėjo turėti omeny Peteris Dimitriu, 1977 m. spalį rašydamas straipsnį *Le Monde;* tuomet jis perspėjo, kad Vokietijos Federacinėje Respublikoje vis dar gaji ta piktybinė jėgos kalba ir filosofinės kalbos kombinacija. Sunku, rašė jis, rasti ką nors panašaus Anglijoje ir Pran-

cūzijoje, ką būtų galima palyginti su nuolatiniu citavimu – bet kokiame kontekste – tokių filosofų kaip Hegelis, Marxas, Ernstas Blochas, Nietzsche, Oswaldas Spengleris, Maxas Stirneris ir Herbertas Marcuse, siekiant pateisinti prievartą, o ir pati kalba tą padėtį atspindinti. Žodžiai *bezwingen, bewältigen, überwinden* turį jėgos konotacijas, kurių nesą prancūziškuose atitikmenyse *vaincre, surmonter, depasser; richterliche Gewalt* esanti aiškiai grėsmingesnė negu *pouvoir judiciare; taip* pat ir *Gewaltakt,* palyginti su *acte de violence.* Tokios metaforos, tęsia Dimitriu, pasitaiko aptariant idėjas, politiniame ir administraciniame žargone, skelbimuose ir sporto reportažuose. Šį dalyką turbūt galima ir per daug išpūsti, bet neabejotinai reikšminga tai, kad anglai, kalbėdami apie suvaržymo galią, vartoja žodį „kontroliuoti", o vokiečiai sako *Verfügungsgewalt.*

Dimitriu susirūpinimas išreiškia suprantamą prancūzų būgštavimą, kad vokiečiai „neatkristų" į nacizmą, bet nuo tų laikų, kai sugriuvo Hitlerio Reichas, nebūta jokių tą liudijančių požymių, taigi labiau subalansuotas požiūris būtų tas, jog kalba, kaip ir šalis, nusikratė nacionalsocializmo atspaudo.

Kad ji galėjo tai padaryti – apsivalyti nuo nacistinės patirties iškraipymų ir pagedimo ir pademonstruoti sugebėjimą prabilti nauja tonacija bei tenkinti pliuralistinės visuomenės reikmes, – tą lėmė kelių jėgų sąveika. Pirmaisiais pokario metais šalį okupavusios valstybės įnešė savąjį indėlį, vykdydamos perkvalifikavimo ir denacifikavimo politiką ir labai atsargiai suteikinėdamos licencijas laikraščiams ir radijo stotims. Kai Vokietija atgavo suverenumą, įvairių regionų švietimo ministerijos svariai pasidarbavo, kuopdamos iš mokyklų planų medžiagą, susijusią su nacionalsocializmu ar parašytą Trečiojo Reicho kalba. Nauja

rašytojų karta, vadovaujama Hanso Wernerio Richterio, 1947 m. periodiškai susitikinėdami ir patys rodydami pavyzdį ėmė mėginti kurti naują literatūrą išlaisvinta kalba, ir šias pastangas Günteris Grassas įamžino savo 1979 m. romane apie kalbos būklę Trisdešimties metų karo pabaigoje – *Susitikimas Telgtėje*. Ir galiausiai (bet tai ne mažiau svarbu) stiprų akstiną modernizavimui teikęs 6-ojo dešimtmečio „ekonominis stebuklas", komunikacijos priemonių revoliucija, taip priartinusi išorės pasaulį, kaip dar niekuomet Vokietijoje nebuvo buvę, ir pagreitėjęs pokyčių tempas, XX a. antrojoje pusėje būdingas visai industrinei visuomenei, – visa tai turėjo tokį poveikį, kad nacistinė patirtis nutolo migloton praeitin.

Drauge su nacizmo atspaudu kalboje pranyko ir retoriniai perlenkimai, kuriuos sukūrė XIX a. nacionalizmas, ir militariniai įvaizdžiai, taip pat išpūstas *Schwulst*, būdingas tiek Vilhelmo epochos, tiek nacių politiniam stiliui. Būtų keblu, jei reiktų sudaryti knygą „Parlamentinė iškalba Vokietijos Federacinėje Respublikoje", nes, be kelių išimčių, Bonos politikai vengia įmantrumo ir verčiau kalba paprastai, netgi rizikuodami tapti nuobodūs, o ir laikraščiai linkę daryti tą patį, net feljetonų puslapiuose. Proziškame amžiuje juolab nebuvo vietos romantinio stiliaus kraštutinumams su jo pabrėžtiniu simbolizmu ir miglotu gilesnių prasmių ieškojimu. Vokietija išvis nepatyrė tokios Hermano Hesse's mados, kokia buvo užvaldžiusi 7-ojo dešimtmečio Jungtinių Valstijų universitetų kartą, o Ernsto Jüngerio proza jau nebeturėjo galios įkvėpti sekimus.

Šių įtakų vietą užėmė naujos: pirmiausia, tai angliškų ir amerikietiškų žodžių ir frazių antplūdis, užtvindęs kalbą okupacijos laikotarpiu ir ypač vėliau, kai įsitvirtino televizija ir nuolatine bei populiaria jos programų dalimi

tapo amerikiečių filmai. Kalbos švarintojai apmaudingai piktinosi savo tėvynainių skubėjimu anglicizuoti ir amerikanizuoti savo kalbą, ir ne be pagrindo, nes daugelis pasisavintų žodžių ir pasakymų naujajame kontekste neturėjo aiškios reikšmės. Tačiau jie, nepasižymintys jokiais kitais pranašumais ir būdami vien mados dalykas, netrukus išnykdavo. O tie skoliniai, kurie įsitvirtino, buvo pasirinkti arba dėl to, kad nusako ką nors ne taip griozdiškai kaip ankstesnysis žodis – *Wochenende* vietoj *Ende der Woche, Filterzigaretten* vietoj *Zigaretten mit Mundstück, Importe* vietoj *Einführen, frustiert* vietoj apytikslio *unerfüllt,* – arba dėl to, kad priklauso neišverčiamai tarptautinei kalbai, – tai *computer, stress, hobby, hot jazz, jeans.* Matyt, aišku, jog šie iki kiti panašių naujų amerikietiškų pasakymų tiesioginiai vertiniai, pvz, *Umweltverschmutzung* (aplinkos teršimas), praturtino kalbą.

Daugiau abejonių kelia tai, ar reklamos įtaka buvo tokia pat pozityvi. Kai kurie žmonės įsitikinę, jog didžiausią indėlį į kalbos aiškumą ir paprastumą nuo Martyno Liuterio laikų įnešė reklamos dainelės, ir tikrai – argi ne žavingi tokie trumpi ir aiškūs posmeliai:

Ganz furchtbar schimpft der Opa.
Die Oma hat kein PAECH-BROT da

[Senelis svaidosi žaibais —
Senelė mat neturi Paech duonytės!]

Was Sauerstoff für Deine Lunge,
ein guter Wein für Deine Zunge,
und für dein Herz'ne Schmusekatze,
Das ist TOPHEAD für Deine Glatze.

[Kas deguonis – tavo plaučiams,
geras vynas – palaima liežuviui,

širdžiai užkaitint – meili mergytė,
O TOPHEAD – visa tai tavo plikei!]

Bet kai nuo poezijos pereiname prie prozos, žavesys išgaruoja ir susiduriame, kaip yra rašęs Hansas Weigelis, su „nauja kalba <...>, kalba, kuria niekad nebuvo kalbama, kuri neegzistuoja, kuri nė negali egzistuoti ir neturi egzistuoti, ir kuria mums pamokslauja, šnabžda, mėto užuominas <...> tipiškiausi reklamuotojai, sriubos koncentratų skerspjūvio analizuotojai, nevalyvi bardai su kvapeliu, pažastų prakaito dainiai". Tokių žmonių išradimai liudija ne kalbos gyvybingumą, o veikiau jos nupiginimą grynai materialiais sumetimais.

Žinoma, galimas dalykas, kad nevokiečiai, ypač iš Vakarų šalių, nesunkiai supras, kas yra sakoma reklamine vokiečių kalba, nes šis stilius skverbiasi nepaisydamas valstybių sienų, o mintis visomis kalbomis ta pati. Bet ką galima pasakyti apie vokiečių kalbos prieinamumą apskritai? Kokiu mastu ji palengvina užsieniui suprasti Vokietiją?

Iš pradžių galima pažymėti, kad Markas Twainas *redivivus* pripažintų, jog vokiečių laikraščiai nūnai nebe tokie neįkandami kaip XIX amžiuje. Tiesa, begalinių sakinių, kuriais jis skundėsi, vis dar galima rasti tokiuose stambiausiuose dienraščiuose kaip *Frankfurter Allgemeine Zeitung* ar *Süddeutsche Zeitung*, nors daug rečiau nei andai. Bet tokie laikraščiai kaip Axelio Springerio pagrindinis organas *Die Welt* rašo glaustesniu stilium, o populiarioji spauda, kurios skaitomiausias pavyzdys yra *Bild-Zeitung*, mėgsta trumpus sakinius, vienos pastraipos istorijas ir gyvą, bet paprastą kalbą.

Tačiau tai apgaulingas vaizdas. Užsieniečiui, kuris stengiasi suprasti šiuolaikinę Vokietiją, skaitydamas žurnalus

ir knygas, svarbiausias barjeras yra tas, kad atrodo, jau nebėra visuotinai priimtos literatūrinės vokiečių aukštaičių kalbos. Didingo ir kiek suplėkusio stiliaus meistrystė *Frankfurter Allgemeine Zeitung* neparengia svetimšalio skaitytojo narplioti pinkles, kurias jis aptiks *Der Spiegel* – savaitiniame žurnale, parašytame radikaliai prašmatnia kalba ir tyčia sumanytame šokiruoti savo gausiomis neįprastomis kombinacijomis bei ligvistiniais išradimais; o mokslo pasaulyje užsieniečio tyko dar grėsmingesnės problemos. Kaip jau įsitikinome, profesoriškasis stilius visuomet būdavo sunkiai suprantamas, bet laikais prieš Hitlerį visų universitetų dėstytojų pažiūros į socialines ir politines problemas iš tikrųjų buvo beveik vienodos. Tokios vienovės dabar jau nebegalima tikėtis, todėl į modernius mokslinius tyrimus skverbiasi pastebimai vis daugiau bendro teoretizavimo. Nelengva surasti neseniai parašytą istorijos knygą, kurioje autorius imtųsi nagrinėti savo objektą, pirmiau neparašęs penkiasdešimties puslapių teorinio įvado. Negana to, teoretikai atrodo visuomet priklausą mokykloms, o tos mokyklos turi savo nuosavas kalbas, kurias tenka perprasti, jei norima deramai įvertinti jų narių darbus. Tai nėra lengva užsieniečiui, kuris galbūt neišmokęs iš tokių terminų kaip *systemimmanent* ir *umfunktionieren* vartojimo atpažinti, kokiam bangos ilgiui jam nusireguliuoti. Tikriausiai jis pasijus toks pat nepajėgus su tuo susidoroti kaip ir ankstesnieji užsieniečiai, susidūrę su romantikų simboliais, kanotuotais žodžiais ir ekskursais į muziką.

Įgauti politinį supratimą apie politinį peizažą ir padėtį Vokietijos Federacinėje Respublikoje yra nė kiek ne lengviau, ypač jei ketini pamėginti sužinoti ką nors apie esamos politinės bei socialinės sistemos aštriausių kritikų nuostatas. Čia vėlgi susidursime su specialia kalba, kurią var-

toja *Chaoten* ir *Spontis*, anarchistai ir *Flipperlebensgemeinschaften*, vadinamąja *Rotwelsch*, sulipdyta iš nusikaltėlių pasaulio žargono ir iš marksizmo teoretikų veikalų žodžių, kalba, kurioje policija visuomet yra *Bullen* arba *Faschistenpack*, o politinis sąmoningumas reikalauja dalyvauti *Befreiungsaktionen*, rizikuojant būti *geklaut* ir priverstam atsisėsti į *Knast*, kad būtų išjudinti pamatai tos *verlumpte Staat* ir pasiekta *höhere Lebensqualität*. Čia ir vėl užsieniečiui nelengva sugauti vartojamuose žodžiuose slypinčius niuansus ir atspalvius.

Galiausiai dar yra Vokietijos Demokratinės Respublikos problema, problema šalies, turinčios totalitarinį režimą ir totalitarinę kalbos teoriją, o tai reiškia, kad 18 milijonų vokiečių Rytuose, kalbančių ta pačia kalba kaip ir jų broliai Federacinėje Respublikoje, yra sistemingai mokomi vartoti ją kitaip ir kitokiu tikslu. Georgas Klausas, vienas iš svarbiausių VDR kalbos filosofų, nė nebando vynioti į vatą to fakto, kad Rytų Vokietijos režimo akimis kalbos tikslas yra pakeisti „žmonių nuostatas gamyboje, visuomeniniame gyvenime ir jų moralinėje elgsenoje, kad maksimaliai galėtų būti įgyvendinti socializmo uždaviniai“.

Šiam tikslui priartinti kalba yra kontroliuojama, ja manipuliuojama – labai panašiai kaip ir Trečiojo Reicho metais, – leidžiant nuostatus, vyriausybės formuluojamus ir primetamus mokyklų sistemai, naujienų agentūrai ADN ir Vieningosios socialistų partijos svarbiausiam organui *Neues Deutschland*. Ir vėl įsigali emocinis žodžių krūvis, besaikis superlatyvų vartojimas, iš karinio žodyno paimtų terminų pomėgis, griežtas schematizavimas, išstumiantis neutralius vertinimus ir jų vieton įsileidžiantis juodas ir baltas priešstatas, įnirtingas plūdimasis ir gausybė stereotipinių epitetų, kurie buvo pagrindinis Goebbelso argumentas. Ne-

gana to, vėl grįžta ir žodžiai, taip pat vartojami ir Vakaruose, bet VDR turį iš esmės skirtingą reikšmę, – tai žodžiai, prasidedantys prefiksais „taikos", „liaudies", taip pat žodžiai „koegzistavimas" ir „įtempimo mažinimas", „žmogaus teisės" ir „demokratija". Būtent dėl šios priežasties po to, kai būdavo sudaryti susitarimai su Vokietijos Demokratine Respublika, Vakarų diplomatai kartais nemaloniai nustebdavo išgirdę, kokią reikšmę VDR vyriausybė priskiria formuluotėms, su kuriomis jie būdavo sutikę ir kurias manėsi suprantą.

Kai dar 1970 m. Erfurte susitiko Willy's Brandtas ir Willi's Stophas, jie dusyk privačiai kalbėjosi, niekam kitam nedalyvaujant. Jie nutarė, jog nėra jokio reikalo kviesti tarpininką ar vertėją, o Stophas pareiškė: „Mes abu mokame vokiškai". Kaip parodė pasekmės, tatai buvo teisinga tik pačia formaliausia prasme. Tiesa yra tokia, kad vokiečių – toji pati vokiečių kalba – nėra visų vokiečių kalba. O tai nepalengvina užduoties užsieniečiui, tyrinėjančiam dabartinį Vokietijos gyvenimą.

BIBLIOGRAFIJA

Ši bibliografija nepretenduoja būti išsami. Joje pagal skyrius išvardijami straipsniai ir knygos, kurie man pasirodė naudingi ir kurie galbūt pravers skaitytojams, norintiems pasigilinti.

1 skyrius. ISTORINĖS PERSPEKTYVOS

Barraclough, G. *The Origins of Modern Germany.* Pataisytas leid. – Oxford, 1947.

Berlin, Isaiah. *Against the Current: Essays in the History of Ideas.* – New York, 1980.

Brunschwig, H. *Société et romantisme en Prusse au XVIIIe siècle.* – Paris, 1973.

Gay, Peter. *The Bridge of Criticism.* – New York, 1970.

Gay, Peter. *The Enlightenment: An Interpretation.* 2 t. – New York, 1966–1969.

Gershoy, Leo. *From Despotism to Revolution, 1763–1789.* -- New York, 1944.

Möller, Horst. *Aufklärung in Preussen: Der Verleger Friedrich Nicolai.* – Berlin, 1974.

Ohff, Heinz. „Die liberalen Preussen": *Der Tagesspiegel:* – Berlin, Sontagsserie, 1978 m. rugsėjo 17 d. – 1978 m. spalio 29 d.

Riehl, W. H. *Die bürgerliche Gesellschaft.* 9 leid. – Stuttgart, 1897.

Riehl, W. H. *Land und Leute.* 9 leid. – Stuttgart, 1899.

Sagarra, Eda. *A Social History of Germany, 1648–1914.* – New York, 1977.

Schnabel, Franz. *Deutsche Geschichte im neunzehnten Jahrhundert.* – Freiburg, Herder leid., 1964. – T. 1, kn. 1.

Schöffler, Herbert. *Kleine Geographie des deutschen Witzes.* – Göttingen, 1955.

Troeltsch, Ernst. „The Ideas of Natural Law and Humanity.": Otto Friedrich von Gierke. *Natural Law and the Theory of Society.* Vert. ir red. Ernst Barker. 2 t. – Cambridge, England, 1934.

Walker, Mack. *German Home Towns, 1648–1871.* – Ithaca, 1971.

Wedgewood, C. V. *The Thirty Years War.* – London, 1938.

2 *skyrius.* NAUJA POLITIKOS TONACIJA

Binder, David. „Brandt's Mark": *New York Times,* 1974 m. gegužės 12 d.

Bracher, Karl Dietrich. *Theodor Heuss und die Wiederbegründung der Demokratie in Deutschland.* – Tübingen, 1965.

Brandt, Willy. *Begegnungen und Einsichten: Die Jahre 1960–1975.* – Hamburg, 1976.

Brandt, Willy. *My Road to Berlin.* – New York, 1960.

Craig, Gordon A. *From Bismarck to Adenauer: Aspects of German Statecraft.* Pataisytas leid. – New York, 1965.

Davison, W. Phillips. *The Berlin Blockade.* – Princeton, 1958.

Davison, W. Phillips, Dönhoff, Marion Gräfin. *Die Bundesrepublik in die Ära Adenauer: Kritik und Perspektiven.* – Reinbek bei Hamburg, 1963.

Dornberg, John. *The Other Germany.* – New York, 1968.

Edinger, Lewis J. *Kurt Schumacher.* – Stanford, 1965.

Edinger, Lewis J. *Politics in West Germany.* 2 leid. – Boston, 1977.

Gatzke, Hans W. *Germany and the United States: „A Special Relationship?"* – Cambridge, Mass., 1980.

Golay, John Ford. *The Founding of the Federal Republic of Germany.* – Chicago, 1958.

Grosser, Alfred. *Germany in Our Time: A Political History of the Postwar Years.* – New York, 1971.

Hartrich, Edwin. *The Fourth and Richest Reich.* – New York, 1980.

Hiscocks, Richard. *The Adenauer Era.* – New York, 1966.

Katzenstein, Peter J. „Problem or Model? West Germany in the 1980's": *World Politics,* XXIII (1980), nr. 4.

Ludz, Peter Christian. „Von der Zone zum Ostdeutschen Staat": *Die Zeit,* 1974 m. spalis.

Mann, Golo. „Konrad Adenauer: Staatsmann der Sorge": *Frankfurter Allgemeine Zeitung,* 1976 m. vasario 14 d.

Richter, Hans Werner, red. *Die Mauer, oder Der 13. August.* – Reinbek bei Hamburg, 1961.

Stern, Carola. *Ulbricht: Eine politische Biographie.* – Cologne, 1964.

Weyrauch, Wolfgang, red. *Ich lebe in der Bundesrepublik: Fünfzehn Deutsche über Deutschland.* – München, be datos.

3 skyrius. HITLERIS IR NAUJOJI KARTA

Améry, Jean. „Adolf Hitler: Verbrecher – Ja; Verräter – Nein": *Die Zeit,* 1978 m. birželio 16 d.

Améry, Jean. „Die Zeit der Rehabilitation: das Dritte Reich und die geschichtliche Objektivität": *Frankfurter Rundschau,* 1976 m. balandžio 10 d.

Bracher, Karl Dietrich. *Die Auflösung der Weimarer Republik.* 2 leid. – Stuttgart, 1957.

Craig, Gordon A. „What the Germans are Reading about Hitler": *The Reporter*, 1964 m. liepos 16 d.

Fest, J. C. *Hitler*. Vert. iš vok. k. – New York, 1974.

Haffner, Sebastian. *Anmerkungen zu Hitler*. – München, 1978.

„Hitler kam von ganz alleine an die Macht": *Der Spiegel*, 1977 m. nr. 34.

Janssen, Karl-Heinz. „Wir – zwischen Jesus und Hitler": *Die Zeit*, 1978 m. liepos 7 d.

Klose, Werner. „Hitler in der Schule": *Die Zeit*, 1977 m. gruodžio 16 d.

Meinecke, Friedrich. *The German Catastrophe*. – Cambridge, Mass., 1950.

Schoenbaum, David. „What German Boys Say about Hitler": *New York Times Magazine*, 1966 m. sausio 9 d.

Syberberg, H. J. *Hitler, un film d'Allemagne*. – Paris, 1978.

Syberberg, H. J. *Syberbergs Filmbuch*. – München, 1976.

Vogt, Hanna. *The Burden of Guilt*. Vert. iš vok. k. – New York, 1964.

4 *skyrius*. RELIGIJA

Brunschwig, *Société et romantisme*.

Craig, Gordon A. *Germany, 1866–1945*. – Oxford, 1978.

Dickens, A. G. *The German Nation and Martin Luther*. – London, 1974.

Dilthey, Wilhelm. *Das Leben Schleiermachers*. 2 t. – Göttingen, 1966-1972.

Durnbagh, Donald R. *The Believers Church: The History and Character of Radical Protestantism*. – New York, 1968.

Forster, Karl. „Kirche in einer säkulisierten Gesellschaft": *Dreissig Jahre Bundesrepublik: Tradition und Wandel*. Red. Josef Becker. – München, 1979.

Friedenthal, Richard. *Luther: Sein Leben und seine Zeit.* Nauja red. – München, 1979.

Gritsch, Erich W. *Reformer Without a Church: The Life and Thought of Thomas Müntzer.* – Philadelphia, 1967.

Heer, Friedrich. *Europäische Geistesgeschichte.* – Stuttgart, 1957.

Heine, Heinrich. *Religion and Philosophy in Germany: A Fragment.* Vert. iš vok. k. – Boston, 1959.

Minder, Robert. „Das Bild des Pfarrhauses in der deutschen Literatur": *Kultur und Literatur in Deutschland und Frankreich.* – Frankfurt am Main, 1962.

Rosenberg, Hans. „Theologische Rationalismus und vormärzlicher Vulgärliberalismus": *Politische Denkströmungen im deutschen Vormärz.* – Göttingen, 1972.

Sagarra, *Social History.*

Thadden, Rudolf von. *Die brandenburgisch-preussischen Hofprediger im 17. und 18. Jahrhundert.* – Berlin, 1959.

Vigener, Fritz. *Drei Gestalten aus der modernen Katholizismus: Moeller, Diepenbrock, Döllinger.* – München, 1926.

5 skyrius. PINIGAI

Amery, Carl. *Capitulation: The Lesson of German Catholicism.* Vert. iš vok. k. – New York, 1967.

Fischer-Fabian, S. *Berlin-Evergreen.* – Frankfurt am Main, 1975. („Spiel mit Millionen-Carl Fürstenberg")

Goethe, Johann Wolfgang. *Faust.* 1–2 dalys. Vert. į anglų k. George Madison Priest. — New York, 1941.

Hartrich, *Fourth and Richest Reich.*

Klass, Gert von. *Stinnes.* – Tübingen, 1958.

„On the Jewish Question" ir „Economic and Philosophic Manuscripts of 1844": *The Marx-Engels Reader.* Red. Robert C. Tucker. 2 leid. – New York, 1978.

Mayer, Hans. *Anmerkungen zu Richard Wagner.* – Frankfurt am Main, 1966.

Muhlen, Norbert. *The House of Krupp.* – New York, 1959.

Schopenhauer, Arthur. „Aphorismen zur Lebensweisheit", 3 skyrius: *Werke in zwei Bände.* Red. Werner Breda. – München, 1977.

Sombart, Werner. *Der Burgeois: Zur Geistesgeschichte des modernen Wirtschaftsmenschen.* – München, 1913.

Stern, Fritz. *Gold and Iron: Bismarck, Bleichröder and the Building of the German Empire.* – New York, 1977.

Stern, Selma. *Jud Süss: Ein Beitrag zur deutschen und zur jüdischen Geschichte.* – München, 1973.

Strieder, Jacob. *Jacob Fugger the Rich, Merchant and Banker of Augsburg.* Vert. iš vok. k. – New York, 1931.

Wagner, Richard. *Die Musikdramen.* Red. Joachim Kaiser. – München, 1978.

Wallich, Henry C. *Mainsprings of the German Revival.* – New York, 1955.

6 skyrius. VOKIEČIAI IR ŽYDAI

Arendt, Hannah. *Rahel Varnhagen: The Life of a Jewish Woman.* Pataisytas leid. – New York, 1974.

Börne, Ludwig. *Werke in zwei Bände.* Red. Helmuth Bock ir Walter Dietze. – Berlin, 1964.

Dönhoff, Marion Gräfin. „Eine deutsche Geschichtsstunde": *Die Zeit,* 1979 m. vasario 9 d.

Goldmann, Nahum. „Juden und andere Deutschen": *Die Zeit,* 1979 m. vasario 2, 9 d.

Grunfeld, Frederic V. *Prophets Without Honor.* – New York, 1979.

Habe, Hans. „Fassbinder und das hässliche Gesicht des Antisemitismus": *Die Welt am Sonntag,* 1976 m. balandžio 4 d.

Heine, Heinrich. *Werke*. Red. Martin Greiner. 4 t. – Frankfurt am Main, 1968.

Hellendall, F. „Heinrich Heine and Düsseldorf – A City Afraid of Its Great Son": *Monatshefte für deutsche Unterricht*, LXIII, nr. 1 (1971).

Hermand, Jost. „Heines frühe Kritiker": *Der Dichter und seine Zeit*. Red. Wolfgang Paulsen. – Heidelberg, 1970.

„'Holocaust': Die Vergangenheit kommt zurück": *Der Spiegel*, 1979 m. nr. 5.

Joll, James. *Three Intellectuals in Politics*. – New York, 1960.

Kessler, Count Harry. *Walther Rathenau: His Life and Work*. Vert. iš vok. k. – New York, 1930.

Luther, Martin. *Works*. Vert. ir red. Jaroslav Pelikan ir Helmut T. Lehman. – St. Louis ir Philadelphia, 1955–1975. Žr. ypač t. 47 („On the Jews and their Lies").

Mayer, Hans. *Aussenseiter*. – Frankfurt am Main, 1975.

„Nur Nix": *Der Spiegel*, 1969, nr. 9.

Pulzer, Peter. *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria*. – New York, 1964.

Rathenau, Walther. *Tagebuch, 1907–1922*. Red. Hartmann Pogge von Strandmann. – Düsseldorf, 1967.

Reich-Ranecki, Marcel. *Über Ruhestörer: Juden in der Deutschen Literatur*. – München, 1973.

Sammons, Jeffrey L. *Heinrich Heine: The Elusive Poet*. – New Haven, 1969.

Treitschke, Heinrich von. *History of Germany in the Nineteenth Century*. Red. ir įvado aut. Gordon A. Craig. – Chicago, 1975.

Uedey, Gert, red. *Materialien zur Hans Mayer „Aussenseiter"*. – Frankfurt am Main, 1978.

Uthmann, Jörg von. *Doppelgänger, Du mein bleicher Geselle*. – Stuttgart, 1976.

Varnhagen, Rahel. *Briefwechsel*. Red. Friedhelm Kemp. 4 t. – München, 1966–1968.

Wagner, Cosima. *Diaries, 1869–1877.* – New York, 1978.
Wagner, Cosima. *Diaries, 1878–1883.* – New York, 1980.

7 *skyrius.* MOTERYS

Bebel, August. *Die Frau und Sozialismus.* – Leipzig, 1887.

Brandt, Willy, red. *Frauen Heute: Jahrhundert Thema Gleichberechtigung.* – Cologne, 1978.

Braun, Lily. *Memoiren einer Sozialistin.* 2 t. – München, 1909.

Bridenthal, Renate, Claudia Koonz. „Beyond *Kinder, Küche und Kirche*: Weimar Women in Politics and Work": *Liberating Women's History: Theoretical and Critical Essays.* Red. Berenice A. Carroll. – Urbana, Ill., 1976.

Brunschwig, *Société et romantisme.*

Die Frau in der DDR: Fakten und Zahlen. – Staatsverlag der DDR. Berlin, 1975.

Frauen im Aufbruch: Frauenbriefe aus dem Vormärz und der Revolution von 1848. Red. Fritz Böttger. – Darmstadt, 1979.

Das Gewissen steht auf. Lebensbilder aus dem deutschen Widerstand. Red. Annedore Leber. – Berlin, 1954.

Hackett, Amy. „Feminism and Liberalism in Wilhelmine Germany": *Liberating Women's History.*

Hackett, Amy. *The Politics of Feminism in Wilhelmine Germany.* Disertacija. – Columbia University, 1976.

Huch, Ricarda, red. *Carolinens Leben in ihren Briefen.* – Leipzig, 1914. *Keiner schiebt uns weg: Zwischenbilanz der Frauenbewegung in der Bundesrepublik.* Red. Lottemi Doormann. – Weinheim, 1979.

Martens, W. *Die Botschaft der Tugend.* – Stuttgart, 1968.

Martiny, Anke. „Berufsbild: Parlamentarierin": *Frankfurter Allgemeine Zeitung,* 1979 m. kovo 31 d.

Mayer, *Aussenseiter* („Judith und Dalila").

Müller-Seidel, W. *Theodor Fontane: Soziale Romankunst in Deutschland.* – Stuttgart, 1975.

Nettl, J. P. *Rosa Luxemburg.* 2 t. – London, 1966.

„Nur die Krumen vom Tisch der Männer: *Spiegel*-Report über Frauenarbeitslosigkeit in der Bundesrepublik": *Der Spiegel,* 1978 m., nr. 2.

Quataert, J. H. *Reluctant Feminists in German Social Democracy, 1885–1917.* – Princeton, 1979.

Rühmkorf, Eva, Eva Marie von Münch. „Wer kämpft für die Frauen?": *Die Zeit,* 1980 m. liepos 11 d.

Sagarra, *Social History.*

Sanford, Jutta S. *The Origins of German Feminism.* Disertacija. – University of Michigan, 1978.

Wie emanzipiert sind die Frauen in der DDR? Beruf, Bildung, Familie. Red. Hertig Kuhrig ir Wulfram Speigner. – Cologne, 1979.

8 skyrius. PROFESORIAI IR STUDENTAI

Bleuel, Hans Peter, Ernst Kunnert. *Deutsche Studenten auf dem Weg ins Dritte Reich.* – Gütersloh, 1967.

Brunschwig, *Société et romantisme.*

Craig, *German History, 1866–1945.* 6, 11 ir 18 skyriai.

„Deutschlands Professoren: Götter oder Fachidioten?": *Der Spiegel,* 1968 m. nr. 8.

Eichendorff, Josef von. „Halle und Heidelberg": *Erzählungen.* Red. Werner Bergengruen. – Manesse leid., be datos.

Fallon, Daniel. *The German University: A Heroic Ideal in Conflict with the Modern World.* – Boulder, Colorado, 1980.

Jarausch, Konrad. "Sources of German Student Unrest, 1815–1848": *The University in Society.* Red. Lawrence Stone. 2 t. – Princeton, 1974.

Kuhn, Helmut et al. *Die deutsche Universität im Dritten Reich.* – München, 1966.

McClelland, Charles E. *State, Society and University in Germany, 1700–1914.* – Cambridge, England, 1980.

Mason, Henry L. „Reflections on the Politicized University: The Academic Crisis in the Federal Republic": *Bulletin of the American Academy of University Professors.* 1974 m. ruduo.

Paulsen, Friedrich. *The German Universities.* Vert. iš vok. k. – New York, 1906.

Pross, Harry. *Vor und nach Hitler: Zur deutschen Sozialpathologie.* – Freiburg im Breisgau, 1962.

Treitschke. *History of Germany.* (Apie studentų korporacijas.)

9 skyrius. ROMANTIKAI

Becker, Jillian. *Hitler's Children: The Story of the Baader–Meinhof Terrorist Gang.* – Philadelphia, 1977.

Bergmann, Klaus. *Agrarromantik und Grossstadtfeindschaft.* – Mersenheim am Glau, 1970.

Bloch, Ernst. *Zur Philosophie der Musik.* – Frankfurt am Main, 1974.

Brunschwig, *Société et romantisme.*

Craig, *Germany. 1866–1945.* 9 ir 13 skyriai.

Dilthey, *Das Leben Schleiermachers.*

Glaser, Hermann. „Die Diskussion über den Terrorismus: Ein Dossier": *Aus Politik und Zeitgeschichte: Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament,* 1978 m. birželio 24 d.

Goltz, Bogumil. *Die Deutschen.* Insel Bücherei, nr. 357. – Leipzig, be datos.

Lowenthal, Leo. *Erzählkunst und Gesellschaft.* – Neuwied, Berlin, 1971.

Mann, Thomas. „Deutschland und die Deutschen" , „Deut-

sche Ansprache–Ein Appell an die Vernunft": *Reden und Aufsätze*, II. – Oldenburg, 1965.

Mayer, *Anmerkungen zu Richard Wagner.*

Mosse, George L. *Masses and Man: Nationalist and Fascist Perceptions of Reality.* – New York, 1980.

Nietzsche, Friedrich. *Jenseits von Gut und Böse.* Red. Kröne. – Stuttgart, 1976.

Riehl, *Die bürgerliche Gesellschaft.* 1 d., 4 skyrius.

Schmiedt, Helmut. *Karl May: Studien zu Leben, Werk und Wirkung eines Erfolgsschriftsteller.* – Hain, 1979.

Sontheimer, Kurt. *Anti-Demokratisches Denken in der Weimarer Republik.* – München, 1962.

Stern, Fritz. *The Politics of Cultural Despair: A Study in the Rise of the German Ideology.* – Berkeley, 1961.

Sternberger, Dolf. *Panorama, oder Ansichten vom 19. Jahrhundert.* – Düsseldorf, 1938.

10 skyrius. LITERATŪRA IR VISUOMENĖ

Daiber, Hans. *Deutsches Theater seit 1945.* – Stuttgart, 1976.

Dönhoff, Marion Gräfin. „Radikalität? Ja – und warum": *Die Zeit,* 1977 m. spalio 28 d.

Esslin, Martin. *Brecht: The Man and his Work.* – New York, 1959.

Franke, Konrad, red. *Erzähler aus der DDR.* – Tübingen, Basel, 1973.

„The German Theater in the 1960's": *The Times Literary Supplement,* 1969 m. balandžio 3 d.

Kunert, Günter. „Jetzt ist es endgültig genug!": *Die Zeit,* 1979 m. lapkričio 9 d.

Leonhardt, Rudolf Walter. „German Literary Letter": *New York Times Book Review,* 1965 m. sausio 10 d.

Mayer, Hans. „Die Toten bleiben jung": *Die Zeit,* 1978 m. gegužės 26 d.

Poems from East Germany": *The Times Literary Supplement,* 1964 m. vasario 20 d.

Riess, Curt. Theaterdämmerung, oder das Klo auf der Bühne. – Hamburg, 1970.

Seyppel, Joachim. „Ist Literatur Hochverrat?": *Die Zeit,* 1979 m. birželio 8 d.

Steffen, Jochen. „Gleiche Brüder auf verschiedenen Wege: Günter Grass und Hans Magnus Enzensberger": *Die Zeit,* 1975 m. vasario 7.

Vaterland, Muttersprache: Deutsche Schriftsteller und ihr Staat von 1945 bis heute. Red. Klaus Wagenbach, Winifred Stephan ir Michael Krüger, įvado aut. Peter Rühmkorf. Berlin, 1979.

„Verstörung bis zur Resignation: Schriftsteller Kongress in Ostberlin": *Die Zeit,* 1978 m. gegužės 12 d.

11 skyrius. KARYBA

„Bundeswehr und Tradition" (Traditionserlass, 1.7.65): *Wehrkunde,* 1965 m. nr. 10.

Craig, Gordon A. „Germany and NATO: The Rearmament Debate, 1950-1958": *NATO and American Security.* Red. Klaus Knorr. – Princeton, 1959.

Craig, Gordon A. „NATO and the New German Army": *Military Policy and National Security.* Red. W. W. Kaufmann. – Princeton, 1956.

Craig, Gordon A. *The Politics of the Prussian Army, 1640–1945.* – Oxford, 1955.

Hancock, M. Donald. *The Bundeswehr and the National People's Army: A Comparative Study of German Civil-Military Polity.* – Denver, 1973.

Heimpel, Hermann. „Über den Tod für das Vaterland": *Ka-*

pitulation vor der Geschichte? Gedanken zur Zeit. 3 leid. – Göttingen, 1956.

„Heye's Meinung über die Bundeswehr": *Süddeutsche Zeitung,* 1964 m. birželio 20–21 d.

International Institute for Strategic Studies. *The Military Balance, 1978–1979.* – London, 1979.

International Institute for Strategic Studies. *Strategic Survey 1979.* – London, 1980.

Keegan, John. *World Armies 1979.* – London, 1979.

Mosen, Wido. *Bundeswehr–Elite der Nation? Determinanten und Funktionen elitärer Selbsteinschätzungen von Bundeswehr Soldaten.* – Neuwied, Berlin, 1970.

Die nationale Volksarmee der Deutschen Demokratischen Republik: Eine Dokumentation. – Red. Gerhard Schmenke. – Berlin, 1961.

Nawrocki, Joachim. „Hoffmanns Afrikakorps: DDR Militärhilfe": *Die Zeit,* 1978 m. gegužės 26 d.

Nawrocki, Joachim. „Honecker ruft die DDR-Jugend ans Gewehr": *Die Zeit,* 1978 m. birželio 30 d.

Schmidt, Helmut. *Beiträge.* – Stuttgart, 1967.

„Wir haben euch Waffen und Brot geschickt": *Der Spiegel,* 1980 m. nr. 10.

12 skyrius. BERLYNAS: ATĖNAI PRIE ŠPRĖ IR KRIZĖS MIESTAS

Baedecker, Karl. *Berlin: Reisehandbuch.* – Freiburg im Breisgau, 1964.

Baedecker, Karl. *Berlin und Umgebung.* – Leipzig, 1906.

Berlin: Stimmen einer Stadt. 2 leid. – Berlin, 1973.

Berliner U-Bahn. Red. Hans D. Reichardt. - Düsseldorf, 1974.

Dronke, Ernst. *Berlin.* Red. Rainer Nitsche. – Darmstadt, 1974.

Entwicklung und Probleme Westberlins in den 70er Jahren. – Institut für Internationale Politik und Wirtschaft der DDR. Berlin, 1978.

Frauen im Aufbruch. (Apie Bettiną von Arnim.)

Hier Schreibt Berlin: Ein Dokument der 20er Jahre. Red. Herbert Günther. – München, 1963.

Hildebrandt, Dieter. *Deutschland deine Berliner.* – Hamburg, 1973.

Ingwerson, Erhard. *Berlinische Anekdoten.* 2 leid. – Berlin, 1965.

Kerr, Alfred. *Caprichos: Strophen des Nebenstroms.* – Berlin, 1926.

Kessler, Graf Harry. *Tagebücher, 1918–1937.* – Frankfurt am Main, 1961.

Kiaulehn, Walter. *Berlin: Schicksal einer Weltstadt.* 3 leid. – Berlin, 1958.

Klotz, Volker. *Die erzählte Stadt.* – München, 1969.

Krüger, Wolfgang. „Berlin wartet auf Menschen": *Die Zeit,* 1961 m. gruodžio 1 d.

Lange, Annemarie. *Berlin zur Zeit Bebels und Bismarcks.* – Berlin, 1972.

Lange, Annemarie. *Das wilhelminische Berlin.* – Berlin, 1967.

Laufenberg, Walter. *Berlin (West): Nachkriegsentwicklung und Entwicklungschancen unter besonderer Berucksichtigung des Reiseverkehrs.* – Frankfurt am Main, 1978.

Masur, Gerhard. *Imperial Berlin.* – New York, 1970.

Meyer, Hans. *Der richtiger Berliner.* Red. Walter Kiaulehn. – München, 1966.

Mehring, Walter. *Der Zeitpuls fliegt!* Chansons, Gedichte, Prosa. – Hamburg, b. d.

Schöffler, *Kleine Geografie des deutshen Witzes.*

Seyppel, Joachim. *Nun O Unsterblichkeit: Wanderungen zu den Friedhöfen Berlins.* – Berlin, 1964.

Sichelschmidt, Gustav, red. *Die gespiegelte Stadt: 200 Jahre Geschichte über Berlin.* – Berlin, 1971.

Springer, Robert. *Berlin, die deutsche Kaiserstadt.* – Darmstadt, 1878.

Vandrey, Max. *Der politische Witz im Dritten Reich.* – München, 1967.

Varnhagen von Ense, K. A. „Königin Sophie Charlotte von Preussen": *Biographishe Denkmale.* 3 leid., 3 dalis. – Leipzig, 1872.

Vizetelly, Henry. *Berlin Under the New Empire.* 2 t. – London, 1879.

Vogel, Werner. *Führer durch die Geschichte Berlins.* – Berlin, 1966.

13 skyrius. DEMOKRATIJA IR NACIONALIZMAS

Brandt, Willy. *Begegnungen und Einsichten.*

Dahrendorf, Ralf. „Polarisierung überm Teppich und drunter: Das eigentliche deutsche Problem": *Die Zeit,* 1978 m. vasario 10 d.

„Die Elbe – ein deutscher Strom, nicht Deutschlands Grenze: Ein *Zeit*-Interview mit Günter Gaus": *Die Zeit,* 1981 m. vasario 6 d.

Habermas, Jürgen, red. *Stichworte zur „Geistigen Situation der Zeit".* 2 t. – Frankfurt am Main, 1979.

Hochhuth, Rolf. „Bismarck, der Klassiker": *Der Spiegel,* 1978 m. nr. 31.

Janssen, Karl-Heinz. „Deutsche Einheit – ein langer Seufzer?": *Die Zeit,* 1980 m. vasario 13 d.

Ludz, Peter Christian. *Deutschlands doppelte Zukunft.* – München, 1974.

„Das Manifest der ersten organisierten Opposition in der DDR": *Der Spiegel,* 1978 m. nr. 1, 2.

Mommsen, Hans. „Aus Eins mach Zwei: Die Bi-Nationalisierung Rest-Deutschlands": *Die Zeit,* 1981 m. vasario 13.

Nawrocki, Joachim. „Einheit à la SED": *Die Zeit,* 1981 m. kovo 6 d.

„Sprengsatz Brokdorf": *Der Spiegel,* 1981 m. nr. 8.

Stammen, Theo. „Politische Kultur–Tradition und Wandel": *Dreissig Jahre Bundesrepublik.* Red. Becker.

„Wir müssen an der Nation festhalten: *Zeit*-Gespräch mit Friedrich Zimmermann": *Die Zeit,* 1981 m. vasario 27 d.

14 skyrius (Priedas). „TA BAISIOJI VOKIEČIŲ KALBA"

Bergsdorf, Wolfgang. *Politik und Sprache.* – München, 1978.

Berlin. *Against the Current.*

Blackall, Eric A. *The Emergence of German as a Literary Language.* – Ithaca, 1978.

Dilthey, *Das Leben Schleiermachers.*

Engel, Eduard. *Entwelschung: Verdeutschungswörterbuch.* Pataisytas leid. – Leipzig, 1918.

Glaser, Hermann. *Spiesserideologie.* Pataisytas leid. – Cologne, 1974.

Klemperer, Viktor. *Die unbewältige Sprache.* 3 leid. – Darmstadt, be datos.

Stael, Mme. de. *De l'Allemagne.* Red. Comtesse Jean de Punge. 4 t. – Paris, 1958–1959.

Steiner, George. *After Babel.* – New York, 1975.

Steiner, George. *Language and Silence.* – New York, 1967.

Twain, Mark. „The Awful German Language“: *A Tramp Abroad,* II. – New York, 1879.

Weigel, Hans. *Die Leiden der jungen Wörter: Ein Antiwörterbuch.* – Zürich, München, 1974.

RODYKLĖ

Gordon A. Craig
VOKIEČIAI

Iš anglų k. vertė *Mėta Žukaitė*

Redaktorė *Audronė Kairienė*
Dailininkas *Eugenijus Karpavičius*
Techninė redaktorė *Eugenija Petrulienė*
Korektorė *Irena Čupalienė*
Maketavo *Irena Stukienė*

SL 1573. 1995 09 11. 30 leidyb. apsk. l.
Tiražas 1500 egz. Užsakymas 1293

Rinko ir maketavo UAB „Pradai" kompiuterių centras

Išleido UAB "Pradai" leidykla, T. Vrublevskio g. 6, 2600 Vilnius
Spaudė "Spindulio" spaustuvė, Gedimino g. 10, 3000 Kaunas

Kaina sutartinė

Kraigas G. A.

Kr 23 Vokiečiai / G. A. Craig. – V.: Pradai, 1995. – 604 p. – (Atviros Lietuvos knyga: ALK).

Bibliogr.: p. 571-587. – R-klė: p. 589–604.

ISBN 9986-405-54-8

Šioje meistriškai parašytoje amerikiečių istoriko studijoje iš istorinės perspektyvos, aptariant vokiečių politiką ir ekonomiką, religiją ir literatūrą, žydų ir moterų padėtį, nuolatinį demokratijos ir nacionalizmo konfliktą, gvildenamos vokiečių identiteto problemos.

UDK 943.0

POLITOLOGIJA
KULTŪROS ISTORIJA

Šioje meistriškai parašytoje studijoje iš istorinės perspektyvos, aptariant vokiečių politiką ir ekonomiką, religiją ir literatūrą, žydų ir moterų padėtį, nuolatinį demokratijos ir nacionalizmo konfliktą, gvildenamos vokiečių identiteto problemos.

Gordon A. Craig – buvęs Stanfordo universiteto humanitarinių mokslų profesorius, vienas autoritetingiausių Vokietijos istorijos specialistų. Be šios knygos, yra dar parašęs *Prūsijos armijos politika, 1640–1945; Vokietija, 1866–1945.*

„Jis pažvelgė į kiekvieną vokiečio sielos kertelę, garbingą ir gėdingą... Vokiečio portretą jis piešia ne tik įžvalgiai, bet ir gyvai, patraukliai.“

Die Zeit

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiant Atviros Lietuvos fondui. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su dvidešimto amžiaus humanitarinių mokslų pagrindais

ATVIROS LIETUVOS KNYGA